

POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE“.

KNJIGA XXXI.

STJEPAN RADIĆ:

SAVREMENA EVROPA

ILI

KARAKTERISTIKA EVROPSKIH DRŽAVA I NARODA

DIONIČKA TISKARA U ZAGREBU.

1905.

SAVREMENA EVROPA

ILI

KARAKTERISTIKA EVROPSKIH DRŽAVA I NARODA.

NAPISAO

STJEPAN RADIĆ.

NAGRADJENO IZ ZAKLADE I. N. GROFA DRAŠKOVIĆA ZA GOD. 1904.

U ZAGREBU.

IZDALA »MATICA HRVATSKA«.

1905.

PREDGOVOR.

Kad u Hrvatsku dodje Francuz, Belgijanac, ili Englez, opazi na prvi pogled, da je naša zemlja bogata, a seljak da nam je oskudan, pa i do skrajnosti siromašan. Niemci kao naši susjedi znadu još i to, da nam je puk većinom nepismen, uza sve to, što je izvanredno darovit. Slavenska naša braća, naročito Slovenci i Česi, osim svega ovoga ne razumiju još i to: Kako se na tisućljetnom debilu našega ustava tako slabo razgranila politička sloboda i kako se mi Hrvati uzprkos podpunoj našoj školskoj autonomiji u srednjim i višim školama baš u svem držimo nekadašnjega njemačko-austrijskoga nastavnoga sistema.

I mi sami osjećamo i priznajemo, da u prosvjeti koracamo, osobito u ovo posljednje doba, nekako prepolagano i nestalno, a u političkom i narodno-gospodarskom životu da i nazadujemo.

Jedni se od nas sbog toga izpričavaju stoljetnim turskim bojevima, pa grabežljivošću i silovitošću naših susjeda; drugi podižu strašnu obtužbu, da smo mi Hrvati narod kukavicâ i slabićâ, narod dangubâ tjelesnih i duševnih, te tudjini ili služimo, ili ju samo oponašamo, — i to za pol stoljeća kasnije.

Izprike nam ništa ne pomažu, jer svaki je evropski narod imao, a ima i danas svoje „Turke“ i svoje „susjede“. Obtuzbe su nam na štetu, jer su nepravedne i plitke, te nas ozlovoljuju, umjesto da nam otkriju pravi uzrok našem današnjemu kulturnomu zastoju i našem političkomu i gospodarskomu nazadku.

Toga uzroka ne ćemo naći, dok se ne podignemo tako visoko, da nam pogled dopre daleko preko uzkih granica, koje su ga kroz stoljeća zastirale. Za tim je granicama prava Evropa: Francuzka i Englezka, i ogromna većina Slavenstva: Rusija i Poljaci.

VI

Kadgod je u našoj povjesti hrvatska misao sretno prekoračila te granice, vraćala bi se poletna, smiona, plodna i nepobjeđiva, vraćala bi se kao misao slavenska i evropska u isti mah. Samo takva hrvatska misao stvorila je našu narodnu knjigu u primorskoj Hrvatskoj sve do Dubrovnika; samo toj misli imademo zahvaliti svoj narodni preporod, svoje narodno uzkrsnuće u drugoj četvrti prošloga stoljeća.

Medju našim „ilirskim“ preporoditeljima grof Janko Drašković donio je iz Pariza najizrazitije ideje o tadašnjem evropskom napredku, dok je Stanko Vraz sa svestranim svojim poznavanjem slavenskih književnosti bio najuvjereniji predstavnik pučkoga, čisto narodnoga slavenskoga pravca u našoj knjizi i prosvjeti. Poslije njih prekoračio je Rački zlokobnu granicu na iztoku svojim putovanjem po Rusiji, a Strossmayer položivši dublje i šire temelje kulturnomu nastojanju boravi na zapadu, u Parizu. A kako ta dva naša bezsmrtnika bijahu nerazdruživi prijatelji, prosipahu na nas sav svoj život bogate darove i evropske slobodne misli i slobodne umjetnosti i slavenske duboke sviesti i originalnosti. A što bi nam istom bili stvorili ti naši velikani, da je svaki od njih imao prilike proučiti i Francuzku i Rusiju, zapadnu i slavensku Evropu, kako je to učinio Rieger, taj „otac češkoga naroda“!

Za nas je dakle posvema naravska težnja i potreba, da si cielu Evropu razgledamo s visoke kule svoje tisućljetne povjesti i s još višega gledišta slavenske svoje kulture te da kao Evropljani od starine pokupimo sve stečevine romanskoga genija, englezke samosviesti i germanskoga mara i da ih dovedemo u posvemašnji sklad sa svim osebinama svoga slavenskoga uma i srca.

Umjesto da se pred Evropom izpričajemo, ili možda čak obtužujemo, mi ćemo najprije skupiti sav smisao njezine povjesti od onoga časa, kad se u grčkoj kolievci porodila, pa do vremena, kad se kršćanstvom preporodila, a novim narodima pomladila.

Ne ćemo se zabavljati sitnicama, da sbog grmlja ne izgubimo šume; ali ćemo se zato podulje zadržati kod svih onih pojava, radi kojih je nastala ne samo nova Evropa, nego u obće novi svijet, novi duhovni život na svoj zemaljskoj kruglji.

Ne ćemo se dakle baviti onim izumima ljudskoga duha, koji stvoriše materijalnu ili narodno-gospodarsku evropsku i svjetsku centralizaciju, ali ćemo zato moći upoznati nove evropske države i narode, kojima se do nedavna nije pravo ni za ime znalo, a još

ćemo se više zadržati kod novih faktora javnoga života, po kojima malen narod može biti još i danas i poštovan i sretan.

A kad nam tako bude jasna slika današnje, savremene Evrope po elementima, koji ju sačinjavaju, prosudit ćemo ju po obilježju kulture i po značaju glavnih četiriju plemena, koja u njoj žive: zadubit ćemo se u slavensku dušu, u englezku industriju i trgovinu, u njemačku novu, praktičnu znanost i u romansku umjetničku snagu i strast.

Štivo će biti ozbiljno, ali ipak lako i ugodno, jer ćemo se na svakoj stranici uvjeriti ne samo o tom, da je vazda novo i zanimivo, nego i o tom, da nas svaki redak učvršćuje u objema temeljnim načelima našega preporoda: u slavenskoj kulturnoj svijesti i u evropskom naprednom demokratizmu.

I pročitavši cijelu knjigu, mi ćemo biti ne samo sretni, što smo Evropljani, i ponosni, što smo Slaveni, nego i nepokolebivo uvjereni, da nam je i kao hrvatskomu narodu i kao hrvatskoj državi budućnost sigurna, jer ćemo u svojoj duši osjetiti toliki žar evropske slobode i takvu toplinu slavenske pravice, da ćemo se sami čuditi, kako smo mogli ikada o sebi pomisliti, da nemamo ni volje ni sposobnosti za obći narodni rad, to jest za pravi čovječiji život.

U Zagrebu, polovicom studenoga 1905.

STJEPAN RADIĆ.

SADRŽAJ.

(Brojevi u zaporkama označuju strane.)

Prvi dio.

Pojam Evrope i njezini elementi.

I. Pogled na grčku, rimsku i sredovječnu Evropu.

1. Prvi Evropljani i prva „mala Evropa“. (3)
2. Prva evropska svjetska država. (4)
3. Sveukupni rezultat rimskoga gospodstva. (6)
4. Kršćanstvom se rimska Evropa proširuje, islamizmom sužuje. (6)
5. Uza sav sredovječni metež stvara se nova Evropa. (9)
6. Njem. pravo jačega — glavna zapreka stvaranju nove Evrope (10)

II. Nove evropske države.

1. Francuzka. (15—17)
2. Španjolska. (17—19)
3. Englezka. (19—22)
4. Nizozemska i Švicarska (22—25):
Nizozemska. — Švicarska.
5. Turska, Švedska i Poljska. (25—30)
6. Pruska i Austrija (31—34):
Pruska. — Austrija.
7. Rusija (34—40):
Postanak Rusije. — Moderna Rusija. — Ruska originalnost.
8. Hrvatska, Češka i Ugarska (40—48):
Hrvatska. — Češka. — Ugarska.
9. Rumunjska, Srbija i Bugarska (48—52):
Rumunjska. — Srbija. — Bugarska.

III. Novi narodi.

1. Stari i srednji vijek ne zna za narod i za narodnost (53—59):
Obći priegled. — Polis, politika. — Civis, civilizacija, — Znamenovanje
vjere u Grká i Rimljana. — Kršćanstvo i narodnost.

X

2. Kako su se preporodili mali slavenski narodi (59—65):
Obći pogled: Sv. Ćiril i Metodij. — Preporoditelji. — Česi. — Bugari. — Srbi. — Hrvati. — Slovenci. — Slovaci. — Zaključak.
3. „Velika ideja“ grčka: Filhelenizam i oslobodjenje Grčke (65—69):
Grčki jezik i grčki trgovci („greci“) poslije pada Carigrada. — Grčki ustanak i oslobodjenje. — Zaključak
4. Belgija. — Poljska (69—63):
Srpanjska revolucija u Parizu (1830.) — Revolucija u Belgiji. — Belgija — „neutralna“ država — Poljaci ne uspješe.
5. Princip narodnosti stvara dvie velike nacionalne vlasti: Italiju i Njemačku (74—77):
Obće obilježje preporoda i oslobadjanja naroda. — Ujedinjenje Italije. — Ujedinjenje Njemačke. — Talijansko ujedinjenje prema njemačkomu.
6. Narodnim načelom zaoštruju se tri glavna evropska pitanja: iz-
točno, rimsko i porajusko (77—87);
Obći priegled. — Iztočno pitanje. — Porajusko (alzačko) pitanje. — Rimsko pitanje.

IV. Novi faktori u javnom životu.

1. Javni život pod starom vladavinom (88—93):
Rimsko i rimsko-kršćansko poimanje države. — Macchiavellizam. — Dinastijsko pravo i nemoral u toj stvari.
2. Načela (83—96):
Obći priegled. — Montesquieu, Voltaire, Rousseau. — „Prosviećeni absolutizam“. — Načela „javnoga prava“ na bečkom kongresu. (Talleyrand). — Uglednih ljudi i naroda bez načela nema.
3. Načela velike revolucije 1789 (96—104):
Priezir „načela 1789. godine“. — Što je zapravo bila francuzka revolucija? — Obrana načela 89. godine. (Y. Guyot.)
4. Društvo i javno mnijenje (104—107):
Faktori društva: ličnosti („veliki ljudi“). — Razvoj ličnosti i društvo u raznih naroda. — Faktori javnoga mnijenja: tradicije i simpatije. — Štampa.
5. Patriotizam (107—117):
Sredovječna „lojalnost“. — Revolucija i patriotizam. — Revolucija i patriotizam u Englezkoj. — Španjolski patriotizam. — Njemački patriotizam. Talijanski patriotizam. — Austrijski patriotizam. — Holandski patriotizam. — Švicarski patriotizam. — Slavenski patriotizam.
6. Nacionalizam (117—148):
Bečki „kongres“ uzpostavlja „evropsko ravnovesje“. — Evropa iza bečkoga „kongresa“. — „Liberalne“ i „narodne“ stranke. — Njemački nacionalizam. — Rusko slavenofilstvo. — Slavenski nacionalizam. — Nacionalizam i kosmopolitizam. — Zaključak: Patriotizam, liberalizam, nacionalizam

7. Militarizam (148—158):

Militarizam i demokracija. — Pogled na militarizam današnje Njemačke. — Militarizam i civilizacija.

8. Evropska demokracija (157—173):

Obći priegled. — Demokratizam francuzke revolucije. — Napoleonov zbornik (Code Napoleon). — Oslobodjenje seljaštva u Rusiji. — Demokracija i međunarodni sporovi.

9. Evropska diplomacija (174—179):

Predsude o diplomaciji. — Diplomacija pojedinih država. — Tajna diplomacija. — Evropska diplomacija: Konferencije i kongresi velikih vlasti — Prevrat u diplomaciji uvedenjem brzjava. — Pogibelji od nagle diplomacije. — Zadaća diplomacije.

Drugi dio.

Četiri područja evropske kulture.

Uvod.

A. Snaga evropskih kulturnih elemenata.

1. Afrički i azijski osvajači ne ostaviše u Evropi kulturnih tragova (183—186):

Egipćani. — Kartažani. — Persijanci. — Huni. — Avari. — Arapi i Turci (Osmanlije). — Magjari i Mongoli. — Zaključak.

2. Što je evropsku kulturu učinilo višom od azijske i afričke (186—188):

„Trula“ Evropa. — Savjest i uvjerenje u evropskoj kulturi. — Četiri elementa u evropskoj kulturi.

3. Pravo slabijega u evropskoj kulturi (188—197):

Azijsko-afričko i rimsko pravo jačega. — Kršćanska i „barbarska“ zaštita slabijega. — Nietzsche. — Demokracija i preporod slavenskih naroda — zaštita slabijega. — Međunarodno pravo slabijega. (Mali narodi). — Evropa će ostati kulturni svjetionik Zemlji.

B. Četiri kulturna područja evropske kulture.

1. Dva centripetalna i dva centrifugalna evropska kulturna područja (198—199).**2. Sentimentalno, intelektualno, materijalno i moralno evropsko kulturno područje (199—202):**

Romansko sentimentalno (umjetničko) kult. područje. — Germansko intelektualno (znanstveno) kult. područje. — Anglosasko materijalno (tehničko) kult. područje. — Slavensko moralno kult. područje.

XII

I. Slavensko područje moralne evropske kulture.

1. Slaveni su jedna cjelina prema ostaloj Evropi i u sebi (203—213):

Rusija i Evropa. (Danilevskij). — Slavenstvo prema Rusiji i Evropi. — (Slavenima je tuđa materijalna vjerska organizacija [klerikalizam]). (Sistem političke vladavine u Slavenâ.)

2. Odnosaj medju inteligencijom i pukom u Slavenstvu i po ostaloj Evropi (213—223):

Seljačke bune. — Sredovječni barbari i rimska kultura. — Crkva. — Vlada i narod (puk) u modernim državama. — Obća vojna dužnost i obvezni polazak škole. — Književni jezici u pučkoj školi. — „Kulturna društva“. — Crkveni slavenski jezik. (Sv. Ćiril i Metodij). — Preporod slavenskih naroda.

3. Slavenska porodica i slavenska knjiga (213—223):

Porodica — izvor moralne svetosti. (P. Janet.) — Žena je u Slavena mati. — Svetost braka. — Gradjanski brak. — Borba za „emancipaciju“ žene. — Bezženstvo. — Rodbinstvo. — Slavenska književnost.

4. Sveta Rusija (231—240):

Sveta Moskva. — Razni pisci o ruskoj moralnoj snazi. — Moralni ideal slavenske Rusije: savjest. — Zaključak.

5. Slavenski martirologij (240—248):

Francuzka revolucija oslobodila je sve narode osim slavenskih. — Rusija i Poljska. — Slaveni pod njemačkim vladama, u Ugarskoj i u Turskoj. — Slaveni ne mrze razmjerno svojih tlačitelja. — Plemenska i staleška mržnja u Slavena. — Zaključak.

II. Anglosasko područje evropske materijalne kulture.

1. Englezko bogatstvo i njegovi uzroci (249—262):

Englezki imetak i blagostanje. (J. Michelet, M-me Staël). — Englezka sloboda i državne uredbe (financije). — Poštivanje rada, osobito trgovačkoga. — U Englezkoj nema staleške borbe. — Liverpool u porastu englezkoga bogatstva. — Slobodna trgovina. — Strojevi na paru. — Ostali uzroci englezkoga bogatstva: jezik, pučanstvo, željeznice, rudnici, golemo zemljište.

2. O englezkoj praktičnosti (263—271):

Praktičnost englezkoga ustava. — Praktičnost u englezkom državnom uređenju. — Radništvo i socijalizam. Vlada i Crkva. — Postupak s kolonijama. — Irska. — Dugotrajna englezka nepraktičnost u gospodarstvu, trgovini i kolonizaciji. — Preokret u engl. karakteru. — Praktični način engl. kolonizacije.

3. Englezka reformacija i Englezki značaj (271—281):

Engl. reformacija prekinula je posljednju vezu Vel. Britanije s kopnom. Anglikanizam. — Wesleyeva reformacija. — Puritanizam. — Englezki odgoj. — Posljedica odgoja u znanstvenoj književnosti. — Anglosaski društveni ideal. — Privatni i javni karakter. — A. Fouillé o anglosaskom značaju.

4. Trostruki anglosaski imperijalizam (282—291):

Zamisao anglosaskoga imperijalizma. — Vojnički, političko-ustavni i trgovački imperijalizam — izključuju se. — Kipling, Seeley i Froude o imperijalizmu. — Joe Chamberlain. — Vjera u imperijalizam. — Razlozi proti vojničkomu imperijalizmu — Razlozi proti ustavnomu i trgovačkomu imperijalizmu. — Uzprkos svim protivnim razlozima Englezka vjeruje u britsko carstvo.

5. Moralni elementi u anglosaskoj kulturi (291—299):

Znamenovanje vjere u Anglosasá. — (Vjersko je shvaćanje u Englezá više moralno, nego vrhunaravno.) — (Anglikanska Crkva.) — (Književnost i znanost prema vjeri u Englezá.) — (Vjera i englezka kolonizacija.) — (Znanost, filozofija i književnost prema vjeri u američkih Anglosasa.) — (Socijalna zadaća Vjere. [W. Cunningham].) — Zaključak: Sličnost i razlika između Slavena i Anglosasá.

III. Germansko područje evropske intelektualne kulture.

1. Njemačka moderna znanost (300—310):

Prevrat u Njemačkoj poslije godine 1870. — Prvi i glavni uzrok njemačkomu napredku: odgoj, trgovačka metoda, znanost. (Realne gimnazije.) — (Poslovna dotjeranost. — Znanstveni izumi.) — (Strukovne i tehničke škole.) — (Pogled na njemačku industriju i promet). — Njemačka trgovina. (Trgovačke škole.) — (Učenje stranih jezika: trgovački „dobrovoljci“ i putnici.)

2. Njemačko zadrugarstvo (310—319):

Stoljetna anarhija u njemačkom carstvu. — Razvoj zadrugarstva. — Njemačka književnost i nauka za njemačku uzajamnost. — „Durch Eintracht zur Macht.“ (Goethe, Hegel, Ihering; povjestničari.) — (Ideja njemačkoga carstva.) — (Primjeri udrugarstva. — Čitave države — udruge.) — Uzroci njemačkomu zadrugarstvu. — (Prisilna škola.) — („Heimatskunde“ i „Geschäftskunde“ u njemačkim školama.) — (Uspjesi škole. — Nepismenost u Slavená i Romaná.) — (Socijalistički pokret.) — (Birokracija štiti društva.) — (Vjersko čuvstvo — osnov javnomu i domaćemu životu.) — Zaključak.

3. Znanstvena metoda njemačkoga socijalizma (319—330):

Socijalističko novinstvo i novčana sredstva. (Marxovi željezni zakoni.) — Buduće socijalističko društvo. — Socijalistički sistemi — puka teorija. — Čim je socijalizam djelovao na puk i na inteligenciju. — Što je pripravilo tlo socijalizmu u Njemačkoj. (Njemački povjestničari i publiciste.) — (Nemoral.) — (Preziranje filozofije; praktički materijalizam.) — (Zastoj znanosti i padanje inteligencije.) — Zaključak.

5. Sistem njemačke trgovačke politike (330—350):

Politika je u Njemačkoj — akcija, rad, i to po osnovi. — Njemačka privredna politika. — „Zollverein“. — Njemačka „trgovačka kolonizacija“. — Plodovi njemačke trgovinske politike. (Željeznička politika.) — (Uredjenje rieka i promet na riekama.) (Željeznički i lučki promet.) — Njemačka trgovina s ostalim državama. (Holandija.) — (Švicarska.) — (Rusija.) — (Skandinavске државе.) — (Evropski jugoiztok.) — (Turska i Mala Azija. — Goro-

XIV

stasne osnove.) — (Njemačka trgovina u romanskim zemljama i u Englezkoj.) — (Južna Amerika i Afrika. — Azijski iztok.) — (Australija.) — Zaključak.

6. Njemački karakter i opreke u njemačkim težnjama (350—364):

Mješavina realizma i idealizma u njemačkom karakteru. — Negativnost u njemačkom karakteru i mržnja. — Njemački se karakter još razvija. — Niemac s društvenoga gledišta — feudalac. — Njemački karakter s gledišta estetskoga i moralnoga. — Niemci o pravu, sili i povjesti. (Ihering. Treitschke. — Zaključak.) — Oprečnost njemačkih težnja. — Bismarck. — Opreka između vojničke i trgovačke politike. — Borba između industrijalaca i agrarcima. — „Kulturkampf“. — Kolebanje između katolicizma i protestantizma. — Kapitalizam i radništvo. — Socijalizam. — Posljedica oprekâ u njemačkom javnom životu: Gospodarska kriza. — Zaključak.

IV. Romansko područje evropske umjetničke kulture.

1. „Novi Latini“ ili „Romani“ i njihov genij (365—374):

Misao zajednice „latinskih“ naroda. — Romani nisu latinske (rimске) krvi. — Postanak novolatinskih naroda. — Romanski jezici — Rimski genij.

2. Romanski ideal države i politike (374—379):

Razlika u poimanju države u Anglosasâ i Romanâ. — Simpatija i antipatija (strast) u politici. — Politički ideal: državni absolutizam. — Birokratizam. — Posljedica romanskoga poimanja države.

3. Vrline i mane francuzkoga značaja (379—388):

„Romanskoga“ značaja nema. — Francuzka skladnost i uzroci joj društvenost. — Francuzka otvorenost, iskrenost i — hvalisavost. — Francuzki esprit (duhovitost), sklad (sistem) i jasnoća. — Kršćanstvo u Francuzâ. — Francuzka umjetnost u drami, graditeljstvu (gotski slog) i modi. — Francuzi su bez svoje tradicije. — Jak utjecaj trojice različnih ljudi: Montesquieua, Rousseaua i Voltairea.

4. Talijanski značaj i današnja talijanska kultura (388—401):

Vjerski formalizam. — Talijani i papinstvo. — Talijani i renesanca. — Talijanski individualizam; nestašica smisla za zajednicu i disciplinu. — Osvetljivost i ubijstva. — Talijanska praktičnost i lukavost. — Talijansko prveustvo. — Politika prema Francuzkoj. — Moralna gospodarska i socijalna kriza. (Moralna kriza. — Talijansko jedinstvo. — Gospodarska i socijalna kriza.)

5. Karakteristika španjolskoga naroda (401—409):

Jedinstvenost španjolskoga tipa. — Nepristupnost Španjolske. — Glavni biljezi španjolskoga karaktera: strastvenost, ponos. — Znanstvena i moralna ništetnost Španjolaca. — Uzroci propadanju i biedi španjolskoga naroda. — Zaključak.

6. O tobožnjem propadanju romanskih naroda i o svjetskom znamenovanju Francuzke (409—416):

Zastoj u množenju francuzkoga naroda. — Romanske vrline mogle bi opet doći do vrijednosti. — Svjetsko znamenovanje Francuzke. (J. Michelet.)

Priegled literature.

(U zagradama je označena stranica, na kojoj se djelo prvi put spominje s potpunim naslovom).

- Ernest Lavisse, *Vue générale de l'histoire politique de l'Europe* (5).
 Rezek-Dolenský, *Obrázkové Dějiny českého národa* (9).
 Victor Duruy, *Histoire des temps modernes* (24).
 Louis Leger, *Le monde slave, deuxième série* (26).
 Emil Bourgeois, *Manuel historique de politique étrangère* (27). Tri svezka;
 treći svezak: „Les temps présents“ izašao nedavno (1905).
 Albert Sorel, *La question d'Orient au XVIII. siècle* (32).
 Stefan Ramušt, *Slownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego* (34).
 Dr. Josef Kalousek, *České státní právo* (44).
 Bertrand Auerbach, *Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie* (45).
 Dr. Karel Kadlec, *Verböczyovo Tripartitum itd.* (47).
 Drioux et Ch. Leroy, *Atlas universel etc.* (50).
 Fustel de Coulanges, *La cité antique* (58).
 Louis Leger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie* (59).
 B. Débidour, *Histoire diplomatique de l'Europe* (68).
 Benedetti, *La question d'Orient: Revue des deux Mondes od l. l. 1897.* (80).
 A. Leroy-Beaulieu, *Un empereur, un roi, un pape* (86).
 Albert Sorel, *L'Europe et la Révolution française, 4 svezka* (88).
 — — *Essais d'histoire et de critique* (93).
 Émile Faguet, *Questions politiques* (97).
 — — *Problèmes politiques du temps present* (99).
 Yves Guyot, *Les principes de 89. et le socialisme* (100).
 Louis Legrand, *L'idée de Patrie* (109).
 Ch. Seignobos, *Histoire politique de l'Europe contemporaine 1814.—1896.* (120).
 A. D. Gradvorskij, *Sabrana djela (ruski) sv. VI.* (126).
 I. Pervolf, *Slaveni, njihovi uzajamni odnošaji i sveze (ruski)* (136).
 V-te de Vogüé, *Pages d'histoire* (145).
 Annales de la Patrie Française 1. mai 1902. (147).
 Maurice Lair, *L'impérialisme allemand* (155, 304).
 André Chéradam, *L'Europe et la question d'Autriche etc.* (155).
 „Temps“, 30. octobre 1904.: *Le centenaire du Code civil* (159).
 G. Džanšiev, *Epoka velikih reformama (ruski)* (164).
 Albert Sorel, *Nouveaux essais d'histoire et de critique* (173).
 Emilio Castelar, *La politique européenne* (189).
 Stjepan Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni* (197).
 N. J. Danilevskij, *Rusija i Evropa* (204).
 „Historijski vjestnik“ (ruski) za lipanj 1904. (214 i 238).
 „Hrvatska Misao“ za prosinac 1904. (214).
 Paul Janet, *La famille* (225).
 G. Ferrero, *L'Europa giovane* (225).
 Alfred Fouillée, *Esquisse psychologique des peuples européens* (230).

XVI

- Josef Kufner, Zđani a podoby (234).
 Victor Tissot, La Russie et les Russes (234).
 „Journal de St. Petersbourg“, 30. XI. (13. XII.) 1904., feuilleton: Pro-
 ućavanje Rusije u Englezkoj (235).
 I. E. Vladimirov, A. S. Chomjakov itd. (237.)
 Dr. Julius Marković, Nitrianský politický trestný proces (245).
 V. Mjakošin, Seljaćko pitanje u Poljskoj u doba njezine podjele (ruski)
 (246).
 Josef Michelet, Le peuple (249).
 Dr. Albrecht Wirth, Weltgeschichte der Gegenwart (250).
 M-me de Staël, Considération sur la Révolution française (250)
 Edmod Démolins, A quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons (253).
 Victor Bérard, L' Angleterre et l' impérialisme (257).
 Abel Chevalley, La Reine Victoria etc. (257.)
 E. Boutmy, Etudes du droit constitutionnel (264).
 Gustave Le Bon, Psychologie du socialisme (267).
 E. Boutmy, Essai d' une psychologie politique du peuple anglais (269).
 V. Dukat, Slike iz englezke književnosti (272).
 Gustave Le Bon, Les lois psychologiques de l' évolution des peuples (272).
 E. Boutmy, Elément d' une psychologie politique du peuple américain (282).
 Victor Bérard, La révolte de l' Asie (282).
 V. Cunningham, Moderní civilisace itd.; češki priedov (295).
 L. N. Tolstoj, Pedagoški članci (djela sv. IX, ruski; (316).
 Maurice Bourguin, Le système socialiste (321).
 Julijan Klaczko, Deux chanceliers (325).
 D. N. Vergun, Njemaćko prodiranje na iztok (ruski) (341).
 Zajas Enriquez, Les Etats-Unis Mexicains (347).
 Josef Gruber, O vodních cestách itd. (348).
 A. Fouillé, Psychologie du peuple français (368).
 Emile Faguet, La politique comparée de Montesquieu, Rousseau et Vol-
 taire (387).

PRVI DIO:

POJAM EVROPE I NJEZINI ELEMENTI.

I.

Pogled na grčku, rimsku i sredovječnu Evropu.

1. Prvi Evropljani i prva „mala Evropa“.

Svi dobro znamo, da je Evropa, ne računajući Australije, najmanji dio svijeta, ali znamo i to, da je uzprkos svojoj zemljopisnoj maloći već odavna središtem čitavoj zemaljskoj kruglji. Istina je, da su i na golemom azijskom kopnu dvie kolievke prastare ljudske civilizacije, naime Indija i Kitaj, i da u području tih dvaju kulturnih ognjišta živi više od polovice čovječanstva. Ali je i to nepobitno, da se i indijska i kitajska prosvjeta već odavna nekako ukočila, te ne samo da ne prodire preko svojih historijskih granica, nego ni u njima ne zalazi dosta duboko, ostavljajući u strašnoj duševnoj tami i u najužasnijoj materijalnoj biedi na desetke, dapače na stotine milijuna ljudi. Ne moramo dakle biti nimalo preuzetni, pa ipak možemo utvrditi, da je Evropa i onda, dok joj područje bijaše manje, nego što je danas, razvijala takvu kulturu, koja je bila kadra, da se i duboko ukorieni na svome tlu i široko razgrani nad prvim svojim zemljištem.

S kulturno-historijskoga gledišta mogli bismo nazvati Evropom čitavo područje Sredozemnoga mora. To je područje zalazilo daleko u srednju (zemljopisnu) Evropu, a Egiptom čak u unutrašnju Afriku. Kulturnim ognjištem toj staroj „historijskoj Evropi“ bijaše u svojem cvatu Grčka, a kad joj latinska Italija postade središtem, i politički neslobodna Grčka ostade joj prvim kulturnim svjetionikom.

Znanstveno je već podavno utvrđeno, da su Grci bili učenici još starijih kulturnih naroda, što življahu u dolini Eufrata i Tigra, u primorju libanonskom i na obalama nilskim; ali ti grčki učenici imadjahu jednu vrlinu, za koju ne znadjahu ni egipatski, ni fenički, ni asirski, ni babilonski njihovi učitelji: Grci priznaše

i pojedinomu građaninu, ako i ne svakomu čovjeku, široko polje za sudjelovanje u javnom životu i stvoriše u zametku onu jaku ličnost, koja je osnovno obilježje evropske civilizacije.

Na prvi pogled Grčka je mala Evropa, u kojoj je — spomenimo uz put — Tesalija s Macedonijom ono, što je prama velikoj Evropi Rusija sa Sibirijom. I u istinu danas vidimo, da je Grčka nekako već navieštala budući razvoj Evrope, u kojoj se evo za naših dana pojedine države i narodi od prilike onako otimlju za prvenstvo (hegemoniju), kako su se za nju borili i grčki gradovi, koji bijahu složni tek pred onakvim azijskim napadačem, (pred Perzijancima), kakav se i danas diže proti Evropi na dalekom iztoku. I kako se kasnije Evropa pomladila u Americi, osobito sjevernoj, dakle u dalekim zemljama preko mora, tako je i drevna Grčka najveću svoju snagu crpla iz južno italskih i malo-azijskih naseobina svojih. Ne ću da dovodim prisporobu do kraja, tek spominjem, da ni američka, ni „žuta“ pogibao ne može zaprijetiti evropskoj kulturi, kad bi već skršila njezinu snagu, baš kao što ni helenske prosvjete nije nestalo pod svjetovladnim rimskim gospodstvom.

2. Prva evropska svjetska država.

Italija, kako već rekoh i kako svi znamo, postade središtem drevnoj latinskoj Evropi sbog svoga središnjega položaja, svoga susjedstva s Afrikom preko Sicilije, koja je sama neka vrst male Afrike, i sbog svoga ratarskoga pučanstva velikih vojničkih vrlina. Sve ovo učini Italiju najsretnijom i najstrašnjom osvajačkom državom staroga doba. Nepobjediva u obrani postade doskora neodoljiva u navali te pokori redom ne samo grčki iztok, nego i barbarski zapad: Španjolsku, Galiju, dio Germanije i preko polovice Podunavlja. Tu odmah treba primietiti, da se Grčka gubila i slabila, a nije samo jačala u svojim kolonijama, baš kao i današnja Englezka, dok je Rim, šireći se rasao kao gorostas poput savremene Rusije.

Toj drevnoj historijskoj rimskoj Evropi mi se obično samo divimo, jer se od koljena do koljena sa latinskim piscima i latinskim duhom predaje slava i veličina rimskoga carstva, snaga i moć rimskoga duha. Naročito su Talijani tako opojeni rimskom veličinom, da se njihovi prvaci još za naših dana zanose mišlju o prvenstvu Italije na čitavom svijetu.

No svjetska se pozornica od onda tako silno proširila, na nju stupiše toliki novi i jaki takmaci, da na cijeloj zemaljskoj kruglji tek kulturno i gospodarski proširena Evropa može imati onu važnost, koju imadjaše najprije Grčka, pa onda Italija, u području Sredozemnoga mora.

Prije nego pogledamo na kulturno i gospodarsko područje nove Evrope, treba da oštrim pogledom izpitamo sveukupni rezultat, što je od Rimljanâ ostao kao neizbrisiv pečat na modernim narodima i državama. Da u tom mučnom poslu ne klonemo ili ne pokliznemo, evo nam suda jednoga od ponajvećih francuzkih povjestničara i mislilaca, Ernesta Lavissea.

3. Sveukupni rezultat rimskoga gospodstva.

U svom klasičkom djelu „Obćeniti pogled na evropsku političku povjest“¹ veli Lavisse doslovce i ovo:

„Rim je svuda ostavio jake i duboke tragove: promienio je narode, mjesto anarhije uveo red, naučio pobjedjenike svoj jezik, svoje običaje i svoju vjeru. Rimljani se podigoše tako visoko, te izrekoše misao i o celom čovječanstvu (genus humanum) i stvorise pravo prama zahtjevima zdravoga razuma. Čovjek se mora diviti takvoj vanrednoj snazi, ali je sumnjivo, da li je njezino djelovanje u svem bilo blagoslovno.

Svaki je jednolični odgoj pogibeljan, jer je individualna različenost potrebna za napredak čovječjega djelovanja. Što se više ljudi natječe, to je plodniji sveobći rad. Rim je uništio, kolikogod je to samo mogao, samobitnost pojedinih naroda, te ih učinio nesposobnima za samostalan narodni život. Kad je nestalo rimske državne vlasti, ne mogahu Talijani, Gali i Španjolci nikako da postanu narodi: morat će istom doći barbari, minut će stoljeća tapanja u nesrećama i u okrutnosti, pa će istom onda započeti svoj život Italija, Francuzka i Španjolska. I s toga zemlje, što ih Rimljani civilizovaše, ne duguju im zato samo zahvalnost. Volimo doduše rimsku Galiju stavljati u opreku s Galijom keltskom: sela

¹ *Vue générale de l'histoire politique de l'Europe*, par Ernest Lavisse, de l'Académie française, Professeur à l'Université de Paris, septième édition, Paris, Colin et Cie, 1899. str. 242; ciena 3-50 frcs. — Lavisse je glavnim urednikom ponajboljega francuzkoga mjesečnika „La Revue de Paris“, u kojem je u svoje doba (1899.) izašao i glasovit članak o habsburškoj monarkiji iz pera češkoga političara dra. Karla Kramára.

se pretvoriše u gradove, kolibe u palače, staze u pomoštene drumove, neobrazovani pripoviedači u rječite govornike, barbarski ratnici u generale i u cesareve — i mi smo zapanjeni pred tim čudom diveći se sretnu životu u galsko-rimskim gradovima.

Ali što je uzrokom tomu, da one zemlje, kojih Rimljani nikad ne osvojiše, ili kojima tek na kratko zagospodovaše, imadu tako odlično mjesto u svijetu, da se ponose tako jakom originalnošću i podpuno pouzdaju u svoju budućnost? Zar možda samo zato imadu pravo na duži život, što su do sada manje živjele od nas? Ili je Rim u istinu ostavio za sobom takove navike, takvo mišljenje i takav moral, koji smeta i ograničuje čovječju radinost? To je nerazrješivo pitanje poput tolikih drugih, na koja bi bilo tako važno odgovoriti. No ne budimo barem toli nagli klanjajući se Rimu: nije stalno, da je za nas sreća, što je Cesar pobiedio Vercingetoriksa.¹

Lavisse je svoju misao izrekao samo na polak, ali nama se ipak valja zamisliti nad njegovim upitom: zašto se toliko u svoju budućnost pouzdavaju narodi, nad kojima Rimljani ili nisu gospodovali, ili ih tek na čas bijahu pokorili? Među tima narodima na prvome su mjestu Englezi i Niemci, a za njima dolazimo mi Slaveni, napose Rusi. I da nije bilo nove moralne vlasti jače od rimskoga gospodstva, ne bi ovi spomenuti narodi možda nikada bili ušli u kolo evropskoga prosviećenoga društva.

4. Kršćanstvom se rimska Evropa proširuje, islamizmom sužuje.

Za one burne mješavine, što je naša povjest zove „seobom naroda“, a koju na zapadu nazivlju „provalom barbarâ“, u tim burnim vremenima iztiču se osobito ove činjenice: Barbari osvajaju Galiju i Španjolsku i tu se nastanjuju, dok Italiju (izuzevši iztočne Gothe i Langobarde) samo pustoše ne usudjujući se dugo vremena ni pomisliti, da iz Rima zavladaju najprije njome, a iz nje čitavim starim svijetom. Uza sve to Rim se ne može po-

¹ Vercingetoriks znači keltski: „veliki ban“. Pod tim je imenom poznat keltski junak, koji je najprije Cesara porazio kod Gorgovije, ali je na to Cesar potukao njega kod Alesije (52. pr. Is.). Plemeniti taj čovjek sâm se predao Cesaru, ne bi li oholi Rimljanin poštedio barem njegov narod. Cesar ga naravski baci u podzemnu tamicu, da ga poslie šest godina najprije vodi u svom triumfu, a zatim da ga smakne (46. pr. Is.).

dići više politički, pa kad se još jednom dobrim dielom obnovilo rimsko carstvo, bijaše to sa središtem u Carigradu pod vladom Justinijanovom. No ponajveći dio državnoga područja ove nove svjetske prijestolnice pade doskora u ruke na jednoj strani slavenskim i neslavenskim evropskim plemenima, a na drugoj strani azijskim islamskim pucima, te je Carigrad samo osobitim umiećem mogao produžiti svoju političku samostalnost još na tisuću godina poslie propasti zapadne polovice rimskoga carstva.

Kad je tako Rim izgubio staru političku svoju svjetovladu, a Carigrad si sve to češće više diplomacijom, nego snagom čuvar život, činilo se, da će se rimska Evropa posvema raztepi i da će iza Rimljana ostati samo njihove gradjevine i jaki drumovi kao puki materijalni dokazi nekada svesilnoga njihova genija. U taj se čas javlja kršćanska Crkva kao predstavica Evrope. Organizovano kršćanstvo proširuje Evropu doskora na sjever i sjeveroiztok, a nakon više stoljeća preko Oceana daleko na zapad.

Kako svi dobro znamo, kršćanska se Crkva najprije sakrivala po rimskim katakombama, a zatim se otvoreno uzprotivila rimskim državnim zakonima ne bojeći se nikakva progonstva, dok ju napokon carstvo ne obasu i počastima i povlasticama i imetkom. No rimsko je carstvo dalo kršćanskoj Crkvi još više, ili točnije: ona je to sama od njega poprimila: oblik njegove vladavine. Biskup rimski, nasljednik sv. Petra, brzo postade duhovna glava celoga zapada; u starim gradovima počeše rimsku carsku hierarhiju predstavljati biskupi, a u bivšim rimskim pokrajinama metropolit. Što se više gubio trag rimskoj državnoj vlasti, to se bolje vidjela nova crkvena organizacija, i što se jače carstvo razpadalo, to je snažnija i uglednija postajala nova kršćanska domovina. Kroz puna četiri stoljeća pojam „kršćanin“ bijaše oprjeka pojmu „Rimljanin“. Kršćanski mučenik uzkraćujući tamjan carskim kipovima opravdavaše se izjavom: „kršćanin sam“ (sum Christianus). Ali eto već u prvim stoljećima srednjega vieka obje te rieči: „kršćanin i Rimljanin“ označuju slične pojmove.

A to je bilo i posvema prirodno: ta glava kršćanstva stoluje u Rimu, a Crkvi je kršćanskoj latinski govor službeni jezik.

„Najproniciavijim ljudima toga doba kršćanstvo se je prikazivalo u svojoj organizaciji kao savez medju oltarom i prijestoljem, medju biblijom i mačem, medju svećenstvom i vojničtvom. Taj je savez imao biti odraz one biblijske slike, gdje se Mojsija moli na

brdu, a njegovi se vojnici bore u dolini.⁴¹ Mojsijom je sada postao rimski biskup, a Izraelcima najprije Franci, a za njima redom većina evropskih barbara. Kad Pipina izabraše franačkim kraljem, „dodje papa u Galiju, da ga pomaže onako, kako Samuel bijaše pomazao Davida“, a „godine 800. okruni papa kao drugi Mojsija u rimskoj bazilici sv. Petra franačkoga kralja kao novoga Jozuu, kojega rimski puk pozdravi kao Augusta.“⁴¹

S križem u ruci, a sa svetim uljem na glavi Karlo Veliki razori podunavsku avarsku državu, pobiedi Skandinavce i polabske Slavene i osnuje glasovite svoje marke, kao kršćansku vojničku krajinu protiv poganâ i protiv nevjernikâ. Od tuda je nastao čitav sistem sredovječne Evrope, svi njezini ratovi sa Slavenima i s Muslimanima.

No država Karla Velikoga postade doskora puka forma, više uspomena i politička rimska tradicija, nego prava i jaka vladavina. Osim toga bijaše u njoj dualističko uređenje: uz carsku vlast, ili čak nad njom, još i vlast papinska.

Bizantinsko carstvo jedinstveno je u vlasti, jer vladar je u Bizantu i car i papa u isti mah, ali u granice carstva prodiru neprestance novi narodi, koji nisu ni Grci ni Rimljani, a k svemu tomu latinsko-germanski Zapad u brzo postade Carigradu krvnim dušmaninom, kad vidje, da mu ne može biti gospodarom. Medjutim se i neizmjerena Slavija, današnja Rusija, pokrstila, te bi sva zemljopisna Evropa bila velika kršćanska zajednica, da obnovljenomu zapadnomu „svetomu rimskom carstvu“ nije lebdio pred očima uzor jedne jedinstvene države, s papinskim vrhovničtvom.

Taj ideal staroga rimskoga državnoga jedinstva postao je strašilom za sve mlade „barbarske“ narode, a spomenuti savez medju ljubavlju i nasiljem, medju Hristovim evangjeljem i medju rimskim osvajačtvom, brzo je postao izvorom vječnih smutnja i čitavih ratova. Napokon stajaje Velika Britanija, premda već kršćanska po latinskom obredu, sasvim postrance, kao sasvim tudja rimsko-papinskoj Evropi, kao prvi zametak tako osebujnoj svjetskoj englezkoj državi i vlasti.

I tako je kršćanska Evropa bila nemoćna, da se uspješno opre musulmanskomu pokretu, koji je najprije iz Arabije prekrililo Prednju Aziju, sjevernu Afriku, Španjolsku i Siciliju, da zatim pod osmanskim vodstvom zauzme Malu Aziju i sav Balkan, od najjužnije Grčke do najsjevernije Hrvatske.

⁴¹ Lavissee, sp. djelo str. 33, 32 i 34.

5. Uza sav sredovječni metež stvara se nova Evropa.

Sav smisao burnoga ovoga i nesredjenoga života u sredovječnoj Evropi karakterizuje Lavissee ovako: „Na početku devedetoga vieka u Evropi su dva područja, s historijskoga gledišta posvema različna: tu je balkanski poluotok, na kojem je još uvijek staro carstvo; u drugom je području Porajnska, gdje je zametak Karolinžkoj vlasti, i Rim, u kojem papa čuva predaju svjetske monarhije, promienivši joj staro obilježje. Galija, Germanija i Italija u to su vrijeme samo prikrpine porajnske Francije, u kojoj je car svjetovnim, a papa duhovnim vladarom. Englezka ni pod saskim ni pod danskim svojim kraljevima, a ni Španjolska, većim dielom musulmanska, ništa ne znače u kršćanstvu, ili znače veoma malo.

Povjest stvaraju tri velike ličnosti: papa, zapadni i iztočni car. Sviet ima tri glavna grada: Rim, Aachen i Carigrad.

U petnaestom stoljeću nestaje iztočnoga carstva. Carigradom i Atenom vladaju Turci; Balkanski poluotok postaje dielom Azije.

Rimski car na zapadu neznatan je vladarčić, sav zaokupljen svojim obiteljskim poslovima, nemoćan i u Njemačkoj, dapače i u svojim nasljednim zemljama. Taj „dominus mundi“ (gospodar svijeta) svakomu je na sprdnju.

Iz sukoba radi velikoga razkola¹ izadje papa manjim, slabijim, a izložen vječnim navalama. Hristov namjestnik sad je ravan kojemu god talijanskomu vladaru, i on se mora brinuti za obitelj, i on kao i car ima na vratu sve same maljušne poslove. Proti njegovoj duhovnoj vlasti govorahu Wiclef i Jan Hus, a njihove rieči ne će biti uzaludne.

Crkvena i carska prošlost gubi se u zemljama, u kojima se bila ukorienila: Parajnska je izgubila svako znamenovanje; Aachen je puka uspomena; Njemačka i Italija, koje u desetom stoljeću

¹ Tu se radi ob onom crkvenom razkolu, koji je nastao time, što Crkvom vladahu (od 1309.) dva pape: jedan u Rimu, drugi u Avignonu. Da se učini kraj ovomu razkolu, bude sazvan najprije crkveni sabor u Pizu (1409.), a onda (sporazumkom medju papom Ivanom XXIII. i carem Sigismundom u Lodi) u Kostnicu (danas u Badenskoj). Taj je sabor trajao od 1. stud. 1414. do 11. stud. 1418., te je napokon u glavnom usvojio ideje čeških reformatora, naročito Husa, spaljenoga 6. srpnja 1415. Vidi: Rezek-Dolenský, Povjest češka, str. 173—186. (Obrazkové dějiny českého národa. Praha, Vilímek, 1894-Str. 469.)

obnoviše rimsko carstvo i od kojih to carstvo življaše, sad su puki zemljopisni nazivi.

Na zapadu naprotiv i na iztoku nastaje velike promjene. Na zapadu spremne su za moderni život tri nove tvorbe: Francuzka, Englezka, Španjolska; na iztoku (i na sjeveru) izvan rimskih granica, u krajevima, što ih Grci i Rimljani smatrahu strašnima, javlja se Danska, Švedska, Poljska, Češka i Ugarska¹ i dva nje-mačka vitežka osvajačka reda.

Tu se na Iztoku počinje obradivati neizmjereno zemljište, koje do sada ležalo na ugaru. Podižu se kule i palače, božji hramovi i gradske vijećnice; ima tu svetaca, kraljeva, velikaša, biskupa, gradjana, zanatnika, trgovaca. Ima i učenjakâ. Liepom i svetčanom latiništinom govore u Češkoj, u Poljskoj i Ugarskoj. Prag ima svoje sveučilište po parižkom uzoru.

Na cijelom evropskom kopnu i na englezkom otoku radi se duduše nesustavno, ali vanredno živo i s nekom osobitom energijom. Stari svijet nikad nije vidio toliko radnikâ, toliko umjetnikâ, toliko političarâ, vojnikâ i umnikâ. Nema još prave naučne metode, ali duh ne miruje, te radi više nego ikada. Duša ti se raduje, ako voliš život, kad vidiš, kako taj život kipi i vrije. I tako će iz bučne radionice srednjega vieka napokon izaći historijska ličnost veća i jača od Grčke i Rima, što ih mi u predsudama svoga odgoja toliko veličamo. Ta ličnost je Evropa².

6. Njemačko pravo jačega — glavna zapreka stvaranju nove Evrope.

Nova se Evropa nije tako lako razvila, kako bi se moglo misliti. I što je značajno, najteže se razvijala i razvila u svojem središtu: u Italiji, u Njemačkoj, u Podunavlju i na Balkanu. U zapadnoj Evropi već se liepo urediše Francuzka, Španjolska i Englezka; na sjeveru niknuše skandinavske države: Danska, Norvežka i Švedska; na iztoku pojača se Prusija, podiže Rusija, a življaše tu i Poljska; samo u Njemačkoj bijaše anarkija pravom

¹ Lavissee dobro znade i za naš narod, te na str. 20. sp. djela govoreći o Bizantu piše: Slaveni se šire na sjeveru i sjeverozapadu (Balkanskoga poluotoka), pa se tada radjaju Srbija i Hrvatska. Hrvatska i Dalmacija pune su Slavena. Slaveni prodiru i u Macedoniju i u Grčku. Jedno turansko pleme, imenom Bugari, prelazi preko Dunava, no doskora se stapa sa Slavenima.

² Lavissee, spom. djelo: str. 104.—107.

formom vladavine, u Italiji razejepkanost i građanski rat stalnom pojavom, u Podunavlju i na Balkanu njemačko i mletačko nasilje sveobćom baštinom.

Kad se država Karla Velikoga raspala, postade carska čast u Njemačkoj izbornim dostojanstvom, ili još točnije: njemački izborni knezovi birahu si kralja, kojega bi rimski papa krunio za cesara. Budući da papa nipošto ne htjede da cesarsko dostojanstvo postane nasljedno, i budući da i svjetovni knezovi izbornici ne htjedose imati jake gospodara, bijaše rimsko-njemački cesar imperator bez prijestolnice, bez vojske i bez novaca, a Njemačka bez reda i bez pravice. U „svetom carstvu“ jedini zakon bijaše samosilje ili „pravo jačega“, a to se pravo imalo iz Njemačke proširiti na sve četiri strane svijeta.

Službena cesarska Njemačka najradje se obraćala s onom silom, što je imadjaše, na jug u Italiju, ali tu je redovno bila slabe sreće. Uza sve to te njemačke provale stvoriše lombardsku kraljevinu sa željeznom krunom, uzdržaše papinsku državu s trulom upravom i izazvaše tolika posredovanja Francuzke i Španjolske, da je Italija bila zapravo samo domaćim i tuđim razbojištem. Koncem srednjega vieka u Italiji ima pet „domaćih“ država (Milan, Florenca, Mletci, papinska država i Napulj), od kojih nijedna nema ništa talijanskoga osim govora i ništa kulturnoga osim aristokratske umjetnosti i književnosti.

Još se prirodnijim činilo, da se njemačko „pravo jačega“ proširi na zapad preko Rajne, idući putem, na kojem je već Cesar suzbijao Germane. Ali tu već stajahu ujedinjena Francuzka, dosta jaka ne samo za obranu, nego i za navalu.

Ni prema sjeveru nije Njemačka ni malo uznapredovala svojom „kulturom“. Danska, Norvežka i Švedska bijahu se pokrstile već u desetom stoljeću, a kršćanstvom si izkupiše ne samo papinsku zaštitu, nego i pravo, da se s Niemcima otimlju za Baltijsko more, da mjesto njih pognjave baltičke Slavene i od toga „sjevernoga sredozemnoga mora“ učine skandinavsko jezero. Ipak njemačkoj anarkiji pod kršćanskom firmom preostajahu još dvojaka široka vrata: ravnicom na slavenski iztok i Dunavom na magjarski i slavenski jug.

Baltijski slavenski knezovi lako se pokrstiše i poniemčiše; od njih započe postepena „asimilacija“ prostoga puka, koji je u Mecklenburgu do XVIII. stoljeća bio sačuvao ostatke svoga jezika.

Polabske Slavene uzeše na svoj rovaš: vojvoda saski i kasniji markgraf braniborski.

Cesi se za vremena prikloniše Podunavlju, u kojem se njemačko samosilje sukobilo s Osmanlijom; i tako se njemačka kolonizacija jačom strujom navrnula dalje na iztok: u Pomorje, u Slezku i Poljsku.

Poljaci u svom vitežkom aristokratizmu propustiše, da obrtom i trgovinom zavladaju baltijskim pomorjem i da se jakim seljačtvom oslone preko Slezke i Galicije na Sudete i Karpatе. Zato Poljska bijaše od prvoga početka paklom svomu seljačtvu, a obećanom zemljom svim tudjincima, osobito Niemcima; zato nikad ne bijaše takve poljske države, koja bi u prvom redu nastojala, da stvori, okupi, organizuje poljski narod. Zato se Pruska mogla ojačiti i razviti tako rekući u srcu Poljske, te je pruski kralj onako lako i brzo od poljskoga vazala mogao postati poljskim krvnikom i zatornikom.

Napokon uzduž baltijskoga primorja, od kojega Švedska držaše Finsku, a ~~Danska~~ Estonsku, nagruše trgovci iz njemačkih hanseatskih gradova,¹ a doskora se ovdje (u Rigi) utvrdiše njemački križari, a za njima njemački red, obadva doskora pod zajedničkim velikim mestrom i „prvim izbornikom“ braniborskim, kasnije kraljem pruskim i napokon carem njemačkim.

U Podunavlje ne bijaše put ni tako širok, ni tako slobodan, kao na iztok uz baltijsko primorje i u Poljsku. Alpe i češka Šumava odviše sužuju podunavsku dolinu iznad Linca; do Beča dopire već jaki češki utjecaj; u srednjem Podunavlju trajno se nastanio Magjar i s križem u ruci dobio takodjer pravo ne samo na život, nego i na vlast; u donjem Podunavlju utaborio se Osmanlija s isto tako krvavim polumjesecom, kako krvav i strašan bijaše njemački krst; napokon uz Jadransko primorje od Akvileje do Drača i dalje preko Moreje (Peloponeza) na Levant ugniezdio se lukavi i okretni Mletčanin, koji je mogao u susjednoj Lombardiji dobro vidjeti, što ga čeka pod njemačkim gospodstvom. Ipak je i u čitavom gornjem i srednjem Podunavlju njemačko samo-

¹ „Hansa“ ili „hanseatska liga“ bijaše osnovana god. 1241. Bijaše to politički i trgovački savez sjevero-zapadnih njemačkih gradova na čelu s Ljubekom (Lübeckom). Koncem XVI. stoljeća bijahu u tom savezu 64 grada, te je savez imao svoju mornaricu, svoju vojsku, zajedničku vladu i blagajnu, sve na račun trgovačkih podružnica, koje sizahu čak do ruskoga Novgoroda.

silje bilo dosta jako, da priguši slavenske i neslavenske male narode i da svojom diplomacijom oslabi, ili raztepe svaku političku organizaciju, kako je Osmanlija silovitošću svojom raztepaio, ili podjarmio sve balkanske i podunavske državnice osim Crne Gore i Hrvatske.

Papa po svom zvanju i svom poslanju bijaše kosmopolitski političar, koji je išao samo za veličinom obće, katoličke, univerzalne crkve s idejom o kršćanskoj univerzalnoj monarhiji i s potrebom, da njegova apostolska stolica bude što samostalnija u vrtlogu svjetskih političkih strasti i sukoba. No njemačkomu caru, kao zaštitniku katoličke crkve i kosmopolitskoga papinstva, bila bi pristajala druga zadaća, a ne da gujavi sjevernu Italiju i guši gornje Podunavlje prepuštajući Njemačku anarhiji, koja je bila kadra organizovati se samo za dobitak i za otimačinu te surovu silu proglasiti „pravom jačega“ (Faust-recht).

II.

Novе evropske države.

Dok je Italija krvarila u međusobnim borbama i stenjala pod tuđim jarmom neprestance mienjajući svoje gospodare; dok je iz male Azije na Balkan i Podunavlje sve to jače prodirala čisto vojnička, poludivlja, ali islamizmom neobično organizovana osmanska sila; dok je u Njemačkoj vladalo pravo jačega i od tuda prodiralo na iztok i jug, — dotle se na zapadu okupiše i urediše tri nove velike države: Francuzka, Španjolska i Englezka. Oko Francuzke doskora se kreće zapadna Evropa kao oko svoga sunca, dok Pruska, izprvice njezin satelit, ne postade i sama središtem najstrašnijoj modernoj državnoj vlasti i dok se Evropi ne primače Rusija, za koju čitava stoljeća srećom nitko nije u rimsko-germanskoj Evropi ni pitao, jer nitko nije ni iz daleka slutio, da će ona cijeloj zemaljskoj kruglji biti ono, što klasičkoj Evropi bijaše Grčka, rimskoj Italija, a modernoj Francuzka, barem kroz puna dva stoljeća, pa i duže. (Od XVII. do polovice XIX. stoljeća.)

Između Francuzke, Englezke i Njemačke, zatim među Rusijom i zapadnom Evropom nastade takodjer nekoliko novih država, koje su znatno dopriniele stvaranju današnje Evrope. To su prije svega Nizozemska (danas Belgija i Holandija, poznate u to doba pod diplomatskim imenom *Les Provinces-Unies*, Sjedinjene Pokrajine) i Švicarska (točnije: „švicarski kantoni“), pak onda Austrija i Pruska.

1. Francuzka.

Kad se razpalo carstvo Karla Velikoga, činilo se za Francuzku, da iz nje ne će nikad postati jedna država, jedan narod. Na području današnje Francuzke ne bijaše naime nikakvoga etnografskoga jedinstva, dapače ni etnografske sličnosti među ger-

manskim sjevero-iztokom i sjevero-zapadom, među romanskim jugo-iztokom i keltskim jugo-zapadom. Da tu stvar bolje razumijemo, dosta nam se sjetiti, da Normandija još danas govori keltski i da je baš za Combesove vlade (1903.—1904.) naviešten rat tomu keltskomu govoru, te se u njem ne smije više ni propoviedati pod izlikom, da se tobože ne buni proti republici. Sjetimo se još i toga, da i keltskih Baska ima preko jedan milijun, a da se i najjužniji Francuzi još danas zovu Provençalcima po prvoj rimskoj pokrajini, koja se jednostavno zvala Provincija. Osim toga treba znati, da je i danas velika i jaka opreka među francuzkim sjeverom i jugom, te se Francuzi i danas tuže baš kao i Talijani, da u parlamentu odlučuju strastveni, siloviti i nepromišljeni njihovi južnjaci. Kad promislimo, kakvu je centralizaciju kasnije razvio Francuz i kako je francuzka knjiga već u XVI. stoljeću počela vezati svu francezku inteligenciju, pa ipak ostaše tolike razlike i opreke, onda ćemo lako razumjeti tvrdnju, da se baš Francuzka činila najmanje zgodnom za kolievku jakoj i modernoj državi i velikomu modernomu narodu.

No gle, kroz čitava dobra tri stoljeća (987.—1328.) Capetovci imadjahu mužkih potomaka, a to je i danas glavno za svaku dinastiju. Tako se redovno dešava: iz fakta nastaje pravo, iz neprekinute baštine kraljevsko veličanstvo.

Francuzki kralj imadjашe u ostalom za sebe svu silu pravnih naslova: bijaše baštinikom karolinških vladara, s kojima se vezala uspomena na cesarsko dostojanstvo. To bijahu prava, što su izvirala iz pomazanja, a nitko ih ne poricaše, jer ih nitko ne mogaše točno definovati. Napokon bijaše kralj po feudalnom shvaćanju na koncu konca vrhovni vlasnik ciele Francuzke. Svestranim proučavanjem rimskih zakona oživješe sva ta prava u svijesti mnogobrojnih legista (pravoznanaca), a porastom kraljevske moći pretvoriše se redom u činjenice.

Istina, bijaše i Francuzka dosta dugo bez jake središnje vlade, dakle na prvi pogled dosta slična Njemačkoj. Ali golemu razliku opazit ćemo odmah, čim se sjetimo, da je Francuzka oslobadjala svetu zemlju, ili je gonila nevjernike iz Portugalske i južne Italije; da je dala kraljeve Jerusolimu i Cipru, Portugalskoj i Dvjema Sicilijama, ali za sebe na koncu konca ne zadržala ništa, nego sviest, da Bog velika djela tvori francuzkom rukom („gesta Dei per Francos“), stekavši uz to toliku slavu i ugled, da na Levantu

još danas sve Evropljane nazivlju Francima. Tu ratnu, rekao bih pustolovnu slavu i veličinu popunila je Francuzka svojom naukom i svojom knjigom, te je francuzki jezik u XVII. stoljeću postao za dvorove i vladare ono isto, što bijaše latinski za hramove i za biskupe, s tom značajnom razlikom, da francuzki najvolješe govoriti i pisati i proturimski protestanti poput Fridrika I. i nekatolički vladari poput Katarine Velike.

No država i domovina ne stvara se ni vojničkom slavom, ni znanstvenom spremom; za jaku državu treba vjernih i oduševljenih državljana, a za pravi narod zajedničke svijesti i ponosa, a to se sve radja samo iz zajedničkoga poštivanja prošlosti, iz zajedničke ljubavi i požrtvornosti za ideale narodne budućnosti. Francuzka je prije nego ikoja zemlja dobila svoj živi domovinski ideal: djevicu Orleansku.

Godine 1066. vazal francuzkoga kralja, normandijski vojvoda Vilim, osvoji Englezku. Njegovi nasljednici, sve kao francuzki vazali, proširije svoj normandijski posjed tako, da su naskoro imali u vlasti cijelo francuzko oceansko primorje. Osilivši se tako zarati se vazal sa svojim vrhovnim gospodarom. Iz prva bijaše to dakle čisto feudalni rat, rat između dvie zemlje jedne krvi, jedne vjere i jednoga jezika. No kad vazal francuzkoga kralja, faktično kralj Englezke, Eduard III. (1327.—1377.), htjede zasjeći na francuzki prijestol i kad se rat prometne u stogodišnju vojnu (1337.—1453.), razvije se u Francuzkoj na Engleze tolika mržnja, ali i tolika ljubav za sve, što je francuzko, da je u Rouenu na lomači Ivane od Arka (Jeanne d'Arc) izgorjelo dođuše nevino tielo djevice Orleanske (1431.), ali je zato Francuzku već u ta davna vremena zagrijala takva domovinska ljubav, kakvoj jošte dugo ne će biti ni traga u svoj ostaloj Evropi: Francuzka nije samo država, nego i domovina, Francuzi nisu samo podanici jednoga kralja, nego i sinovi jednoga naroda. I da se francuzki kraljevi ne upustiše u pustolovne ratove u Italiji, vidjeli bismo već u početku novoga vieka Francuzku u „prirodnim granicama“ stare Galije, u granicama, radi kojih se velika revolucija napokon podala Napoleonu i radi kojih je Englezka protiv Napoleona pokrenula Evropu, dok ga nije stisnula i pokopala na otočiću svete Helene.

Poslije talijanskih pustolovina zamisliše francuzki vladari utopiju: da preko Pireneja ujedine Španjolsku i Francuzku, umjesto

da preko dvaju mora potraže nove zemlje i narode, ili barem zadrže i uredi one posjede, što ih na dalekom zapadu i iztoku otkri-
vahu smionim francuzki mornari i misionari.

Francuzka, koja bijaše započela križarske vojne preko sredozemnoga mora; koja imadjaše luke Marsilju, Bordeaux, Nantes i Havre i mornare iz Normandije, Bretanje, izpod Pireneja i iz Provence: ta Francuzka sva se zaplela u evropsku kopnenu politiku samo zato, jer si Bourbonci utuviše u glavu, da pošto poto moraju poniziti Habsburge. I kad Austrija ne bijaše više Francuzkoj neprijateljica, i onda još francuzki diplomati smišljahu samo to, kako će Francuzku proširiti na današnju Belgiju, tada austrijski posjed, i na južnu katoličku Njemačku, nad kojom se vazda vladalo iz bečkoga Burga, koliko iz rimskoga Vatikana. Te si zagonetke ne može čovjek inače protumačiti, već time, što francuzkom prijestolnicom ne bijaše više ni Pariz, kroz koji teče barem Seina, nego Versailles, kojim ne protječe ni jedan potočić i u kojem staklene palače i kitnjasti perivoji nikad ne vidješe ni brižna seljaka, a kamo li pronicava trgovca i smiona mornara. I zato je Francuzka uzalud imala i Henrika IV. i Richelieua i Colberta, uzalud je postala domovinom i narodom, kad je malo po malo prestajala biti i jakom državom, dok njezina takmica ili osvajaše, ili od nje preuzimaše čitave svjetove, uređujući uz to svoje financije i usavršujući političku slobodu, — dvie stvari, kojih ni danas nema u Francuzkoj, koliko bi trebalo.

2. Španjolska.

Zaista se još sjećamo na dolazak Arapa¹ u južnu Francuzku, gdje ih je Karlo Martelo potukao između Tursa i Poitiersa god. 731. Znamo i to, jer nas tako uče, da je Karlo Martelo spasio kršćansku civilizaciju od islamskoga jarma; no ovo nije istina ni za zapadnu kršćansku civilizaciju, a kamo li za svu evropsku prosvjetu. Ta mi smo Hrvati još nedavno stražili na kordunu proti islamu sve u ime evropske kulture, a prije toga borili smo se za nju čitava stoljeća za tu jedinu nagradu, da na našu zemlju, kao na kršćanski zid, mogu slobodno protegnuti najprije svoju zaštitu, a onda i svoju vlast najveći neprijatelji naši. Inače kad god je došlo do gusta, borasmo se i ginusmo sami.

¹ Arape zovu u srednjem vieku i „Saracenicima“ od arapske rieči „saraka“, što znači „letjeti“.

No nismo mi jedini kršćani, koji smo tako stradali čitava stoljeća: i kršćani u Španjolskoj borahu se punih sedam stoljeća sami samcati proti islamu, koji je onda kao i danas bio sav jedna duša proti džaurima.

Rimski pape i francuzki kraljevi pokrenuše doduše čitav niz križarskih vojna; ali svi ti križari idjahu ili u Palestinu, ili na koju slavensku zemlju, dok nitko nije ni u snu pomislio, da bi najprije trebalo osloboditi najkršćanskiju, ili bolje: najkatoličkiju zemlju: Španjolsku. Već nam samo ovo dovoljno dokazuje, da u srednjem vijeku uzprkos vanrednomu vjerskomu zanosu i jakomu vjerskomu osjećanju nije bila dosta jaka misao o kršćanskoj Evropi.

Kršćanski ideali bijahu ili u nebu, ili se na ovom svijetu spajahu s uspomenama na rimsko carstvo i na rimskoga cesara; a rimsko carstvo i rimski cesari znadjahu samo pokoravati zemlju i narode, nipošto ih oslobadjati. I tako se Španjolska oslobadjala i oslobodila sama.

Kao i mi na Balkanu, vojevahu Španjolci u malim plemenima pod omanjim vojvodama. No španjolski kršćani bijahu mnogo sretniji od nas u tom, što se i Arapi, njihovi gospodari, podieliše na više tabora, dok je protiv nas sav islam vodio sam veliki kalif iz Stambula. Zato se Španjolci posvema oslobodiše u času (1492.), kad se osmanska sila iz Male Azije bila protegnula do Dunava i Save, da doskora zaprijeti i samomu Beču.

U XV. stoljeću samo je jedna arapska država na pirenejskom poluotoku s glavnim gradom Granadom, a osim nje su tu još četiri kršćanske kraljevine: Aragon, Kastilija, Navara i Portugal. Portugal radi svoga oceanskoga položaja brzo će potražiti svoju sreću daleko za nepoznatim morima, te će mu njegovi smioni moreploveci odkriti put oko rta Dobre Nade u iztočnu Indiju i na skrajnji azijski iztok. Tu će Portugal steći mnogo bogatstva i mnogo slave, ali radi trgovine robljem još više sramote, u kojoj će ovaj važni dio evropskoga latinskoga svijeta postati napokon pukim salitetom Velikoj Britaniji. Kastilija, kao srce Španjolske, sjedinit će se s Navarom i s Aragonom, i osvojivši Granadu, jednom rukom zahvatiti Sredozemno more, a drugom ocean i postati za duže vremena prvom vlašću u novijoj Evropi. I nju će more dovesti do slave, veličine i bogatstva, a bezumni ratovi napokon i još bezumnija domaća unutrašnja politika do gotovoga razsula.

Španjolska imadjaše toliko naseobina, — neko vrijeme čitavu srednju i južnu Ameriku osim Brazilije — a radi svojih talijanskih i porajnskih posjeda bit će zapletena u sve evropske ratove, te bi se bila održala, pa i unapredovala samo najnaprednijom i najradinijom vladavinom.

Mauri (afrički i španjolski Arapi) učiniše iz Španjolske velik perivoj, koji Španjolci sami pretvoriše u gotovu pustoš. I kad je Evropa Španjolsku prisilila (početkom XVIII. stolj.), da se odreče svojih posjeda u Italiji i u Nizozemskoj, činilo se, da će se Španjolci povući u se, sabrati svoje sile i podići klonulu snagu. Našlo se ljudi, koji u riedkom rodoljubnom žaru predlagahu, da se smanji broj dvorskih izjelica; da se iz uprave otjeraju varalice i otimači; da se uredi porezi, plate sudci, naoružaju, nahrane i odjenu vojnici; da se grade brodovi i luke, potakne obrt i trgovina i zaštiti ratarska privreda. Našlo se dapače i takovih pregalaca, koji pokazашe na koren svemu zlu: na preziranje rada, na kraljevsku samovolju i na takav vjerski fanatizam, koji mišljaše, da ugadja Bogu lomačama i neradom.

No svi pokusi ostadoše bezuspješni, to više, što iz Velike Britanije vrebашe takmac, koji se nije zadovoljio time, da svu Evropu pokrene proti sjedinjenju evropske i prekomorske Španjolske s Francuzkom, nego je sve sile napeo, da i Španjolsku i Francuzku potisne medju države drugoga i trećega reda.

3. Englezka.

U Englezku su Rimljani jedva malo zavirili. Izprvice bijaše u njoj najviše Kelta. Kašnje nadodjoše Germanci, Anglosasi i Skandinavci, i napokon (1066.) čitava vojska iz francuzke Normandije.

U to je vrijeme prava Englezka vrlo malena. I Galska zemlja ili Wales i Irska i Škotska imadu doduše s njom istoga vladara, ali nemaju ni istoga jezika, ni jednoga ustava. Pa ipak ako i malena, bijaše Englezka već tada jaka. Evo, zašto.

Normani se naučiše pod jakom disciplinom svojih vladara, koji zapravo bijahu razbojnički harambaše ili gusarske poglavice, na takav javni red, kakvoga za onda ne bijaše nigdje u Evropi. Zato je od svih francuzkih pokrajina jedino u Normandiji vladala sigurnost i stroga pravednost. To oboje prenieše Normanci i u Englezku. Najprije si podieliše zemlje od prilike onako, kako bi

si njihovi pradjedovi znali dieliti oteto zlato i srebro, živo blago i zarobljenike. Da uzmognu ikoliko pravedno zemlju podijeliti, moradoše je izmjeriti i prebrojiti na njoj stanovništvo. To i učiniše. I tako su englezko-normanski kraljevi već prije osam stotina godina znali vrlo dobro, što imadu i što mogu, a to je slabo i netočno znao francuzki kralj, a nikako i nimalo rimsko-njemački cesar.

Medju neprijateljskim Škotima i Galima i izmedju dvaju mora bijaše englezkim kraljevima lako držati na okupu i na uzdi plemiće i neplemiće, to lakše, što tu ne bijaše velikaša, nego to bijahu tek veliki posjednici, i što se priroda sa svih strana pobrinula, da ta mala Englezka ima takve granice, da Englez bude samo Englez i ništa drugo.

Medju Francuzkom i medju rimsko-njemačkim carstvom bijaše čitavo prostrano područje, u kojem se ovaj ili onaj velikaš, primjerice flandrijski grof, smatraše sad Francuzom, sad Niemcem, već prema svojoj koristi. Slično bijaše na granici francuzkoj i aragonskoj, gdje bilo grof toulonski, bilo markiz provençalski moškoše takodjer birati medju cesarom¹ i francuzkim kraljem.

Točna dioba i izmjera zemlje, pak popis pučanstva i živo medjusobno obćenje velikih posjednika u zemlji stisnutoj sa svih strana urodilo je i drugim blagoslovom: Ljudi se dobro poznavahu, poznavajući se stvoriše onu prirodnu organizaciju, što je u najnovije doba nazivljemo društvom. Istina, imala je svoje društvo i Španjolska i Francuzka, ali u Španjolskoj nad tim društvom dvorskih izjelica bijaše dvostruka tiranija: despotskoga vladara i još despotiskijega velikoga inkvizitora. U Francuzkoj kralj nikada ne bijaše silnik, ni katolička crkva onako sumnjičava i politički onako jaka kao u Španjolskoj; ali ipak jedino kralj bijaše „sunce“: Ljudevita XIV. i nazivahu: le Roi-Soleil (kralj-sunce), a svi velikaši zapravo puki neki dvorjanici, samo zvijezde, ili mjeseci bez svoje vlastite svjetlosti. Iz madriskoga escuriala² najoduševljenije se polazilo na borbu s bikovima, iz Versaillesa na gospodski lov, ili na još gospodskije književne i umjetničke večeri. Englezko društvo sa svojih sela i polja slagalo se i složilo, da si zajamči

¹ U vrieme, kad španjolski kralj bijaše ujedno rimsko-njemački cesar (za Karla V.).

² Escorial, 40 km od Madrida, kraljevska je palača s manastirom, što ga je sagradio Filip II. na uspomenu svoje pobjede nad Francuzima kod Saint Qentina.

osobnu slobodu i sigurnost svoje imovine pred kraljevom samovoljom. I tako Englezka već godine 1215. dobiva od „Ivana bez zemlje“ veliku diplomu slobode (magna carta libertatum), prema kojoj se „nijednoga slobodnoga čovjeka ne smije na nijedan način dirati, dok nije pravilno odsudjen sudom sebi ravnih ljudi“, i prema kojoj se „nikakva daća ne može pobirati bez zajedničkoga vieća kraljevine“. Time je Englezka dobila dva temeljna kamena svojoj slobodi: porotu i sabor.

Nije se ni u Englezkoj razvilo nekakvo idealno društvo savršenih ljudi. I tu se razviše staleži kao i drugdje, ali najpoštenijim ne postade stalež plemićkih danguba, jer veleposjednici ili zemljištni lordovi bijahu ljudi praktičnoga života i rada, koji se nikada od drugih staleža ne odieleše ponosom nadutosti i samosilja.

Napokon Sasi i Normani doskora se stopiše u novo pleme sa zajedničkim romansko-germanskim, današnjim englezkim jezikom. I tako u XV. stoljeću englezka država poče stvarati englezki narod, baš kao i u Francuzkoj, s tom velikom razlikom, što Francuzi bijahu, istina, već za rana bogatiji i prosvjedeniji od Englezâ, ali zato Englezi do nedavna jedini imadjahu političku slobodu i, ponavljam, tako radino i poduzetno društvo, koje se jedino moglo posvema snaći na onoj, sada već svjetskoj pozornici, na koju Evropu uvedoše najprije križari, a onda smioni pustolovi i mornari, i napokon uztrajni, slobodni izseljenici.

No ovdje svakako treba iztaknuti jednu istinu, koja se ne može dosta naglasiti: U Englezkoj su dugo biešnjeli najžešći građanski ratovi: vjerske revolucije u XVI. stolj. i vjersko-politički prevrati u XVII. stolj.; nebrojene vjerske sljedbe i nepomirljive političke stranke — sve bi to takvu malu zemlju zacielo bilo upropastilo na evropskom kopnu. Da Englezka nije na oteku, bile bi si ju Francuzka i Španjoska mnogo prije podielile, nego što Prusija, Austrija i Rusija razdieliše Poljsku. Ta sjetimo se samo nepobjedive armade Filipa II., koju je ponajviše raztepla bura g. 1588., kad Englezka ni sama nije još shvaćala prednosti svoga otočnoga položaja, svoga slobodnoga političkoga uređenja i svoga na gospodarskim temeljima uređenoga društva. Englezkoj je dapače za vratom još Irska, a i Škotska imade s njom zajedničkoga vladara istom od 1603., a tekar od 1707. spojena je s njom i realnom unijom.

Napokon se ne smije zaboraviti ni na to, da je Englezkoj i u njezinoj kolonizaciji najviše pomoglo to, što je došla posljednja na red, te se više nije mogla otimati za zemlje zlata i mirodija, nego je preko mora mogla pošiljati samo radine i izkusne ratare. A koliko ih nije slala, ona ih je gonila vjerskim i političkim svojim borbama, da tamo nadju mira i podpunu vjersku slobodu.

Dapače i pobuna englezkih američkih kolonija i njihovo očejepljenje samo pomogoše materi zemlji, jer vanredno podigoše njezinu izvanjsku trgovinu, koja je doskora zahvatila sva najsgodnija pristaništa i luke, opirući se pri tom i crpajući sirovine za nenadkriljivu domaću industriju iz čitavih svjetova poput Kanade, Indije i Australije.

4. Nizozemska i Švicarska.

Nizozemska.

Netom smo čuli, da je među Francuzkom i rimsko-njemačkim carstvom bilo takvih velikaša, koji bi pristajali sad uz jakoga francuzkoga kralja, sad uz cesara, toga po naslovu uglednoga Imperatora.

Već nam je to dokazom, da su se na tom području ukrštavala tri upliva: francuzki, rimski i austrijsko-njemački, ili točnije bourbonski, papinski i habsburžki. No pravo evropsko razkrižje i najkrvavije razbojište postade ovo zemljište među Francuzkom i Rajnom istom onda, kad je Englezka kao glavni cilj svojoj politici u Evropi postavila, da nad njima nikada i nikako ne zavlada Francuzka, jer za Engleze bijaše isto pustiti Francuze u Antwerpen, ili u London.

Poslie svih napora uspjelo je Ljudevitu XIV., da Slobodnu Grofoviju (Franche-Comté) otme Španjolskoj i da Artois s još nekoliko flandrijskih gradova uzme Nizozemskoj, koja još sva bijaše pod Španjolskom. Od rimsko-njemačkoga carstva bijaše Francuzka (za Henrika II., 1552.) odvojila najprije tri biskupije (Metz, Toul i Verdun) zatim Alzaciju bez Strassburga, onda Strassburg, a napokon po smrti Stanislava Leszczinskoga (1766.) i Lotaringiju. Svakako to bijaše veoma malo za čitave vjekove napora i za cijenu ogromnih, prekomorskih, kolonijalnih posjeda, što ih Bourbonci žrtvovaše dinastičkoj svojoj politici i svomu neprijateljstvu prema španjolskoj i austrijskoj lozi Habsburgovaca. A ne bi stalno bili postigli ni to, da i Franjo I. (1515.—1548.) i njegov sin Henrik II. (1547.—1559.) ne ostadoše onako stalni u svom prijateljevanju i savezničtvu s njemačkim protestantima.

U ostalom ostadoše Habsburgovci na ovom priepornom zemljištu na koncu konca još kraćih rukava, nego Bourbonci. Dok je Nizozemskom vladao Karlo V., koji je govorio sve jezike svojih podanika i koji u Španjolskoj bijaše kralj (od 1516.) na španjolski način, preko Rajne cesar (1519.) prema rimskoj tradiciji, a u Nizozemskoj sad ponosni plemić, sad svjestni gradjanin, i dok Nizozemska ne postade glavna evropska razmedjica, dotle nitko nije mogao ni slutiti, da će se na ovom malom komadiću zemlje toliko puta rješavati sudbina gotovo ciele Evrope. Sjetimo se samo dvaju imena, sjetimo se na Waterloo i Sedan, pa ćemo rado priznati, da je ovo za zapadne evropske vlasti, što je Lombardija za srednju, a Slezka i Moldavska za iztočnu Evropu.

Karlo V. ostavi Nizozemsku svomu sinu Filipu II., kralju španjolskomu i talijanskomu (napuljskomu), ali njegova silovitost brzo uzbuni sve ove pokrajine bez razlike, bijahu li katoličke, ili protestantske, te se napokon posvema oslobodiše barem sjeverne protestantske pokrajine (današnja Holandija) pod zanimivim nazivom „Ugledne i jake države Sjedinjenih Pokrajina“ („leurs Hautes Puissances des Provinces-Unies“).

Te „Sjedinjene Pokrajine“ postadoše u istinu odmah evropska vevlast prvoga reda i osobitoga obilježja, stekoše kolonijâ, sagradiše si veličanstvenu mornaricu, procvatoše obrtom i trgovinom, te se obogatiše tako, da bijahu u Evropi ono, što su danas svietu Sjedinjene Države sjevero-američke. Nizozemska, izložena radi svoga republikanskoga ustava i radi svoje podpune i posvemašnje decentralizacije navalama centralizovanih susjednih monarhija, odgojila je sebi dosta budnih i pronicavih državnika, koji su domaću aristokraciju vazda držali spremnu za rat, a najodlučniju porodicu medju njima (knezove Oranžke) pripravnom, da u času pogibelji republiku pretvore u monarkiju.

Takav je državnik bio poimence Vilim III., koji je kao holandski Stathunder i gospodar najprije god. 1672. volio domovinu svoju poplaviti, nego li ju Francuzima izručiti, a kad je zatim još više razabrao, što sve snuje Ljudevit XIV., popeo se je god. 1689. na englezko prietolje, srušivši svoga tasta Jakoba II.¹ znajući

¹ „Već odavna bijaše Vilim III. u svezi s prvacima whiga (liberalaca, protestanata). Kao zet Jakoba II. bijaše najbliži baštinik njegov: mogaše dakle čekati. No kralj (Jakob II.) bijaše se ponovno oženio s jednom talijanskom i katoličkom princesom; iz toga braka rodi se 1688. sin, koji izbrisa nasljedno

dobro, da će samo udruženoj Englezkoj i Holandiji poći za rukom, da zakrči put daljnjemu osvajanju Ljudevitova cezarizma pod kraljevskom krunom. No za nas je još poučnije u današnjem našem položaju prema raznim imperijalističkim prohtjevima, kako je Vilim III. znao stvoriti proti Ljudevitu XIV. prvu evropsku koaliciju, pred kojom se moraše zaustaviti svi pobjedonosni vojskovođe „kralja-sunca“. Holandski „ban“ umio je složiti Španjolsku i rimsko-njemačkoga cesara, a upravo oduševiti njemačke knezove za obranu germanske slobode i protestanske vjere. Još davno prije, nego je postao englezkim kraljem, postigao je taj pronicavi i odvažni čovjek, da su proti svemoćnoj za onda Francuzkoj pod vodstvom Holandije stajali složno i imperator i španjolski kralj i lotarinžki vojvoda. Četverostrukomu ovom savezu podpisanomu dne 30. kolovoza 1674. doskora pristupiše mnogi njemački knezovi, a malo po malo prikloni mu se i englezko javno mnijenje. Kud ćemo ljepši primjer i jači dokaz, da baš ljubav za slobodu i praktično shvaćanje života najviše vriedi i u velikoj međjunarodnoj politici. Istina je, da Holandija nije ostala na toj istoj visini, na koju se je popela u XVII. stolj., i da je tomu veliki uzrok bilo i njezino savezničstvo s kud i kamo jačom i moćnijom Englezkom; no uza sve to i postanak i razvitak i daljnji obstanak ove male republikanske monarhije ili monarhijske republike možda je najsjajnijim primjerom, kako malen narod ne mora ni na razkršću velikih interesa ostati bilo igračkom jakih svojih susjeda, bilo sliepiim orudjem njihovim.

Spomenuta zapadno-evropska razmedjica prostire se sve do izvora Rajne, gdje se proširuje u srednju evropsku političku razmedjicu i u švicarske kantone. No prije nego o njima progovorimo spomenimo, da je u najnovije doba, naime od god. 1871., spomenuto prieporno područje presječeno pruskom sabljom, koja je iz živoga francuzkoga narodnoga tiela izrezala dvie pokrajine, Alzaciju i Lotaringiju, i učinila od njih u teoriji carevinske, a u praksi čisto pruske pokrajine.

pravo žene princa Oranžkoga. Sad ovaj vladar nije više krzmao: primi ponudu englezke aristokracije i spremi se, da oružanom holandskom silom sruši svoga tasta pod zastavom „Pro religione et libertate“ („Za vjeru i slobodu“). I podje na London bez odpora . . . uz strašnu viku: „Dolje s papizmom!“ Vidi: Histoire universelle, publiée sous la direction de V. Duruy. (Histoire des temps modernes par V. Duruy, 8. éd. Paris 1877. str. 572. Ovdje str. 388.)

Švicarska.

Švicarski kantoni ne imadjuhu ni mora, ni obrta, ni trgovine, dakle ni novaca; ali ljubljahu slobodu kao i Nizozemci, i ako inače rado davahu sinove svoje za vojničke plaćenike svim evropskim vladarima, a najradje rimskome papi. Odista zanimivi su ti jedni i drugi republikanci, oni nizozemski trgovci, i ovi švicarski plaćenici, zanimivi zato, jer ne umirahu samo za svoju slobodu, nego ju znadjahu i oživotvoriti valjda zato, što su ju ljubili zdravim razumom, bez ukočenoga doktrinarstva i živom dušom, bez tjesnogrudnoga sektarstva.

Švicarskim kantonima bijaše priznata nezavisnost vestfalskim mirom (1648.), kad je posebnim ugovorom sa Španjolskom priznata nezavisnost i Sjedinjenim Pokrajinama nizozemskim. Obje te nove države bijahu dakle plod ogorčene francuzke borbe protiv austrijskih i španjolskih Habsburgovaca, pred kojima su u Versaillesu strepili, kao da su te dvie grane jedne dinastije ogromne štipaljke golemoga raka universalne kršćanske monarkije, koja bi poput Krona bila možda najvoljela pojesti svoju prvorodjenu kćer Galiju. Zato se ne može reći, da je Francuzka stvorila ove dvie republike nesebično, ili čak plemenito; no ipak je vriedno znati i zapamtiti, da je prvo vauredno i sveobće blagostanje i prva podpuna sloboda na evropskom kopnu bila posljedicom francuzke snage i diplomacije, ako i nije bila svrhom tadašnjemu francuzkomu duhu i francuzkoj politici.

5. Turska, Švedska i Poljska.

Germanska protestantska kraljevina, slavenska katolička republika osobite vrsti i osmanska musulmanska despocija! Što može među njima biti zajedničko i kako takve tri nepomirljive opreke dolaze samo pod jedan naslov? Tako će pomisliti svatko, tko pomisli samo na švedsko-poljske i poljsko-turske ratove i tko ne zagleda dublje u unutrašnji život spomenutih država, koliko su to bile države, na njihov zemljopisni položaj, na njihovu veličinu i na njihov pad.

Turska je ušla formalno u evropsko kolo istom na parižkom kongresu 1856., ali je faktično bila u njem od onoga časa, od kada je još Franjo I., francuzki kralj, sklapao s njom saveze proti Habsburgovcima. Taj neobični savez spadao je u sistem iztočne francuzke politike, u kojem uz Tursku bijahu glavni faktori Poljska

i Švedska, i koji je u novije doba imao biti jaki bedem zapadnoj Evropi proti Rusiji i njezinomu „barbarstvu“.

Švedska bijaše izprvice pod vlašću Danske, koja se je prije pokrstila, jer je bila bliže i carstvu i Rimu. Od Danaca se oslobodila istom pod Gustavom Vasom (1523.—1560.), da odmah podje osvajačkim putem, na kojem je dugo ubirala ratnu slavu, dok na tom putu ne nadje i svoju propast.

Jedan pogled na zemljovid i Švedske i Poljske i Turske pokazuje, da nijedna od njih nema nikakvih prirodnih granica, a i puki letimični priegled njihove povjesti uvjerava nas, da naročito Poljska i Turska nikada ne bijahu prave uredjene države već zato, što u evropskoj Turskoj većina pučanstva postade rajom, dok u Poljskoj na većem dielu državnoga područja življahu Rusi.

„Odlični poljski povjestničar, Korzon, cijenio je sveukupno pučanstvo Poljske g. 1776. na 11 milijuna, no odbijemo li Židove, Niemce i Ruse, ostaje samo polovica Poljaka (oko 6 milijuna)... Ako promotrimo (današnje) statističke podatke o broju Poljaka u bivšoj Litvi, vidjet ćemo, da su svuda u manjini: u guberniji vilenskoj 23%, u grodnanskoj (Grodno) 27%, u vitebskoj 6·71%, a u kovnanskoj (Kovno) 3·21%... Pravi program poljske politike imao je ići za tim, da Poljska zauzme polabske i poodranske slavenske zemlje i da si priljubi njihovo slavensko pučanstvo. Da se na taj program ozbiljno pomišljalo i da se ozbiljno proveo, danas bi Poljska u tim krajevima zauzimala mjesto, što je pripalo Pruskoj... Ali poljski je narod već od XIII. stoljeća organizam, koji ne raste normalno i koji traži druge granice, nego što su one, koje mu označuje etnografija i vjera...“¹

Još ćemo se kasnije malo zaustaviti, da obilježimo poljsku državu, a time ujedno navedemo prave uzroke njezine propasti. Sad ćemo još spomenuti samo to, da se Poljaci (mislimo inteligenciju) ni na početku XIX. stoljeća, dakle već poslije treće diobe Poljske, ne mogahu nikako sprijateljiti s mišlju slobodna i imućna seljaka, kao ni s idejom ne samo slobodne, nego i jake i bogate države. Zato je i u Poljskoj, nazvanoj „Napoleonovom“ (t. j. u velikoj vojvodini Varšavskoj), mogao seljak dobiti slobodu, ali bez zemlje, a novo uzkrišena poljska otačbina, srce i središte

¹ Louis Leger, *Le monde slave, deuxième série* (Paris, Hachette 1902. 311 str.) str. 21, 26 i 29.

svih poljskih zemalja, imadjaše god. 1807. dohodka 31 $\frac{1}{2}$ milijuna, a troška 51 milijun!¹

Baltijsko je more tako uzko, da je zapravo samo „vodeni most“ od skandinavske nizine do njemačke i poljsko-ruske ravnice. Zato mogaše Danska smatrati Švedsku i Norvežku svojom prirodnom baštinom, dok se batina ne okrenu, te Gustav Adolf ne dade svomu sinu ove nauke: „Promislite dobro, kakva bi neprilika bila za nas, da Danci postanu naši susjedi na iztoku, kako su na jugozapadu. Prosudite, nije li pametnije druge preteći, nego da tebe drugi preteku, i nije li bolje, uzeti komad pasjega mesa, nego da tebe pas ugrize.“²

Gotovo svi švedski kraljevi, a napose Gustav Adolf (1611. do 1632.), pak Karlo XII. (poginuo 1718.) držali su se ovoga naputka, te je Švedska naročito od 1612.—1696., dakle gotovo jedno stoljeće, živjela samo ratom i za rat.

Rat ju je učinio aristokratskom, a protestantizam ju je zanesao mišlju o velikom protestantskom carstvu, što ga Gustav Adolf poče već stvarati, i da ne bijaše Francuzke i Waldsteina, bio bi ga i stvorio. Našao se samo jedan švedski kralj, Karlo XI. (nastupio vladu s pet godina, 1660.), koji se oslonio na gradjanstvo i seljačtvo, da uredi financije i uvede sve one reforme (ponajprije jednakost pred zakonom), kojima država postaje kulturnom i socijalnom organizacijom. Taj vanredni pokus ostade na žalost samo pokusom, te je Švedska bila ona kula u spomenutom francuzkom proturuskom i protuaustrijskom bedemu, koju je Petar Veliki najprije oborio, ako mu i jest zadala najviše muke. Od tada Švedska spada Evropi više svojim zemljopisom — a u najnovijeme vrieme i svojom prosvjetom — nego svojom političkom snagom. To isto vriedi još više za Dansku i Norvežku, s tom sretnom razlikom, što su ove dvie skandinavske državice, ponajpače Norvežka, još naprednije, jer su kud i kamo demokratskije. (Norvežka je prava seljačka država.)

I tako je Švedska u novoj Evropi bila samo neka vrst sjajnoga meteora, poslie kojega na trajnu njezinu slavu ostade jaka i iz daleka vidna sjeverna kulturna luč.

¹ Vidi u netom spom. djelu studiju „La Pologne napoleoniënne“ (Napoleonova Poljska) str. 61—91, ovdje na str. 73.

² Manuel historique de politique étrangère (Historijski priručnik za vanjsku politiku) par Emil Bourgeois, tome I, deuxiême éd. (Paris, Belin frères, 1897., str. 604) str. 202.

Poljska bijaše još nesretnija sa svojim zemljopisnim položajem od Švedske. K tomu još nije se nikada politički ni toliko uredila, koliko Švedska, te i nesumnjivi slavenski i poljski prijatelj morade o njoj ovo napisati: „Poljska nije država . . . Nju sastavljahu tri diela: ravnica Visle, koja je puki nastavak nje-mačke nizine od Spreve i Varte; od područja Dnjeprova i od močvarne Pripetove doline, koja bi joj morala biti središtem, a bijaše joj tek prolazištem. K tomu svemu u toj zemlji bez prirodni granica ne bijaše nikada političkoga jedinstva. Litva i Poljska dugo nastojahu, da provedu to jedinstvo jedna na račun druge. God. 1501. Poljska si prisvoji Litvu, no velika litvanska vojvodina ostade ipak država u državi i poslie glasovite lubelske unije (1569.) između obje države, koje bijahu od sada (od 1569.) u odnošaju sličnu današnjemu „austro-ugarskomu“ dualizmu i od kojih svaka nastojaše, da se proširi na račun druge.¹ I tako Poljska bijaše tielo, što si ga lako mogao razkidati: tu ne bijaše nikakve državne vlasti, koja bi različne ove dielove iznutra vezala: Poljska u XVIII. stoljeću bijaše još uvijek sredovječna država, prepuštena aristokratskoj samovolji, koja „ugovorenom pogodbom“ (*pacta conventa*²) uništavaše kraljevsku moć, a „slobodnom zabranom“ (*liberum veto*³) sama sebe. Poljski se puk strastveno interesovao samo za vjeru: to bijaše njegov patriotizam, patriotizam vrlo pogibeljan medju pravoslavnom Rusijom i protestantskom Pruskom.“⁴

Slično piše o Poljskoj prvi savremeni francuzki slavista, u najširem, a ne samo u filoložkom smislu te rieči, Louis Leger.

„Pod Aleksandrom I. (1501.—1500.) kralj je prisiljen, da bude puki „mletački dužd“ . . . Sigismund I. (1503.—1548.) uzalud pokuša urediti stalnu vojsku . . . God. 1555. uzkrati mu plemstvo poslušnost, kad ga je pozvao u rat proti Moldavskoj. Kralj nije

¹ Vidi poblize: Louis Leger u sp. dj. str. 38., 43. (*Coup d'oeil sur l'histoire de la Pologne* [Letimični pogled na poljsku povjest]).

² „*Pacta conventa*“ bijahu uvjeti, uz koje je „poljska republika“ birala svoga kralja i kojima se kraljevska vlast stezala na puko dostojanstvo.

³ „*Liberum veto*“ bijaše stari slavenski običaj, po kojem su samo jednoglasni zaključci bili valjani: ako je samo jedan jedini skupštinar prigovorio, svršio se dogovor bez zaključka, i to često tučnjavom. Vidi poučan članak u „Ruskoj Rieči“ („Русск. Рѣчь“, S.-Pbg. 1904.) Voljpera III. dio, na str. 88. Članak je izradjen po historičaru Petruševskom.

⁴ Emile Bourgeois, spom. dj. str. 568.—569.

bio kadar urediti ni financijâ, ni vojske, ni uprave... Kralja Fridrika Augusta (saskoga) skine Karlo XII. (švedski), a uzpostaviše ga Rusi. Od sada tražit će rusku pomoć jednom kralj, drugi put plemićke konfederacije... Reforme Fridrika Augusta zajamčio je ruski car!... Pod vladom Sasa, Augusta III. (1733.—1763.), anarhija dosegne vrhunac. Pravoslavni se tuže, da ih progone katolici, seljaci jauču, da ih tlače „pani“ (gospoda). Plemstvo misli jedino na to, kako će oguliti puk i oslabiti kraljevu vlast. Državu smatra republikom, „rzecz pospolita“ („skupna stvar“). Neki velikaši, primjerice Radziwilli, imadu svoju vojsku, te su pravi vlastodržci.“¹

Turska je položajem svojim s političkoga gledišta još sretnija od Švedske i Poljske, a unutrašnjim svojim uredjenjem bijaše vazda sad jači, sad slabiji vojnički tabor, koji je imao izvršiti vjersku misiju baš poput švedske i poljske neobuzdane aristokracije. Središte tabora, Carigrad, nenadkriljivo je svojim položajem, ali zato oba krila, a i sama osnovka bijahu i jesu veoma slabe. Lievo krilo, balkanski poluotok, izuzevši sjevero-zapadni hrvatski trokut, bijaše, kao historijski drum „barbarâ“ i križarâ, vrlo nesgodan za političku organizaciju, k tomu još od ino-vjernoga tudjinca-silnika. Desno krilo, naime Mala Azija, a pogotovo Armenija, takodjer je razkršće historijskih putova i oprečnih interesa, te se i tu nije moglo provesti jedinstvo, k tomu još pukom silom i sliepm vjerskim fanatizmom. Preostaje još Grčka, Egejsko otočje, Levant i sjeverna Afrika. Sve su to zemlje same po sebi dosta neznatne, ali u čitavoj prošlosti prolazila je tuda trgovina s iztoka na zapad i s juga na sjever. Spomenimo samo Cipar i Kretu, Suez i Egipat, pak staru Kartagu i novi Tunis, te pogledajmo, tko danas vlada nad tim prolazima i pristaništima, i uvjerit ćemo se, da za Tursku pogotovo vriedi ono, što netom rekosmo za Poljsku: Područje turske carevine bijaše nesgodno za jednu državu, a njezino pučanstvo ne mogaše baš nikako postati jedan narod.

No Turska je ipak imala u svojem uredjenju neke prednosti, koje ju učiniše kroz čitava stoljeća najjačom vlašću u Evropi.

„Izuzmemo li mladu francuzku vojsku, nadkriljivali su Osmanlije u to doba (koneem XV. i početkom XVI. stoljeća) Evropljane neosporivo u vojničkom umieću imajući veću disciplinu i više iz-

¹ Vidi: L. Leger, sp. dj. str. 41.—42. i 47.—48.

kustva u gradjenju tvrđava, u lievanju topova i budući spretniji i u poljskom topničtvu i u obsjedanju gradova. U ostalom nijedna tadašnja kršćanska država ne bijaše kadra držati brojnu stalnu vojsku poput sultana, a nijedna nije na to ni pomišljala... Kršćanski narodi bijahu tada još društveno uredjeni posvema aristokratski; u turskom je narodu naprotiv vladala najpodpunija jednakost. Srčan čovjek mogao je težiti za najvišim častima, jer je sultan najjunačnije i najvještije ljude znao potražiti u najnižim slojevima svjetine, pa i među samim robovima, da od njih učini svoje paše i vezire.¹

Osmanlije bijahu dakle u jednu ruku dugo vremena u vojničkoj tehnici napredniji od Evropljana, a u drugu ruku moglo se je s demokratizmom njihove vojske i uprave uporediti samo demokratsko pribiranje svećenikâ katoličke Crkve, koja je u istinu bila i sbog toga jedina kadra, da koliko toliko od vremena do vremena prodrma savjest kršćanskih vladara, te ih sklone na zajedjedničku obranu od „poganskoga“ tobože neprijatelja, koji se dugo vremena činio nesavladivim, kako se danas nepobjedivima prikazuju doista poganski Japanci.

6. Pruska i Austrija.

Obadvie ove države postadodoše od dviju vojničkih granica (markâ ili krajištâ), što ih Karlo Veliki bijaše osnovao na slavenskoj zemlji protiv Slavena; za obadvie se dugo činilo, da se nikako ne će ustaliti i nikada postati narodnim državama, dok početkom XIX. stoljeća Pruska ne postade glavnim ognjištem narodnostne evropske reakcije protiv Napoleonova cezarizma, a Austrija najjača klisura, o koju se sila toga cezarizma to više razbijala, što joj se bliže primicala. Za Austriju zapadno-evropski povjestničari ne izuzimajući ni Niemaca misle, da je njezino poslanje prestalo, od kada su Turci potisnuti za Dunav; dok se za Prusku čini, da nikad nije ni imala ni druge svrhe, ni zadaće, nego da bude dvosjeklim mačem u slavenskom narodnom tielu. No nije tako lako izpitivati misiju pojedinih država i naroda, kako je lako odrediti, da bijahu velikom smetnjom, a možda i nesavladivom zaprekom ovoj ili onoj oprečnoj historijskoj struji.

¹ Histoire des temps modernes depuis 1453. jusqu' à 1789. (Povjest novoga vieka od 1453. sve do 1789.) napisao Victor Duruy (osmo izdanje, Paris, Hachette, 1878., str. 572), str. 76.

Pruska.

Hohenzollernci bijahu prvobitno grofovi nürenberžki te su istom pod Sigismundom, koji nikad ne imadjaše dosta novaca, kupili Branibor (Brandenburg) s pravom kneza izbornika. God. 1618. baštinili su porajnske vojvodine i pruske zemlje njemačkoga reda, te od sada jedan isti knez vladaše na Visli, na Labi i na Rajni.

Porajnske vojvodine bijahu Francuzkoj i Holandiji vječito razbojište za ratove protiv Austrije i Španjolske; Braniborom je prolazila protestantska švedska vojska proti četama katoličkih saveznika; u Pruskoj su napokon lomili koplja Poljaci i Švedi, „Austrijanci“ i Rusi, i zato država hohenzollernska bijaše od prvoga početka veoma zgodna za veliku vojarnu u tri krila, medju kojima dugo nije bilo zemljištne veze, ali ih je spajala željezna ruka i osvajački duh njihovih gospodara.

Ti gospodari nisu mirovali, dok si god. 1648. nisu načinili od Berlina k Rajni most stekavši gradove Magdenburg, Halberstadt i Minden. Zatim opetovanim naporom osvojiše Pomeraniju, da steku primorje, pak onda nečuvenom nasilnošću oteše Slezku, podieliše Poljsku, da se u jednu ruku naslone u gorje, a u drugu ruku da poljski Poznanj više ne dieli Branibora od Pruske.

Osnovnim načelom svoj ovoj politici bijaše sliepa pokornost. Samo ne mudrujte („nicht raisonniren“) — to bijaše prva i zadnja deviza za svu unutrašnju politiku.

No ljuto bismo se prevarili, kad bismo osnivače pruske države smatrali pukim silnicima; naprotiv bijahu to redovno najradiniji i najštedljiviji ljudi, koji su prvi izrekli i ozbiljno shvatili misao, da je vladar prvi sluga svojoj državi. Možemo si misliti, kako je ta radinost, štedljivost i osebujni taj demokratizam djelovao na Niemce, koji su na drugim dvorovima, na pr. u Versaillesu, vidjeli samo raskoš, ludu razsipnost i aristokratsku dangubu i nadutost.

Napokon Hohenzollernci shvaćajući pravilno, da je politika u prvom redu duboka psihologija, napeše sve svoje sile i upotribeše svu svoju lukavštinu, da budu takvi njemački vladari, za koje će svaki Nijemac moći ponosno reći, da je nad njima samo Bog. Kako naime već znamo, svi njemački knezovi bijahu podredjeni „rimskom cesaru“, a „rimski cesar“ opet bijaše ovisan i o knezovima izbornicima i o papi. Nijedan knez izbornik ne mogao biti kraljem u njemačkoj zemlji, jer svuda tu bijaše vrhovni

gospodar rimski cesar ili rimski imperator. No Hohenzollernci imadjahu pod sobom jednu tudju nenjemačku zemlju, zemlju, nad kojom „rimski cesar“ ne imadjаше nikakova prava. Bijaše to Pruska. Ali je nad Pruskom bio vrhovnim gospodarom kralj poljski. Ništa zato. Hohenzollernci upotriebiše ratove medju Švedskom i Poljskom, da pristanu sad uz jednu, sad uz drugu stranu, t. j., da izdadu obadvie, da se i jedna i druga odreče svakoga prava na Prusku. Poslie toga, videći, kako je izbornik saski postao kraljem poljskim (August II., 1697.), proglasi se i izbornik braniborski kraljem pruskim (1700.). Malo poslie toga postane hanoverski izbornik kraljem englezkim (po smrti Ane Stuart, 1714.). Na prvi se pogled činilo, da su Sas i Hanoveranac kud i kamo bolje prošli od Braniborca; no doskora se vidjelo, da više vriedi ustaljena vlast na svojem, nego velika čast na tudjem.

Pruski kralj nije imao doduše u to vrieme više od dva i pol milijuna podanika, ali zato njegova vojska bijaše bolja od austrijske, a državne financije uredjenije nego igdje u Evropi.

K tomu svemu Fridrik II. (1740.—1786.) bijaše čovjek, koji je sredovječno bezpravlje majstorski znao spojiti s modernom organizacijom, te je u velikom stilu proti rimskomu imperatoru proveo ono, što su inače smioni razbijači (Raubritter) bili kadri učiniti tek proti kojemu privatniku. Njegovoj navali na Slezku i njegovim spletkam proti Poljskoj nema primjera u povjesti, ali je još neobičnije to, što je on sinu Marije Terezije, Josipu II., mogao s uspjehom govoriti o njemačkom patriotizmu te mjesto mržnje i zavisti pobuditi u njem iskreno i trajno udivljenje.¹

¹ O tom poblize vidi oštromnu i prieglednu studiju Alberta Sorela: *La question d'Orient au XVIII. siècle (Le portage de la Pologne et le traité de Kainardji)*, a posebice poglavlje VI. i X. (str. 102—108). — Ova je razprava izašla 1889. (Paris, Plon, str. 288), a ima i srbski prievod. — Na mjestu, o kojem se radi, podlieže Josip II. posvema Fridriku II., i ako mu je stari Kaunitz — Bismark svojega doba — dao potanki napatuk u 25 članaka. Sastanak bijaše dne 25. kolovoza 1769. u Nisi u Slezkoj. Vladari se zagriše, a onda Fridrik odvede Josipa u svoju sobu, gdje mu je dugo i dugo govorio o svim savremenim velikim pitanjima, a medju inim i o sistemu njemačkoga patriotizma. Fridrik ponovno naglasi, da se Hohenzollernci i Habsburgi moraju izmiriti, prodahnuti njemačkim patriotizmom, i to u prvom redu proti Rusiji, za koju Josip reče ovo: „Nemate li nas, Rusija Vam je potreban saveznik, ali taj je savez preskup i često Vam je nepriličan.“ — „To je istina“, — odgovori Fridrik; „no ja mislim, da doskora proti Rusiji ne ćete

„Pruska jest i nije njemačka država. Pruski je kralj pripuz, (parvenu) a ipak ima davne tradicije: Hohenzollerni su stari, kao i carstvo, Branibor je izborna kneževina od XIII. stoljeća, a Pruska je junačko poprsje sredovječnih vitezova. To je dakle država u isti mah i stara i mlada; ona može svagda birati između dvie sudbine: ili da podje putem reakcije, ili da preuzme vodstvo revolucije: to je dvosjekli mač, koji će sjeći na obje strane, prema zgodnu mjestu i zgodnu vremenu. Taj mač je strašan.“¹

Austrija.

Kako već rekoh, Austrija je na prvi pogled posvema slična Pruskoj: Hohenzollerni vladaju nad Braniborom, Lužicom, Slezkom, Pomorjem, Pruskom i Poljskom; Habsburgi kraljuju Hrvatskoj, Češkoj, Ugarskoj i Poljskoj (Galiciji), a među nasljednim njihovim zemljama polovica ih je slovenskih. S historijskoga zemljopisnoga gledišta u objema je monarkijama jednako šarenilo; ali nije tako s gledišta historijsko-političkoga i narodno-kulturnoga. No prije nego prisposdobimo obadvie ove osebuje države, iztaknimo ovo: Tim, što je Pruskoj (Fridriku II.) uspjelo Austriju iztjerati iz Slezke i zapriječiti joj osnovu, po kojoj se je imala s njom sjediniti Bavarska, udaren je temelj kasnijoj Bismarekovoju politici, prema kojoj Habsburgovci mogu njemačke zemlje samo gubiti, a nipošto dobivati. U drugu ruku i Hrvatska i Ugarska otvarahu habsburškoj monarkiji put na evropski iztok i činjahu ju uz njezinu misiju, da protjera Turke, podunavskom carevinom. No iz Beča gledahu uvijek onamo na onu stranu, od kuda bijaše osnivač prve „iztočne marke“, pa je zato balkanska iztočna politika imala od nevolje služiti osvajačkim težnjama, koje se nikako ne dadoše izmiriti s tradicijama i osnovama ruskim.

Stari Prusi izumrieše te su slabi ostatci njihova jezika puka jezikoslovna zanimivost. Braniborski i pomorski Slaveni izumrieše također, ili točnije: svi se ponjemčiše osim kašubskoga plemena,

dosta jaki biti ni Vi, ni ja, nego da će trebati ciele Evrope, da joj zakrči put. Turci nisu ništa prema ovim ljudima. Vidjet ćete, kad mene više ne bude, da će naš savez za dvadeset godina biti obojici potreban proti ruskomu despotizmu.“ — U savezu s tim svjetovaše Josipa, da bude snosljiv prema svojim pravoslavnim podanicima. (Vidi netom spom. dj. str. 67.—68. pak 102—109.)

¹ Lavissee u spom. dj. str. 163—164.

koje se danas punim pravom računa k Poljacima.¹ Od lužičkih Slavena ostadoše samo dva otočića, koji se jedva otimlju njemačkoj poplavi, dok od Branibora nije ostalo u Njemačkoj ni slavensko njegovo ime, a od pruskih Litavaca živi tek toliko potomaka, da u Tilži (na ušću Njemana) mogu izabrati jednoga zastupnika u njemački drž. sabor.

U habsburžkoj monarkiji naprotiv ne samo da se ne ponjemčiše ni Slaveni, ni Magjari, ni Rumunji, ni Talijani, nego se tečajem XIX. stoljeća svi slavenski ogranci pomladiše, Magjari uz to i vanredno politički ojačaše, dok Rumunji i Talijani, koliko ih u monarkiji ima, vide s punim pravom u susjednim jakim istoplemenim državama sigurno jamstvo za svoju budućnost. I zato habsburžka monarkija, ili kako ju do nedavna sva Evropa nazivaše: „Austrija“, nije i ne može biti ni jedinstvenom državom poput Pruske, ni saveznom centralizovanom državom poput moderne Njemačke. I ako je Pruska dosta slaba predstavnica Niemaca s kulturnoga i narodnoga gledišta, ostaje „Austrija“ vjernim odrazom savremene političke Evrope, kako u klasičko doba bijaše Grčka, a danas je Francuzka jakim odrazom Evrope kulturne.

7. Rusija.

Kolikogod sam o Rusiji čitao velikih djela, i kadgod sam o njoj razgovarao s ljudima, koji su u istinu političari, ili ozbiljni naučnjaci, vazda sam se uvjerio, da Rusija u svakoga, tko ju dublje proučava, pobudjuje udivljenje, pa bilo ono i pomiešano s čuvstvima sgražanja, negodovanja i mržnje.

Netom je u Parizu ponovno izašla knjiga gospodje Staël, glasovite spisateljice „Razmišljaja o francuzkoj revoluciji“ (Considérations sur la Révolution française) pod naslovom: „Deset godina progonstva“, u kojoj je majstorska slika Rusije prije sto godina (1821.). Glavna je misao u knjizi ovo: „Neki pametan čovjek

¹ Kašubâ ima u svem 80.—200.000. Broj im se točno ne zna zato, jer ih najprije (do 1890.) računahu k Poljacima, a onda ih Niemci broje napose, ali od prilike po istoj metodi, po kojoj se i na Rieci popisuju „Vendi“ i „Iliri“. Kašubi žive čak do Gdanskoga (Danzig). Više o toj stvari u uvodu k „Rječniku jezika pomorskoga ili kašubskoga“ (Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego zebrał i opracował Stefan Ramułt). Taj je rječnik nagradila krakowska akademija, a izašao je g. 1893. in 4°, str. 298; uvod str. IX—XLVIII; u uvodu je i slovnica kašubskoga narječja; tu je i dokaz, da je pomorski ili kašubski jezik posebni slavenski jezik (s jezikoslovnoga gledišta).

reče, da Rusiju valja suditi kao i Shakespearove drame, u kojima je sve veličanstveno, što nije ružno, a veoma ružno sve, što nije veličanstveno.¹

No kod nas malih Slavena nije se udomaćilo ni ovakvo mišljenje o Rusiji. Robujući površnomu i plitkomu, a redovno i posvema pristranomu njemačkomu novinstvu, stvorili smo si o Rusiji takvo mišljenje, te nam se svaka pohvala o njoj čini dokazom natražnjačtva, a svaki uzklik udivljenja pravim svetogrdjem slobode i napredka. I zato držim najsgodnijim, da sâm o Rusiji što manje pišem i da na ovom mjestu, gdje Rusija ulazi u Evropu, progovori o njoj takav nesumnjivi liberalac i učenjak prvoga reda, kakav je g. E. Lavissee.

Postanak Rusije.

„Dok su na evropskom iztoku dvie germanske države (Pruska i Austrija) prodirale u slavensku zemlju, svršavala se formacija nove istočne države: organizovala se jedna slavenska velika vlast.

Do sada (kroz čitav srednji viek) ne moradosmo se osvrtni na Rusiju: Ona ne imadjaše gotovo ništa zajedničkoga s Evropom, koja prestajaje na granicama Njemačke i s njom spojenih zemalja. U čitavom srednjem vieku gubila se ruska povjest u metežu evropskoga iztoka. U IX. stoljeću diele Rusiju od Baltijskoga mora finski i litavski puci, a od karolinžke Germanije polabski, poodranski, češki, moravski, lužički i poljski Slaveni. Pristup k Crnomu moru i Dunavu brane joj azijska plemena, što se tu neprestance izmjenjuju.

I tako su između Rusije, pak Labe i Dunava živi bedemi, a isto su takve granice među Rusijom i dvjema velikim historijskim morima, Baltijskim i Crnim. Rusiji je trebalo prodrieti kroz tu živu masu prije, nego se mogla približiti Evropi.

No Evropa se prije toga primakla k njoj.

Švedski pustolovi zagospodovaše koncem IX. stoljeća novgorodskim Slavenima. Brzo zaboraviše svoje skandinavsko porietlo. I tako se pojavi prva ruska država na velikoj sjeveroistočnoj ravnici s glavnim gradom Novgorodom, a onda Kijevom.

¹ Spomenuta knjiga gospodje Staël (Dix années d'exile) izašla je prvi put god. 1821. O novom izdanju, u kojem su i sva mjesta, koja moradoše g. 1821. izostati, napisao je ruski publicista N. Skaljkovskij veoma zanimiv prikaz u petrogradskom „Novom Vremenu“ od 20. rujna (3. listopada) 1904. Iz toga referata i uzeh gornji citat.

Kopnenim putem prodiraše ovamo Njemačka: braniborski markgrofi pokoriše polabske i poodranske Slavene. Zapadna kultura i kršćanstvo prodre u Češku, u Poljsku i u Ugarsku. No Rusija je primila svoju vjersku organizaciju od razkolničkih Grka. Veliki knez Vladimir pokrstio se iz Carigrada koncem IX. stoljeća. Time bijaše odlučeno, da Rusija ne će poput Poljske i Češke stupiti u sistem zapadne Crkve. U drugu ruku, budući od Carigrada odijeljena barbarskim masama, ne će stupiti poput balkanskih Slavena ni medju štíćenike carstva grčkoga. I tako se Rusija odmah javlja kao nešto nova i samobitna. No to bijaše tek prvo nejasno svjetlo. Rusija se doskora raztepe na kneževine i republike. U XIII. stoljeću već je gotovo sva pod mongolskim gospodstvom. Azija se proširila na Evropu i ugrabila joj Rusiju.

Evropa ipak dalje prodire na iztok: Skandinavci, Niemci i Poljaci ruše zapreke, što su ih stvorili mali baltijski narodi. Švedi zaposiedaju Finsku, Niemci Livonsku i Prusku. I eto ti Rusije u neposrednom doticaju sa Zapadom. Bijaše doba, kad je čitavo primorje od Finskoga zaljeva do Pomorja bilo pod vlašću njemačkoga reda, a veliki njegov meštar priznavaše vrhovništvo papino i imperatorovo. No u XV. stoljeću Poljska sjedinjena s Litvom postavlja se izmedju Njemačke i Rusije, kojoj otimlje prostrano područje. U to se vrijeme čini, da će Poljsku jedinu zapasti čast, da kao velika, neodvisna država zastupa u Evropi slavensko pleme.

Ali se Rusija sve to više otimaše mongolskomu zagrljaju. U XIV. stoljeću razvi se oko Moskve nova neodvisna država, koja si u isto doba podvrgavaše ruske kneževine i odkidaše komad po komad od evropske Mongolije, kojoj odlomeci življahu kasnije još dugo na sjeveru Crnome moru. Napokon od časa, kad je grčko carstvo propalo, postade ruski car u isti mah i baštinikom grčkoga razkola i predstavnikom istočnoga kršćanstva prema Islamu, a po tom i nasljednikom bizantskoga cesara. Neizmijerna se budućnost otvori pred njime.“

Moderna Rusija.

„U XVI. i XVII. stoljeću vodi se neprestana borba medju Niemcima, Skandinavcima i Poljacima oko pobrežja Baltijskoga mora. U tu borbu umiešaše se i Rusi više puta s energijom, koja pokazivaše njihovu volju, da se tu i njima dade mjesto; no Švedska je još na vrhuncu svoje moći, a Baltijsko je more zapravo švedsko

jezero. Videći Rusija, da joj je put zakrčen na toj strani, poče od Litve i Poljske natrag osvajati zemlje, što ih bijaše izgubila; no najviše se proširi na iztok i na jug. Osvajivši kazanjski i astra-hanski kanat dopre joj granica do Kaspijskoga mora. I ako krimski kanovi još uvijek okružuju Crno more, prostire se careva vlast nad donskim Kozacima, a započinje i osvajanje Sibirije.

U XVIII. stoljeću diže se ruski gorostas na razvalinama Švedske, Poljske i Turske. Švedskoj uzimlje Livonsku, Estonsku, Ingriju, dio Karelije i čest Finske; od Poljske predobiva bivše ruske pokrajine u Litvi i otimlje joj dobar dio poljskoga zemljišta; Turska pred njom uzmiče s Krima i iz čitavoga područja medju Bugom i Dnjestrom. U isto si vrieme pripaja komad Persije, stiče Georgiju i kirkižku zemlju. Od sada ima Rusija pristup k Baltijskomu i Crnomu moru, približuje se sreću Evrope i prostire prema sreću Azije. To je jedina evropska država, koja se u barbarske krajeve može širiti bez kraja i konca. Njezino carstvo izvan Evrope samo je nastavak njezine evropske države, te nastaje postepenim, laganim, gotovo neminovnim pripajanjem plemonâ i zemalja.“

Ruska originalnost.

„Na koncu sredovječne dobe prebrojismo nove države, što su nastale u Evropi u to vrieme (Francuzka, Španjolska, Englezka, zametei Pruske i Austrije). U novom vieku javljaju se dvie nove države: Sjedinjene pokrajine (Holandija), kojima moć ne trajaše dugo, i Rusija, zemlja neizmjerne budućnosti. No spada li Rusija zbilja k Evropi?

U IX. stoljeću, u doba zapadne Evrope, kojom vladaju učeni Karolinžani, kad se na crkvenim saborima i skupštinama vieća o velikim pitanjima, Slaveni na ruskoj ravnici u svojim kukavnim selima sami su barbari, gotovo divljaci. U XIII. stoljeću, u doba, kad u Francuzkoj sredovječna civilizacija najljepše procvieta, kad u njoj vlada svetac,¹ kojemu glavnim političkim načelom bijaše, da ne valja „nikomu uzimati njegova prava“ („à nul tollir son droit“), stenjaše Rusija pod zlatnom hordom (tako se zvala mongolska država), kojoj je prijestolnicom drveni grad na obali Volge (Kazanj).

¹ Ljudevit IX. Sveti (kraljevao od 1226.—1270.) vodio je sedmu križarsku vojnu (1248.—1254.), u kojoj je bio zarobljen, i osmu (1270.), u kojoj je pred Tunisom umro.

Koncem XV. stoljeća, u doba preporoda (renaissance) na zapadu, Ivan Grozni daje sjeći, ili sam svojom rukom sieče glave tisućama svojih žrtava, što ih onda preporuča molitvama Crkve. Pa još i u XVII. stoljeću, kad ruski mužkarci nose dugu bradu i široke haljine, i kad se ruske žene zastiru u zatvorenim nosiljkama, jesu li i tada Rusi savremenici Ljudevita XIV.? Petar Veliki dao je brijati brade i zabranio ženama, da se kriju, no dušâ nije promienio; a nije ih promieniti ni hotio. Uveo je u svoje carstvo nova sredstva uprave i evropsko ratno oružje, ali ipak ostade carem-samodržcem, otcem, kojemu veliš „ti“ kao Bogu, i kojemu se pokoravaš kao Bogu. Proti njegovoj vlasti nema nikakve snage. Nema tu gradjanstva, da zvoni na pobunu i da po gradskim ulicama nateže lance na odpor. Nema tu ni sudačkoga staleža, da zakon primjenjuje i proti samovolji brani; nema plemstva, kojemu bi ponosom na stari rod zavrela krv, da voli rat, nego nedostojnu robsku pokornost. U Rusiji si ili rob, ili plemić, ali plemić samo kad služiš, i toliko, koliko služiš. A u pregolemoj zemlji neobrazovani kler pjeva službu božju, kojoj ne razumije smisla, i pali svieće pred ikonama, što ih svjetina ničice obožava.

Rusija se uplela u evropske poslove, ali Rusija nije Evropa. To je nešto sasvim drugo: to je Rusija.⁴¹

Medju nama malim Slavenima malo ima povjestničarâ, i u obće ljudi od pera i knjige, koji poslie ovakve slike ne bi uzkliknuli: Rusija je Azija. — Lavissee tako ne kaže, jer mu toga ne dopušta nepristrana znanost, vedra istina i prosviećena savjest. I kolikogod i on sudi mjestimice jednostrano i očito krivo o ruskim „barbarima“, „koji su u XIII. stoljeću gotovo divljaci“, i o ruskom svećenstvu, koje „ne razumije onoga, što govori“, — kao da vjera nije u prvom redu čuvstvo i nadahnuće, — uza sve to ovaj pogled na postanak i razvoj Rusije vanredno je jasan.

Nego ipak ne znam za povjestničara, koji bi u malo rieči i historijsku i novu Rusiju tako obilježio kao Francuz Louis Leger, koji je s nekoliko jasnih poteza pravo prikazivao ulogu Rusije kod trostruke diobe Poljske. Istina, jedan drugi francuzki učenjak, Albert Sorel, napisao je posebno djelo, u kojem su nepobitni i prezanimivi dokazi o tom, kako je misao o diobi Poljske nikla u pruskoj glavi i kako ju je provela u prvom redu pruska po-

⁴¹ Lavissee, sp. dj. str. 169—177.

litika;¹ ali Leger je — koliko znam — najodrešitije naglasio i iztaknuo, da je Rusija kod diobe Poljske i tražila i dobila samo ruske zemlje.

„Kod prve diobe (25. srpnja 1772.) dosudiše . . . Rusiji zemlje na iztok Dvini i Dnjepru (1,600.000 duša, sve samih Rusa, pak Židova i u malom postotku Poljaka) . . . Kod druge diobe dobi Pruska Veliku Poljsku s Poznanjem, Gniezdom, pak Gdansko (Danzig), Torunj, a Rusija Litvu s onu stranu Dvine . . . Koncem 1795. bijaše odlučena treća dioba. Pruska uze Varšavu i iztočni dio krakovskoga palatinata; Austrija Krakov, Sandomir, Lublin i dio Mazovske; Rusija sve ostalo; osim toga pripoji si Kurlandiju. Kod ovih triju dioba Rusija si je pripojila pokrajine ruskoga jezika, u kojima Poljaci bijahu samo plemići, t. j. manjina pučanstva . . .

Da je novoj ruskoj državi ostao prijestolnicom Novgorod, bili bi Rusiju pokrtili bez sumnje Švedi, i to po rimskom obredu. Rusija bi bila stupila u tjesniji odnošaj sa zapadnom prosvjetom i bila bi se njom prodahnula. Prosvjeta bi u njoj mnogo brže napredovala, bilo bi joj mnogo lakše sklapati saveze sa zapadnim državama, a i borba s nekojima tima vlastima, naročito s Poljskom ne bi se bila onako zaoštrila. Ali ruskim središtem postade Kijev, te je u Rusiju proniknuo bizantinski (grčki) duh . . . I tako je Rusija poprimila predaju prosvjete, koja bijaše očito niža nego na latinskom zapadu . . .“

„Iz svojih razgovora s ruskim pučanima, ponio sam mnogo sladje uspomene, nego iz petrogradskih i moskovskih salona . . . Kod nas se pijanice tuku ili grde, u Rusiji plaču, ljube se, mole, padaju na koljena ili na tla . . . (I rieč knut, u kojoj neprijatelji Rusije gledahu simbol njezinoga tobože mongolskoga porietla, nije tatarska, nego je — englezka² [englezki „knot“ znači: uzao“].³

¹ La question d' Orient au XVIII. siècle. Le partage de la Pologne et le traité de Kaïnardji (Iztočno pitanje u XVIII. stoljeću. Dioba Poljske i ugovor u Kajnardžima) napisao Albert Sorel, Paris, Plon, 1889., 2. izd., str. 288.

² Zapravo je to rieč u obće germanska, te je u Danskoj knut i krstno ime, pa se je jedan danski kralj zvao Knut (Veliki). Knut je dakle čisto germanskoga porietla kao i sav današnji birokratski sistem u Rusiji.

³ Louis Leger: Le monde slave (Slavenski svijet), deuxième série, str. 50—51, 290, 192—193 i 301.

8. Hrvatska, Češka i Ugarska.

Za sve ove tri države činilo se s početka, da će trajno ostati pod utjecajem „iztočnoga Rima“, naime u krugu kršćanske kulture grčke. Hrvatska osobito u svojem primorju bijaše i politički i kulturno svezana s Carigradom, a Moravska kneza Rastislava, kojoj za onda spadaše i Češka pod knezom Borivojem, primila je kršćanstvo baš ravno od vjerovjestnika iztočnoga rimskoga cara. Ugarska i poslie sv. Stjepana, koji je jednu svoju kćer udao za poljskoga kneza Boleslava, a drugu za mletačkoga dužda Orseola, bijaše za vlade Arpadovaca pod neprestanim carigradskim utjecajem, a kad uvažimo, da su Magjari bili za onda još daleko malobrojniji prema Slavenima u Ugarskoj, nego što su danas, možemo mirne duše utvrditi, da bi se s njima bilo dogodilo isto, što i s Bugarima, t. j. da bi se bili poslavenili, kad konačno ne bi kod njih bio pobedio već prije šest stotina godina utjecaj rimski, a s njim latinski jezik, koji je postao najjačim vezom sredovječnoj i novovjekoj Ugarskoj gotovo sve do naših dana, a ujedno i najjačom zaprekom, da nijedan slavenski jezik nije prevladao u javnom životu ovoga apostolskoga kraljevstva.

Dugo obraćene k iztoku okrenuše se dakle sve ove tri države k zapadu, ali i tu bijahu izvrgnute dvjema različnim, a često i oprečnim strujama: utjecaju rimskoga papinstva i prohtjevima njemačko-rimskoga carstva.

Kad u duhu preletimo hrvatsku, češku i ugarsku povjest, ne ćemo se prevariti, ako kažemo, da su se i Hrvati i Česi i Magjari s uspjehom otimali, pa i srećno oteli podložnosti, dotično i pripadnosti rimsko-njemačkomu carstvu samo zato, što su znali od prvoga početka stupiti u direktni saobraćaj s rimskom stolicom. Kroz čitav srednji viek vriedi naime pravilo, da su medju sobom ravnopravne sve one države, koje ravno obće s rimskim papom, jer su sve zajedno sačinjavale onu idealnu kršćansku republiku, koju veliki pape poput Grgura VII. ozbiljno nastojahu učiniti i realnom.

Treće zajedničko obilježje ovih triju država, naime aristokratizam njihovoga ustava, bio bi ih možda upropastio još prije, nego Poljsku, da ih strah pred Turcima nije na koncu spojio pod Habsburgovcima, koji najrazličnijim sredstvima nastojahu skršiti moć velikaša i plemstva, te zapriečiše aristokratsku anarhiju barem

u svojim nasljednim kraljevinama i zemljama, ako joj i ne mogahu učiniti kraj u mnogobrojnim državicama današnje Njemačke.

Prije nego još posebice pogledamo svaku od ovih triju država, naglasimo, da kroz čitav srednji viek, pa i duže, Evropa prestajaje s Njemačkom, da između Evrope i Rusije sve do XVII., pa i XVIII. stoljeća osim švedsko-poljsko-turskoga bedema bijaše čitav niz nekulturnih narodića, i da napokon Rusija nije ni Evropa, ni Azija, nego poseban svijet, koji od XVIII. stoljeća sve silnije utječe na donje i srednje Podunavlje.

Kad ovo sve troje uvažimo, onda ćemo razumjeti polovični razvoj ovih triju država, a shvatit ćemo i to, zašto ni Češka, koja je u sreću Evrope sa zemljopisnoga gledišta, ni Ugarska, koja brzo postade apostolskim kraljevstvom, ne bijahu, pa nisu ni danas priznate za prave Evropljanke.

Hrvatska.

Od ovih država imadjaše Hrvatska s kulturno-historijskogâ gledišta dosta osebujan položaj. Baš se na njezinu zemljištu križahu zadnji traci bizantske krune, imperatorova žezla i papinske tiare.

Jadransko more, najpristupnije na istočnoj strani, za Mletke je siguran most k primorskoj Hrvatskoj, a i otvoren put za normanske i saracenske (arabske) provale iz južne Italije. I Rim je Hrvatskoj, premda je na drugoj strani Apeninâ, još ipak dosta blizu, da nad njom utvrdi svoju vlast, a ipak je predaleko, da išta trajna u njoj započne i uredi bez saveznikâ, bez čitavoga sistema svoje evropske politike.

I Carigrad i Frankfurt toliko su blizu, da mogu Hrvatsku uznemirivati i svojatati, osobito kad imaju snage, da ju učine dielom bilo grčkoga, bilo rimskoga carstva (ovoga posljednjega samo s gledišta evropske međunarodne politike, nipošto i nikada sa stajališta državnoga prava bilo austrijskoga, bilo hrvatskoga.)

Hrvatska ima sa zemljopisno-trgovačkoga gledišta kud i kamo sgodniji položaj od Češke i Poljske, ali su u nju otvorena vrata sa sjevero-zapada i s jugo-iztoka; no na svoju i njezinu nesreću ni Sloveni, na gornjoj Savi i Dravi, ni Bugari na donjem Dunavu nisu sačuvali svoje samostalnosti, te kroz slovenske zemlje dodjoše Nemci, a kroz Bugarsku bez zaprieke provališe Turci, da Hrvatsku stisnu na tri županije oko Zagreba.

Politički položaj hrvatski još se jače zamrsio pristupom Ugarske u krug politike papinske. Magjari, ne imajući crkvenih knjiga na narodnom svom jeziku, prigriše latinsko bogoslužje lakše od Slavena, te se pričinise papi mnogo pouzdanijima od Hrvatâ, s kojima je bilo dosta neprilika, sad radi bizantskoga utjecaja, sad opet sbog glagolice. Zato je Hrvatska već za rana (u XI. stoljeću) u papinskoj politici bila spojena s Ugarskom, da najprije obje, a kasnije samo Ugarska (pod kojom počеше razumievati i Hrvatsku) bude i jaki bedem proti Bizantu i do potrebe snažna uzda susjednim njemačkim knezovima.

Ali najveća je neprilika za nas Hrvate to, što nam je narodna dinastija izumrla prije, nego se moglo govoriti o Evropi, te staro naše državno pravo nije nikada došlo pred „evropski koncerat“ kao zbiljska međjunarodna činjenica.

Dapače još ni onda, kad se smrću Ljudevita II. (1526.) opet izpraznio hrvatski prijestol, ne bijaše Evropi u današnjem smislu ni traga. Toj je Evropi prvi zametak istom preko 100 godina kašnje, na ime u Vestfalskom miru (1648.); a da je takve Evrope i bilo, slabo bi nam pomogla proti osmanskoj bujici, od koje se naši velikaši mišljahu najbolje zaštititi Cetinskim izborom od 1. siečnja 1527. Istina, jedan dio naših velikaša izabra na slavonskom saboru u Dubravi hrvatskim kraljem erdeljskoga vojvodu Ivana Zapolju, ali ova opozicija bijaše preslaba proti obćemu toku velikih događaja, a osobito proti neodgodivoj savremenoj potrebi i gotovo jednodušnoj težnji, da se za obranu proti Osmanliji nadje jako središte na zapadu. To središte bijahu habsburške zemlje sa zaledjem u „rimskom“ carstvu i u rimskom papi. Potreba obrane od Osmanlijâ bijaše tako jaka i obćenita, da su baš Osmanlije postali najjači „sabirači“ podunavskih zemalja oko prijestola Habsburgovaca. „Turska“ politika ne bijaše u opreci samo s duhom vremena, nego i s kršćanskim karakterom našega naroda; ali je kasnije znala djelomice uspjeti u Ugarskoj samo zato, jer se kombinovala s protestantizmom i s francuzkom diplomacijom, dakle na koncu konca ipak s kršćanskom evropskom politikom.

I tako sredovječno hrvatsko kraljevstvo nije samo po sebi ušlo u međjunarodnu evropsku politiku, nego tek kao posjed austrijske vladalačke kuće, ili u najboljem slučaju kao autonomni dio Ugarske. No ovako se o Hrvatskoj sudilo, koliko se s njom u obće računalo, samo dotle, dok i države i narod bijahu posjed dinastijâ, te

sva evropska politika bijaše ili u kabinetskoj diplomaciji, ili u aristokratskoj oligarhiji. Otkad je najprije Englezka, a za njom Francuzka, pak napokon Njemačka i Italija udarila nove demokratske temelje i svomu i evropskomu javnomu pravu, dobiva i historijska Hrvatska sve to veću vrijednost, jer se istom sada znade ocieniti veliko znamenovanje te činjenice, da je Hrvatska bez materijalne svoje krune mogla sačuvati sva obilježja države, te je to jedina slavenska zemlja, na kojoj domaća suverenost nije nikada posvema prestala, budući da nikada nije čitava pala pod Bizant, ni pod Stambul, ni pod Mletke, jer k rimsko-njemačkomu carstvu nije nikada pravno spadala i jer Ugarska nad njom nije nikada ni pokušala sama faktično vladati. I da se hrvatski kraljevi nisu najprije otimali za ono nekoliko dalmatinskih latinskih gradova i otoka, i da se čitavo plemstvo nije kasnije polatinilo, bila bi banska vlast, kako je ukorenjena u narodu, isto onako uredila unutrašnji državni život, kako se oružanom silom znala prema vani nametnuti god. 1848.

Češka.

Od svih slavenskih naroda i zemalja Česi i Češka imadjuhu sa strategijskoga i narodnoga gledišta najzgodniji položaj: to je prirodna tvrđjava otvorena k Dunavu i prema moravsko-slovačkoj ravnici, pak donekle i prema ravnici poljsko-ruskoj, a zaštićena visokim gorskim lancima na sjevero-zapadu i na sjeveru. No što je priroda uredila, da ne može bolje, to je ljudska nerazumnost pokvarila, da ne može gore. Češkim vladarima laskaše više, da budu prvi izbornici rimskoga imperatora, pa i sami imperatori, nego da se dadu na sabiranje slavenske zemlje i slavenskih „barbarskih“ naroda.

I odista najslavniji češki kralj Karlo I., osnivač pražkoga sveučilišta, koje se i sada zove Carolinum, taj pravi otac domovine, postade rimsko-njemačkim cesarom kao Karlo IV. (1347.—1378.), te se već činilo, da će slavenska Češka voditi germansku Njemačku; a tako bi se možda bilo i dogodilo, da nad Njemačkom, dotično za Njemačkom, nije stajao Rim i da se Češka sa svojim Husom ne podiže najprije proti tadašnjoj pokvarenosti u crkvenoj hierarhiji, a onda hoćeš ne ćeš i proti samomu papi. No Češka, ta druga Francuzka, bijaše ipak tako napredna i tako jaka, te bi se bila kadra obraniti i od Njemačke i od Rima, da nisu u jednu ruku sami

češki kraljevi naselili dobar dio Češke njemačkim naseljenicima i da se u drugu ruku međutim nisu ponijemili Slovenci u Štajerskoj sve do Maribora, te od „slavenskoga mosta“ medju Dunavom i Dravom ostadoše tek pojedini stupovi u narodnostnim otocima u današnjoj zapadnoj Ugarskoj.

I Hrvati i Česi, kao i danas tako i prije stoljeća, voljeli su na zapadu tražiti sebi gospodare, koji će im davati odličja, nego na iztoku braću i prijatelje, s kojima bi se složno latili posla; zato je napokon i hrvatska i češka država oslabila, koliko od tudjinske nametljivosti i spletkarstva, toliko od domaće aristokratske dangube i nesloge. No Češkoj je ipak ostala ta uspomena i sviest, da je njezina kruna u Evropi sjala i onda, kad više nije bilo samostalne češke države. Tom se krunom još u prošlom stoljeću okrunio Ferdinand V.¹ (1835.—1848.), a i sadašnji vladar bijaše izdao glasoviti krunitbeni odpis 12. rujna 1871. svečano obećavši, da će se ovjenčati krunom svetoga Većeslava.² To i jest razlogom, da je češko državno pravo ušlo u javno pravo Evrope uzprkos svemu protivnomu nastojanju s njemačke strane.

Ugarska.

O Magjarima, to jest o posljedicama njihove provale u srednje Podunavlje, dva su glavna mišljenja: Češki i hrvatski povjestničari smatraju Magjare klinom u slavenskom tielu, te ih drže glavnom zaprekom kasnijoj razejepkanosti i slabosti neruskih Slavena. Zapadno-evropski povjestničari ili usvajaju ovo mišljenje, ili iztiču, da su Magjari, baš kao i Turci, brzo postali najvećom zaprekom

¹ Ferdinand V. krunio se za češkoga kralja dne 7. listopada 1836., a pri krunitbi položio je prisegu na sva prava češke kraljevine, što su ih njegovi predji bili potvrdili.

² Glasoviti taj krunitbeni reskript pisan je češki, a supodpisao ga je tadašnji predsjednik ministarstva, grof Hohenwart. Najznamenitiji je ovaj odlomak u reskriptu: „Imajući na pameti državopravni položaj krune češke i budući Si svjestni slave i moći, koju je ta kruna Nama i predjima Našima zadobila, a osim toga držeći na umu nepokolebivu vjernost, s kojom je pučanstvo zemlje češke u svako doba priestol Naš podupiralo, rado priznajemo prava toga kraljevstva i spremni smo to priznanje obnoviti Našom krunitbenom prisegom.“ Vidi o tom поблиže: *České státní právo* (Češko državno pravo) napisao dr. Josip Kalousek, sveučilištni profesor i član češke akademije, Praha, Bursák a Kohout 1892. str. 653 (s kazalom) ciena 4 for.; na str. 643 do 644 doslovni je tekst reskripta od 12. rujna 1871.

rimsko-njemačkomu prodiranju na iztok i da su time Slavenima, osobito južnim, najviše pripomogli sačuvati jezik i narodnost. Takvo je shvaćanje sve to češće među Rusima i Poljacima, a ima već i Hrvatâ, koji mu se sve to više priklanjaju.

Da se o Turcima mislilo i misli, kako su bili nama Slavenima najjačom zaštitom od njemstva i latinštine, to je djelomice opravdano povješću, a bilo je do nedavna i posvema razumljivo, dok naime na svoje oči ne vidjesmo, kako se pruski kralj i kajzer obnovljene Njemačke u samom Carigradu najtješnje sprijateljio s velikim kalifom i dok eno gledamo, kako je i neprosviećeno tursko javno mnjenje svom dušom na strani Japana u njegovu sukobu s Rusijom.

Kao prava Poljska Ugarska je stopetdeset godina prije od nje bila i podijeljena, s tom razlikom, da si nje ne podijeliše tri kršćanska vladara, nego je najveći njezin dio sultan silom pokorio, dok zapadni i sjeverni slovački krajevi ostaše u vlasti rimsko-njemačkoga cesara kao ugarskoga kralja.

No kako bismo se prevarili, da po vanjskoj sličnosti sudimo Austriju i Prusku, tako bismo pogriješili, da Ugarsku posvema prisposodobimo s Poljskom. Među njima je naime trostruka velika razlika: Ugarska je uz Češku zemljopisno najsvršenije područje u srednjoj Evropi; magjarski slavenski susjedi i zemljaci neprispodobivo su miroljubiviji, t. j. kulturniji od poljskih susjeda i zemljaka Prusa, Šveda i njemačkih doseljenika; napokon: dva velika historijska događaja, koja Poljsku podkopaše, turska naime provala i njemačka reformacija, Ugarsku zaštitili i preporodiše. Carigradski sultani polazili bi glavom u rat, da brane svoju Ugarsku, a u protestantskom je pokretu magjarski jezik počeo dobivati svoja prava, dok nije pred njim latinština posvema pobiedila, a niemština gotovo već svuda uzmakla.¹

Dok se poljska aristokracija u istinu polatinila, te je na svoje seljake gledala ili kao na roblje, ili kao na svoje neprijatelje i divljake, otdudjila se magjarska aristokracija samo svojim

¹ Značajno je, da je već godine 1536. izašla „Grammatica ungarico-latina“ od Ivana Sylvestra, a g. 1539. „Orthographia ungarica“ od Matije Devaya. Vidi poblize: Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie (Plemena i narodnosti u Austro-Ugarskoj), napisao Bertrand Auerbach, profesor na sveučilištu u Nancy, Paris, Alcan, 1898., str. 336. cijena 5 franaka. O ovoj se stvari govori na str. 234. i dalje.

životom i svojim mišljenjem, no nipošto svojim osjećajem. Narodna pjesma, glasba i ples, pak narodna nošnja, što je Slaveni dadoše i magjarskoj gospodi i magjarskomu puku, i što je najvažnije, od Slavenâ baštinjeno nepovjerenje prema Niemcu (i magjarski Németh!) bijahu jake veze medju bogatim i ponosnim velikašina i jadnom, pokornom sirotinjom; a kad je k tim vezama došla i živa rieč, zajednički narodni govor, djelomice sa zajedničkom „novom vjerom“, postaaše Magjari dođuše sredovječni, ali na daleko i široko ipak jedini snažni politički faktor, jer je iz Ugarske trebalo poći čak u Švicarsku ili Holandiju, da vidiš demokraciju, ili čak u Englezku, da nadješ sličnu aristokraciju.

Ipak je neko vrieme zaprijetila ozbiljna opasnost, da će i ova aristokracija izgubiti svaku vezu s pukom, da će se poniemčiti. Bijaše to pod vladom Marije Terezije, koja je magjarske velikaše tako začarala, da su počeli redom dolaziti na bečki dvor, a onda uzimati za žene Njemice, koje naravski gospodovahu u kući „poludivljega muža“ odgajajući djecu njemačkim jezikom i u njemačkoj kulturi.¹

No sin Marije Terezije, Josip II., ne samo da bijaše za Ugarsku prevelik liberalac i prevelik demokrata, nego je on prema sustavu njemačkoga patriotizma u duhu Fridrika II. pruskoga i prema uzoru Ljudevita XIV. počeo tako naglo zamjenjivati latinski jezik njemačkim, da je za deset godina, pa i prije, porušio sve mostove germanizacije, što ih je Marija Terezija sagradila nježnom, ali sigurnom rukom i još sigurnijim svojim pogledom. „Barbarski Magjar“ trpio je, dok je njegova Njemica govorila njemački s djecom; bio bi možda pregorio, da i ta djeca počnu

¹ „Zanimivo je u ugarskim plemićkim dvorcima gledati na galerije obiteljskih portraita. Počevši od daleke davnine tu su sve sama ozbiljna iztočnjačka lica . . . No od vremena Marije Terezije sve se mienja: i izgled i izražaj ljudi. Osobito je velika opreka na slici magnata, koji se prvi oženio s Njemicom. Magjar je sam samcat u kutu slike . . . Njegov crni brk visi kao u Turčina, a veliki vlasi padaju mu na vrat u kovrčastim pramovima. Ima nešto barbarskoga u tom čovjeku. Njegva žena sjedi u dvorskim haljinama posred slike. Ona je gospodja i vladarica. Kraj njezina su naslonjača djeca; već imadu modre oči i austrijske ustne. Djeca su njezina i samo njezina. Napudrana su kao i mati, materi su slična, oko nje stoje i s njom govore. Govore dakako njemački.“ Vidi: Attila de Gerando, *De l'esprit public en Hongrie, depuis la Révolution française*. Paris, 1848., str. 17. (Cit. po spom. djelu B. Auerbacha; str. 236.)

s njime njemački govoriti; ali kad su mu tim jezikom počeli govoriti i njegovi sluge, smijući se porugljivo, da će mu i velikaški grb doskora nositi njemački napis, zakipi u njem „barbarska“ krv tako, da je već Josip II. sam morao pod kraj svoje vlade opozvati germanizatorske svoje odredbe. No magjarski se ponos nije time zadovoljio. Magjarski se velikaši sjetiše duha svoga „Tripartita“, koji u Ugarskoj priznavaše samo jedan narod¹ i obranu od niemštine spojiše odmah s magjarizacijom svih svojih nemagjarskih zemljaka, dapače i svojih hrvatskih saveznika. Osjetivši sami na sebi uspjeh i metodu germanizacije, upotrebilište stečeno iskustvo za magjarizaciju, koja bi im zacielo bila i uspjela, da jozefinizam nije u Českoj urodio takvim demokratskim pokretom,

¹ „Tripartitum“ je skraćeni naslov sborniku običajnoga privatnoga prava ugarskoga i hrvatskoga plemstva. Na molbu staleža sastavio je taj sbornik Stjepan iz Vrbovca (latinski Werbewecz, a magjarski Verbőczy, što zapravo znači Vrbovački), dobar pravnik, a uz to praktični sudac, koji je djelo najprije izdao svojom nakladom g. 1517. u Beču, a poslie toga doživjelo je 20 izdanja latinskih (zadnje u Budimu 1844.), 21 izdanje magjarsko ili magjarsko-latinsko (zadnje 1902. u Budimpešti), jedan prievod hrvatski (u Nedešću g 1574.), jedan njemački g. 1599. u Beču. — „Tripartit“ je vriedio u Ugarskoj i Hrvatskoj do 1. svibnja 1853, kad je postao obvezatan austrijski gradjanski zakonik prema cesarskomu patentu od 29. studenoga 1852. U Erdelju vriedio je do 1. rujna 1853. Već početkom XVI. stoljeća dobio je zakonsku moć bez posebne formalne odluke, uređivao je dakle privatno-pravne odnose ugarskoga i hrvatskoga plemstva (seljačtvo bijaše bezpravno) gotovo puna četiri i pol stoljeća. — Mjesto, o kojem se radi, glasi u hrvatskom prievodu: „Budući da je posvećeno kraljevsko Veličanstvo milostivo pristupilo na zajedničku odtuku staleža i redova, odlučeno je i određeno, da se domaći sinovi spomenutih kraljevina (Dalmacije, Hrvatske i Slavonije) pripojenih kraljevini Ugarskoj, razumievaju pod imenom Ugri, kadgod se radi o crkvenoj i svjetskoj službi i imanju.“ Kad se tako i Hrvati razumievahu kao „Hungari“, vriedio je naziv „populus Hungarorum“ (narod ugarski) i „Hungarica gens“ (puk ugarski) i za sve nemagjarske stanovnike Ugarske. Naglasiti treba, da se u magjarskim izdanjima Tripartita rieč „Hungari“ prevodi Magyárok, t. j. Magjari, te prema tomu nije čudo, što se sva magjarska inteligencija sgraža, kad čuje i vidi, da Slovaci i Rumunji ne će da budu Magjari, i da nikako ne pojmi ni toga, što se mi Hrvati otimljemo zajedničkomu imenu „Magyárok“. Tu su tri i pol stoljeća Tripartita, u kom stoji i to (Verbőczy, II 6. § 5.), da je „kralj Ladislav Dalmaciju i primorje kraljevini Ugarskoj podložio“. Poblíše o svem tom vidi češko djelo „Verbőczyovo Tripartitum a soukromé právo uherské i chorvatské šlechty v něm obsazené“. Napsal Dr. Karel Kadlec, sveuč. docent, izdala češka akademija. Praha, 1902. in 4° str. 307 (s kazalom); za cit. mjesta vidi str. 15 i 154.

iz kojega je napokon nastao narodni preporod svih slavenskih naroda u habsburžkoj monarkiji. A da ni nije bilo toga, magjarizacija je odviše zakasnila, a oko Magjara u samoj Ugarskoj odviše je inostranih zemljaka, koji u demokratskom vieku narodnosti neminovno moradoše spoznati slabu stranu sredovječne magjarske politike i veliku snagu, što je imadu i u svom puku i u kulturnim stečevinama bližih i daljih svojih srodnika. I zato je Ugarska već jedno stoljeće u takvoj krizi, iz koje će sve prije izaći, nego aristokratska centralizovana magjarska narodna država.

9. Rumunjska, Srbija, Bugarska.

Kako se Hrvatska, Češka i Ugarska historijskim razvojem nadjoše na početku novoga vieka pod žezlom Habsburgovaca, tako Bugarska i Srbija, pak Vlaška i Moldavska (Rumunjska) padoše pod sultanovu vlast bilo kao vasalne države, bilo kao puki turski pašaluci. No nisu si te tri države slične samo po ovoj nesretnoj sudbini, koja im je, spomenimo odmah, danas naknadjena posve mašnjom nezavisnošću, nego ima medju njima još i druge sličnosti.

Jedan jedini pogled na zemljovid dokazuje nam, da su ove tri države zemljopisna cjelina, da naime sve tri zajedno tvore donje Podunavlje. Zato je stara bugarska država prije provale Magjarâ u srednje Podunavlje i Potisje zahvatala i daleko na sjever preko Dunava, u današnju južnu Rumunjsku i južnu Ugarsku; zato se Simeonova Bugarska mogla prostirati daleko na zapad od Timoka, te su i Niš i Biograd bili bugarski gradovi; zato je Dušanova Srbija dopirala pred vrata bugarske Sofije; zato je vidinski pašaluk obsezao današnju zapadnu Bugarsku i iztočnu Srbiju; zato u današnjoj Srbiji ima oko 200.000 (po službenom popisu od 1890. g. 146.000) Rumunâ, da i ne govorimo o bugarskoj Dobrudži i današnjoj Rumunjskoj; zato su svim ovim trim državama narodno-gospodarski interesi upravo istovjetni, te će se i njihova politika prije ili kašnje morati prilagoditi zbiljskim potrebama narodnoga života.

Rumunjska.

Progovorimo sada nekoliko rieči posebice o najmladjoj od ovih triju država, o Rumunjskoj. Rumunjska je nastala istom na parižkom kongresu 1856., i to kao pregrada Rusiji na putu do Carigrada. U XVIII. stoljeću mnogo se spominju u diplomatskoj

povjesti „podunavske kneževine“ (les principautés danubiennes), a u srednjem se vieku znade u tim krajevima samo za „Vlahe“, kojima je narodna jezgra bila u Erdelju i u iztočnoj Ugarskoj, gdje su doduše živjeli gotovo bezpravno, ali su se ipak toliko održali, da ih danas ima u Ugarskoj preko tri milijuna.

Rumuni dakle nemaju zapravo državne povjesti, te je i najveći rumunjski povjestničar Xenopol, profesor na sveučilištu u Jašu, napisao Povjest Rumunâ Trajanove Dacije,¹ dakle povjest rumunjskoga naroda. Spomenimo uz put, da u rumunjskom jeziku ima samo petina latinskih rieči, te u njem silno prevladava slavenski elemenat.

Srbija.

Ako pogledamo na zemljovid današnje Srbije, razumjet ćemo, zašto srbska politika teži sad k Jadranskomu, sad k Egejskomu moru, zašto se u toj težnji sukobila s izključivom hrvatskom i bugarskom politikom. „Srbija treba mora, treba joj zraka i oduška“. Tako ćemo čuti, gdje govori svaki obrazovan Srbin.

Pomislimo si sada današnju Srbiju odijeljenu od Dunava, potisnutu u srbsku državnu maticu, na Kosovo polje u Staru Srbiju. Tu nema ni mora, nit ijedne velike plovne rieke, ali je zato baš ovuda vodio onaj historijski drum, kojim su se po Balkanu razlievali najprije prerazni narodi, ponajviše germanski, a kasnije slavenski, zatim u srednjem vieku ratoborni križari, napokon Turci, a kuda naših dana smjera kobno njemačko prodiranje na iztok.

Srbija se doduše velikim naporom probila najprije k Jadranskomu moru od Dubrovnika do Drača, a zatim i k Dunavu izpod Biograda malo ne sve do Vidina, a zahvatila je i gornju dolinu Strume, da se njome spusti k Solunu. S njom je sada računala i papinska politika, koja je već Hrvatsku bila spojila s Ugarskom, no s jugo-iztoka i iztoka prietili su joj sad Grci, sad Bugari, sad opet jedni i drugi, dok se osmanski val nije prelio do Dunava i Save, te na pet stoljeća prevrnuo srbski državni brod.

Uz tu neobičnu nezgodnost zemljopisnoga položaja vriede za Srbiju sve one iste neprilike, koje i za Hrvatsku, jer su i njoj i papa i oba cara (grčki i rimsko-njemački) tek toliko blizu, te njihov utjecaj tu nikada posve ne prestaje.

¹ Histoire des Roumains de la Dacie trajane, 2 sv., Paris, 1895.; nagradio fr. Institut.

Neko se vrijeme činilo, da će Srbija dobiti i političku organizaciju sličnu vjerskoj, koju je zamislio i proveo sveti Sava; ali Dušan Silni bijaše preveliki Grk, te je Srbija najljepše svoje sile potrošila, da osvoji Carigrad, kako se je i Hrvatska sva izmorila radi nekoliko latinskih i dalmatinskih gradova. Vidimo dakle, da hrvatski, češki i srbski domaći vladari, što su bili umniji i odvažniji, to su više nastojali, da središte njihove države bude izvan njihova naroda. Da su živjeli koje stoljeće kasnije, bili bi se i oni možda zanieli reformatorskim idejama Petra Velikoga, te bi od njihovoga napora bilo mnogo više koristi. A ovako nam se upravo ti naši veliki i silni vladari pričinjaju — ako i posvema krivo — kao prvi i pravi grobari naše državne neodvisnosti. Spomenimo ovdje, da su u tome Magjari kud i kamo sretniji od nas zato, što su kao nomadi, spavajući i jedući na svojim brzim konjima, mogli lako smišljati, kako će oplieniti Njemačku i Italiju, ali zato im kasnije nikada nije moglo ni u snu pasti na um, da se bore za prvenstvo u Njemačkoj, ili da si razbijaju glave pod Carigradom. Prvi posao mjesto njih obaviše Česi, a drugi Srbi i Bugari. Samo jedan ugarski kralj, koji u isti čas bijaše kraljem Hrvatskoj i Poljskoj, naime Ljudevit Veliki (1342. — 1382.) oborio, se svom snagom na mletačku republiku, a i to s velikim uspjehom.

U svojoj nesreći bijaše za Srbiju srećom to, što je u zadnji čas bila napela svu svoju snagu, te je pod Osmanlijom pala kao ranjena junakinja, a nisu se na nju njezini susjedi bacili kao strvinari na lešinu. U njezinom padu bijaše naime toliko junaštva i toliko tragike, da je iz kosovske krvi nikla takova veičanstvena narodna epopeja, te pet stoljeća robstva i razejekanosti ne moguše srbskoga naroda oteti težnji za slobodom i jedinstvom: Srbija je na Kosovu polju klonula, ali ostadoše tu Srbi, da početkom XIX. stoljeća živom vjerom i seljačkom mišicom obnove srbsku državu i postave temelje srbskim nadama.

Bugarska.

Uzmemo li u ruke historijski zemljovid Evrope u doba Karla Velikoga,¹ vidimo tu Karlovu državu od prilike kao Napoleonovu

¹ Vidi: Atlas universel et classique de géographie ancienne, romaine, du moyen age, moderne et contemporaine, par MM. Drioux et Ch. Leroy. Paris, Belin, 1881.; 88 karata; spom. karta pod brojem 17. Na mjestu Rusije i Poljske je „Slavija“, na srednjoj Labi još su „Sorabi“ (Srbi), na gornjoj

Francuzku, u njoj na sjevero-iztoku između Labe i Odre, pa u današnjoj Češkoj i Moravskoj, te napokon od malih Karpata do Velebita dugi niz slavenskih plemena, koja Karlu Velikom plaćahu danak, a na iztoku od Tise do Buga, pak od Drine i Drina, grčko-istočno carstvo, a između njima od Morave do Crnoga mora i od Hoemusa (Balkana) Bugarsku.

U toj Evropi Karla Velikoga Bugarska je jedina slavenska nezavisna država, i na njoj jedinog odpočine ti oko, a srce ti se napuni radošću i dragošću, što već u to vrijeme, prije dvanaest stoljeća, imamo jednu jaku svoju uređenu državu.

Bugarska je doduše još i starija, jer je osnovana koncem VII. stoljeća. No istom u VIII. i IX. stoljeću Bugari se pokrišće, a doskora, za cara Simeona, uvedoše u crkvu i narodni jezik s narodnim pismom.¹ Bijaše to, kako znamo, djelo naših apostola Ćirila i Metodija; njih poslaše iz Carigrada u daleku Moravsku i ne sluteći, da će njihovo sjeme njemačka bura baciti natrag u Bugarsku, po malo i u Hrvatsku, da pod Velebitom i Balkanom uzraste stablo, kojemu rimska sjekira i grčki nož mogahu obrezati grane, a da nikad ne dosegoše koriena.

Kad početkom X. stoljeća njemačke spletke, magjarska sila i domaća nesloga upropastiše Veliku Moravsku, moradoše učenici naših apostola pobjeći u Bugarsku, gdje ih primiše kao svetce i gdje ih s njihovim učiteljima do danas poštuju pod imenom sedmorice božjih ugodnika („sedmopočetnici“). Na svu sreću vladaše u to doba Bugarskom možda najveći naš državnik, Simeon Veliki (893.—927.), koji je svojim odgojem u Carigradu usisao doduše

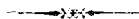
Ćesi, a među Labom i Odrom Lutici, Vendi, Vilci i Obodrici. Mjesto Hrvatske tu su „Chrowates“ od Une do Drine, dok su Srbi među Drinom i Moravom, pak dalje na jug u bizantskom carstvu i bez puke imenske oznake. Sve slovenske zemlje, pak Istra, čitava današnja gornja Hrvatska (do Slavonije) i Dalmacija do Neretve sastavni je dio Karlova rimskoga carstva. Gledajući ovakove historijske zemljovide Slaven od srca poželi, da se izpuni ona narodna: Bože mili, na svemu Ti hvala, što je bilo, više da ne bude!

¹ Značajno je, što o narodnosti naših apostola piše poznati francuzki slavista Louis Leger: „Rodjeni u Solunu, potječu sigurno od one slavensko-bugarske narodnosti, koja se tada prostirala od dunavskih obala do tesalskih gora; nikada se grčki svećenici, koji gledahu na barbare s onim priezirom, tako karakterističnim za stare Helene, ne bi bili tako ponizili, da uče jezik poganâ, pa bilo i za to, da ih obrate. Ćirilo i Metodije bijahu dakle helenizovani Slaveni.“ Vidi: Louis Leger, La Bulgarie, Paris, Cerf, 1885. in 12° str. 228; gornji citat na str. 9—10.

i grčku kulturu i kobnu težnju, da Carigrad učini svojom prijestolnicom, ali je ipak toliko volio svoje porijeklo, da je sve uradio, kako bi u Bugarskoj podigao slavensku knjigu. Veliki car sam je prevodio svete knjige, te po svjedočanstvu savremenika njegova palača bijaše puna knjiga, baš kao i dvor Karla Velikoga. U to doba rade na slavenskoj književnoj njivi eksarh Ivan, biskup Konstantin i monah Hrabar. Nastala je čitava crkvena slavenska literatura, koja se kasnije raztepla u Srbiji, Rumunjskoj i Rusiji, da i ovako raztepena bude zrnjem, iz kojega je nikla ona jaka slavenska svijest, kojoj i Bugarska ima zahvaliti novi svoj život.

Kako se kasnije vidjelo, u narodu je i poslie ovoga pokrštenja i nadalje ostala draga uspomena na staro vjerovanje, koje je pop Bogomil znao vrlo dobro spojiti s raznim kršćanskim sektarskim naukama i počevši od XI. stoljeća stvoriti pokret, koji je Bugare sasvim prenio s ovoga svieta na onaj. Bogomilska je nauka za sredovječnu Bugarsku ono, što bi za modernu Rusiju postao nihilizam, kad bi bilo moguće, da ga prihvate najširi slojevi ruskoga puka.

Kao što ruski nihilisti ne vide ni njemačke ni englezke opasnosti za Rusiju, jer je njima sav užitak u njihovoj teoriji razaranja, poslie kojega će sam od sebe nastati zdrav i nov život, tako ni bugarski bogomili ne vidješe ni Grkâ ni Turaka, nego samo svoje priče, kojima začinjahu sveto pismo i na kojima osnivahu osebuju demokraciju bez ikakve crkvene i političke organizacije. Kroz čitav srednji viek, dapače i u doba turskih provala, sav je život u bogoslovskim prepirkama. Bugarski biskupi ne dopievaju da dižu narod proti Osmanliji, jer im valja pobijati bogomile, koji puku ugadjahu osobito time, što u svim stvarima, naročito o stvorenju svieta, znadu kud i kamo više pripoviedati, nego sveto pismo. Pa ako za Poljsku vriedi, da ju je njezina aristokracija upropastila, a za Hrvatsku, da ju je oslabila i vazda s Ugarskom vezala, može se, a i mora reći za Bugarsku, — a i za Bosnu, gdje se takodjer bogomilstvo razširilo — da je postala žrtvom osebuju vjerskoj demagogiji, kojoj i danas ima dosta tragova u tim objema našim zemljama. Od svih tih bogoslovskih bezkonačnih prepiraka i od gomile bugarskih vjerskih polemika jedina korist bijaše to, što se u vjerskoj revnosti u jednu ruku razmnožiše bogoslovci, a u drugu ruku samostani, te najnesmiljenije osmansko gospodstvo, ni najprepredenija grčka nasilja ne bijahu kadra uništiti svih spomenika narodnoga jezika i duha.

III.

Novi narodi.

1. Stari i srednji viek ne zna za narod i narodnost.

Obći priegled.

Do sada smo vidjeli, kako su u zapadnoj i u sjevero-istočnoj Evropi nastajale nove države, koje državnom vlašću i kulturom bilo rimskom, bilo bizantskom, stvoriše na svojem području narode, pod onim imenom, kojim se zvala i dotična država. Zamietismo i to, da tri germanska plemena dadoše prvu organizaciju i ime trim ponajvećim državama i narodima: Franci — Galiji, Angli — Englezkoj, a Rusi — istočnoj Slaviji. Zadržasmo se i kod toga, kako je izvan rimsko-njemačkoga carstva nastala država, koju su Niemci za rana počeli smatrati političkom svojom predstavnicom, dok je druga na oko jedina njemačka predstavica, naime Austrija, upravo svojim germanizatorskim pokušajima probudila uspavanu narodnu svijest, najprije kod Magjarâ i Čehâ, zatim kod Talijanâ i kod ostalih svojih Slavena, da i ne spominjemo Nizozemske (Holandije s Belgijom), koja se od vajkada bunila protiv Habsburgovaca španjolske i austrijske loze. Ne pregledasmo ni to, da se je prava Njemačka raspala na bezbroj državica, a da gotovo sva Italija i sav Balkan, a prije toga i cijeli Apeninski poluotok, stenjahu pod tuđim gospodstvom, koje ne dade ni niknuti, a kamo li porasti klicama samostalnoga narodnoga života. Sada treba da naglasimo, da se baš na tom području, koje poput Njemačke i Italije bijaše ili puki zemljopisni pojam, ili se poput Balkana k Evropi ne računaše, da baš tu nastadoše neslućeni pokreti, koji su posve promienili ne samo evropski zemljovid, nego i sav evropski javni život.

Spomenusmo obnovu rimskoga carstva za Karla Velikoga; osvrnusmo se ovdje ondje na križarske vojne i na otkriće Ame-

rike; shvatismo kod Englezke, Švedske i Pruske veliko znamenovanje proturinskoga protestantizma; upoznasmo na Švedskoj i Poljskoj, na Hrvatskoj, Češkoj i Ugarskoj, pak na Srbiji i Bugarskoj svu pogubnost sredovječnoga aristokratizma ili bogoslovne romantike u ovo moderno doba demokracije i rada; a zagledasmo i na nepreglednu ravnicu od Baltijskoga do Kaspijskoga mora, diveći se postepenomu sabiranju i naglomu porastu ruske snage i moći, ali nigdje ne vidjesmo, da bi se išta stvaralo i stvorilo bilo iz Rima i Carigrada, bilo proti njemu; svi se naime spomenuti pojavi dađu svesti sad na akciju grčko-rimske kršćanske Evrope, sad na reakciju proti njoj. I sam islamizam nije niđe u Evropi prvobitnim uzrokom kakvim važnim pojavama, ili kakvim zamašnim pokretima, nego se njegovim gospodstvom na većem dielu rimskoga sredovječnoga područja spomenuta akcija i reakcija samo pojačava.

Ali ima jedna takova pojava, koja se ne daje protumačiti ni grčkim klasicizmom i rimskim imperijalizmom, ni kršćanskim kosmopolitizmom: to je uskrsnuće starih naroda i postanak novih, bez ikakve državne vlasti, ili barem prije nje. Dapače još više treba reći: pojava novih naroda na evropskoj pozornici tako je neobična i vanredna, da je pravo još ni danas ne razumije onaj, tko događaje u svietu motri samo s atenske akropole i rimskoga koloseja, ili s papinskoga Vatikana.

Polis, politika. — Civis, civilizacija.

Čim samo čujemo rieči: Grci, Helada, Heleni, pomišljamo odmah nehotice na Atenu i Spartu, na Tebe i Korint, ili na Demostena, Perikla, Platona i Aristotela.

U drevnoj Grčkoj bijaše samo pojedinih gradova i pojedinih ljudi, ali naroda i domovine ne bijaše; što je izvan rodnoga grada, sve je to tudjinac, a tko god ne razumije Apolonove Pitije, taj je barbar. Zato nam grčka rieč politika, kojoj smo mi dali posve drugo značenje, označuje samo gradske občinske poslove. Grčki polis (grad) postao je kod Latinaca Urbs ili vječni grad, jer je „grad postao svietom“, ili kako govorahu Rimljani „urbs fiebat orbis“; zato ni u rimskom carstvu ne bijaše ni države ni državljana, nego si mogao biti samo rimski građanin, „civis Romanus“; zato Rimljani i ne stvarahu toliko prosvjete, umnoga i

duševnoga napredka, koliko razširivahu svoju izvanjsku gradsku uljudbu ili „civilizaciju“. To je ostalo do danas, te se u svojoj Evropi, dapače svuda, gdje Evropa ima upliva i vlasti, „civilizovanim“ smatra čovjek, koji obuče „gospodsko“ odielo i poprimi neke „gospodske“ navike. No Rimljani bijahu vrlo ratoborni „građani“, koji napokon zavladaše čitavim kulturnim područjem Sredozemnoga mora, a kako to bijahu ujedno vrlo praktični ljudi, pokupiše po čitavom tom prostoru sve mjestne bogove i sagradiše im u Rimu „hram svih bogova“ ili Panteon, a pobiedjene stanovnike primiše ili za prijatelje i saveznike, ili za svoje podanike — kmetove.

Imajući ovako široko obzorje uzdigoše se Rimljani doduše do pojma čovječanstva (genus humanum), spoznavahu i to, jer to gledahu na svoje oči i slušahu na svoje uši, da to „čovječanstvo“ ne govori jednim jezikom i ne živi po istim običajima. No uza sve to bijaše im nemoguće i samo pomisliti, da bi koje pleme ili narod, „gens“, bilo u carstvu, bilo izvan njega, moglo imati kakvu političku ili kulturnu važnost bez grada sličnoga Rimu i bez vojske slične legijama rimskim; drugim riečima: Rimljanima samo „građani“ bijahu pravi ljudi, a jedino vojska jaka ozbiljna sila. U tom je rimsko carstvo stvorilo i utvrdilo mišljenje, kako i danas vlada u Kitaju, s tom velikom razlikom, da je Kitajcu Rim — groblje njegovih otaca i domaće ognjište, a vojnička sila da mu je oružje vražje. Zato nije u rimskom carstvu nastao ni mogao nastati nikakav „obći narodni pokret“, kad su na njih počeli barbari sa svih strana udarati, baš kao što je i klasička Grčka klonula bez narodnoga odpora, i kako bi si velike vlasti bez ikakove muke danas laglje razdielile ogromni Kitaj, nego malu Dansku, da medju njima nema suparničtva i jasne spoznaje, da je lakše 400 milijuna ljudi podieliti, nego im zajamčiti valjanu upravu i naći sredstvo, da se evropska šaka činovnika i vojnika ne izgubi u tom ljudskom moru kao kaplja vina u čaši vode.

Znamenovanje Vjere u Grka i Rimljana.

No krivo bismo mislili, kad bismo bilo atenske, bilo rimske građane smatrali od prilike takvim ljudima, kakvi smo mi danas, t. j. kad bismo ih smatrali za razvite ličnosti, koje djeluju po slobodnoj volji i savjesti, i koje imaju i snage i odvažnosti, da do

potrebe ustanu proti ogromnoj većini svojih šagradjena u ime svoga uvjerenja, t. j. u ime neke više i dublje spoznaje. Možda smo čitajući grčke i rimske klasike i sami opazili, kako su svi ti junaci sudbinom povezani ili progonjeni tako, te u njih nema ni prave zloće, ni prave dobrote, jer nema nikakve odgovornosti. Da nam ova stvar bude posvema jasna, čujmo, šta o tom sudi možda najdublji poznavalac grčkoga, rimskoga i sredovječnoga svieta, Fustel de Coulanges:

„Vjerske dogme i obredi stvoriše Rimljaninu i Grku takvo mišljenje i navike, kojih se dugo ne mogahu otresti. Njihova im vjera svuda pokazivaše bogove, i to bogove maljušne, zlobne, koje možeš lako razsrditi. To je poništavalo čovjeka u strahu, da uvijek ima bogove protiv sebe, i ne dopuštaše mu nikakve slobode u njegovu djelovanju.

Treba samo pogledati, što je vjera u života svakoga Rimljanina. Njemu je njegova kuća, što je nama hram; tu su mu bogovi, kojima tu i služi. I njegovo je ognjište pravi bog; zidovi, vrata i prag — sve su sami bogovi, i medje, kojima graniči njegovo polje, i to su božice. Grob pokojnikov pravi je oltar, a pokojni pradjedovi sama su božanska bića.

Svaki njegov čin kojega mu drago dana nekakav je obred; dan od jutra do večera patri vjeri. U zoru i sumrak klanja se ognjištu, penatima (porodičnim bogovima i predjima); njima se moli, kad ide od kuće i kad se vraća kući. Svaki obrok vjerski je obred u zajednici s kućnim bogovima.

Rimljanin izašavši iz svoje kuće ne može gotovo učiniti ni koraka, a da ne spazi posvećena predmeta; tu je kapelica, ondje je mjesto, u koje je udario grom; tamo je nečiji grob; sad mu se valja sabrati i izmoliti molitvu, sad se mora okrenuti i zastrti si lice, da se ukloni kojemu zlokobnomu predmetu. Svaki dan žrtvuje u svojoj kući, svaki mjesec u svojoj kuriji (neka vrst rimske zadruge), a više puta na godinu u svom plemenu. Nad ovim trim bogovima još su bogovi rodnoga grada, kojima takodjer valja služiti. U Rimu ima više bogova, nego gradjana.

Rimljanin žrtvuje, da se bogovima zahvali, a još više, da ublaži njihov gnjev. Jednoga dana eto ga u procesiji, gdje plešu po starom ritmu uz zvuk svete frule. Drugi dan eto ga pred kolima, na kojima se voze kipovi raznih bogova, treći dan eno ti Rimljanâ, gdje s viencem na glavi i s grančicom lovora u ruci

prolaze ulicama, klanjajući se bogovima, koji leže na posteljama za stolovima punima jelá.

Vjerska je svečanost kod žetve i kod rezanja trsja. Prije nego se žito izklasa, treba deset puta žrtvovati i pomoliti se dvanaestorici posebnih bogova za dobru ljetinu. No najviše ima svečanosti za mrtve, jer njih se svatko najjače boji.

Rimljanin nikada ne ide od kuće, a da ne pogleda, nije li u blizini kakva zlokobna ptica; nekih rieči ne usudjuju se govoriti za živu glavu čitav svoj život. Kad si što zaželi, opiše svoju želju i postavi ju pred kip kojega boga.

Svaki čas izpituje bogove, da sazna njihovu volju. Nikada ništa ne odluči, a da prije ne pogleda u crieva žrtvi, na let ptica, ili na smjer gromova. Kad začuje, da je njeđje padala krvava kiša, ili da je progovorio vol, sav se smuti i prepone: umirit će se istom onda, kad ublaži bogove žrtvom pokajnicom.

Iz kuće svoje izlazi samo desnom nogom, kosu si striže samo za uštapa. Vazda nosi kojekakve amanete. Stiene u kući pokriva čarobnim napisima proti požaru, znade zaklinjati bolest, da mu ne dodje, ili da od njega otidje; zaklinjati treba 27 puta, i svaki put pri tom drugačije pljunuti.

Rimljanin ne ide u senat, ako se u crievima žrtava nisu pokazali dobri znaci. Kad začuje pisnuti miša, bježi iz narodne skupštine. Ako opazi zlo znamenje, ili mu do usiju dopre kakva kobna rieč, odustaje od najtvrdjega nauma. U boju je hrabar, ali samo onda, ako je prorečena sigurna pobjeda.

Ovo, što tu vidimo, nije možda slika rimskoga pučanina, čovjeka slaba duha, kojega bieda i neznanje drže u praznovjerju. Sve ovo vriedi za patricije, za plemiće, za ljude moćne i bogate. To su plemići, vojnici i svi činovnici, konzuli, poljodjelci i trgovci; no bio patricij što mu drago, on je svuda i vazda svećenik, njegova je misao prikovana na bogove. Strah pred bogovima jači je i od svih čuvstava: od patriotizma, častohlepja i želje za imetkom.

Reklo se, da je sve ovo bila vjera radi politike; no može li se misliti, da bi senat s trista članova i patricijski sbor s tri tisuće ljudi kroz stoljeća i stoljeća jednodušno varao neuki puk, a da se između tolikih oprjeka osobne mržnje i bojeva nikada ne začuje ni jedan glas: Sve je to laž? — Da je koji patricij izdao tajne svoje kaste plebejcima, koji nestrpljivo stenjahu pod jarmom ove vjere . . . taj bi čovjek odmah bio stekao toliko povjerenje,

da bi bio gospodarom državi. Kad patriciji ne bi bili vjerovali u ono, što su tako strogo obdržavali, zar ovo ne bi bila dosta velika napast, da barem jednoga od njih sklone, da oda ovu tajnu? Ljuto se vara svatko u ljudskoj ćudi, kad misli, da se ikoja vjera može stvoriti dogovorom i uzdržati licemjerstvom. Izbrojimo samo sve slučajeve u Titu Liviju,¹ koliko je puta ta vjera smetala same patricije, kako je često smetala senat i osujetila njegovu akciju, pa tek onda slobodno recimo, da ovu vjeru izmisliše političari radi svoje udobnosti.²

Kad sve ovo zrelo prosudimo, lako ćemo razumjeti, zašto u grčko i rimsko doba ne bijaše naroda: gdje nema ljudi, nema ni naroda, baš kao što bez naroda ne može biti čovječanstva.

Kršćanstvo i narodnost.

Kršćanstvo je umjesto tisuća i tisuća poganskih bogova objavilo doduše živoga boga, ali ipak nije odstranilo bez smilovanja poganskoga praznovjerja.

Pod dojmom kršćanske vjere u boga ljubavi i pravde razvedrilo se ljudima čelo, i duša im se ojačila za velika bezsmrtna djela. Dvanaestorica apostola bijahu prvi veliki ljudi, a najveći među njima „učenik ljubavi“ i „apostol naroda“. Ali poslije tri stoljeća progonstva rimsko je poganstvo kršćansku nauku tako naglo prigrlilo i priznalo ju za državnu vjeru, da „kršćanin“ i „Rimljanin“ doskora označivahu jedan te isti pojam. Naročito u javnim poslovima prevladao je rimski aristokratizam i rimska težnja, da se sve izjednači, da se izbrišu sve narodne razlike. S tom težnjom spojila se biblijska tradicija staroga zavjeta o babilonskom tornju, te se u srednjem vijeku utvrdilo mišljenje, da je razlikost jezika

¹ Titus Livius, latinski povjestničar, rodio se god. 59. pr. I., a umro 19. g. po I.; napisao je rimsku povjest znamenitu slogom i značajnu faktima, koja u ostalom nisu vazda izvan svake sumnje. U nas se taj pisac djelomice čita u VI. razredu gimnazije.

² Fustel de Coulanges: La cité antique (Drevna gradska občina) quinzisième édition, Paris, Hachette 1895. str. 478. in 12°, ciena 3·50 franka. Citovano mjesto vidi u poglavlju XVII. pod naslovom: Le Romain; l'Athénien, str. 254—257. U Francuzkoj smatraju ovo djelo klasičkim, te ga preporučaju među riedkim po izbor spisima, koji imaju dati osnov političkoj naobrazbi. U popisu jedne srbske knjižare vidio sam označen i srbski prievod toga znamenitoga djela.

kletva božja, pa prema tome svako povećavanje te razlikosti, t. j. izticanje narodnosti, da je velik, neoprostiv grieh.

No kad ni toga ne bi bilo, shvaćalo se sredovječno kršćanstvo veoma često posvema jednostavno, to jest poput osvajačkoga islamizma, koji rajaska vrata otvara mačem, te naročito mi Slaveni još danas krvarimo od ranâ, što nam ih zadadoše sve u ime Isusova križa.

U svoj toj sredovječnoj magluštini zasjala je samo jedna i svietla zraka: bijaše to želja moravskoga kneza Rostislava, da mu iz Carigrada pošalju vjerovjestnike, koji će narod njegov u Hristovoj vjeri poučavati domaćim materinskim jezikom.

Na tu želju dodjoše u Moravsku dva prva „narodnjaka“, dva „nacionaliste“, u kojima se savršeno stapalo uzvišeno kršćansko shvaćanje zajednice ljudske sa životnom potrebom osebnosti naroda. Ali svetu braću proglasiše krivovjercima već samo zato, što su se usudili prevoditi svete knjige na slavenski jezik, te veliko njihovo kulturno djelo,¹ ako i nije nikada posve propalo, tako je i toliko bilo postisnuto, da je trebalo blizu tisuću godina, dok se je pojavila narodna misao, kao prirodni prielaz od jake i razvite ličnosti k ideji skladnoga čovječanstva.

2. Kako su se preporodili mali slavenski narodi.

Obći pogled: Sv. Ćiril i Metodij. — „Preporoditelji“.

Kad neki slavenski vladari, primivši kršćanstvo, htjedoše u crkvu uvesti jezik svoga puka, pokazашe tim dvostruko obilježje nacionalizma: njegovu kulturnost i njegov demokratizam. Ćirilu i Metodiju bijaše stalo samo do toga, na narod njihovu nauku posvema razumije, i da ju onda dobrovoljno prihvati. I sami ne sluteći, što čine, postaviše tako narodni i demokratski princip slobode proti kosmopolitskomu aristokratskomu načelu pri-

¹ Da je ovo u istinu i s evropskoga gledišta veliko djelo, čujmo, što o njem veli Francuz Louis Leger, inače porietlom Žid i liberalac pravoga, francuzkoga kova, dakle čovjek bez trunca „slavenske sentimentalnosti“: „Vjerska povjest imala bi Ćirilu i Metodiju ustupiti važnije mjesto, nego je to do sada činila; hvala njihovoj učenosti, njihovoj revnosti za evangjelje, njihovoj neslomivoj uztrajnosti usred svih progona, uspomena na njih ne treba se nimalo bojati prispodobe s apostolima Germanije“. Louis Leger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie* (Povjest Austro-Ugarske), 4. izd. Paris, Hachette, 1895., str. 687; ovdje str. 48.

silnosti, princip razvite narodne ličnosti, pa bila ona i malena, proti ogromnoj, silom skalupljenoj rimskoj masi. Kultura, prosvjeta odozdo, iz redova samoga puka, imala je zamieniti izvanjsku samo formalnu civilizaciju aristokracije, k tomu još obično tudje, ili otudjene.

Sveta braća nisu podpuno uspjela, ali dosta je i to, što se njihova nauka poslie propasti Velike Moravske zaklonila u Hrvatsku i Bugarsku, da se onda medju Srbima i Rusima posvema ukorieni i razvije. I ako su nad malim, osobito katoličkim Slavenima, prohujale najstrašnije bure, nisu posvema izbrisale ove velike kulturne tradicije, pa kad je najprije francuzka knjiga razvila u Evropi jasne ideje o čovječnoj ličnosti, kad je na to francuzka revolucija, braneći čovječja prava, stvorila Francuze modernim narodom i kad se po francuzkom primjeru protiv Napoleonove tiranije podigoše svi evropski puci, koji imadjahu svoje vlade, nastade i medju malim slavenskim narodima pokret, što ga Ernest Lavisse ovako obilježjuje: „Slavenski narodi osjetiše u sebi narodnu dušu prije, nego što su počeli tražiti svoje pravo na život. Pjesme njihovih starih pjesnika, pripoviedanje njihovih povjestničara i tradicija o pradavnoj prošlosti otkrila im je, što bijahu, što jesu i što moraju biti, te se dogodila nevidjena stvar na ovome svijetu: njihovi rodoljubni pisci, jezikoslovci i povjestničari mogu se smatrati osnivačima država“.¹

Lavisse kao pravi zapadnjak, a pogotovo kao pravi Francuz, smatra naše velikane: Dobrovškoga, Gaja, Kollara osnivačima država, mjesto da ih prozove uzkrisiteljima naroda, ili, kako im mi mali Slaveni velimo, preporoditelji.

„Lazar brat tvoj nije umro, već samo spava“. Taj uvod u najveće Isusovo čudo mogli bismo promieniti i na svaku slavensku školu napisati: slavenski narodi ne bijahu umrli, već samo spavahu. Neoborivim je tomu dokazom prezuamenita činjenica, koju je jednom zgodom otac češkoga naroda, Rieger, iztaknuo ministru predsjedniku grofu Taaffeu veleći: štogod imademo, ne stekosmo samo bez vlade, nego proti njoj.

¹ Doslovni original glasi: „Les nationalités slaves ont retrouvé leur âme avant de revendiquer leur droit à l'existence. Les chants de leurs vieux poètes, les recits de leurs historiens, les légendes de leur passé lointain les ont révélées à elles-mêmes, si bien que leurs écrivains patriotes, grammairiens ou historiens, peuvent être considérés, chose nouvelle en ce monde, comme des fondateurs d'États“. Spom. djelo, str. 203.

I u tom baš jest sva veličina i sva snaga malih slavenskih naroda, što oni nisu čedo sustavne, višestoljetne državne politike, ni miljenče koje mu drago diplomacije, ni plod međusobnih sukoba starih država i velikih naroda.

Najpodpunije i najsvestranije preporodiše se Česi i Bugari, dakle baš ona dva slavenska naroda, od kojih se na prvoga obojila sva njemačka kultura s pomoću bečke austrijanštine, dok je drugi do dna izkapio vrč turskih nasilja i carigradskoga bizantinizma. Česi već i sami pomisliše, da nisu živi.

Za Bugare se pogotovo činilo, da ih više nema: Još koncem XVIII i početkom XIX. stoljeća u Evropi se obćenito misli, da su između Dunava i Egejskoga mora sve sami Heleni i Osmanlije. Slaviste prvoga reda, kao Kopitar i Dobrovský, nemaju ni pojma o bugarskom jeziku. Pa i isti Safařík, štampajući u Budimu 1826. svoju „Povjest slavenskih književnosti“ priznaje, da nije nikada u rukama imao bugarske knjige, i sudi, da će Bugarâ u svem biti oko 600.000, dakle do deset puta manje, nego što ih ima danas, a svakako do pet puta manje, nego ih bijaše onda. Pa i Rusi, kad su od god. 1828.—1829. poveljeli prvu balkansku vojnu protiv Turskoj, nemalo su se začudili, kada su u svojoj današnjoj sjevernoj i južnoj Bugarskoj čuli govor veoma sličan staromu slavenskomu jeziku.

Česi i Bugari padoše tako duboko zato, što se svaki Čeh, koji znadjaše njemački, smatraše Niemcem, kao i svaki Bugarin, koji govoraše grčki, Grkom. U jačnijem položaju ne bijahu ni Slovenci ni Slovaci, dok Srbi imadjahu svoga patrijarhu, i ako daleko izvan srbske državne kolievke (u Karlovcima na Dunavu), a Hrvati svoje banove, biskupe i velikaše, koji su, pa bilo i latinski, znali i jednomu Karlu III. doviknuti: „Neka znade Vaše Veličanstvo, da smo imali kraljeve, koji ne bijahu Ugri, i da smo se pokorili ugarskomu kralju, a nipošto ugarskoj kraljevini.“

Česi.

Česima je u njihovu preporodu pomoglo najviše to, što su u to doba i Niemci, naročito Herder, u Slavenstvu u obće, a u Rusiji napose vidjeli najoriginalniji živototvorni element budućnosti. Uz to je češka inteligencija, povrativši se k svomu narodu, ne samo njemačkim jezikom govorila, nego si je usvojila i sav gospodarski

i kulturni napredak, što su ga u sjevernu Njemačku donesli francuzki Hugonoti, koji se poslie zlosretnoga ukinuća nanteskoga edikta moradoše gotovo listom izseliti iz Francuzke.

Ponajprije započe u Češkoj znanstveni rad s prvim slavistom Dobrovským, s piscem prvoga češkoga rječnika Jungmannom, koji je svoj rječnik sastavljao kao puki spomenik već davno mrtvomu narodu. U to se pojavio umni filozof i nenadkriljivi pjesnik Kollár sa svojim sbornikom „Kéi Slave“ (Slávy dcera“), a malo poslie započe svoj jasni rad najveći i najodvažniji slavenski publicista Karlo Havlíček. Brzo na to eto ti neobičnoga uspjeha, što ga imadjaše povjest Palačkoga i politika svestrano obrazovanoga i na svim poljima radinoga Riegera. Tu odmah treba osobito iztaknuti, da Dobrovský i Palaček bijahu protestanti, pa im to nije nimalo smetalo, da budu prvaci gotovo posvema katoličkomu češkomu narodu. Važno je i to, da Rieger bijaše u najboljim odnošajima s češkim polunjemačkim visokim plemstvom i s visokim, više rimskim i austrijskim nego češkim klerom, pa se ipak nije odrekao nijedne demokratske i napredne misli, nego je naprotiv bio dosljedno takav slavenski demokrat, da je uz pisanu svoju oporuku postavio kao nepisanu svoju zavjetnu misao, molbu i preporuku, da se Česi svom snagom i svom ljubavlju zauzmu za Slovake.

Bugari.

Bugarima najviše pomagaše njihov vanredno povoljan položaj pred vratima Carigrada i tako daleko od Rima, Njemačke i Austrije, da kod njih ne mogaše tuđjinski upliv trajno prevladati kao u Hrvatskoj i Srbiji, u Českoj i Ugarskoj. Englezku i Francuzku radi njihovih interesa u Sredozemnom moru Bugarska vanredno zanima, te jedna i druga mnogo uradiše za naobrazbu bugarske mladeži u Carigradu, budući da drugim sredstvima bijaše objema nesgodno raditi u tolikoj daljini. Rusiji je Bugarska osnovicom svoj politici na Balkanu, no radi Rumunjske pristupna je njoj samo po moru, a već radi Francuzke, Englezke i Austrije željela bi joj slobodu, kad ju k tomu ne bi nukalo slavensko čuvstvo i vjerska zajednica. Uza sve to teško, da bi Bugari danas bili narodom, a još teže državom, da se nisu odlučili na onaj korak prema Carigradu, što su ga Česi prerano pokušali prema Rimu, da se naime nisu odciepile od carigradskoga fanara. Povjest bugarske samostalne crkve, ili bugarskoga eksarhata svakako je naj-

poučniji primjer za sve ostale Slavene, kako se narodni život ne može razvijati samo na jednoj strani, a na ostalim drugima neka slobodno zakrčljavi i nazaduje.

Srbi.

S gledišta slavenskoga kulturnoga preporoda Srbi u obće malo ulaze u ovu veliku dobu. Seljački srbski ustanak na janjičarske dahije, koji se ne pokoravahu ni sultanu, nije imao izrazitoga protuturskoga obilježja, pa se zato i završio znatnim doduše praktičnim uspjehom, ali i posvemašnjom ovisnošću od Stambula. Od toga vremena sav je srbski javni život pod neodoljivim dojmom diplomatskih spleta i tajnih pregovora sad s Francuzkom, sad s Austrijom, sad s Rusijom, sad s Turskom. Istina, Vuk Karadžić izazivlje doskora čitav prevrat u srbskom književnom jeziku i srbskom pravopisu; ali to je prevrat samo u formi, jer ni Vukove junačke pjesme, ni Vukov rječnik ne mogahu sadržavati novih savremenih ideja, bez kojih nema revolucije u mišljenju i dubokih promjena u narodnom životu. Osim toga Vuku bijaše vodjom slavista Kopitar, Slovenac i Slaven samo po svom porietlu i po svojoj filozofiji. A da svega toga i nije bilo, Beč nije ni danas, a kamo li bi bio onda nekakvim ognjištem za kulturni preporod kojega slavenskoga naroda. To je jasno razabrao umni, ali i samostalni učenik Vukov, veliki Daničić, koji je sav svoj rad usredotočio u Biogradu i u Zagrebu, i koji je prema Vukovu izključivu srbstvu postavio misao narodnoga jedinstva Hrvata i Srba. I zato i u savremenoj Srbiji ima samo toliko modernih ljudi, koliko ih se priznaje učenicima Daničićevim. Svi su drugi poklonici sredovječnoga partikularizma i romantizma i onda, kad svršše visoke škole ne samo u Beču, Građu i Pešti, nego i u Monakovu i Berlinu, dapače i u Zürichu, Ženevi i Parizu.

Hrvati.

Za nas se Hrvate činilo, da će naš preporod biti dubok i svestran poput češkoga, a odvažan i uspješan poput bugarskoga. I naša je inteligencija, pa i velikaška, a pogotovo plemićka, prigrllila narodni jezik, i ona je ne samo u njemačkoj, nego i u talijanskoj kulturi, pak u živom i radinom magjarskom patriotizmu imala jaka poticala, a u slavenskoj uzajamnosti i u baštinjenoj glagolici široki i nepokolebivi temelj za svoj rad. K tomu svemu

posegnuše naši Ilirici sretnom rukom za dalmatinskom i dubrovačkom klasičnom literaturom, koja ne jača samo hrvatske narodne svijesti kao što kosovske pjesme uzdižu samosviest srbsku, nego još i daleko proširuje pogled na Slavenstvo i na stari kulturni svijet. Istina, i ta je literatura posvema sredovječna i čisto aristokratska, ali se bez nje naše ponosito plemstvo ne bi možda nikada bilo osviestilo, da u hrvatskom državnom saboru govori narodnim jezikom. Kadgod naime iztichemo, da je g. 1845. u našem saboru Ivan Kukuljević prvi progovorio hrvatski, treba da se vazda sjetimo, da je prije toga (1844.) brigom tadašnje Matice Ilirske izašao Gundulićev „Osman“, koji je dvostruko djelovao zato, što ga je spjevao knez dubrovačke republike, i to još prije dvjesto godina.

Nego tu se pokazala sva pogubnost zavisnosti naše posavske inteligencije o Magjarima, a primorske naše gospode po Talijanima. Magjari su i Talijani „Austriju“ isto toliko mrzili, koliko su ljubili svoju političku samostalnost, a kako bečki dvor i rimska papinska kurija bijahu redovno na jednoj te istoj strani u svim evropskim zapletajima i sukobima, magjarski su i talijanski političari gotovo bez izuzetka stvorili jedan te isti pojam od Beča i Rima, od Austrije i katolicizma. Magjarima se i Talijanima nije toliko čuditi; strast i mržnju njihovu samo pojačavaše ta činjenica, što je u „Austriji“ slavenska većina i što je bilo dosta znakova, da bi se papinska politika mogla sprijateljiti sa slavenskom katoličkom Austrijom, pa se za nju eventualno oduševiti. Ali za Hrvate „Austrija“ bijaše i jest u prvom redu monarkija, u kojoj je faktično gotovo čitavo hrvatsko primorje, u kojoj je najnapredniji slavenski narod i kao kruna svemu dvie trećine slavenskoga pučanstva. Ali naši primorci, naposeb Dalmatinci, nisu ništa znali o Česima, a zagorski „Horvati“ nisu opet ni malo marili za more, čemu je dokazom nevjerovatna upravo povjest predaje Rieke Magjarima.

I tako su naši ljudi obćeniti položaj prosudjivali ili poput aristokratskih magjarskih liberalaca, ili kao talijanski framasonski urotnici. No Hrvatska bijaše odviše slaba, da se bori s „Austrijom“ poput Ugarske, ili da se otvoreno buni proti papi; zato u našem javnom životu nastade politička taktika u opreci s unutrašnjim uvjerenjem, te tu čovjeku nehotice padaju na pamet pjesnikove rieči: „Htjelo dete pušku dići, puška težka, slabe ruke, poče

jadno suze ronit, što ne može u hajduke“. Za revoluciju nije bilo snage, ni prilike, kao u Ugarskoj i Srbiji; za urote ni dara, ni diplomatskih veza, kao u Italiji i Poljskoj, a za kulturni i gospodarski rad ni dovoljno spremne ni shvaćanja, kao u Češkoj i Bugarskoj.

Slovinci. — Slovaci.

Slovinci i Slovaci ostadoše još i dosljedniji slavenskoj uzajamnosti od nas Hrvata, ali ju i jedni i drugi shvatiše aristokratski i romantički, podavajući se sad neradu, sad međusobnomu strančarskomu trvenju u djetinjskoj nadi, da će već jednoga dana slavenski div raztrgati njihove okove i u prah oboriti njihove tlačitelje. Ali je i tu među Slovincima i Slovacima velika razlika: dok se probudjeni Slovenci ipak danomice jačaju, naročito na gospodarskom polju, jer su u kulturnom susjedstvu i pod modernom vladom, dotle se Slovacima zatvara jedina srednja škola i jedino književno društvo, a uz to im se rodoljubi globe i zatvaraju, pa i čisto gospodarska poduzeća osujećuju sve pod izlikom, da su to prikrivena sredstva panslavističke agitacije.

Zaključak.

I tako se od svih malih slavenskih naroda podpuno preporodiše, a time i podpuno oslobodiše tek Česi i Bugari, te su Zlatni Prag i Sofija danas dva najjača kulturna, gospodarska i politička slavenska središta izvan Rusije. Srbi se više oslobodiše nego preporodiše; mi se Hrvati tek spasismo od narodne i političke smrti, a Slovincima i Slovacima, da i ne spominjemo lužičkih Srba, jedva je do danas i to uspjelo. No u cjelini je ovo naše narodno uzkrsnuće takva pojava, pred kojom i najveći materijalista mora priznati nesumnjivu prednost i prevlast duha nad stvarju i neoboriv dokaz, da za organizaciju ljudskoga društva vriede drugačiji zakoni, nego što je zakon o zemaljskoj teži i o svemirnoj privlačivosti.

3. „Velika ideja“ grčka: filhelenizam i oslobodjenje Grčke.

Grčki jezik i grčki trgovci („grci“) poslije pada Carigrada.

Dosta se često misli, da su Turci osvojivši Carigrad Grčke dielom uništili, dielom potisnuli u područje stare Grčke na jug Tesaliji. U zapadnoj se Evropi, naročito kod velikih pomorskih

naroda, dobro znalo, da grčki jezik gospoduje i pod turskom vladom, koliko na Levantu, toliko u Maloj Aziji; no trebalo je vremena, dok se i u srednjoj Evropi, naročito u Njemačkoj, naučalo, da grčki živalj, pomiešan s Turcima, zauzmlje i sav srednji i jugoistočni dio Balkanskoga poluotoka od Dunava do Egejskoga mora, dakle današnju sjevernu i južnu Bugarsku i svu Macedoniju.

Grci kao rodjeni trgovci, uz Armence (Jermene) jedini nadakriljivi takmaci židovima, izvukoše silnu materijalnu korist iz toga, što je padom Srbije, Bugarske i Bosne gotovo na čitavom Balkanu pod turskom vlašću nastalo jedno jedino trgovačko područje, veće i od carstva Karla Velikoga, jer se sultanova vlast doskora proširila i na današnju Rumunjsku, pak na veći dio Ugarske, opirući se pri tom na svu Prednju Aziju do Perzijskoga zaljeva, a više ili manje na svu sjevernu Afriku.

Grčkim je trgovcima dakle pala sjekira u međ poslie turske provale u Evropu, te njihova trgovina dopiralaše i u Hrvatsku, gdje je rieč „grk“ doskora značila „trgovac“. („Došao žid u selo, da bude „grk“,“ t. j. trgovac.) U najiztočnijem našem gradu, u Zemunu, još se i danas svake treće nedjelje u pravoslavnoj crkvi služi grčka liturgija, dok se u sjevernoj Macedoniji, u Skoplju, još godine 1903., bio žestok boj, da metropolitom ne postane Grk. Slično je grčki trgovački upliv i na našoj jadranskoj obali došizao sve do Trsta, i ako su ga Mlečani žestoko suzbijali.¹

Grčki ustanak i oslobodjenje.

Nije dakle nikakovo čudo, što pod dojmom francuzke revolucije i Napoleonovih prevrata i u nadi na sve to veći upliv isto-vjerne Rusije neki Grci zamisliše „Veliku ideju“, koja obuhvataše u Aziji nješto manji, ali zato u Evropi znatno veći prostor od države Aleksandra Velikoga, te prema kojoj Heleni imadjahu biti prvi, ako i ne jedini baštinci bosporskoga „bolestnika“.

Do tada strašno osmansko carstvo počelo se na naglo razpadati: U Egiptu se podiže Arbanas (Arnaut) Ali-paša, te od godine 1803.—1813. razširi svoju od sultana gotovo posvema ne-

¹ Stariji zagrebcani pante grčku koloniju u Zagrebu još na početku XIX. stoljeća. Tako su u Dugoj ulici bile trgovine: Demeter, Pelopidas, Malin, Apoka & Potaki itd. Crkvene knjige pravoslavne obćine u Zagrebu vödile su se još na početku XIX. stoljeća — grčkim jezikom.

odvisnu vlast sve do Korintskoga zaljeva, uređjujući si i vojsku i državu i dinastiju, koja bijaše samo na oko ovisna o Carigradu. U isto doba (1815.) podiže Miloš Obrenović drugi ustanak na Turke, koje kod Takova i pobiedi, da se zatim u zgodan čas pokori i kao sultanov namjestnik dobije u ruke upravu financijâ i vojske.

Ali sve to ne bi još možda tako djelovalo na Grke, da po svoj zapadnoj Evropi nije nastao pokret, poznat pod imenom filhelinizma, i da se u to doba njima na čelo ne postavi (1820.) spomenuti Ali-paša Janjinski, koji međjutim postane „rimski“ valija, to jest sultanov namjestnik gotovo u svoj evropskoj Turskoj.

Grči pristanu izprvice uz Izmail-pašu, kojega sultan posla proti Aliji, i koji u rujnu god. 1820. zauzme Janjinu, ne pokazavši ni malo volje, da nagradi svoje kršćanske pomagače. To sklone Grke, da prihvate drugi poziv Alijin (u prosincu 1820.), te dne 11. veljače 1821. bukne sveobći grčki ustanak u Patrasu i razširi se naglo na sjever i jug. Dne 7. ožujka 1821. buknu u Moldavskoj drugi grčki ustanak pod vodstvom grčkih emigranata, koji već dugo osnivahu svoj „savez“ ili „hetairu“ za oslobodjenje svih kršćana izpod turskoga jarma s ruskom i evropskom pomoću. Ti „hetairiste“ bijahu sve sami veliki diplomate i posvema moderni ljudi, učenici i poklonici francuzke revolucije. Baš zato ne nadjoše milosti kod Metternicha, koji još uvijek bijaše duša „svetoj alijanci“, te se nastojanjem toga najvećega austrijskoga mračnjaka Rusija i Evropa izjaviše (na kongresu 12. siečnja do 12. svibnja 1821.) za sultana proti grčkim ustašama. U to doskora Turci potukoše hetairiste i uhvatiše njihova vodju Ipsilantija (19. lipnja 1821.), i slabo bi bilo s grčkom slobodom, da ustanka u Patrasu nisu vodili gorštaci, koji se najprije uzdahu u Boga, zatim u svoju pušku, a onda istom u Rusiju i Evropu. Vodja tih gorštaka, Kolokotronis, do 5. travnja (1821.) oslobodi Meseniju; u lipnju već bijaše slobodna sva Moreja, a za njom se dizahu i bogati otočani sve do Levanta.

Na viest o prvim grčkim uspjesima Metternich se posprdno smijaše govoreći: Vidim, da su Turci u istinu vrlo dobri ljudi. Ali sultan Mahmud II. zabrinuo se tako, da je već dne 31. ožujka 1821. pozvao sve vjernike u „sveti rat“, te po čitavom carstvu započe strašan pokolj kršćana. Tu pogibe sam patrijarha, tri metropolitite i četiri biskupa, a na stotine tisuća kršćana bude povješano.

Na krvave ove glasove uzbunila se sva Evropa, koja u grčkim ustašama gledaše potomke Miltijada i Temistokla. No kako je istom planula Rusija, koja Grčku smatraše kolievkom pravoslavlja, a poubijane kršćane, osobito svećenike, pravim mučenicima! I dok se Metternich opet smijaše, upropastio se najedanput na viest, da je car Aleksandar I. dne 26. lipnja (1821.) poslao Turskoj ultimatum, i ako je još pred mjesec dana zajedno s Metternichom Grke nazivao buntovnicima, koje treba žigosati. Vrativši se naime u Petrograd opazio je takve valove narodnoga ogorčenja, protiv kojih se nije usudio zaploviti s brodom svoga samodržavlja.

Uz Rusiju pristade jednodušno sva Francuzka, smatrajući rat za oslobodjenje Grčke pravom narodnom križarskom vojnom.

Iz bojazni pred evropskim zapletajima i sukobima zategne Metternich stvar tako, da je istom dne 6. srpnja 1827. u Londonu podpisan ugovor medju Francuzkom, Englezkom i Rusijom, kojim se za Grčku traži podpuna autonomija uz godišnji danak i napominju i prisilne odredbe, ako Turska ne popusti. Sva je Evropa odahnula, jer još malo, i Grci bi bili klonuli, ne znajući, da se Englezka i Rusija za njihovo oslobodjenje bijahu u glavnom sporazumjele već prije godinu dana, naime dne 4. travnja 1826. No Austrija je još uvijek potajno podupirala Turke, jer je Metternich držao, da će onim časom nestati povoda za posredovanje, čim ustanak bude posvema ugušen. Turska, time potaknuta, ne htjede spomenutoga ugovora ni na znanje primiti, te se stvar malo po malo tako zaoštrila, da je Aleksandar I. dne 6. travnja 1828. naviestio Turskoj rat. Dne 20. kolovoza 1829. ruski vojskovođa Diebić Zabalkanski bijaše u Drinopolju, dakle pred vratima Carigrada, te je tu dne 14. rujna iste godine podpisan glasoviti Drinopoljski mir, kojim bijaše zajamčena podpuna grčka autonomija. No Grci ostadoše kod zahtjeva podpune slobode, pa to i postigoše diplomatskim zapisnikom podpisanim u Londonu 23. veljače 1830.¹ Zapravo bijahu tu podpisan tri zapisnika. Prvim se proglašuje neodvisnost Grčke i odredjuju

¹ Za nas Hrvate bilo bi od priekie nužde, da do potankosti poznamo povjest oslobodjenja malih evropskih naroda, pak sam se s toga nešto duže i zadržao kod nove Grčke. — Poblize o toj prevažnoj za nas stvari vidi: Manuel historique de politique étrangère par Emile Bourgeois, sv. II., glava 22. str. 665-670, pak onda u obširnoj diplomatskoj povjesti A. Débidoura (Histoire diplomatique de l'Europe, dva svezka, str. 460-597.) u I. sv. na str. 233, 245, 249, 264-265, 267-268.

njezine državne granice; drugim se na grčko prijestolje pozivlje Leopold princ Sasko-Koburški; trećim se na zahtjev Francuzke zajamčuje vjerska sloboda u obće, a katoličkoj vjeri napose.

Zaključak.

I tako je poslie petstoljetnoga mučeništva i poslie šestgodišnjega krvavoga ustanka simpatijama ciele Evrope, a ruskom krvlju oslobođen onaj narod, koji bi nama južnim Slavenima bio najiskreniji drug i prijatelj, da još uvijek ne sanja o „velikoj ideji“, radi koje bi bez ruskoga veta od god. 1897., poslie nejednake borbe bio opet spao pod turski jaram, i radi koje se nikako ne može izmiriti s mišlju, ili točnije s činjenicom, da je Balkan s Podunavljem većim dielom slavenski, te mi Slaveni ne ćemo i ne možemo dopustiti, da mjesto Turske evropskim iztokom zavlada itko, van sami narodi toga iztoka. No za ovu veliku i pravednu misao Grei će se istom onda zagrijati, kad njihova „velika ideja“ bude i za njih samo historijska uspomena i kad i njihovi državnici priznadu, da bi uza sav filhelenizam zapadne Evrope Grčka još danas bila pašalukom bez slavenske ruske krvi.

4. Belgija. — Poljska.

Srpanjska revolucija u Parizu (1830.).

U srpnju 1830. svrgoše Francuzi Karla X., brata Luja XVIII., kojega je Evropa pod vodstvom evropske Rusije po dva puta nametnula Francuzkoj za vladara. U prvi mah se činilo, da će ova srpanjska revolucija obnoviti republiku, te da će obnovljena republika sve potlačene narode pozvati u „sveti savez“ protiv tiraniji. No jedna spretna politička skupina podiže usred pariških barikada na francuzki prijestol Luja Filipa, koji je dugo vrebao na ovu zgodu i koji se znao prikazati velikim liberalcem. Luju Filipu ne bijaše ni na kraj pameti, da evropske narode pozove u križarsku vojnu protiv kraljevima, pa je Englezka već sasvim mirno gledala na spomenuti francuzki prevrat. Ostale velike evropske monarkije, naročito Pruska, u prvi su se čas silno preplašile, a zatim su se počele spremati na akciju protiv Francuzke. No borba protiv velike revolucije i protiv Napoleona od god. 1793.—1815., u kojoj Englezka bijaše najstalnija i najpožrtvovnija, ta je borba jasno pokazala, da se Francuzkoj nije bojati nikakve evropske koalicije, u kojoj nema

Velike Britanije. I baš zato, jer se znalo, da englezka vlada i ne će, a pred svojim saborom i ne smije k „svetoj alijanci“ rusko-prusko-austrijskoj, mogla je u Bruselju buknuti pobuna, koja se svršila time, da evropski narodi i države dobiše novoga člana: Belgijance i Belgiju.

Revolucija u Belgiji.

(Zahtjevanje autonomije. — Obrana Bruselja.)
U Belgiji je planula revolucija već 25. kolovoza 1830., i to takovom snagom, da je doskora svu zemlju prekrilila. Ustaše zahtjevalahu izprvice samo upravnu autonomiju, dakle puko unutrašnje odijeljenje od protestanske Holandije, koja se prama katoličkoj svojoj posestrimi i stoljetnoj suparnici poslie god. 1815., kad joj je bečki kongres utvrdio i proširio vlast, ponašala od prilike onako, kako od god. 1867. Ugarska postupa s Hrvatskom. Belgijanci bi se bili poput svih nesretnika podpuno zadovoljili iskrenom i poštenom autonomijom. Ali u to holandska vojska pokuša, da opet predobije Bruselj, no ustaše ga junački sretno obraniše (od 23. do 26. rujna 1830.), a iz potoka prolivene njihove krvi niče čvrsta odluka, da ne će položiti oružja, dok ne izvojšte posvemašnje samostalnosti.

Od 4. listopada iste godine privremena se vlada proglasi posve nezavisnom spremajući se žurno, da sazove narodni sabor.

Na primjer iz Belgije pobuna se naglo širila do Rajne, pa i preko nje sve u Sasku, tako da je Pruska i Austrija imala u prvi mah dosta posla sa samom Njemačkom, za koju se u ostalom ne bojahu, da bi mogla pristati uz Francuzku, jer je njemačka narodna demokratska stranka, u to doba dosta jaka, Francuze i Francuzku jače mrzila, nego službenu politiku berlinsku i bečku. Sigurni u tom smislu za Njemačku, ne bijahu ni u Beču ni u Berlinu ni iz daleka mirni radi Belgije, strepeći pred mišlju, da ustaše ne pozovu u pomoć nove francuzke vlade i da u tren oka francuzke granice ne pomaknu do Antverpena i Luxemburga. Taj je strah Belgijancima najviše i pomagao, pogotovo onda, kad se isto tako zabrinuše i u Londonu i u Petrogradu.

(Držanje velikih vlasti.) Kad je holandska vojska pod Bruseljem bila poražena, zamoli holandski kralj za pomoć one četiri velike vlasti (Austriju, Englezku, Prusiju i Rusiju), koje su mu na bečkom kongresu god. 1815. Belgiju zajamčile. No Rusija

bijaše daleko, a Austrija, ili bolje Metternich, bijaše sav zaokupljen budnom pazkom nad Italijom, u kojoj se s punim pravom bojaše pobune. Preostajaše još Englezka i Pruska. Englezku umiri stari Talleyrand, koji na svu sreću za Francuzku i za Belgiju bijaše u to doba poslanik u Londonu.

On uvjeri englezku vladu, da Belgija ne će ni posredno, ni neposredno doći pod francuzki upliv, a to je Englezima bilo dosta. Ali zato Pruska, imajući uvijek spremnu vojsku, ponudi s mjesta svoju pomoć holandskomu kralju. No francuzki ministar vanjskih posala, grof Molé, reče odlučno pruskomu poslaniku u Parizu, barunu Wertheru: Ako pruske čete prodru u Belgiju, i francuzka će vojska s mjesta u nju unići. Werther upita: kojim pravom? Molé bez smetnje odgovori: u ime neposredovanja, to jest u ime prava, po kojem smo vlastni zapriečiti, da netko u našem susjedstvu oružanom rukom stvara nove prilike na našu štetu. Taj je odgovor zato značajan, jer pruski poslanik opirući se na pravo posredovanja, što ga je sveta alijanca protiv revoluciji izmislila, bijaše siguran, da se francuzki ministar ne će moći pozvati ni na kakvo pravo.

U to je vješti Talleyrand (1830.) s lordom Aberdeenom napisao diplomatski zapisnik, u kojem Luj-Filip izjavljuje, da ne će da se Belgija Francuzkoj pripoji, ili da joj kraljem bude koji njegov sin; da pristaje na to, da sudbinom Belgije odluči sporazumno svih pet velikih vlasti (Francuzka, Austrija, Englezka, Rusija i Pruska); da u novom području ne će dopustiti nikakve francuzke agitacije i da će privoljeti na to, da vladarom nove države bude koji član iz kuće Nasavske. Dobivši ovakva jamstva, izkrati Englezka uljudno, ali vrlo odlučno, Holandiji svaku pomoć protiv Belgiji.

Austrija, Pruska i Rusija pristadoše na ovakvo rješenje, samo da dobiju vremena. Dne 4. studenoga 1830. konferencija zastupnika svih pet vlasti potpiše zapisnik, kojim se traži primirje od Holandije i od Belgije, čime se faktično ustaše priznaju za ratujuću stranku, to više, što je konferencija odmah odpravila k Belgijancima dva svoja izaslanika, jednoga Francuza i jednoga Engleza.

(Ustanak Poljaka [1830. – 1831.].) Medjutim u Parizu prevladavaše sve to više ratoborno mišljenje, Prusija skupljaše svoju vojsku na Rajni, Austrija šiljaše najbolje svoje čete u Italiju i Švicarsku, a i Rusija se spremaše za rat. Činilo se, da će se opet

pobiti iztočne i zapadne vlasti i da će ta evropska bura s korienom izčupati mlado stablo belgijske slobode. No u to u noći od 29. na 30. studenoga 1830. bukne glasoviti poljski ustanak u Varšavi. Taj ustanak bijaše najbrižnije zasnovan sporazumno s francuzkim revolucionarcima, a imao je planuti istom u veljači 1831.; no poljski rodoljubi videći, kako se Prusija, Rusija i Austrija dižu na francuzku, odlučise se žrtvovati za svoju pokroviteljicu i u bezprimjernom samopriegoru naumice ubrzaše ustanak, samo da kod kuće zadrže najbolje pruske čete. Dne 15. prosinca proglasiše ustaše diktatorom generala Chlopickoga, koji se bijaše osobito proslavio na vojnama Napoleona I. Za nekoliko dana bijaše na nogama sva Poljska, a koncem 1831. ne bijaše na njezinu tlu više nijednoga ruskoga vojnika.

Brat cara Nikole I., Konstantin, morade odmah na početku ustanka uteći iz Varšave, a sam car ne imadjaše sada preče brige, nego da upokori Poljsku. Na posredovanje u Belgiji ne mogaše sada ni misliti, a Pruska i Austrija ne usudiše se same ništa odlučna učiniti, to manje, što su se i one bojale ustanka u onim poljskim zemljama, koje su ih zapale trostrukom zloglasnom diobom.

I samo hvala poljskoj krvi, proglasi londonska konferencija zapisnikom od 20. prosinca 1830. u načelu Belgiju nezavisnom, a već 9. siječnja 1831. nametne holandskomu kralju primirje, što mu ga prije samo prepôručaaše.

Belgiji je bez sumnje najviše pomogao do samostalnosti poljski ustanak, ali Francuzka se njime vrlo malo okoristila, jer Chlopicki, mjesto da podje na Litvu, izgubi više tjedana bezuspješnim pregovorima s carem, radi čega se dne 15. siječnja 1831. i zahvali na diktaturi.

Belgija — „neutralna“ država. — Poljaci ne uspješe.

Neuspjeh poljskoga ustanka tako je Francuzku na londonskoj konferenciji oslabio, da je diplomatskim zapisnikom od 20. siječnja 1831. Belgija proglašena neutralnom državom, ali bez Luxemburga, do kojega Belgijancima bijaše vanredno mnogo stalo.

Belgijanci izabraše poslie dugoga kolebanja i posred bezkonačnih zakulisnih spleta kraljem Leopolda I. iz kuće sasko-koburške (dne 4. lipnja 1831.), ali time njihova stvar još ne bijaše gotova. Oni se ne mogahu zadovoljiti granicama, a ne mogahu

se umiriti ni zato, jer se bojahu, da će Rusija svladavši Poljake obnoviti svetu alijancu i svom snagom udariti na revoluciju, a dakako najprije na njih. Medjutim u Paris stizahu iz Poljske sve ernije viesti i sve očajnije molbe za posredovanjem. Belgijanci iz zahvalnosti i iz političke uvidjavnosti bijahu svom dušom za Poljake, te izjaviše, da će bez prigovora prihvatiti sve uvjete londonske konferencije samo onda, ako se i Englezka pridruži Francuzkoj u posredovanju za Poljsku. U ime Englezke lord Palmerston, tada ministar vanjskih posala (od 1830.—34.), dade Belgijancima razumjeti, da će Velika Britanija u istinu posredovati s Francuzkom za Poljake, ako prihvate konačnu odluku londonske konferencije, poznatu pod imenom „Ugovor od 18 članaka“ (Le traité des 18 articles). Belgijanci pristadoše (dne 9. srpnja 1831.), a malo dana kasnije odgovori Palmerston francuzkoj vladi, da posredovati za Poljsku nema smisla. Teško je razumjeti, kako su belgijski političari mogli povjerovati praznomu obećanju lorda Palmerstona, za kojega su ipak znali, da je dugo i dugo bio toryevac (konzervativac) i da je postao whigovac (liberalac) samo zato, da se opet domogne vlasti.

Uzporidimo li samo obćenite činjenice, ili još točnije, veliku razliku medju svršetkom bruseljskoga i varšavskoga ustanka, moramo uvidjeti tu strašnu istinu, da mi Slaveni i kad se bunimo, i kad smo mirni, služimo najviše tuđim interesima. To je samo po sebi očit dokaz, da naši narodni prvaci ili pravo ne prosudjuju prilikâ, ili da na dogadjaje u svijetu ne gledaju jedino s gledišta ustaljene svoje domaće politike.

5. Princip narodnosti stvara dvie velike nacionalne vlasti: Italiju i Njemačku.

Obće obilježje preporoda i oslobadjanja narodâ.

Mali se slavenski narodi preporodiše i organizovaše svojom unutrašnjom snagom bez pomoći državne vlasti, pa čak i proti njoj i proti evropskoj diplomaciji. Grei i Belgijanci, a za njima i Rumuni postadoše narodima i osnovaše svoje samostalne države najviše pomoću ove ili one velike vlasti, dotično sporazumkom onih velikih država, koje su bile najviše interesovane, da ti novi narodi ne klonu pod surovom silom, kad već jednom podaše dokaze dosta jakoga života. Za Magjare vriedi u glavnom to isto,

ali treba iztaknuti, da i njihov narodni preporod, osobito, koliko bijaše djelo slavenskih odmetnika (Košuta i Petrovića-Pötöfy), ima i jako obilježje slavenskoga kulturnoga pregnuća. Skandinavci napokon, riešivši se osvajačkih osnova na međjusobni račun, riedak su primjer kulturne narodne federacije, koja na njihovu sreću djelomice smeta tek Njemačkoj, ali je u očitom interesu svih ostalih vlasti, pa i same susjedne Rusije.

Ali još su dva prostrana područja, na kojima se narodno načelo izrazilo najprije u vanredno jakoj reakciji, rekli bismo gotovo u mržnji proti tudjincima, zatim u vanredno organizovanom i svestranom kulturnom radu, nadalje u dalekovidnoj i bezobzirnoj diplomaciji i napokon u odlučnoj vojničkoj akciji spremne državne vlasti, u tajnom ili otvorenom savezu s pobunama i urotama svake vrsti. Konačni rezultat tako svestranoj djelatnosti morao je biti velik, ako i nije možda trajan, te su oba naroda, koji upotrebiše sva ona sredstva, danas velike evropske vlasti, s osnovama, pa i sa snagom, da postanu vlasti svjetske. Ta su dva naroda Talijani i Niemci.

Ujedinjenje Italije.

Kako već spomenusmo, borila se je u Italiji kroz čitava tri stoljeća Španjolska, Francuzka, rimsko-njemačko carstvo i Austrija. Na koncu se činilo, da će Austrija zavladata čitavim Apeninskim poluotokom imajući širom otvorena vrata kroz svoju Mletačku i Lombardiju i držeći papinskom pomoću u odvisnosti srednju i južnu Italiju. Da ova osnova austrijske politike bolje uspije, držaše se Metternich načela, da je Italija puki zemljopisni pojam i da međunarodno pravo ne smije ni znati ni pitati za nju, kao tobože za jednu narodnu ili političku cjelinu. Još od početka XVIII. stoljeća bijaše se dinastijska Evropa privikla, da u Italiji traži kraljevine i vojvodine za svoje princeve, ili za takve članove vladarskih kuća, koje je radi diplomatskih kombinacija trebalo svakako nekako odštetiti. Poslie rata za poljsko nasljedstvo ostade poljski kralj Stanislav I. Leszczinski, tast Luja XV., bez krova; Francuzka se pobrine, da mu se dade Lotaringija, a lotarinžki vojvoda, zet Karla VI. i muž Marije Terezije, dobije veliku vojvodinu Toskansku. Slično tomu postupalo se tako često, da je Sicilija u 21 godinu promienila gospodara četiri puta, a Parma u 17 godina tri puta.

Bijaše već gotovo stalno, da se s talijanskim poluotokom može raditi, što hoćeš, jer da nema ni srca, koje bi osjećalo njegovo poniženje, ni glave, koja bi znala zamisliti i izvesti njegovo oslobodjenje. No ipak se talijanska nada pojavi s one strane, od kuda je nije nitko očekivao ni u Italiji, ni u Evropi. U stoljetnim borbama medju Bourboncima i Habsburgovcima podiže se do podpune samostalnosti vojvoda Savojski, koji kao „Alpinski vratar“ pristajao je sad uz jednu, sad uz drugu stranu, i napokon, stisnut i od Genove i od Švicarske, spusti se s pomoću svoje diplomacije najprije u Piemont, a onda i u vojvodinu Milansku. Od toga časa nema evropskoga sukoba, iz kojega ne bi Piemont izvukao koristi; poslije rata za španjolsko nasljedstvo dobije Siciliju, koju doskora vrlo mudro zamieni za Sardiniju, a još mudrije zadrži od nje kraljevski naslov, što ga uz njega imadjaše u Italiji još samo napuljski vladar. No prava je Italija na sjeveru, te je sardinski kralj u Piemontu od sada prva glava u Italiji. Tu je i razbojište medju Francuzkom i Austrijom, tu su državnice s tuđim vladarima, a sav narod s neizrecivom mržnjom i preziranjem tuđinaca, osobito Niemaca. Tu je i grad Monza s katedralom, u kojoj je željezna kruna (talijanskih lombardskih kraljeva). Tu će junačtvom Napoleona I., talijanske simpatije Napoleona III. i vještina piemontskoga ministra Cavoura udariti temelje jedinstvu i slobodi čitave Italije.

Ujedinjenje Njemačke.

Njemačka je drugo razbojište medju Habsburgovcima i Bourboncima. No Francuzka tu radi najviše novcem, podmićući sad knezove izbornike, sad protestanske, sad katoličke njemačke vladarčice, i to prema ustaljenomu iskustvu, po kojem je, kako veli Lavissee (str. 129), „Versailles imao cjenik za njemačke savjesti.“

U tridesetgodšnjem ratu (1618.—1648.) njemačke muke i poniženja prevršuju svaku mjeru: od Rajne do Visle i od Baltijskoga mora do alpinskih gora ražaju i pale jednako ljuto i okrutno i prijatelji i neprijatelji, i Francuzi i Španjolci, Švedi i Danci, katolici i protestanti. Poslije dugih i velikih stradanja svaka bi se vojska podala skrajnjoj razuzdanosti, dok napokon okrutnost i divljačtvom ne postade vojnicima kao druga narav: „Njemačka se pokri razvaljenim gradovima i pustim selima. U mnogim krajevima posjekoše i drvlje, da doskora tu ne bude ništa osim šikarja,

divlje zvjeradi i ljudoždera.“¹ Westfalskim mirom, koji je Njemačkoj imao izliječiti rane i pridići ju iz njezinoga poniženja, tuđinci se u njoj istom pravo udomaćiše: Švedski kralj postade član njemačkoga državnoga vieća u ime svojih njemačkih posjeda; danski kralj bijaše u tom vieću već od prije; francuzki kralj stvori u svoje svrhe Porajnski savez, kojemu bijaše i članom i dušom. Neodvisnost svih vladarčića i svih državnih gradova, to jest, hotomice organizovana anarhija, bijaše utvrđena i zajamčena. Zato svakim novim evropskim ratom Njemačka opet najviše krvari, a dok se Francuzka tuda s Austrijom razbija, osvaja Englezka Indiju i Ameriku. Zlo je to tim veće, što ni Austrija ni Prusija nisu još njemačke države, te je njihova utakmica njemačkoj stvari više na štetu, nego joj njihova snaga pomaže. Sve je to bilo uzrokom, da je njemačka reakcija proti tuđinstvu bila još jača, nego talijanska, te jedinstvo Njemačke ima još i danas očito obilježje sile organizovane više za navalu, nego za obranu.

Talijansko ujedinjenje prema njemačkomu.

I Talijane i Niemce najviše je ujedinio Napoleon I., koji je prvi stvorio talijansko kraljevstvo od Milana, Lombardije, Mletačke, iztočnoga diela papinske države i t. d., koji je Njemačku posuo kraljevinama (Westfalska, Würtemberg, Saska i Bavarska) mjesto crkvenih kneževina i stvorio od njih „Njemački savez,“ učinivši suvišnim rimsko-njemačkoga cesara i naučivši u svojim vojnim redovima na tisuće i tisuće Talijana i Niemaca ljubiti narodnu slobodu i boriti se za nju. Bez njegove jake ruke, koja je pokidala ponajjače sredovječne okove tim dvjema robkinjama rimske svjetovladnosti, možda bi nas i danas njemačka i talijanska anarhija smučivala, kako nas jedinstvo Italije i Njemačke sve to više zabrinjuje i plaši.

Na prvi pogled talijansko je jedinstvo i savršenije i miroljubivije od njemačkoga. Tu se Piemont u Italiji izgubio, a nema više ni sardinskoga kralja. U Italiji su sve sami Talijani, koji napokon osjetiše neizmjernu radost, da su svoji na svojem, da su narod, i to velik narod sa slobodnom i jakom državom.

No baš zato Talijani nisu zadovoljni time, što je Savoja makar i dobrovoljno pripala Francuzkoj, pak što je pod Fran-

¹ Lavissee, str. 130.

euzkom Korzika; nezadovoljni su, što u Trientu i Trstu vladaju Habsburgovci, a na Malti Englezi. No najnezadovoljniji su zato, što Jadransko more nije njihovo jezero, pa su se zato kadri sporazumjeti i s najljućim svojim neprijateljem, dakako na naš račun, da dobe barem Albaniju, a time i cielu stražu u Jadransko more. Stoljetno robstvo i poniženje urodilo je napokon u njih narodnom svieću i ljubavlju slobode, ali u njem nije se ni zametnulo poštivanje tuđih prava i tuđe slobode. A to baš i jest prokletstvo tiranije, da jednako kvari silnika i roba, te i rob, čim se oslobodi, davi i guši, gdje samo može.

Njemačko jedinstvo s čisto narodnoga gledišta u jednu ruku nije još gotovo, a u drugu ruku prešlo je preko svojih granica: Niemaca ima izvan novoga carstva u Češkoj, u nasljednim zemljama austrijskim, u Švicarskoj i u baltijskim pokrajinama ruskim. U samom opet carstvu ima više od tri milijuna Poljaka, zatim Čehâ i lužičkih Srba, pak Danaca i Francuza. No što je glavno, Njemačku je ujedinila Pruska, a da se nije u njoj izgubila, nego si je naprotiv mnoge njezine dielove (Schleswig-Holstein, Hannover, Frankfurt i Hessen-Cassel) pukom silom pripojila i već time jasno pokazala, da ju postepeno želi cielu progutati.

I tako je njemačko narodno jedinstvo i samo u sebi i prema vani izrazom velikih trvenja i opreka, iz kojih može nastati, a već je i nastala najveća opasnost za sam obstanak mnogih malih evropskih država i naroda. Ima dapače i dosta znakova, po kojima sudeći kani Pruska ujedinjenu i vanredno organizovanu suagu njemačkoga naroda upotrebiti za težki mlat, kojim misli naročito preko naših slavenskih glava prokrčiti sebi put na svjetsku pozornicu od Bospora i Levanta sve do Persijskoga zaljeva.

6. Narodnim načelom zaoštruju se tri glavna evropska pitanja: iztočno, rimsko i porajnsko.

Obći priegled.

Čusmo već ponovno, da gornja Italija i porajnska razmedjica medju Francuzkom i Njemačkom bijahu dva glavna evropska razbojišta, a isto tako znamo, dapače do nedavna sami na sebi osjetismo i još osjećamo, da se za Balkan i za Podunavlje vazda otimahu dvie oprečne sile, rimsko-germanska i grčko-bizantska.

Danas je čitava sjeverna Italija i politička i narodna cjelina s ostalim Apeninskim poluotokom. Novo njemačko carstvo prostire se daleko na Rajni sve do Meuse, a od Podunavlja i Balkanskoga poluotoka drži još Turska samo ostatke nekada ogromnih svojih posjeda, na kojima nikoše nove političke tvorbe: Srbija i Grčka, Rumunjska i Bugarska, pak Bosna i Hercegovina, dok je Ugarska, a dielom i Hrvatska zadobila natrag sve zemljište, što ga bijaše izgubila u turskim ratovima.

Čovjek bi dakle mislio, da će od sada biti trajni mir na Rajni, na Padu, na Dunavu i za Balkanom, ili da barem ne će biti takovih sukoba, koji bi potresli svom Evropom. Tako bi u istinu i bilo, da se uzvišeno narodno načelo provodilo dosljedno, i to moralnim sredstvima, naime unutrašnjom kulturnom i gospodarskom organizacijom, pred kojom na koncu mora uzmaći svaka sila.

Vidjesmo u kratko, koliko je trebalo pregovora, a napokon koliko krvi za neodvisnost grčku i belgijsku. Da smo mogli poći u potankosti, bili bismo se uvjerali, da je još više diplomatskih spleta i ljudskih žrtava izazvao srbski i bugarski pokret za slobodu, da i ne govorimo o krvavoj povjesti njemačkoga i talijanskoga jedinstva; napokon povjest oslobodjenja rumunjskoga i narodno-političkih stečevina magjarskih, dapače ni povjest preporoda češkoga, hrvatskoga i slovenskoga nije bez krvavih i mučeničkih stranica.

Za narodno načelo mislilo se i govorilo, da je u njem novo evanjelje, bolje i savršenije od evanjelja Hristova. Danas se obćenito uvidja, da je u principu narodnosti do sada često bilo više mržnje i strasti na sve, što je tudje, nego ljubavi i brige za svoje; a što je najgore, narodnostna je ideja još uvijek tako nejasna, kad se ne spaja s ustaljenim državnim teritorijem i s historijskom državnom vlašću, da pravo ne zna razlikovati tudjega od svojega, te se dosta puta u njezino ime vodi najsramočnija, čisto sredovječna plemenska borba i građanski rat. To vrijedi naročito za nas Slavene u obće, a za južne Slavene napose. Ovo i jest glavnim uzrokom, da se evropsko istočno pitanje u naše doba jače zaoštrilo i više zamrsilo, nego ikada.

Istočno pitanje.

S najširega gledišta istočno pitanje obuhvata sve one evropske zemlje i narode, koji od najstarijih vremena, pa do danas prodiru sad iz Azije u Evropu, sad iz Evrope u Aziju, smatrajući pri tom

Evropom u užem smislu samo njezin latinsko-germanski dio. U tom najširem smislu spadaju k istočnomu pitanju i persijski ratovi s Grčkom i Aleksandrova vojna u Prednju Aziju sve do Inda i švedski pokušaji, da Rusiji zatvore Baltijsko more, i rusko nastojanje, da najprije prelomi švedsko-poljsko-turski lanac, a onda da se proširi k toplim svjetskim morima, pa bilo i kroz nepreglednu ledenu sibirsku ravnicu. U užem smislu istočno pitanje glasi: Tko će nasliediti Tursku na Balkanu, u Prednjoj Aziji i u sjevernoj Africi? Budući da je sultanove vlasti već gotovo nestalo iz sjeverne Afrike, a na Balkanu je pod njim samo još Albanija, Makedonija i Carigrad, to se evropsko istočno pitanje javlja danas kao pitanje dardanelско, macedonsko i arbanasko (albansko). U dardanelском pitanju najviše je interesovana Rusija, što je i posvema prirodno; ali je tu jednako interesovana i Velika Britanija, a to već nije tako prirodno. U Makedoniji sukobiše se težnje bugarsko-srbske i grčke, dvie plemenske misli: slavenska i „velika ideja“ helenska. I taj je sukob nastao nesrećnim, ali u glavnom ipak prirodnim, kulturum razvojem. No na Makedoniju računa i Austrija, i to kao njemačka velika vlast, prema sistemu njemačkoga patriotizma, što ga zasnovaše još Josip II. i Fridrik I. To je očito neprirrodno s gledišta narodnostnoga, kao i to, što se za Albaniju i Arbanase najviše otimlju Austrija i Italija.

Za nas južne Slavene dardanelско pitanje nema „interesa“, jer naše slobodne države imaju mora malo, a mornarice ni malo; albansko pitanje shvaća ozbiljno jedino Srbija. U ostalom ni srbska, ni ikoja druga balkanska vlada ne vodi valjana računa o cielom Balkanskom poluotoku, nego se prema njemu ponašaju ili po pruskom držanju prema Njemačkoj, ili se ne zanimaju za narodni život izvan svojih državnih granica. Misao južno-slavenskoga jedinstva propoviedahu i propoviedaju tek pojedini Slovenci i Hrvati, a ideja balkanskoga saveza, koliko se javlja, shvaća se posvema krivo, jer je naperena u prvom redu proti slavenskoj Austriji, opirući se na slabe ili na nikakve diplomatske veze s Italijom, Francuzkom i s Englezkom. Slično tomu i Greci i Rumuni boje se najviše Rusije, koja ih je oslobodila, s tom razlikom, što Rumunjska shvaćajući bar donekle pravilno svoje interese, traži oslona više u srednjoj, nego u zapadnoj Evropi.

Iz svega ovoga, pa već i iz onoga, što prije rekosmo o grčkoj „velikoj ideji“, o srbskom oslobodjenju i o hrvatskom preporodu,

jasno je, da se na Balkanu narodnostna ideja mieša sa sredovječnim tradicijama i s modernim političkim teorijama tako, da je iz toga nastao podpun metež u javnom životu. Taj je metež i u Bugarskoj, za koju inače naglasih, da se je najpodpunije i naj-svestranije preporodila. Ova mješavina preživjelih, sredovječnih tradicija i još nesazrelih modernih ideja s narodnim kulturnim i gospodarskim potrebama i težnjama — glavnim je uzrokom, što na čitavom području bivše i sadašnje evropske Turske nema ustaljene narodne politike, narodnih političara i narodnih stranaka. Narodno načelo, koje je svojim demokratizmom imalo sav evropski iztok pomladiti, a svojim kulturnim radom malo po malo izbrisati tragove osmanske vojničke vladavine, iznielo je do sada na površinu osebujnu činovničku i stranačku aristokraciju, koja je prema puku silovita, a vazda kud i kamo više rječita, nego radina. Princip narodnosti treba dakle tu istom duboko shvatiti i pravilno primieniti, pa će se tekar onda na njegovu temelju moći lako razriješiti čvor, koji će inače, o tom nema nikakve sumnje, silovito presjeći jaka ruka kakvoga pruskoga Aleksandra Velikoga.¹

¹ O iztočnom pitanju čitava je literatura na francuzkom, englezkom, ruskom i njemačkom jeziku. Od svih spisa o toj stvari, što mi dodjoše pod ruku, najpreglednija je razprava, što ju je u parižkoj „Revue des deux Mondes“ od 1. siječnja 1897. objelodanio grof Benedetti (tajnik parižkoga kongresa 1856. i francuzki poslanik u Berlinu od 1864. - 70., pisac glasovite knjige „Ma mission en Prusse“) pod naslovom: „La question d'Orient“ (Iztočno pitanje). Tu je u 11 kratkih poglavlja toliko fakata, što ih mora znati o iztočnom pitanju svaki Evropljanin, a naročito svaki Slaven, pa zato po poglavljima navodim ovdje najkraći izvadak te studije, iz koje se osobito jasno vidi i to, kako se evropsko iztočno pitanje najprije počelo razplitati u Egiptu, da se napokon zaplete u Macedoniji.

I. Drinopoljskim mirom od god. 1829. nametnuo je car Nikola I. carigradskoj porti i takvu stavku, kojom se priznaje autonomija podunavskim kneževinama: Vlaškoj i Moldavskoj. U to doba smioni jedan i okretni sultanov vazal, imenom Mehemet-Ali, utvrdi svoju vlast u Egiptu, digne se na sultana i do nogu potuče njegovu vojsku kod Koniaha (u Maloj Aziji) 1833.

Ovom pobjedom otvori si Mehemet-Ali put u Carigrad, u kojem sultan ne imadjaše više ni malo vojske, te bi se bio morao predati na milost i nemilost svomu vazalu. Volio je dakle pristati na ponudu cara Nikole I. i sklopiti s njim tajni ugovor Unkiar-Skelessi (8. srpnja 1833.), po kojem se ruska vojska utabori na carigradskim visočinama. Jedna je ustanova u tom ugovoru odredjivala, da će Bospor ostati otvoren ruskoj mornarici, ali će Dardaneli biti zatvoreni brodovima ostalih vlasti.

II. God. 1839. sultan Mahmud započe sam borbu s nepokorenim i s nepokornim egipatskim svojim vazalom. Bitka bijaše kod Neziba, na podnožju

Porajnsko (alzačko) pitanje.

Kako je na Bosporu turska sila i kršćanska nesloga zaoštrila vjekovno iztočno pitanje, tako je na Rajni pruska pohlepa i francuzka nestalnost stvorila novo pitanje, u kojem se skupila sva gorčina i sva oprečnost stoljetnih sukoba i ratova među keltsko-latinskom Francuzkom i rimsko-germanskom Njemačkom. To je

Taurusa, i Mehemed-Ali porazi sultanovu vojsku tako strašno, te je opet postao gospodarom Carigradu i turskomu carstvu.

Sva se Evropa uzbuni, Englezka i Austrija odluče sporazumno, da zaštite Tursku, a na veliko njihovo čudo pristade car Nikola I. najspremnije na englezke priedloge i pošalje u London jednoga svoga pouzdanika; taj tu utvrdi sporazum bez Francuzke. Englezka razvije svoje pomorske sile, pripravi s pomoću svojih agenata ustanak u Libanu, te njezina mornarica zajedno s austrijskom i turskom unište egipatsko brodovlje i vojsku. Novim sporazumkom, u koji pozvaše i Francuzku, stvorise vlasti od Egipta nasljedno podkraljevstvo i priznaše dinastiju Mehemed-Alijinu.

III. Englezka, koja u ratu imadjaše prvu rieč, htjede sada da se i mirom najviše okoristi. Pošalje dakle u Carigrad lorda Stratforda de Redcliffe, koji je više smetenu nego zahvalnu sultanu znao nametnuti volju i politiku svoje vlade. Toliki neuspjeh ponuka cara Nikolu I., da prilikom sukoba radi svetoga groba u Palestini kao zaštitnik pravoslavlja zatraži od Turske, da se strogo drži svih predjašnjih ugovora, zaposjedne pače vojskom moldavsku i vlašku kneževinu. To sve bijaše predigrom ratu (krimskom), u kojem je razoren sebastopolski arsenal i tamošnja ruska mornarica.

God. 1876. bukne ustanak u Bosni, koji se svrši poslie rusko-turskoga rata mirom u San Stefano (3. ožujka 1878.). No Englezka i Njemačka promieniše do temelja ustanove toga mira na berlinskom kongresu.

IV. Mahmud odluči, da uvede u Tursku slične reforme, kojima je Mehemet-Ali ustalio svoju vlast u Egiptu. I kako je Mehemet-Ali bio uništio svoje mameluke, tako sada i Mahmud poubija nepokorne i razbojničke janjnjčare i uvede u Tursku evropski vojni sistem. Ujedno izda glasoviti ferman „Tanzimat“, u kojem se svim podanicama zajamčivaše jednakost pred zakonom i sloboda savjesti. No većina ustanova toga fermana ostade na papiru, i ako je Englezka učinila sve, što je mogla, da sultanu pomogne u reformama.

Na parižkom kongresu (1856.), za vlade sultana Abdul-Azisa i ministra Rešid-paše, turski punomoćnici bijahu ovlašteni, da kongresu priobće sultanove fermane, kojima sve vlasti priznaše veliku vriednost. Na berlinskom kongresu bijahu vlasti već malo tvrdje, te zahtievahu od Turske (člankom 62.), da svim svojim podanicima zajamči vjersku slobodu.

V. Musulmani u svojoj smetenosti i zasliepljenosti vide samo jedno sredstvo, da se spase od propasti i uzdrže svoju vlast, a to je sila, kojom se kršćani u carstvu imadu razpepti i uništiti.

VI. Prvi i glavni uzrok neuspjehu svih reforama u Turskoj jest koran. To je vrhovni i nepovredivi zakon za sve vjernike islama; u njem su pravila

pitanje u savremenoj Evropi postalo razmedjicom i evropskoj diplomaciji, a donekle i svjetskoj politici, jer je najviše doprinio k tomu, da je Francuzka uza svu nestalnost svoje unutrašnje politike već desetak godina u savezu s Rusijom uzprkos njezinoj absolutističkoj vladavini i izrazitomu vjerskomu obilježju svih njezinih uredaba. Kad je tomu tako, čujmo, kako o tom prevažnom pitanju sudi Francuz, pa ćemo vidjeti, da je s ovom stvarju svezan dobar dio i naše sudbine.

morala i higijene (zabranjuju se igre, razkošnost i vino), to je u isti mah gradjanski i kazneni zakonik, koji ženu proglašuje nižim stvorom od mužkarca, nevjernicima određuje na ovome svijetu robstvo, a na drugome vječne muke, a vjernicima zajamčuje za života i po smrti neizrecive radosti. K tomu pridolazi obćenito duševno raspoloženje musulmanskoga pučanstva. Jedan je kavaz primjerice (pripovjeda grof de Mun), ovako govorio: Ah, tamo dolje u unutrašnjoj Anatoliji sieku. A što sieku? Kršćanske glave. Da mi je tamo biti da mi ih je takodjer sjeći!

VII. Drugi uzrok neuspjehu jest nespremnost i prodajnost turskih činovnika svakoga stepena. Ima doduše izuzetaka, ali veoma malo.

Stradford de Redcliffe (spomenuti turski prijatelj) ovako sudi o Turcima: „Narodna je masa do temelja pokvarena; svuda se prosiplje i krade državno dobro, svakoga možeš kupiti; svuda vidiš klonulost, te ovoj bolesti po mome mišljenju nema lieka“. Tako je englezki poslanik sudio o Turskoj 1852, kad u Carigradu vladaše blag, miroljubiv vladar, okružen ministrima, koji se odvažno latiše posla, da Turskoj vrata staru slavu reformama, koje će odstraniti nepodobštine i utažiti stoljetnu mržnju medju kršćanima i muslimanima.

VIII. Benjamin Constant (francuzki državnik i prvak liberalne stranke pod restauracijom [pod obnovljenom vladom Bourbonaca]) bijaše uvjeren, da je sa znanstvenoga gledišta prava rugoba tvrditi, da je sultanova vlast nad evropskim kršćanima zakonito vladalačko pravo. Villemain (francuzki ministar prosvjete od 1839.—1844.) jasno je osvietlio pravo Grkâ na neodvisnost prema Turskoj, a Chateaubriand pozivaše sve vlasti, da im u tom pomognu.

IX. Bugari su doduše gospodari na Dunavu, no Grci prevladavaju na Bosporu i na Egejskom pobriježju. Bugarsko-grčki sukob osigurava dakle tursku vlast u Evropi. Osim toga vidjesmo (1885.), kako se Srbi i Bugari pobiše malo poslie svoga oslobodjenja; to je samo mala predigra onomu pokolju, koji bi nastao na Balkanu, da Turci moraju natrag u Aziju.

X. Što će dakle biti od Turske? — Da li će ju vlasti podieliti, ili reformirati? Reformirat će ju. Tako je Evropa odlučila barem za sada. To je englezka osnova, uz koju zaslugom Francuzke pristaše i druge vlasti.

XI. Englezka je postigla, da je na evropskom kopnu prevladalo novo načelo političkoga morala, načelo: ne pusti, što držiš (beati possidentes). Zato se ni Turska ne dieli, ali u tome i jest sva opasnost, budući da je sila zamienila pravo.

„Kad sam već uznastojao, da u evropskoj povjesti kroz punih 30 stoljeća iztaknem samo najvažnija fakta, ne mogu nikako doći u napast, da na kraju takvoga posla povećam, ili krivo tumačim koji događaj zamo zato, jer je nas (Francuze) duboko u sree ranio.

Znam ja dobro za sve tužbe, što ih Njemačka već odavna diže na francuzku politiku. Francuzki povjestničar mora priznati, da ova zemlja ima absolutno pravo, da se tako uredi, kako bi se što bolje od nas (Francuzâ) zaštitila. Ali (njemačko) jedinstvo i (njemačka) osveta zajedno se izvršise takvim načinom, te je za dugo vremena svjetski mir u opasnosti.

Tudjincima je teško razumjeti, zašto Francuzka ne može pregorjeti gubitaka svojih pokrajina (Alzacije i Loraine). Ta to je zakon rata, govore Niemci. Ove rieči ne bi u prošlom (osamnaestom) stoljeću nikoga iznenadile; one se i danas čine posvema naravske maljušnim političarima staroga reda. Ali Francuzka predstavlja u ovom (devetnaestom) stoljeću posvema drugu politiku.

Medju svim narodima na svijetu Francuzka je narod razbora i osjećaja. Ona glasno izpovieda, da nije dopušteno s nijednim pučanstvom postupati kao s pukim stadom. Ona vjeruje, da narodi imaju svoju dušu. Ona je trpjela zajedno sve muke sa žrtvama nasilja: plakala je nad Atenom, nad Varšavom i nad Venecijom, te se nije zadovoljila, da potlačenim narodima daje samo svoje suze. Ako smo u sedamnaestom stoljeću pomogli osloboditi Sjedinjene Pokrajine (Nizozemsku), bijaše to samo sretan rezultat politike naših kraljeva; ali sloboda Sjedinjenih Država, sloboda Grčke, Belgije i Italije hotomični je rezultat naših čuvstava.

Frankfurtski mir (od 10. svibnja 1871.) nije nas samo ponizio pred pobjediteljima. Njime nije tek naša granica otvorena i naša zemlja dovedena u nesnosnu nesigurnost. Otimajući nam duše, koje bijahu naše i hoćahu našima ostati, pobjednik nas je ranio u našoj (narodnoj) vjeri. Nije se dapače pozvao na etnografski patriotizam, pa ni ne mogaše tražiti za sebe Alzacije stoga, što je njemačka, budući da je uzeo i francuzki Metz, držeći u vlasti i danski Schleswig i zemlje poljske; zato se jednostavno poslužio starim pravom sile. I to baš podaje alzačkomu pitanju pravo njegovo obilježje.

Tu se sukobljuju dvie civilizacije, a mi u svom porazu imademo osobitu počast: Kad se popravi krivica, koja nam bijaše

učinjena, bit će to zadovoljština razumu i najplemenitijim čustvima našega doba“.¹

Ovdje je za nas jedna novost. Lavissee veli, da se Nemci ne pozvaše, tražeći i uzimajući Alzaciju, ni na etnografski patriotizam, t. j. ni na to, da je njezino pučanstvo njemačko. Pa zar osim etnografskoga patriotizma ima još i kakav drugi? Nije li možda i Lavissee za teoriju o „političkom“ narodu, za teoriju, koja je i nama Hrvatima toliko dočijala i štete naniela, jer ju nama, nameću Magjari, a i mi se ra nju često pozivljemo. Zar nije i ovo puka obsjena i tek lukavo prikrivanje sile?

Nije. Lavissee ne misli na „politički narod“, nego na onu kulturu i moralnu srodnost, koju zove narodnom dušom i koju imaju Švicarci govoreći trim jezicima, vjerujući tri vjere, pišući dvojim pismom, a koje nemaju Englezi ni Irci, dapače ni Englezi ni Škoti uza svu zajednicu jezika, pa i vjere. Ova viša duševna narodna svijest i jest najveća prednost pred takvim skupinama ljudi, koji jedva osjećaju, da jedni drugima pripadaju po materijalnom zemljopisnom položaju i po govoru.

Rimsko pitanje.

U burnoj godini 1848. činilo se, da će se papinstvo otresti rimskih kosmopolitskih tradicija, prijateljsiti se s narodnim načelima i prema njima najprije ujediti i osloboditi Italiju. U talijanskoj se pojavi čitava škola učenjaka i političara, na čelu im opat Gioberti, pisac glasovitih djela: „Moralno i političko prvenstvo Talijana“ i „Politički preporod Italije“,² s pomladjenom idejom starih gvelfa (ime sredovječnih papinih pristaša), s idejom, da slobodoumni papa, kao poglavica talijanskih vladara i državnika, bude tvorac talijanske nezavisnosti i predstavnik talijanskoga jedinstva. Papinstvo i onako bijaše već dobra tri stoljeća bez velike političke moći i ugleda, a sad mu se evo otvaraše širi put k svjetovnoj vlasti, nego bijaše onaj, kojim koracaše u srednjem vieku, opirući se na slobodne gradove lombardske. Novi gvelfovci, a na čelu im sam Gioberti, postavivše pitanje cvako: Ili će papa svoju

¹ Lavissee, spom. dj. str. 215—217. — Nigdje nisam našao jasnije slike i boljega tumača, a u malo rieči, na tri male stranice, o ovoj stvari, koju sam pisac zove „alzačkim pitanjem“.

² „Primato morale e civile degli Italiani“. — „Rinnovento civile d' Italia“, u dva svezka.

svjetovnu vlast proširiti na cijelu Italiju, koju će ujedno ujediniti i osloboditi od tuđinaca, ili će valovi talijanskoga narodnoga pokreta poplaviti i papinsku državicu, pa i sam Rim, da se spoje u more, koje će pokidati sve domaće i tuđinske zapreke narodnomu jedinstvu i slobodi. Uz to se papinstvo imalo izmiriti s novim evropskim duhom, i dovesti u sklad svoju politiku s liberalnim idejama i tako svaliti kamen s grudiju svim onim vjernicima, koje je mučila opreka medju vjerom i patriotizmom.

Pio IX. postade u istinu svoje vrsti Luj XIV., da onda poput Luja XVI. izgubi državu, a po shvaćanju svojem i svojih vjernika, i slobodu.

Pio IX., prije toga kardinal Mastai Ferretti, bio je do dvadeset i četvrte godine svjetovnjak, te je istom u svojoj dvadeset-sedmoj godini (1819.) služio svoju prvu misu. To je možda i razlog, da je izprvice vodio politiku, koja ga je mahom učinila najpopularnijim vladarom. Jedan od prvih njegovih čina, mjesec dana iza njegova izbora, bijaše obćenita amnestija političkih kažnjenika (16. srpnja 1846.), što ih držaše u zatvoru njegov predšastnik Grgur XVI., i koja je to više vriedila, što jače joj se protivila Austrija, tada svemoćna u Italiji. Malo zatim uzpostavi u pokrajinama svoje države provincijalne skupštine i gradsko vieće u Rimu, dozvoli svjetovnjacima pristup u upravu, ukine mnoge stege za štampu, uvede državno i ministarsko vieće, te sve od njega očekivaše samo još ustav. Toskanski vojvoda uvede na to slobodu štampe, a sardinski kralj Karlo Albert sjeti se poslie petnaest godina, da je u mladosti i on bio karbonarac,¹ te se sva tri napredna talijanska dvora (rimski, florentinski i turinski) već dogovarahu o carinskoj zajednici, koja bi se onda pod papinim vrhovničtvom pretvorila i u politički savez.

Sva se Evropa zadivila, a Italija oduševljenjem i nadom gotovo omamila. Od sjevera do juga ime Pija IX. poče okupljati sve domoljube, a narod od domaćih i tuđjih vladara zahtievaše slobodu poklikom: „Živio Pio IX.!“

U Napulju i Florenci, u Milanu i Mlećima nošahu gospodje papinske boje, a puk pjevaše himnu Pija IX., da ljuti austrijsku vladu i policiju.

¹ Doslovce „ugljenar“, inače pristaša tajnoga narodnoga talijanskoga društva, koje se tako nazvalo, jer se izprvice sastajahu po šumama.

No ova uzajamna iluzija medju papom i Talijanskom ne traje dugo. U veljači 1848. bukne u Parizu revolucija, koja se doskora razširi po svoj zapadnoj Evropi, i kojoj se Pio IX. morade oprijeti, pa bilo to i protiv svih svojih obožavatelja. Uza sve to bio bi možda i papa i tu našao dostojna izlaza, što je pokazao davši svojoj državi ustav, ali najveća neprilika bijaše u tom, što Italija nije tako ginula za političkom, koliko za narodnom slobodom, te je sva u jedan glas vapila, da svi talijanski vladari, dakle i papa, moraju složno iztjerati Austriju iz Lombardije i Mletačke. Kad se Karlo-Albert s Piemonta spustio k Milanu, očekivahu Talijani, da će „prvi Talijan“ blagosloviti oružje za narodnu slobodu. Austrija se tako ponašala, te je i Pio IX. morao najprije protestovati, za tim kúpiti dobrovoljce i napokon i sam poslati vojsku prema austrijskoj granici. No kad je njegov general Durando imao i tu granicu prekoračiti, proglasi papa dne 29. travnja 1848., da namjestnik Boga mira ne smije ratovati, i da zajednički otac svih vjernika jednako ljubi sve kršćanske narode. Neopisivo bijaše razočaranje po svoj Italiji i po velikom dielu Evrope, baš kao što prije bijaše neizmjereno oduševljenje za papu, i kako se prije papinskomu prijestolju namjenjivala najviša zadaća u narodnom sjeđinjenju i oslobodjenju, tako sad Talijani počеше smatrati papinsku državu ne samo klinom u svom narodnom tielu, nego i tudjinskim bodežem u svom srcu. I sam spomenuti opat Gioberti pozivaše (od 1851.) Piemont, da ujedini Italiju.¹

Urativši ovako slušao je Pio IX. glas svoje savjesti i pokorio se je svojoj dužnosti, što je ima kao otac svih vjernika: papa je prevladao i morao prevladati nad Talijanom. Time se je očito pokazalo, da se pomladjena gvelfovaska ideja ne dade izvesti, a ni vojnički mač s biskupskom palicom spojiti.

Dne 15. studenoga 1848., kod otvaranja prvoga sabora papinske države, pade Rossi, Talijan poriekлом, Francuz odgojem, a sada prvi papinski savjetnik, od bodeža nepoznate ruke, a za osam dana bježaše Pio IX. preobučen u Gaētu, da opet udje u Rim tek uz pratnju francuzkih i austrijskih bajoneta. To ga je tako dirnulo, da je kasnije, god. 1859., ponudu Napoleona III., da predsjedat

¹ Gioberti: *Rinnovamento civile d'Italia*, svezak II. str. 270, 271, 290. (Citovano prema djelu: Leroy-Beaulieu: „Un empereur, un roi, un pape“ [Car, kralj i papa], Paris, Charpentier, 1879. strana 377; ovo na strani 209.)

talijanskoj konfederaciji, smatrao pukom liberalnom zamkom. Od popularnoga Pija IX. ne ostade ni sjenke: čim se naime uvjerio, da se savremene napredne ideje nikako ne dadu izmiriti s crkvenim tradicijama o svjetovnoj vlasti, počeo je tako žestoko i sustavno pobijati sve slobodoumnije struje, te se doskora po svoj Evropi utvrdilo uvjerenje, da se katolicizam ne da spojiti s idejom napredka. Napose za talijanske katolike nastadoše sada prave duševne muke, osobito, od kada je Garibaldi ušao sa svojom vojskom u Rim, da ujedinjenoj Italiji vrati njezino zemljopisno historijsko središte.

I tako u naše doba svaki katolik imade svoje „rimsko pitanje“, dok je u srednjem vieku to bio spor za carski rimski naslov i za lombardijske gradove, papinske šticenike. Taj će se spor riešiti istom onda, kad se naprednost odieli od silovite revolucije, a papinstvo otrese svih političkih tradicija svjetovladnoga Cesarova i Augustova Rima.

IV.

Novi faktori u javnom životu.

1. Javni život pod starom vladavinom.

Rimsko i rimsko-kršćansko poimanje države.

Državnicima stare vladavine bijaše tako neobično i pomisliti si samo takovu Evropu, u kojoj iz prava svakoga (naroda) iztiču dužnosti (svih država), te je trebalo četvrtstoljetnoga rata, najstrahovitijega, što ga do onda bijaše, da ti državnici spoznaju misao i potrebu takve Evrope.“

Ovom je rečenicom Albert Sorel¹ jasno obilježio temeljnu razliku među starim i savremenim evropskim vladama: Stara vladavina držala se vučje metode: svaki za se i svaki sebi, dok se danas za obće dobro ne radi samo u pojedinim državama, nego i na čitavom evropskom kopnu, dapače donekle i na cielom svijetu. I možda se ni u čem tako ne vidi, koliko smo ipak u posljednjem stoljeću napredovali, kao u tom, što se do temelja promieniše gotovo svi faktori javnoga života, te sve više nestaje krivoga shvaćanja države i vlade, organizovanih razbojničkih četa, tajne diplomacije, dvorskih prevrata i potajnih ili javnih dioba čitavih kulturnih naroda ili država.

Staroj vladavini bijaše glavni politički faktor državna ideja prema rimskom shvaćanju. „Ova ideja prevladava i ravna sveukupnom politikom. Po rimskome mišljenju država je skupno, vrhovno i absolutno biće. To je biće u Rimu bilo utjelovljeno u vladaru kojega nazvaše veličanstvom, t. j. svemoćnom vlašću, koja pripadaše republici. S tim se mišljenjem spojila kršćanska ideja o vladaru, kao božjem izabraniku i predstavniku božanstva na

¹ L' Europe et la Révolution française, I-ère partie, 3. éd., 1893., str. 10.

zemlji, a zatim feudalna ideja monarha, koji je vrhovni gospodar svega zemljišta. Tako je nastala misao o vrhovnom vladaru, kako ju izražuje Bossuet i kako je prihvaća sav (evropski) kontinent . . . Načelo božanskoga prava („milosti božje“), radi kojega se drži, da vladari svoju vlast primaju od samoga božanstva, to se načelo primjenjuje prije na državu nego na osobe, te je samo posljedica one nauke: Svaka je vlast od Boga. Ta nauke ne pita ni za oblik vladavine, ni za put, kojim je do nje došlo . . . Rimski papa, njemački car i poljski kralj bijahu izborni vladari, no među njihovim pravima i pravima francuzkoga kralja nije se pravila nikakva razlika“.¹

Država je dakle prema ovomu rimskomu shvaćanju neko strahovito čudovište, koje baš ne mora biti ni utjelovljeno, a ako to jest, nije nikomu odgovorno ni za zločine svoje, jer je zapravo — vidljivo božanstvo na zemlji. Da je država ljudska društvena uredba, koja se može i mora neprestance usavršivati, i da je to samo izvanjska forma, kojoj narod svojom dušom daje sadržaj, o tom pod starom vladavinom nitko ni ne sanjaše već zato, što do francuzke revolucije zapravo i ne bijaše svjestnih, t. j. pravih naroda.

Država kao ovakvo božansko i neodgovorno strahovito čudovište bijaše posvema naravski sama sebi svrhom, a ta je svrha bila glavno i gotovo jedino u proširenju granica, a prema tome prvim sredstvom vladanja bijaše lukava diplomacija i nenadani navalni rat.

Macchiavellizam.

Ovakvo poimanje javnoga života, ako vječno i organizovano razbojstvo možemo tako nazvati, dobilo je i posebno svoje ime po Macchiavelliu (1469.—1527.), piscu „političkoga evangjelja“ stare vladavine pod naslovom: *Il principe* (vladar; izdano 1532.). No poput Macchiavellia mišljahu i kardinali i filozofi, te primjerice jedan učenik najvećega francuzkoga državnika, kardinala Richelieua, u svojoj „Obrani Macchiavellia“ piše i ovo: „Njegova su načela tako stara, kako je staro vrieme i kako su stare države. On ne nauča ništa osobita i nečuvana, nego jednostavno pripovieda, što su radili naši predšastnici i što rade ljudi i danas koristno, nedužno i neobježivo.“ Najdublji francuzki mislilac, Pascal, takodjer je napisao: „Ne mogavši učvrstiti pravice, opravdasmo silu.“²

¹ Europe et la Rév. fr., str. 12. i 13.
² str. 18.

Našao se doduše jedan vladar staroga reda (Fridrik II. pruski), koji je nekim spisom ustao proti Macchiavelliu, ali kao samo zato, da u muževnoj dobi bude to veća opreka medju njegovim osvajačkim ratovima i mladenačkim snovima, te je baš za njega vriedilo, što je običavao govoriti jedan Mazarinov prijatelj: „Svatko prigovara tomu piscu (Macchiavelliu), no svatko ga nasljeduje i po njem se ravna, a najviše oni, koji ga najoštrije kore“.¹

Sav je macchiavellizam u tom, da državnik ne smije birati sredstava, kojima će postići korist države. I tako vidimo, da se od prvoga shvaćanja države i vlade razviše osvajački ratovi i tajna, spletkarska diplomacija kao glavni politički faktori stare vladavine, te „javni život“ sve do revolucije i ne bijaše drugo, nego ili diplomatsko zavaravanje, ili bezobzirna otimačina.

Dinastijsko pravo i nemoral u toj stvari.

Ipak i u to doba, naročito u XVII. stoljeću, nastojahu državnici, da svoje spletke i osvajačke ratove prikriju nekim pravnim naslovom, te je do XVIII. stoljeća nastala čitava literatura na temelju načela, da nijedan vladar ne može nikada izgubiti nijednoga prava, t. j. da državno pravo ne može zastarjeti.

„Budući da se država stapala s vladarevom osobom i budući da se vrhovno pravo vlasti prenosilo nasljedstvom, svaki sukob za vladarevu baštinu postao bi državnim sukobom. Svaki je diplomata sbog toga ujedno i jurista. Ženitbeni ugovori i oporuke najvažniji su politički poslovi; a budući da nema sudišta za priepore, koji iz njih nastaju, sporovi se razpravljaju ratom i rješavaju silom. Tako se za vladavinu Luja XIV. kazalo, da to bijaše duga parnica, vodjena oružjem u ruci. Već sama imena ratova, što izpunjavaju XVIII. stoljeće, podaju mu jasno obilježje: Ratovi za nasljedstvo u Španiji; austrijski nasljedni rat; rat za bavarsku baštinu.

Da pravo kažemo, (u to doba) nema prava, koje bi bilo obćenito priznato i poštivano, nego ima pravâ, što ih svatko prvom prilikom svojata. Tu se prekapaju feudalni običaji sa svim tančinama pravne znanosti rimske . . . No budući da svaki vladar u svom arhivu čuva ona prava, koja su za nj sгодna, i budući da se smatra ovlaštenim, da ih potraži, čim uzmogne, nema nigdje

¹ Sorel, sp. dj., str. 18.

ni zajamčene baštine, ni mirna posjeda. I tako praksa okreće proti dinastijama sam princip dinastijskoga prava... Nitko se nije mogao dovoljno zaštititi proti razuzdanoj otimačini i proti prevrtljivosti u ime državnih interesa. To se jasno pokazalo u sredini XVIII. stoljeća... u austrijskom nasljednom ratu. Štogod se javnim pravom moglo urediti i zajamčiti, svega se toga latio cesar Karlo VI., da svojoj kćeri Mariji Tereziji osigura baštinu... Najprije utvrdi njezina prava temeljnim zakonom, pragmagtičkom sankcijom, koju dade posvetiti u svim saborima svoje monarhije. Za tim se svi takmaci (pretendenti) Marije Terezije svečano odrekoše svojih zahtjeva. Napokon biše o pragmatičkoj sankciji obaviještene sve vlasti, koje ju izrično priznaše i formalnim se ugovorima obvezaše, da će ju poštivati — do vieka. Pa eto, netom je Karlo VI. zaklopio oči, vladari, koji se odrekoše baštine i koji ju zajamčiše njegovoj kćeri, na oči svietu razderaše svoje podpise, pogaziše svoju rieč i složiše se, da si baštinu Marije Terezije podiele kao ratni plien. Državna korist nije se nikada bezstidnije stavila u opreku s najelementarnijim zakonima poštenja i pravice. Jedina Englezka izpuni svoju obvezu; ali valja reći, da ju na to tjeraše i njezin interes i njezina strast. Takav bijaše moral onoga doba, moral ciele Evrope¹.

Taj obćeniti javni nemoral postigao je svoj vrhunac razbojničkom diobom Poljske. „Tu je operaciju započeo i dovršio pruski kralj; no u isto vrieme svatko je na nju mislio. Poljska bijaše kao na javnoj evropskoj dražbi i nikomu nije saviest branila, da njom trguje prema svojoj koristi. U vrieme kraće od jedne godine dana, t. j. od prosinca 1768. do kolovoza 1769., vidje sviet, kako kancelar Kaunitz predlaže Mariji Tereziji, da za poljsku Prusku kupi pruskoga kralja; kralja pruskoga, gdje od Rusije traži dvie poljske pokrajine kao plaću za svoj savez; Rusiju, gdje mu ih u istinu nudja; francuzko ministarstvo, gdje u isto doba sugeruje diobu Poljske u Beču, da Austriju otrgne od Pruske, i u Berlinu, da Prusku odieli od Austrije; napokon Turke, koji vojevahu za poljsku nezavisnost, kako su spremni, da svoju saveznicu (Poljsku) izručie na milost i nemilost Austriji, samo da dobe austrijsku pomoć proti Rusiji.“²

¹ Sorel, spom. djelo, str. 36—37 i 25—26.

² Isto djelo, str. 39—40.

Obći nemoral i beznačelnost javnoga života u oči franc. revolucije.

Ova bezobzirnost u brizi za državni interes ne poznavашe ni vjerske svetiņje, ni nepovredivosti onoga istoga kraljevoga dostojanstva, što ga inače smatraše božanskom uredbom. Westfalski mir g. 1648., kojim je završen tridesetgodišnji vjerski rat medju katolicima i protestantima, ima posvema svjetovno obilježje, što se najbolje vidi u ukinuću crkvenih kneževina sve sbog evropskoga mira, pak u glasovitom načelu: „Čija zemlja, njegova i vjera (Cujus regio, illius religio)“, sve u ime slobodne savjesti.

Slično tomu nije se monarhijska Evropa mnogo uzburkala na glas o smrti Karla I. (30. siečnja 1649.), premda je znala, da se taj pozivao na tisućgodišnje englezko nasljedno kraljevstvo i da mu je na to predsjednik vrhovnoga sudišta odgovorio: „Gospodine, mi nismo ovdje, da slušamo vaša pitanja, nego da čujemo, priznajte li se krivim, ili ne priznajete.“¹

Vilim III. Oranžki bez ičijega protesta prelazi (15. studenoga 1688.) iz Holandije u Englezku, da otjera kralja Jakoba II. s kraljicom, a nekako u isto vrijeme vojnici Luja XIV. oskvrņuju katedralu u Speieru i u njoj grobove osam careva, kojima prah raznosi vjetar na sve četiri strane svieta. Malo za tim (1691.) razširi se Parizom glas, da je umro spomenuti Vilim III. Ljudi poskakaše iz posteljâ, naložiše vatre po ulicama i počеше grliti redare vukući ih silom u svoje kolo. Više dana i noći vukli su sliku Vilimovu i njegove žene na magarcima s uvredljivim napisima jezuitski pitomei, preobučeni u vragove. Tako je pariška svjetina u ime državnoga interesa slavila smrt neprijatelja države pod vladom kralja, kojega Bossuet nazivaše nepobjedivim braniteljem i osvjetnikom uvriedjenoga veličanstva.

God. 1717. dade car Petar smaknuti svoga sina Aleksija sbog veleizdaje. Nekoji moraliste htjedоše prosvjedovati, ali ih Voltaire pozove na red sjećajući ih povjesti, rimskoga prava i — klasičke tragedije. God 1742. carica Elizabeta Petrovna zatvori u tamnicu dvogodišnjega cara Ivana, gdje ostade dvadeset i tri godine, posavjetovavši se prije s francuzkim poslanikom, markizom de la Chétardie, koji joj dapače fino natukne, da nedužno diete makne s ovoga svieta.

God. 1762. žena Petra III., kasnije carica Katarina II., svrgne svoga muža i dade ga u tamnici ubiti. „Diplomati javljaju to kao

¹ Sorel, sp. djelo, str. 146.

najnaravniju stvar na svijetu. Nitko se ne ogorčava ni ne uzrujava; ima ih dapače, koji si čestitaju . . . Među njih spada i grof de Mercy, poslanik Marije Terezije . . ., koja mu piše: Klanjam se pred božanskom providnošću, koja je bdjela nad Austrijom, nad Rusijom i nad kršćanstvom; nikad nije nijedna viest moje srce tako razveselila, kao glas o ovom nastupu na prijestolje. Englez takodjer čestita novoj carici. Luj XV. takodjer ne štedi svoga udivljenja.“¹

Kad svemu ovomu dodamo, da je baš u to doba evala tajna diplomacija naročito na dvoru Luja XV., koji za svakoga svoga poslanika imadjaše povjerljivoga uhodu;² kad prosudimo, da je pohlepa za proširenjem državnih granica dovela do diobe jedne velike kršćanske vlasti (Poljske) i da su ratovi bili jednako okrutni kao i neopravdani, onda ćemo pojmiti, da zapravo nije ni bilo javnoga prava, ni javnoga života; razumjet ćemo i to, zašto su evropske države i vlade bile nemoćne pred francuzkom revolucijom, koja je bila posvema oprečna njihovomu duhu, a shvatit ćemo napokon i to, zašto je revolucija pred ostalom Evropom uzmakla, čim se odrekla svojih načela i poprimila politiku državnoga interesa, dajući tako protivnicima svojim prekrasnu priliku, da njezina načela s neočekivanim uspjehom okrenu proti njoj samoj.

2. Načela.

Obći priegled.

Svaki je od nas već čuo, gdje se prigovara, a možda je i sam prigovarao „ljudima bez načela“, t. j. takvim ljudima, koji nemaju, ili ne će da imaju stalno ravnalo za svoje ponašanje i za svoje čine, te se ne ustručavaju otvoreno priznavati, da svagda i u svem traže samo svoju korist. Takvi ljudi bez načela nama su danas gotovo isto, kao i ljudi bez značaja, bez poštenja.

No ovako nije bilo pred sto godina. Istom u XVIII. stoljeću počeo se razvijati i utvrđivati oni principi, kojih se danas više ili manje drži sva evropska inteligencija. Istina je, njemačko-francuzki rat, pak njemačka prevlast u Evropi poslie njega, kao da nas je opet bila bacila u daleki srednji viek, viek surove sile, ali

¹ Sorel, spom djelo, str. 27 52.

² Vidi poblize: Albert Sorel: *Essais d'histoire et de critique, La diplomatie secrète de Louis XV.*, str. 165. 182.

bez sredovječne pobožnosti i viteštva. Činilo se, da će od sada čitavi narodi živjeti onako „bez načela“, kako su prije živjeli pojedinci, držeći se samo predsuda i pokoravajući se jedino vlasti. Osobito se mali narodi i male države s punim pravom počеше pobojavati, da će ih velike vlasti tako raztrgati, kako su razdijelile Poljsku, te će se Evropa neminovno povratiti u divljačtvo špiljskoga čovjeka. No stoljetni se napredak nije dao ukloniti, ako se i mogaše na čas zaustaviti.

Već od XV. stoljeća ublažiše i uljudiše se običaji u zapadnoj Evropi. Ljudi prestaše nositi oklope, a i gradovi se sve to manje zaklanjahu za tvrde kule. Umjetnost, književnost i znanost poče se iz samostana, crkve i škole slobodno širiti među svjetovnjacima. Sredovječna skolastika, koja umovaše samo nad pisanim slovom, ustupaše humanizmu, koji prosudjivaše i izpitivaše čovjeka i prirodu. Izprvice bijaše to „čista znanost“, no doskora skrene nova filozofija stranputicom: za nju ne bijaše više ni postepenoga povjestnoga razvoja, ni velikoga znamenovanja vjere i crkve, ni razlike, a kamo li opreke medju narodom i državom. Tako je došlo do bezvjerske i kosmopolitske filosofije XVIII. stoljeća.

Montesquieu, Voltaire, Rousseau. — „*Prosvećeni absolutizam*“.

Na čelu je Evropi Francuzka, koja je izgubila svoje kolonije, a znatno i svoj politički ugled, upropastila svoje financije, na kopnu i na moru uzmakla pred Englezkom. Ali zato Francuzka imadjaše svoje — principe, svoja načela. A da to nisu bile samo puke teorije i prazne fraze, nego duboke misli i jaki osjećaji, dokazalo je francuzko posredovanje za oslobođene Sjedinjenih-Država, posredovanje bez najmanje sebičnosti, radi jedine načelnosti.

Iz Francuzke šire se načela po svoj Evropi, a šire ih mislioci tako široka pogleda i tako snažnoga uvjerenja, da se njihovim učenicima redom priznaju i evropski vladari.

Tu je prije svega nenadkriljivi pisac „Duha zakonâ“, Montesquieu. Taj vanredni čovjek proučava fakta, poštuje razlog i spoznaje neumoljive zakone za razvoj ljudskoga društva. On upozoruje, da svaka vlada s pravom na obstanak donosi i uzroke svojoj propasti. On tumači, kako svaki narod prema svojim potrebama prima i shvaća civilizaciju. On savjetuje državi, da se kani prevelike centralizacije i da snagu svoju razdijeli, kako je ne bi radi nepravilnoga kolanja krvi udarila kap.

No Montesquieu je odviše uman i stalan za površne, uzžurbane i uzrujane političare svojega vremena: njima se mnogo više sviđa Voltaire. U Voltaireu vide odlični savremenici sami sebe, svoje nepovjerenje, svoju lakoumnost, svoju ugladjenost i duhovitost, a nada sve svoju odanost — „prosvietljenoj državnoj vlasti“.

Ali pravim apostolom novih načela bijaše Rousseau, i to za Njemačku još više, nego za Francuzku. U Njemačkoj su Kant i Schiller njegovi suučenic, a isto tako Goethe i Lessing.

Rousseau i Montesquieu živa su opreka; to se možda najbolje vidi iz toga, što prvi Engleze drži glupim, feudalnim narodom, dok drugi u njima vidi moderne Rimljane. Rousseau misli, da je vlada svemoćna, te bi genijalni ministar lako mogao spasiti Poljsku i preporoditi Španjolsku. Rousseau i njegovi učenici očekuju od vladara svako dobro i sav napredak, zato obožavaju caricu Katarinu II., a još više Fridrika II.¹

Filosofi donášahu svoja načela pred vladare, kao što poganski svećenici donose tamjan pred svoje kumire.

Načela „javnoga prava“ na bečkom kongresu. (Talleyrand). — Uglednih ljudi i narodâ bez načelâ nema.

Spomenuti „prosviećeni absolutizam“ francuzkih filozofa s principima se samo igra, da ih napokon i izigra, ali načela se razširše iz glava „izabranih umova“ medju inteligenciju, dapače i medju puk, — i od tada se u Evropi ne može više vladati pukom silom, nego se svaka vlast mora opravdati kakvim takvim principom. Jasne i stalne ideje ili načela postaju tako i ostaju glavnim faktorom i u samom evropskom međjunarodnom pravu.

Da je tome u istinu tako, pokazalo se najočitiije na historijskom već dogovoru kod kneza Metternićha dne 8. listopada 1814.

¹ Rousseau piše za Fridrika II. ovako: „Metnite preda mnom na stranu taj mač, koji me vriedja . . . Ispitajte dobro svoje srdce, o Fridriče! Zar ćete moći umrieti, a da ne budete najveći čovjek? Da mi je vidjeti Fridrika pravednoga i strušnoga, gdje je napokon svoje države napućio sretnim narodom, kojemu je otcem. Tad će i Jean Jacques Rousseau, neprijatelj kraljevâ, poći, da umre od radosti na podnožju Vašega prestolja.“ (Iz pisma Fridrika 30. listopada 1762., po Sorelu, I. str. 111.). — Diderot opet piše za caricu Katarinu ovako: „O, moja prijateljice, kakva vam je to vladarica! Vi biste sve skupa morale reći, da je u njoj Brutova duša, a lice Kleopatrino.“ (Iz pisama gdični Volland; po Sorelu, na sp. mj.)

Bijahu se tu sastali poslanici velikih vlasti, da se slože, kako će Evropi objaviti otvorenje glasovitoga bečkoga kongresa. Baš se viećalo o prijedlogu, da se kongres otvori 1. studenoga 1814., kad diplomatski zastupnik francuzki, Talleyrand, zatraži, da se u izjavu stave i ove riječi: „Kongres će se otvoriti prema načelu javnoga prava“. Oba zastupnika Pruske, Hardenberg i Humboldt, dignu se na to, a Hardenberg sa stisnutim šakama poviče: „Nipošto, gospodine, nipošto! Javno je pravo tu smiešno“, dok Humboldt vikaše: „Zašto tu spominjati javno pravo?“ — Talleyrand mirno odgovori: „Zato, jer po njemu ste ovdje i vi“. Prusi se na silu umiriše, dok se ostali učestnici silno zabuniše. Hardenberg htjede si sada lukavošću pomoći te reče: „Zašto da spominjemo, da ćemo raditi po javnom pravu? To se razumije, ako se i ne spomene“. Talleyrand odgovori: „Ako se to razumije, kad se ne kaže, još će se bolje razumjeti, kad to kažemo“.¹

Tako se eto moglo govoriti dvadesetak godina poslie treće diobe Poljske. Ništa nije smetalo, što se na principe javnoga evropskoga prava pozvao baš Talleyrand, koji ih je kao ministar Napoleona I. najviše gazio. Ta u ime načela branila se od Evrope francuzka revolucija, u ime načela evropski narodi ustaše proti Napoleonovu carizmu, u ime načela osnovala se i „sveta alijanca“ i svi kasniji savezi i prijateljstva bilo evropskih vladara i država, bilo evropskih rodoljuba i naroda. Bez načela može se još danas protući kakav siromašak ili kaki lupež, bio velik ili malen, ali uglednih ljudi i uglednih naroda danas više bez načela nema i ne može biti.

3. Načela velike revolucije 1789.

Priezir „načela 1789. godine“.

Malo će nas biti, koji ne bismo znali za Eiffelov toranj u Parizu, koji sa svojih 300 m previsuje za polovicu zvonik Kolinske prvostolne crkve, a još više vršak Keopsove piramide. No možda smo već svi zaboravili, da je taj toranj podignut na uspomenu načelâ francuzke revolucije o njezinoj stogodišnjici 1889., kad je Pariz priredio ujedno i drugu svoju svjetsku izložbu.

¹ „Talleyrand demanda, qu'on y ajoutât ces mots: L'ouverture (du Congrès) sera faite conformément au principe du droit public“. Vidi Albert Sorel: Essais d'histoire et de critique. — Talleyrand au Congrès de Vienne, str. 72. — Djelo je izašlo u 2. izdanju. Paris, Plon, 1894. u 12° str. 285.

Nego nemojmo misliti, da je udivljenje za načela ove revolucije tako veliko, kao ovaj toranj. Naprotiv u Francuzkoj ima sve to više ljudi, počevši od monarhističkih konservativaca do republikanskih socijalista, koji s pravim priezirom gledaju na „bezsmrtna načela“ godine 1789., jer da u njima nema ništa, što bi im davalo pravo i na zahvalnu uspomenu, kamo li na vječnu slavu. Takovo se mišljenje opravdava time, što ova načela nisu tobože u jednu ruku onako snažno djelovala, kako se prije mislilo, i što su drugu ruku samo plod i posljedica kojekakvih fantazija i posvema nesredjenih misli i osjećaja, dotično zabluda i strasti.

Što je zapravo bila francuzka revolucija?

Na ovo se pitanje do nedavna nije moglo odgovoriti zato, jer je u jednu ruku vladalo obće uvjerenje, da revoluciju izazvaše u glavnom prevratna načela filozofa XVIII. stoljeća, a u drugu ruku nije sve do ovih dana bilo čovjeka, koji bi temeljito proučio glavni izvor za povjest revolucije, naime čitave gomile narodnih pritužaba, koje su poznate pod imenom: *Les cahiers de 1789*. Istom god. 1902. izašla je knjiga pod naslovom: *Francuzka prema narodnim pritužbama od 1789. (La France d'après les Cahiers de 1789.)* iz pera E. Championa.¹ Prema ovom djelu napisao je glasoviti francuzki kritičar i akademik Emil Faguet studiju: „Francuzka 1789.“ u svojim „Političkim pitanjima,“ spisu neobične jasnoće, dubljine i uvjerljivosti.²

Tu nas Faguet uvjerava, da spomenutih narodnih pritužaba nije u Francuzkoj nikada nitko čitao do Championa; da ih je Tocquille samo pogledao, a da se baš ni Taine nije njima mnogo mučio. A ipak se bez njih ne može ni govoriti o duhu i težnjama francuzke revolucije.

Da čujemo sada zaključke, do kojih je došao Champion i što nam ih Faguet liepo reda samostalno jedan za drugim.

Francuzka je revolucija i prema težnjama svojih začetnika i prema svomu rezultatu čisto gospodarski i administrativni prevrat. U njoj ne bijaše ni idealizma, ni filozofskih principa; u njoj nema ni traga težnji za jednakošću, za ustavom i za političkom slo-

¹ Izdala knjižara Armand Colin, Paris, 3-50 frs.

² Questions politiques par E. Faguet (Armand Colin, Paris, 1902. str. 336, 3-50 frs.), str. 1—23.

bodom. Sve narodne pritužbe potječu iz teške biede i nevolje, iz usta puka, koji umire od gladi i stenje pod gospodskom i činovničkom samovoljom. Taj puk misli samo na to, kako bi došlo do kakvoga takvoga reda, pravice i blagostanja, a tomu se nada od stalnoga zakona i od vlade po zakonu.

U tim pritužbama nema traga ni vjerskomu prevratu, i ako puk želi, da crkva bude manje bogata i premda se gorko tuži na nečuvene zloporabe s t. z. „mrtvom rukom“.

Kad znamo, da je pučanstvo Francuzke od 28 milijuna god. 1789. uzprkos napoleonskim ratovima u dvadeset godina poraslo na 38 milijuna, onda ćemo istom shvatiti, kako je strahovita bieda pritiskala osobito seljački puk, koji se je samo sbog siromaštva bojao djece.

Strašnoj toj nevolji vide narodne pritužbe uzrok u tom: 1. što država nema stalnoga uređenja; 2. što nema točnih zakona, jednakih za sve državljane; 3. što je uprava do skrajnosti nevaljala; 4. što postoje feudalna prava.

Iz svakoga se redka ovih pritužaba vidi, da puk gori od želje, kako bi se oteo samovolji i dospio pod zakonitu vladu, koja ne bi gubila vremena, razsipavala državnoga novca i tratila u ludo narodnu snagu.

Seljaci nisu u to doba smjeli imati ni puške, ni psa ni mačke, ako im nije njihov vlastelin milostivo dopustio, što bijaše veoma riedko, jer vlastela nisu samo ubijala seljačkih pasa i mačaka, da ne smetaju gospodskoj divljači, nego su tražili, da seljaci usred rodni polja sade živice, u koje će se zaklanjati ta ista gospodska divljač.

Revolucija prema tome nije išla za slobodom, nego za pravicom, ili još točnije: za zakonom, koji će koliko toliko i puku zajamčiti njegovu muku. Inače ne bi isti revolucionarci god. 1800. onako oduševljeno bili pozdravili despotizam Napoleonov, koji im je dao jaku vladu po zakonu, jednaku za sve državljane. Jednom riečju: Revolucija od 1789. nije bila naperena proti kraljevoj samovladi, nego proti faktičnoj anarhiji. Kasnije je ta revolucija proti domaćim natražnjacima branila gospodarske stečevine od 4. kolovoza 1789. i 24. veljače 1790.

No čovjek se odlikuje u jednu ruku time, što njemu jedna misao vriedi više od stotine fakata, a onda time, što je na osnovu fakata kadar zamisliti ideje, koje kasnije i prevladaju društvom.

Iz čuvstva i potrebe pravice i reda nastala je u Francuzkoj potreba slobode i jednakosti, dapače i jaka reakcija proti klerikalizmu, ali sve to istom god. 1830. Francuzka se zanosila i za načelo narodnosti, pak za velike principe u obće, ali istom od god. 1830.—1850.

„Radi se samo o tom, da se dobro razumijemo. Prava Francuzka od 1789. čini mi se veoma praktična. Ona bijaše gladna, te još nije znala ni za kakvu romantiku. Ali kasnija Francuzka, koja više ne bijaše gladna, a bijaše već romantička, pišući povjest god. 1789. zaogrnila ju je sjajnim plaštem idealizma i visoke političke filosofije. Ona je fakat stvorila idejom. Moje uvjerenje bijaše uvijek, da su revolucije barem u moderno doba fakta, koja kasnije postaju ideje. I samo u tom smislu vladaju svietom ideje, kako kažu filosofi. Fakat nastaje najprije, a onda dodje ideja, u koju se pretopi i za koju se onda čini, da je jaka, jer ima neki zbiljski sadržaj; no u tom nam se ne valja varati.

Bilo, kako mu drago, god. 1789. čini mi se velikim gospodarskim faktom, koji je doduše urodio svim svojim posljedicama, ali o kojem se veoma krivo sudi, dok se ne pročitaju narodne pritužbe iste godine.“¹

No i sam Faguet morade priznati u drugom svojem možda još temeljitijem spisu: „Politički problemi našega vremena,“² i to u studiji „Socijalizam u francuzkoj revoluciji“, doslovce ovo:

„Francuzka revolucija ne bijaše svjestno socijalistička, ili to bijaše veoma, veoma malo. Ali njezina načela bijahu zapravo socijalistička, i ako ona toga sama nije vjerovala. Djelo njezino, — njezin rezultat — ipak ne bijaše socijalističko. Uza sve to opiru se današnji socijalisti u svojim zahtjevima na njezine principe...“

I ne opiru se samo socijalisti, nego i liberalci i nacionalisti, i militaristi i kosmopolite... u obće svi smjerovi i sve struje savremenoga evropskoga života. A to je očiti dokaz, da se fakta ove revolucije u brzo preobukoše u sjajno ruho velikih ideja, da postaaše principima, koji sve to više vladaju Francuzkom i ostalom Evropom baš zato, jer im je revolucija dala zbiljski sadržaj, koji se neprestance popunjuje životom, t. j. patnjama i nadama svakoga naroda. I zato je lako braniti i obraniti te principe, osobito čovjeku svestrana znanja i duboka mišljenja.

¹ E. Faguet, spom. djelo str. 23.

² Problèmes politiques du temps présent (Paris 1901.). A. Colin, str. 329, 350 frcs.), str. 135.—140.

Obrana načela 89. godine. (Y. Guyot.)

Na optužbu proti principima god. 1789. odgovara se u jednom doduše malom, ali neobično dubokom francuzkom djelu¹ u glavnom ovako:

Isti francuzki emigranti (listom sve sami pristaše stare vladavine) razsprostranjivahu načela od god. 1789. Tako se francuzki diplomata Mallet du Pan gorko tužio, da su svi Francuzi na austrijskom dvoru okuženi tim načelima. No kakvo oduševljenje izazvaše nova načela istom u Belgiji, Holandiji, u Italiji, u Porajnskoj i u Švicarskoj, gdje baš radi njih narod očekivaše francuzku vojsku, kao svoju osloboditeljicu! A i u ostaloj Njemačkoj i Poljskoj, u „Ili-riji“, u Dalmaciji, u Španjolskoj, pače i u istoj Rusiji prodrieše nova načela tako medju puk, da su ih morali prihvatiti i vladari, da tako uzmognu okupiti narod oko sebe i povesti ih na Napoleona kao na silnika.

Tih načela ne morade priznati samo nova monarhijska francuzka konstitucija od god. 1815., nego se na njihovu temelju pobuniše za čovječja i narodna prava u Španjolskoj i u Napulju, u papinskoj državi i u Piemontu, u malim njemačkim državama, i u Grčkoj, pak u Španjolskoj, Portugalskoj i u Americi.

Nama je danas teško i pomisliti si, kakva bijaše stara vladavina u doba, kad je umro Voltaire (1778.), ili Diderot (1784.). Našim je (francuzkim) seljacima kmetstvo već tako daleko, kao egipatska ili babilonska povjest.

Prema francuzkoj revoluciji od 1789. iztiče se englezka revolucija od 1688. No može li se prisposobljati englezki povik: „Dajte nam slobodan sabor i protestantsku vjeru!“ — s francuzkim zahtjevom: „Neka se poštuju prvobitni ugovori medju narodom i kraljem?“

Drugi opet spravujuju „prava čovjeka“ s ustavom Sjedinjenih Država, iztičući, da je tamo kud i kamo veća sloboda. No jesu li bile i najmanje slične prilike u Sjevernoj Americi i Francuzkoj?

¹ Vidi: Yves Guyot, Les principes de 89. et le socialisme. Paris, Librairie Ch. Delagrave, str. 281. u 12°. Ovdje citujem u slobodnom prievodu i u izvadku poglavlje prvo, drugo i četvrto knjige druge, str. 38.—52., pak 70—73. Guyot je napisao još ova djela: Gospodarska znanost (La Science économique); Dohodarina (L'Impôt sur le revenu); Ukinuće potrošarine (La Suppression des octrois). — Razmišljaji o socijalnim nazorima kršćanstva (Études sur les doctrines sociales du Christianisme), novo izdanje od 1892. Osobitu senzaciju pobudilo je zadnje djelo autorovo: La tyrannie socialiste (Delagrave, 1893.).

U ostalom da i jesu, sva prava, što moraju biti čovjeku zajamčena, jednako se shvaćaju s ovu i s onu stranu oceana.

Dodatak američkomu ustavu od 27. rujna 1687. zajamčuje ova prava: slobodu govora, štampe, vjere i sastajanja; slobodu osobnu i sigurnost vlastništva, a u IX. članku se veli: „Ovo nabravanje nekih prava u samom ustavu ne će se moći tako tumačiti, da se mogu izključiti ili oslabiti druga prava, što ih je narod posvetio (svojom voljom)“.

A koja načela se izvode iz „deklaracija čovječjih prava“? Evo ih: Sloboda, vlasništvo, sigurnost, jednakost pred zakonom; pristup svakomu k svim službama prema sposobnosti; jamstva za osobnu slobodu, za slobodu mišljenja i vjerovanja; sloboda rada; izravni razmjerni porez jedino na korist državi bez povlastica za ikoga; privola na porez i nadzor nad financijama; nadzor nad javnom upravom; dioba javnih vlasti.

No sad se obćenito tvrdi prema Taineu, da su čovječja prava puka teorija, prazna abstrakcija.

Istina je, da se samomu tekstu deklaracijâ mogu prigovoriti neke metafore, no u stvari su to sve sama pozitivna i realna načela. Da je tomu u istinu tako, dosta je pogledati na ogromne knjižurine narodnih pritužaba, poznate pod imenom: *Les cahiers des Etats généraux*. Iz toga ogromnoga materijala uvjerit ćemo se, da je kraljevski absolutizam stvorio potrebu političke slobode, svemoć kraljeva spoznaju čovječjih prava; nered u financijama potrebu kontrole, nejednakost oporezivanja zahtjev realnoga i razmjernoga poreza; progon krivovjераца do njihovoga uništenja — vjersku slobodu; progon misli — slobodu misli, zatvaranje na tajni nalog — osobnu slobodu; nebrojene povlastice, zakoni, jurisdikcije — jedan obći zakonik i jednakost svih državljana pred zakonom.

Da vidimo sve to malo potanje:

Osnovno načelo rimskih Cezara i bizantskih imperatora bijaše: štogod se vladaru prohtije, to ima moć zakona. (*Quidquid principi placuit, legis habet vigorem.*) Prema tomu načelu doskora se i u Francuzkoj govorilo: *just est id quod jussum est*. (Pravo je ono, što je zapovjedjeno.) God. 1614. proglašeno je božanstvo monarkije, Bossuet¹ zove vladare božjim službenicima, koji nikomu nisu dužni

¹ Bossuet (1627. - 1704.) glasoviti propovjednik i pisac francuzki rodом iz Dijona, kašnje biskup u Condomu i Meaux-u, podigao je crkveno govorničtvo na neobičnu visinu osobito u svojim pogrebnim propovjedima („Oraisons

polagati računa, Luj XIV. tvrdi, da je bezuvjetna podanička poslušnost božja volja, a Luj XVI. na opazke parlamenta god. 1787. odgovara: To je zakonito, jer ja to hoću.

Po tom sistemu u narodu je samo jedan čovjek, a sve su ostalo podanici. Da tomu učini kraj, postavila je revolucija prema pravima kraljevskim prava čovječja.

Staroj monarkiji bijaše glavno obilježje porezna nejednakost i skrajnja razsipnost. Ministri poput Neckera i Calonnea bijahu prisiljeni priznati, da je kraljevska vlada sama najveća razsipnica. Nad financijama ne bijaše kontrole osim plemićkoga suparničtva i dvorskih denuncijacija. U ostalom glavni dio javnih prihoda trošio se na darove i mirovine, i to kojekakvim dvorskim ljubimicama. Zato se u „pravima čovjeka“ traži odjeljenje uprave od sudstva, nadzor nad upravom, privola na porez, nadzor nad financijama, pravednost oporezivanja i trošenje svih javnih prihoda na državnu korist.

Razlikost vjerovanja ne smatraše se samo krivovjermem, nego i najvećim zločinom, te kaznene odluke svih parlamenata počinju ustanovom, da je krivovjermje zločin uvrede božjega veličanstva. Luj XIII. i Luj XIV. prisizahu kod svoje krunidbe, da će izkorjeniti krivovjermje, a takvu je zakletvu obnovio još i Luj XVI. I ako je bilo već sto godina, što bijaše opozvan Nanteski edikt (1685.), bijahu još ipak u živoj uspomeni krvavi progoni protestanata, poznati pod imenom dragonnada. Protestantima se tečajem cielega XVIII. stoljeća oduzimahu djeca, a roditelje njihove šiljahu na galije kao najtežje zločince. Još god. 1780. bijaše skupština svećenstva, na kojoj se proglašuje: „oltar i priestolje bili bi u jednakoj opasnosti, da krivovjermstvo raztrga svoje okove“. Malo prije toga (1762.) zadaviše i spališe u Abbevilleu (na ristici Sommi) viteza Barraea, kojega su obtužili, da nije pozdravio jedne kapucinske procesije. Spaljivati sumnjive knjige, a njihove prodavače odsudjivati na galije, bijaše posvema zakonito, no društveni se običaji već tako razviše, da su sami sudci, primjerice Malesherbes,

Funèbres“). U svim svojim djelima (Razgovori o sveobćoj povjesti. — Spoznaja Boga. — Politika.) brani uvjerenje, da je sva ljudska tradicija u bibliji, da Providnost hoće kraljevsku vlast bez ikakve čovječje kontrole i da su ljudi puko oružje božje. Bossuet tako odlučno zagovaraje neodvisnost svjetovne vlasti (države) od crkve, kako bi danas branio slobodu crkve od prohtjeva države. On je otvorio glasovitu galikansku skupštinu 1682.

sakrivali kod sebe djela, što bi ih bili morali zaplićniti i uništiti. Dodajmo svemu tomu zlosretnu praksu, po kojoj na tajni nalog („Lettre de cachet“) mogaše biti do smrti zatvoren bez iztrage, bez obtužbe i bez suda, najodličniji velikaš i najsirotinji seljak. Ti su se tajni nalozi s privatnim kraljevim pečatom darivali, ili prodavali ljubimcima i vlastodržcima, koji se onda njima obogaćivahu, ili osvećivahu. Pod Lujom XV. bijaše ih izdano više od 150.000, a pod Lujom XIV. više od 14.000. Sve ove nepodobštine imadjahu prestati zahtjevom podpune lične slobode.

God. 1789. od 25 milijuna stanovnika bijaše u Francuzkoj 140.000 plemića. Ti plemići posjedovahu jednu petinu svega zemljišta, pa ipak ne samo da ne plaćahu nikakve daće, nego im je ostalo pučanstvo bilo dužno služiti rabotu i davati svakovrstna podavanja, naročito kod gospoštijске ženitbe, ili porodjaja u vlastelinskom dvoru. Da se već vanjskim načinom pokaže što veća razlika medju plemstvom i pukom, smjela je samo plemićka kuća imati vjetrenicu. U oči same revolucije bijaše još takovih kmetova, koji ne mogahu baš ništa nazvati svojim.

Svećenstvo ne imadjaje drugih dohodaka osim desetine i štolarine, pa zato župnici i kapelani u 36.156 župa ne bijahu baš zlovoljni na princip jednakosti pred zakonom.

Dne 24. prosinca 1789. dobiše protestanti i komedijaši sva prava francuzkoga državljanina; dne 28. rujna 1791. dobiše ih židovi u Alzaciji. Ti su svi zacielo dobro osjećali, da jednakost nije samo prazna rieč.

Državnoga suda ne bijaše, nego je sudio sud staležki, te neplemić nikada nije mogao dobiti parnice proti plemiću.

Ali što bijaše najgore i što se nikako nije dalo složiti s velikim napredkom u književnosti i s društvenom ugladjenošću, bijaše to nazor musulmanskoga prava, da sva zemlja pripada vladaru. Prema toj teoriji veli Luj XIV. u svojim memoirima na pouku svomu priestolonasljedniku (svez. V. str. 121—122): „Što god je u području naših država, sve je to jednako naše. Morate biti uvjereni, da kraljevi mogu raditi, što ih je volja, s imetkom, što ga posjeduju bilo crkvojnaci, bilo svjetovnjaci, i da ga mogu u svako doba upotrebiti kao mudri gospodari, to jest na obće dobro svoje države.“

Prema ovakvome mišljenju kralj je samovoljno pobirao porez i oduzimao dobra i sve pod izlikom javnih radnja izvlašćivao

zemljišta, bilo bez oštete, bilo za samovoljnu odštetu. Nije dakle bila puka utopija u ovakvim prilikama naglašivati nepovredivost svačijega vlasništva.

U listopadu 1689. proglasiše Englezi svoju „zakonsku osnovu o pravima“ (Bill of Rights,) koja u 13 svojih članaka nastoji zajamčiti pravedan sud, zapriječiti pobiranje poreza bez saborske privole i u obće zaštititi narod proti kraljevoj samovolji.

Macaulay, glasoviti englezki povjestničar (1800.—1859.) veli, da je ova osnova, premda nije postala zakonom, početak svih dobrih zakona u Englezkoj. A što se njom zajamčuje? Organizuje se obrana vlasništva i osobne slobode proti državnoj premoći,

I u 25 švicarskih ustava zajamčena su čovječja prava, samo što nisu pod zaštitom sudačke savjesti, kao u Sjedinjenim Državama, gdje je sudac ovlašten proglasiti neustavnom svaku zakonsku odredbu, koja dira u čovječja prava.

Prema svemu tomu načela god. 1789. vjeran su odraz zbiljskih potreba i jaki izražaj one danas već sveobće težnje, da se pojedini državljani otme svemoći bilo vladarevoj, bilo saborskoj. U mjesto da ova dva načela proglasimo praznim teorijama, treba da ih smatramo mjerilom, po kojem najpouzdanije možemo prosuditi na prednost ove ili one odredbe, ovoga ili onoga zakona, ili sistema. S pomoću toga mjerila možemo se primjerice nepokolebivo uvjeriti, da bi nas socijalizam doveo u takve javne i privatne neprilike, koje bi na vlas bile slične nepodobštinama stare vladavine.

Tako nas uvjerljivo upućuje francuzki pisac, a mi bez velike muke uvidjamo, da ima posvema pravo, jer eto mi Hrvati u kulturi svojoj dovoljno ne napredujemo i u blagostanju nazadjemo baš zato, što čovječjih prava nije do nedavna bilo ni u programu pojedinih naših stranaka, a kamo li da budu nad celim ustavom našim

4. Društvo i javno mnjenje.

Faktori društva: ličnosti („veliki ljudi“).

Ne prodje dan, da ne čujemo, ili ne čitamo, kako je ova ili ona vlada popustila „društvu“, kako se ovaj ili onaj vladar osvrće, ili ne osvrće na „javno mnjenje“, kako je „društvo“ nezadovoljno, ili oduševljeno, javno mienje ogorčeno, jednodušno — i tomu slično. Svi znamo i to, da se tu ne radi o društvu u običnom smislu te

rieči, to jest o nekoj organizaciji s izvjestnom svrhom i s točnim pravilnikom. Isto tako bili bismo u neprilici, da moramo reći, čije je to javno mnijenje, od kuda dolazi, kako nastaje, kako djeluje i tko ga zapravo izražava. No o tom ipak ne sumnjamo, da je i društvo i javno mnijenje takva sila, koju možemo i moramo nazvati faktorom javnoga života.

Društva u običnom smislu nema bez članova; ovoga društva, o kojem sada govorimo, nema ni ne može biti bez jakih i svestrano razvitih ličnosti, ili, kako se obično veli: bez velikih ljudi.

Veliki ljudi osebina su modernoga doba; dok ih čitavi stari viek zajedno sa srednjim ima jedva na stotine, broje ih novi, osobito veliki narodi, u jednom jedinom stoljeću na tisuće. Dosta je uzeti u ruke englezku, francuzku, njemačku, rusku, poljsku ili češku enciklopediju, ili posebna djela, u kojima su samo životopisi znamenitih ljudi dotičnoga naroda, pa ćemo vidjeti, kakva se stvaralačka kultura razvila na osnovu kršćanske civilizacije i plodotvornoga narodnoga načela, vidjet ćemo, da je novo doba u čovječanstvu nastalo istom onda, kad se u jednu ruku pojedini ljudi jaki u svojoj savjesti osmjeliše oprijeti ne samo većini svoga grada ili svoje zemlje, nego i svesilnim vladarima i još svesilnijemu javnomu mnijenju, a u drugu ruku kad svjestni narodi počеше tresti i takvim okovima, na kojima bijaše pečat stoljeća i svesilna ruka najmoćnijih vlastodržaca.

Razvoj ličnosti i društvo u raznih naroda.

Najjače se razvila ličnost kod Anglosasâ, pa je zato danas englezko i sjevero-američko društvo najizrazitije i najuplivnije. Najviše je ličnost zakržljala, ili se tek jednostrano, naime aristokratski, razvila kod Španjolaca i Talijana, pak je zato kod njih društvo nemoćno, dokle god se ne organizuje, i to tajno, za izvjestnu svrhu, a uz najstroži pravilnik. Francuzi u ovoj stvari padaju u skrajnosti, te je u njih društvo sad svemoćno, sad opet posvema nemoćno. Niemci su bliže Anglosasima, osobito u novije doba, a kod nas Slavena, pak kod svih podunavskih i balkanskih naroda društva ili još nema, ili istom nastaje, kao kod Rusa, Poljaka i Čeha. To znači, da u nas ni iz daleka nema onoliko velikih ljudi, kako to mi mislimo, i to ne samo s gledišta svjetskoga, nego ni s našega gledišta narodnoga.

Vriedi to naročito za nas male Slavene. Mi svi naime volimo svoje „velikane“ metati ili na visoki stalak, pa bila to i stranačka piramida, ili ih rušimo iz pravoga njihovoga mjesta, pa bio to i skromni obiteljski naslonjač. Sami si dakle stvaramo ili kumire, ili mučenike, te je prema tome u nas toliko fanatizma, ili ogorčenosti nad „narodnom nezahvalnošću“, da se ne može stvoriti tako jaka struja mišljenja i takova organizacija rada, koja bi nas mogla učiniti društvom.

I tako smo naposeb mi Hrvati po svojoj inteligenciji još u društvu njemačkom, ili talijanskom, a po malo već i u društvu magjarskom. Vidi se to najbolje po tom, što njemački, talijanski, pa i magjarski veliki ljudi imadu među našom inteligencijom iskrenih i uvjerenih štovatelja i obožavatelja, kojima poznaju i djela i život, dok se na najizrazitije domaće ličnosti ili blatom nabacujemo, ili ih do neba uzdižemo, a da pravo ili ni malo i znamo ni za njihove zasluge, ni za njihovo „izdajstvo“.

To je sve zato, što su svagdašnji ideali naše inteligencije posvema sredovječni: razkošne gostbe, bučne zabave i onda, pod konac mjeseca, stradanje u kući, ili pokora u crkvi. Briga za književnost i umjetnost, osobito domaću, velikoj je većini inteligencije rodoljubna dužnost, a nije glavna duševna potreba i prvi duševni užitak. A dok svaki školovani čovjek u nekom narodu nema svoje pročitane knjižnice svih boljih domaćih djela, dotle se u tom narodu ne može razviti društvo kao javni faktor ni onda, kad bi se u njem kojim čudom pojavili i velikani svjetskoga glasa.

Faktori javnoga mnijenja: tradicije i simpatije. — Štampa.

Kako je društvu kao javnomu faktoru obilježje neko zajedničko mišljenje i zajedničko poštivanje istih velikih ljudi, tako javno mnijenje stvaraju u prvom redu narodne tradicije i zajednička simpatija, ili antipatija prema susjednim, ili udaljenijim narodima. Društvo vodi ideja, dok se javno mnijenje podaje više čuvstvu, ili čak i nagonu. No društvo je samo dio javnoga mnijenja, a u zdravim prilikama i njegova jezgra. To je svagdje, gdje staleške razlike ne stvoriše nepremostivih opreka i gdje naročito među inteligencijom i pukom nije nastao takav ponor, koji je to dublji, što više guta žrtava.

Anglosasi su i u tome na prvome mjestu, a od slavenskih naroda mogu se u toj stvari usporediti s njima jedino Česi. No ni

kod ostalih Slavena nije opreka medju inteligencijom i pukom tolika, kolika je kod romanskih naroda, pa i kod samih Francuza. Tako primjerice ima znakova, da će se u Rusiji i „zapadnjaci“ i „slavenofili“ stopiti u „jedno društvo“, za kojim će biti i sav ruski narod; a to bi onda bila najplodotvornija sila u ruskom i u slavenskom javnom životu.

Niemci, osobito Prusi, bliži su u ovoj stvari Romanima nego Anglosasima, te je njihova inteligencija na jednoj strani u nepomirljivu neprijateljstvu s radničtvom (sa socijalnom demokracijom), a na drugoj strani s pobožnim i siromašnim seoskim pučanstvom, za koje se u Pruskoj stvorio čitav niz zakona, posvema sličnih sredovječnim feudalnim običajima i povlasticama.

Na javno mnijenje djeluje danas veoma mnogo i štampa, ako se i ne može reći, da ga štampa stvara. Ne može se to reći naročito ondje, gdje je štampa medju pukom slabo razširena, bilo zato, što je puk većinom nepismen, bilo zato, što su novine i knjige za šire slojeve nerazumljive i preskupe.

U svakom slučaju vriedi za mnoge, navlastito malene, a raztrgane i potlačene narode, ona duboka rieč Lava Tolstoga: javno mnijenje nije ni u novinama, ni u saborskim govorima, ni u prijateljskim razgovorima; pravo se javno mnijenje u obće i ne izkazuje, nego se samo misli, dapače se i u mislima samomu sebi taji.

Ovakvo „tajno javno mnijenje“ postaje faktorom u narodnom životu istom onda, kad se nadje netko, tko ga ne samo otvoreno izpovieda i dosljedno propovieda, nego i popunjuje i oplemenjuje izkustvom drugih naroda i mislima stranih velikana. Takvi uzkrisitelji mrtvoga javnoga mnienja u živo postaju onda apostolima narodne istine i organizatorima narodnoga društva. To i jesu veliki društveni pregaoci, pravi predstavnici i tumači narodne duše.

Na koncu još valja naglasiti, što se u ostalom vidi iz cieloga ovoga razlaganja, da ni društva ni javnoga mnienja nema i ne može biti bez onih načela, o kojima netom govorasmo, i koja su najveća i najvažnija novost u modernoj prosvjeti naroda i država.

5. Patriotizam.

Sredovječna „lojalnost“. — Revolucija i patriotizam.

Kroz čitav srednji viek, pa i u prva dva stoljeća novoga vieka bijaše plemstvo i svećenstvo kralju vjerno tako dugo, dok mu bijaše

djetinjski odano. Ova vjernost ili lojalnost i ova djetinjska odanost vladaru bijaše jedino čuvstvo, koje bismo mogli nazvati državno-tvornim. Plemići se smatrahu kraljevom braćom, a seljaci kraljevom djecom. Bijaše tako naročito u Francuzkoj, u kojoj se kraljevska vlast najprije ojačala i koja je svoj Evropi, po gotovo zapadnoj i srednjoj, bila do nedavna ne samo prvim nego i jedinim uzorom.

Već Luj XIV., a po gotovo Luj XV. počinjaše tolike pogreške, kojih nikako nije moglo oprostiti francuzko društvo, i radi kojih se to društvo pod uplivom filosofâ XVIII. stoljeća počelo odvrćati od kraljevstva, te je na neko vrijeme povuklo za sobom i čitavo javno mnijenje.

Spomenuti filosofi postaviše njesto kraljevstva čovječanstvo, kako si ga u drevnoj davini zamišljaše Platon, Seneka i Marko Aurelije, i što ga u srednjem vijeku bijaše zamislila obća (kato-lička) kršćanska ideja.

Za ovom kosmopolitskom filosofijom povelala se i francuzka revolucija: ta ona je proglasila prava čovječja, te mnogi revolucionarci iskreno mišljahu i vjerovahu, da će se ta prava doskora protegnuti barem na cijelu Evropu. Ali milijunima i milijunima Francuzâ bijaše i Evropa nepoznat pojam, dok im čovječanstvo bijaše preširoka i premalo konkretna misao. Kralja, oca njihova, pogubiše na stratištu; da ne budu sirote, postaviše na njegovo mjesto mater, francuzku domovinu, pa bila republikanska, ili monarhijska.

Pod neodoljivim dojmom obćega narodnoga mišljenja i osjećanja proglasiše francuzki revolucionarci Francuzku posvećenom i nerazdjelivom zemljom; plemićke izseljenike nazvaše zločincima, a njihovo nastojanje, da s pomoću tudjina provale u domovinu, smatrahu svetogrdjem. I videći, kako se sva Evropa sprema na njih, pozvaše sav narod, da brani domovinu.

„Najčudnije u toj vanrednoj promjeni bijaše i to, da je ona sve stubokom prevrнула, pa ipak spoznaju domovine ne samo da nije uništila, nego ju je učinila još jasnijom i privlačivijom. Revolucija je promienila zastavu (mjesto bijele, liljanove, uvela je crveno-bielo-plavu trobojnicu), postavila novi temelj vrhovnoj vlasti; zamienila aristokraciju demokracijom, absolutnu monarhiju ustavnom vladavinom, uvela je posvema nove upravne kotare, obnovila i u jedno stopila sve zakone i običaje; nije bilo uredbe, u koju nije

dirnula, pa uzprkos tomu bjesomučnomu razaranju, za koje se činilo, da će oko sebe stvoriti samu pustoš, pojavio se francuzki patriotizam jače, nego ikada prije. Francuzka, za koju se moglo misliti, da je skršena i s korienom izčupana, ta se Francuzka naprotiv pokazala kao drvo puno životnoga soka, koje je potjeralo još jače i zelenije grane.

Ova je činjenica to značajnija, što je sav pokret nastao prvobitno u ime razuma i čovječanstva i što je svoje zahtjeve postavio za sve ljude, a nije samo za jedan narod. Francuzi se odrekli svake osvajačke politike; proglasiše, da će poštivati prava drugih naroda i u ljudskom rodu gledati samo jednu veliku obitelj. No kad je revolucionarna ideja bila prisiljena, da se brani od izvanjskih navala i od domaćih urota, povukla se u se, da se promieni u oduševljeno i zanosno čuvstvo zakonite samoobrane. Kolikogod se može izpričati zabluda onih Francuza, koji prema starom shvaćanju i dalje u kralju gledahu domovinu, valja ipak priznati, da je ime rodoljub s punim pravom postalo sinonimom s riečju pristajša francuzke revolucije . . .¹

Već prije vidjesmo, kako je kraljevskom vlašću nastala francuzka država, i kako je u stogodišnjem ratu s Englezkom, naročito zaslugom Djevice Orleanske, postao i francuzki narod. Sad eto vidimo, kako je revolucijom nastao francuzki patriotizam, kojemu jezgrom postadoše čovječja prava, primienjena na francuzki narod. Taj živi demokratski patriotizam, po kojem si svi Francuzi postadoše braća, posvema je nova sila u javnom evropskom životu, te su stare evropske države bile proti njemu nemoćne, dok koliko djelovanjem francuzke revolucije, toliko reakcijom proti Napoleonovu cezarizmu svi Evropljani ne postadoše rodoljubi po francuzkom uzoru i primjeru.

Francuzka je revolucija stvorila i u Englezkoj i na kopnenoj Evropi najprije silan preokret, a onda pod Napoleonom još veću reakciju, koja je najprije u Španjolskoj dovela do otvorene bune, zatim je preporodila Prusku, i okupila oko nje i Njemačku, da napokon i Rusiju povede u domovinski rat (отечественная война).

¹ O toj stvari поближе vidi: Louis Legrand: *L'idée de Patrie* (Ideja o domovini), Paris, Hachette, 1897., str. 335. u vel. 8°, ciena 7.50 fran. Djelo ima 16 poglavlja, od kojih je peto posvećeno kosmopolizmu, a šesto internacionalizmu. Ovaj citat je iz poglavlja drugoga, str. 22.—24

Revolucija i patriotizam u Englezkoj.

Najprije i najjače djelovaše novi patriotizam na Englezku. Tu se u prvi mah pojavila čitava struja i gotovo čitava stranka pod vodstvom Karla Jamesa Foxa (1740.—1806.), koji kroz čitav svoj život ostade vjeran ideji saveza Velike Britanije s Francuzkom i sa Sjedinjenim Državama. No proti Foxu ne ustadoše samo ljudi takvoga pera, kao što bijaše Burke, pisac glasovitoga djela proti revoluciji (Razmišljaji o francuzkoj revoluciji, 1790.), nego i takvi državnici, kakav bijaše William Pitt (sin lorda Chatama), koji je za svoje vlade (od prosinca 1783., kad mu bijahu tek 24 godine, pa do 1801.) proti Francuzkoj podigao u tri maha gotovo svu kopnenu Evropu.

U tim bojevima s francuzkom revolucijom, koja je do Napoleona prietila njihovoj vjeri i njihovomu aristokratskomu ustavu, a pod Napoleonom njihovoj trgovini, njihovoj prevlasti na moru, dapače i samoj njihovoj nezavisnosti, u toj borbi razvio se onaj englezki patriotizam, koji je sav narod prodahnuo onakvom ljubavlju za sve englezko, kakvom do tada bijaše prodahnutu samo aristokracija za staležki ustav i za baštinjena svoja dobra.

Španjolski patriotizam.

Kad je dne 8. lipnja 1808. Napoleon I. saznao za ustanak u Španjolskoj, bijaše duboko uvjeren, da se to bune samo pojedini nezadovoljnici. No doskora vidje, da se podigao sav narod, naročito seljačtvo pod vodstvom svećenikâ, koji francuzku revoluciju smatrahu djelom vražjim, a Napoleona pravim Belzebubom. U srpnju 1808. izgubi Napoleon već tri četvrtine Španjolske, a Junotovom kapitulacijom u Cintri (dne 30. kolovoza 1808.) i Portugalsku.

Dne 25. rujna 1808. sastadoše se zastupnici svih španjolskih pokrajina u Aranjuezu (na Tajui) i zaboravljajući stoljetne razlike i opreke stvoriše narodnu vladu i zajednički narodni sabor.

I tako i Španjolci osjetiše i drugi patriotizam, koji nije bio samo pun vjerskoga zanosa, pa i mržnje, kao ono koncem XV. stoljeća poslie sedmostoljetne borbe s Maurima, a ne bijaše u njem naravski ni traga svjetovladnim osnovama Karla VI. i Filipa II. Jedino tomu patriotizmu imade Španjolska zahvaliti, što je ostala nedobitnom i samostalnom, i ako je prestala biti svjetskom i evropskom velikom vlašću.

Njemački patriotizam.

Španjolski ustanak najviše djelovaoše na Niemce, osobito u Prusiji. Prusija bijaše najstrašnija žrtva Napoleona I., koji se kašnje ljuto kajaše, što ju je učinio njemačkom mučenicom, u mjesto da joj je prekinuo život. Niemci naime sasvim drugčije gledahu na poniženje Pruske, nego na pad „svetoga rimskoga carstva“. S „rimskim carstvom“ pao je feudalizam, a s Prusijom i u Prusiji bijaše ponižena i gotovo uništena jedina u istinu njemačka vlast.

Hohenzollerni, vjerni sistemu njemačkoga patriotizma, kako ga bijaše zamislio i dobro proveo Fridrik II., okupiše oko sebe glasovite ljude iz svih krajeva Njemačke: Hanoveranca Hardenberga, Nassavca Steina, Danca Niebuhra, Rujanca Arndta, Sasa Gneisenaua, Weserca Scharnhorsta, Slezanina Blüchera i t. d. Svi ti ljudi zaboraviše na svoj partikularizam, da budu najprije njemački narodnjaci, a onda njemački liberalci, koji će južnu i zapadnu Njemačku izliečiti od katoličkoga i francuzkoga kosmopolitizma, a u Prusiji oslabiti njezine predsude i nadutost birokratsku.

No još važnija bijaše promjena, koja je od kosmopolitskih njemačkih filozofa učinila ne samo njemačke narodnjake, nego i pionire pruske prevlasti.

Najprije se obratio Fichte, koji zimi 1804. govoraše ovako: „Obrazovanu Evropljaninu velikom je domovinom Evropa, a posebnom domovinom ona država, koja je na čelu civilizaciji. S ovakvim kosmopolitskim smislom možemo mirno gledati povjestne promjene i katastrofe“. No g. 1806. isti taj Fichte moli, da ga prime u prusku vojsku, i to kao laičkoga propovjednika, koji će vatrenim govorima oduševljivati vojnike. G. 1807. piše već ovako: „Razlika je medju Pruskom i Njemačkom umjetna, no razliku medju Niemcima i ostalim evropskim narodima stvorila je sama priroda“. Dostokora izadjoše glasoviti Fichteovi „Govori njemačkomu narodu“, namijenjeni svim Niemcima bez izuzetka, a naročito puku, koji istom mora da se stvori.

Ovaj narodni njemački pokret, u kojem više ne bijaše ni trunka kosmopolitizma, dovrši napokon i njemačka protestantska teologija, na čelu joj Schleiermacher (1768.—1834.), koji još dva mjeseca prije strašnoga pruskoga poraza kod Jene (14. listopada 1806.) govoraše ovako: „Njemačka je u skrajnjoj krizi: Na kocki

je naša duševnost, naša vjera," i koji tečajem god. 1808. u crkvi sv. Trojstva razplamćivaše svojim propovjedima do onda veoma mlado berlinsko društvo, proričući, da će sam Bog stvoriti novu Njemačku.

Prvi najveći pruski državnik Stein izmirio se sada s filozofijom, koju do tada neizmjereno preziraše, a Fichte izreče ovu formulu za zajednički rad mislilaca i političara: „Neka misao i akcija budu u nas jedna nerazdjeljiva cjelina. Tad ćemo istom biti, što bismo bez toga mukom postajali, bit ćemo Niemci.“.

Schleiermacher i Humboldt osnivajući zajednički od 1808.—1810. berlinsko sveučilište stvorili su vidljivi simbol izmirenja među Njemačkom i Pruskom, među filozofijom i politikom. Odlučni i neumorni Stein još je prije toga (9. listopada 1807.) ukinuo kmetstvo i obećao pruskomu seljaku raj već na zemlji okrećući protiv francuskoj revoluciji njezino prokušano oružje. Nekako u isto doba (6. kolovoza 1808.) Scharnhorst i Bülow postigoše odredbu, da se svaki Prus ima mjesec dana vježbati u oružju, a častnici da budu dužni od vremena do vremena poučavati ove „Krümpere“ i kod kuće.

Njemački patriotizam skupljaše tako nevidjenu, neslućenu moralnu i materijalnu snagu njemačkoga naroda i njemačkoga puka. Napoleon dakako još i kasnije na otoku sv. Helene nije u čitavom ovom pokretu vidio ništa drugo, nego aristokratske spletke, a u pojedinim ustancima po sjevernoj Njemačkoj tek razbojničke pokušaje. Kao hladni državnik ne priznavaše političke vrijednosti nijednomu čuvstvu, pa zato i ne uvidjaše, kakav mu poraz sprema njemački patriotizam, jednako jak u mržnji kao i u ljubavi.¹

Talijanski patriotizam.

Francuzi i Napoleon probudiše i talijanski patriotizam u jednu ruku time, što su porušili tolike sredovječne uredbe, a u drugu ruku zato, što tjerajući Austrijance iz Lombardije, a pu-

¹ Značajno je, da je Arndt, njemački pjesnik, koji je znatno doprinio k ustanku protiv Napoleonu g. 1812., poslije poraza Austrije 1805. i Prusije 1806. uzkliknuo: „Sad ih istom ljubim oba d'vie i Njemačku pravom ljubavlju, a mrzim Vlahe (Welche), t. j. Francuze) svom strašću duboke mržnje.“ Vidi: E. Bourgeois, Priručnik za vanjsku politiku (Manuel de Politique étrangère), sv. II., str. 393. — U obće za ovo sve o Španjolskoj, Pruskoj i Njemačkoj vidi поближе taj isti svezak str. 340.—344. i str. 378.—386.

stivši ih kašnje u Mletačku uznietiše najprije talijansku nadu u oslobodjenje, a za tim još više talijansku mržnju ne samo na Niemce i Austriju, nego i na Francuzku, kojoj po svoj Italiji počеше spočitavati, da je za talijansku slobodu učinila premalo, a za talijansko jedinstvo da nije učinila ništa.

Talijanski patriotizam utjelovio se u to doba u Manzoniu (1784.—1873.), koji bijaše doduše sin uvjerenoga republikanca, a i sam učenik revolucije, ali je ipak god. 1810. prešao sa svojom ženom protestantkinjom na katoličku vjeru, da svojim vjerskim i demokratskim himnama postane glasovitim ne samo u Italiji, nego i u svoj Evropi. Manzoni se u svom književnom radu, a naročito u svojim „Vjerenicima“, očitao ravnao po glasovitoj izreci Napoleona I.: „Ne zaboravite nikada, da svagda, kad se sukobe vjera i sloboda, vjera vazda pobjedjuje u duši pučkoj.“¹ Za Talijane bijaše prava sreća, što su imali ovakvoga vodju, jer bi bez njega bio sukob među njima i papinstvom, među slobodom i vjerom nastao u to doba, te bez Manzonia nikad ne bi bilo popularnoga Pia IX. i novih gvelfovaca, bez kojih bi opet bio uzaludan trud i Cavouru i Viktoru Emanuclu.

Austrijski patriotizam.

Na području habsburške monarhije probudila je revolucija najjače patriotizam među Magjarima, među alpinskim Niemcima i među primorskim (dalmatinskim) Slavenima. Najnarodniji bijaše taj patriotizam kod Magjara, dok naši Dalmatinci, pak i Tiroinci, bijahu mnogo više Austrijanci nego Hrvati, dotično Niemci.

„Nema sumnje, da među svim tim austrijskim pucima, kod kojih je Metternich tražio oslon proti Napoleonu, bijaše mnogo plemenskih, jezičnih i historijskih pregrada. Te su pregrade bile stalno veće, nego među Belgijancima, Talijanima i Španjolcima. Austrijski patriotizam bio bi tako nešto vanredno, kao i patriotizam evropski. No ipak to bijaše važna činjenica, da je kosmopolitizam, kojemu se prema god. 1789. priklanjahu pristaše francuzke revolucije u svih naroda . . ., da je taj kosmopolitizam radi osvajačkih nepodobština (Napoleonovih) ustupio mjesto nekoj vrsti unutrašnjega sredjivanja kod svih naroda. I ako se evropski narodi ne htjedoše razkrstiti s revolucijom, ipak se udaljivahu od (Napole-

¹ E. Bourgeois, spom. djelo, sv. II., str. 364.

onove) Francuzke, dapače prigrle svoje običaje, svoju vjeru i svoje tradicije, da izvan nje, a proti njezinu caru nadju bolju sudbinu, spajajući svoj baštinjeni genij s reformama, što su ih god. 1789. proglasili francuzki mislioci i njihovi učenici po Evropi . . . Onaj isti čas, kad je Napoleon ulazio u slavlju u Erfurt, praćen od vladarâ, a pozdravljan još i od naroda, u taj čas pišaše Stein 15. kolovoza 1808.: „Agitacija u Njemačkoj danomice raste.“ Napoleon dade Steina iztjerati iz Njemačke i iz Evrope i rugaše se njegovoj osnovi, da uzbuni mase.“¹

Mase se u istinu digoše „proti sveobćemu silniku“, i ne digoše samo ondje, gdje bijahu neuke i zapaštene i gdje ih inteligencija mogaše po volji zavadjati, nego se proti Francuzkoj pobuniše i Belgijanci i Holandjani i Švicari, i to svi iz patriotizma.

God. 1795. Belgijanci su si živo željeli sjedinjenje s Francuzkom, ako i ne priznavahu jakobinskoga načela, da je medju Parizom i Bruseljem manja razlika, nego medju Parisom i Marsiljom. Tomu je mnogo pripomogao nadvojvoda Karlo (treći sin Leopolda II., ponajbolji austrijski vojskovođa proti prvoj republici i proti Napoleonu I.), kad je u travnju 1793. opet osvojio Brabant, je se nije znao ostresti feudalnih aristokrata i približiti onim Belgijancima, koji zamišljahu veliku narodnu demokratsku stranku i slobodnu i nezavisnu Belgiju. I tako bijahu sada za Francuzku iz mržnje proti Austriji i takvi Belgijanci, koji nimalo nisu bili oduševljeni za republiku.

No ni francuzki direktorij nije baš ništa uradio, da nove francuzke zakone prilagodi starim belgijskim običajima. Direktorij razdieli Belgiju na departemente i postupaše s njom kao s pukom francuzkom pokrajinom. Svi cehovi i sva gradska vieća bijahu razpuštena. Izprvice se činilo, da će iz Pariza biti obzirniji barem prema vjeri i crkvi, te se god. 1796. zadovoljiše samo ukinućem svih redova. No već god. 1797. tražila se republikanska prisega od svih belgijskih svećenika. Sad planuše po svoj zemlji ustanci, koji prestaše istom za Napoleonove vlade pod sjajem njegove carske krune i radi njegove vjerske snošljivosti. Ali Napoleon se doskora 1808. zavadila s papom, te se Belgijanci počehše obraćati prema Londonu, a seljaci i radnici dapače i prema Austriji.

God. 1811. piše jedan francuzki prefekt: „Ovo nisu ni Englezi, ni Austrijanci, nego Belgijanci. Još bi se izmirili s time,

¹ E. Bour eojs spom. djelo, sv. II., str. 377.—378.

da ne budu Francuzi, kad radi toga ne bi morali žrtvovati svoje obitelji i svoga imetka (za Napoleonove ratove), pak svoga vjervovanja.“

Ovim je riečima kazano sve: Belgijanci i ne znajući pravo za to, postadoše narod braneći svoju vjeru i povodeći se za francuzkom demokracijom u odporu proti svakomu tudjinstvu.

Holandski patriotizam.

Sasvim drugčije djelovaše francuzka revolucija na Holandiju. Holandjani bijahu već dva stoljeća narod, ali je Holandija tečajem XVIII. stoljeća prestala biti ne samo velikom vlašću, nego prema Englezkoj ne bijaše već faktično ni nezavisna država. Osim toga Holandjani nisu riešili glavnoga pitanja svoje unutrašnje politike, u kojoj odlučivaše sad vojnička diktatura njihovoga stathudera, sad oligarhijska vlada buržoazije, opirući se na gradove i na provincijalni partikularizam. Holandjanima je trebalo nešto više centralizacije i mnogo više demokratizma. Francuzi im donieše jedno i drugo, te je holandski konvent (sabor) sazvan 1. svibnja 1796. u Haagu koncem iste godine prihvatio ustav, kojim se ukida prevelika provincijalna autonomija, prema kojoj Holandija bijaše u istinu federativna država, te se uvodi jaka središnja jedinstvena vlada. Holandjani, premda uvjereni, da je ovo napredak u njihovoj povjesti, i premda se Francuzi ne ponašahu kao osvajači, velikom većinom ipak odkloniše ovaj ustav. K tomu si je Francuzka doskora pripojila jedan dio holandskoga teritorija, a dne 16. svibnja 1795. nametnula joj je savez, koji ju je povukao u sve ratove republike. Napokon u miru amienskom (1802.) žrtvova Francuzka Englezkoj holandski Ceylon. Nije se dakle čuditi, da se medju potomcima onih junaka, koji ustadoše proti svemoćnomu Filipu II. i koji zaustaviše svesilnoga Luja XIV., da se medju njima našao čovjek imenom van der Huell (holandski admiral), koji je Napoleonu u oči kazao, da njegovi zemljaci do slobode toliko drže zato, jer su se vječno borili za nju proti tudjinu.¹

Van der Huell bijaše najodlučniji pristaša francuzkih ideja, ali u to doba već se približiše holandski centralisti i federalisti te prisiliše Napoleona I., da je Holandiju dne 24. svibnja 1806. proglasio nezavisnom, umjesto da ju pripoji, kako je to kanio 1804.

¹ E. Bourgeois, spom. djelo, sv. II., str. 358

Značajno je, da je međjutim posvema prestao do tada sveobéi upliv francuzke knjige u Holandiji, te se javljaju pravi narodni patriotski pjesnici Bilderdijk i Tollens.

Istina, u srpnju 1810. pripoji Napoleon Holandiju Francuzkoj, uzprkos svomu bratu, koji se već bio „poholandio“, no u to se doba već približavaše bura, koju su holandski rodoljubi predviđjali, pripravnici ju dočekali i ostavši toliko uvidjavni, da sačuvaju sve stečevine revolucije, postadoše i toliko jaki, da su si mogli stvoriti svoju narodnu monarkiju.

Švicarski patriotizam.

Francuzki direktorij postupaše i sa Švicarskom od prilike onako, kao i s Belgijom. Zato se neki kantoni, naročito Uri i Schwitz, u rujnu god. 1798. pobuniše „u ime Krista i Vilima Tella“. Ovaj ustanak bijaše ugušen krvlju, no to je samo pripomoglo, da na dolazak „Austrijanaca“ bernski rodoljubi i prijatelji revolucije ustanu zajedno proti francuzkomu gospodstvu. Ona stranka, koja bijaše za centralizaciju pod svaku cieniu, oslabi tako, te njezine vodje Ochsa i Laharpea izagnaše iz Švicarske, a umjerenjaci nastojahu sada, da stečevine francuzke revolucije dovedu u sklad s historijskim razvojem svoje domovine. Odlučnost, s kojom su Švicarci naglasili svoju samostalnost i razboritost, s kojom su učinili kraj prevelikom partikularizmu, nametnula se i Napoleonu, te je napokon priznao podpunu njezinu nezavisnost glasovitim svojim posredovanjem (Acte de médiation, 19. veljače 1803.) medju raznim švicarskim strankama, kojima u svom govoru reče i ovo: „Švicarska ne naliči ni jednoj drugoj državi. Sama je priroda učinila vašu zemlju federativnom“.¹

Švicarci moradoše dati samo nekoliko pomoćnih pukovnija, inače ostadoše posvema slobodni. Istina, Napoleon snovaše i o tome, da i Švicarsku pripoji, ali mu Ivan Müller, uvjereni prijatelj revolucije, poput onoga Holandjanina van der Huella, reče u oči: „Pravi Švicarci listom su proti aneksiji; dogodi li se takva promjena, postat će Švicarska drugom Vendejom“.²

Tomu se ima zahvaliti, da je Napoleon god. 1806. pripojio samo Neuchâtel i Valtelinu (medju jezerom Comom i riekom Addom), a g. 1810. Valais i Tessin.

¹ E. Bourgeois, spom. dj., II., 360.

² Spom. dj., II., 361.

Svicarci ne prigovoriše, ali zato muževno dadoše utočište svim neprijateljima Napoleonovim, kao što bijahu gdja. Staël, B. Constant, Sismondi (veliki francuzki povjestničar rodom Ženevac, 1773.—1842.), Montmorency i Schlegel, koji se svi u švicarskom selu Coppetu sastase, da zamišljaju osnove proti gospodarstvu Evrope.

Duša toj malobrojnoj opoziciji, koju Napoleon nazivaše „saborom evropskoga javnoga mnijenja“, bijaše gdja. Staël, koja je god. 1805. sa svojom „Corinnom“ prikazala svu talijansku prošlu slavu i veličinu, a svojim djelom o Njemačkoj god. 1810. podala neoborive dokaze, da i Niemci poput Talijanâ imadu dovoljno razloga, da budu velikim i ujedinjenim narodom. „Dva su naroda, koji danas nisu u modi“ govoraše gdja. Staël svojim švicarskim prijateljima; „to su Talijani i Niemci. Postavih si zadaćom, da im opet pribavim njihov ugled i vjeru u njihovu iskrenost... Talijani su mnogo veći po onome, što bijahu i što bi mogli biti, nego po onome, što jesu“.¹

Uzalud je Napoleon ove dvie knjige zabranio; talijanska sviest bijaše već tako jaka, a i njemački patriotizam toliko razvit, te se doskora izpunî Staëlino proročanstvo o jedinstvu i veličini talijanskoga i njemačkoga naroda.

Slavenski patriotizam.

Na zapadne i južne Slavene osim djelomice na Slovence i Hrvate francuzka revolucija i Napoleonova osvajačka politika ne djelovaše tako neposredno, pa se zato i ne može govoriti o svjestnom češkom patriotizmu do Napoleonova pada, dok se hrvatski preporod razmahao istom prema polovici XIX. stoljeća. No poslie Napoleona patriotizam se već gotovo po svoj Evropi, a naročito kod nas Slavena razvio u nacionalizam, ako se tim imenom i nije zvao sve do konca prošloga stoljeća.

6. Nacionalizam.

Bečki „kongres“ uzpostavlja „evropsko ravnovjesje“.

Poslie Napoleonova pada ostao je dobar dio Evrope bez zakonitih vladara. „Saveznici“ (Les Alliés): Englezka, Rusija, Austrija i Pruska urediše konačnim zaključkom bečkoga kongresa (9. lipnja 1815.) sva teritorijalna pitanja ovako:

¹ E. Bourgeois, sv. II., str. 361—362.

Englezkoj ostade, što je ugrabila u Evropi (Helgoland, Malta, jonski otoci), i što je izvan nje osvojila (Kapska, Ceylon, Ile de France [Maurice, otok istočno od Madagaskara]). Austrija dobije natrag „ilirske pokrajine“ i dio Bavarske, kojoj se za odštetu dala porajnska Falačka ili Palatinat. Proti tomu nije nitko ništa imao, no ipak je Englezka jonske otoke kasnije odstupila oslobođenoj Grčkoj, dok joj Malta svojim talijanskim pučanstvom i danas zadaje neprilikâ. Za Holandiju i za Italiju saveznici se takodjer lako pogodiše: Belgiju pripojiše Holandiji pod vladarom iz kuće Orange; u Italiji uzpostaviše stare države osim nekadašnje republike Genoveške, koju dadoše sardinskomu kralju, i republike Mletačke, koju si zadrži habsburžka monarhija zajedno s milanskom vojvodinom i s Valtelinom.

Radi Poljske i Njemačke nastase odmah medju saveznicima silne opreke. Car Aleksandar I. htjede zadržati cijelu veliku vojvodinu Varšavsku, u kojoj bijaše i pruski dio Poljske od druge i treće diobe (1793. i 1795.). Pruska bijaše s time sporazumna pod uvjetom, da joj se dade Saska, koja se mogaše smatrati bez vladara, budući da je njezin kralj ostao tako dugo uz Napoleona, te nije dospio poput drugih njemačkih vladara, da si dade zajamčiti od saveznikâ svoj posjed. Ovoj rusko-pruskoj osnovi silno se uzprotivi Englezka, a još više Austrija, koja nikako ne htjede, da se Rusija primakne tako blizu Češkoj, a Pruska da toliko prevlada u Njemačkoj.

Lukavac Talleyrand pod izlikom, da brani zakonitoga saskoga kralja protiv revolucionarnih pruskih prohtjeva, sklopi savez izmedju Francezke, Englezke i Austrije, na što Pruska pošalje svoju vojsku na francuzku granicu. Pruska se ipak toliko bojaše rata, da baš njezini punomoćnici predložiše, neka se na lijevoj obali Rajne učini država za saskoga kralja. Za Francuzku to bijaše vanredno povoljno, jer bi ona katolička država bila prirodna njezina saveznica. Baš zato ne pristaše na tu kombinaciju Englezka i Austrija, i ako ju car bijaše odobrio. I sad se dadoše na posao statističari, da odštete Prusku za 3,400.000 duša. Taj broj postigoše ovako: Dadoše joj jednu poljsku pokrajinu, Poznanjsku, s 810.000 ljudi; lijevu obalu Rajne s 1,044.000; Westfalsku s 829.000; komad Saske sa 782.000, medju kojima bijaše za onda oko polovica Slavena, lužičkih Srba, koje tako razdieliše na dvoje, te od onda ni taj najmanji slavenski narod nije sav pod

jednom, pa bilo i pod tuđjom vladom. Ostali dio Poljske zadržali car i obeća, da će od nje učiniti ustavnu kraljevinu, što je u istinu i proveo.

Ostale teritorijalne zamjene nastale posebnim ugovorima: Švedska ustupi Prusiji Pomorje, Prusija Danskoj Lauenburg (u Schleswig-Holsteinu), a Danska Švedskoj Norvežku. U to dodje viest, da se Napoleon vratio s otoka Elbe. Punomoćnici odmah sporazumno u ime Evrope proglasiše: „Napoleon Bonaparte stavio se izvan svih gradjaanskih i društvenih odnošaja, te je kao neprijatelj i narušitelj svjetskoga mira izazvao proti sebi obću osvetu“. Prije nego se kongres razišao, proglasi još slobodnu plovitbu po evropskim riekama i zajamči neutralnost Nizozemskoj i Švicarskoj. Poslie poraza Napoleonova kod Waterloa (18. lipnja g. 1815.) tražila je Pruska s Austrijom, da se Francuzkoj otme Alzacija, Flandrija, pa i Lorraine, i da joj se nametne ne samo vojnička okupacija, nego i velika ratna odšteta. Ali car i Englezka pristadoše samo na to, da Francuzka vrati sardinskomu kralju Savoju i da se povuče iz nekih tvrđava na istočnoj granici. Austrija se s tim zadovolji, no Prusija se poče groziti, dok i ona ne pusti.

Evropa iza bečkoga „kongresa“.

Prije svega treba naglasiti, da pravoga kongresa u obće nije ni bilo, jer se nikada ne sastadoše u skupnu sjednicu zastupnici svih onih država, koje ratovahu proti Napoleonu. Samo radi javnoga mnienja bilo je oglašeno, da će se kongres otvoriti za dva mjeseca poslie 30. svibnja 1814. (kad je parižkim mirom Napoleon prvi put svrgnut), zatim se javilo, da će biti 1. listopada i napokon sasvim stalno 1. studenoga iste godine. Mjesto toga radile su u ime kongresa i u ime Evrope samo četiri savezničke vlasti: Englezka, Austrija, Rusija i Pruska, a konačni zaključak kongresa podpisaše još druge četiri države, koje bijahu podpisaše i spomenuti parižki mir od 30. svibnja 1814., naime Francuzka, Španjolska, Portugalska i Švedska. Ostale države bijahu jednostavno pozvane, da se ovom zaključku pridruže.

Nego još su dva osobito važna fakta na ovom kongresu: Sve crkvene državice bijahu njime jednostavno ukinute osim „baštine sv. Petra“; kod svih zemljištnih promjena odlučivaše samo sila i diplomacija bez ikakvoga obzira na volju i interese pučanstva,

koje nedavno s visine prijestolja dobi ponosno ime narodâ, samo da ide oduševljeno u boj proti „obćemu silniku“.

Napokon treba iztaknuti još i ove dvie činjenice: Turska ostane izvan evropskoga prava, a Francuzka izvan „evropskoga velevlastnoga koncerta“.

I tako je sam bečki „kongres“ ostavio jedno slobodno područje revoluciji, a jednu veliku, dapače još uvijek najjaču vlast prisilio, da svim sredstvima traži, kako bi što prije zavadila saveznike i porušila njihovo samovoljno uredjenje Evrope. Razumljivo je dakle, da je novo doba narodnih pokreta imalo u Francuzkoj svoje široko i neugasivo ognjište, a u Turskoj svoje prvo i vječno pozorište.

Sve su francuzke vlade i sve francuzke stranke mrzile iz dna duše djelo bečkoga „kongresa“. I kad je već taj kongres raztepaio staru francuzku diplomatsku liniju od Švedske preko Pruske i Poljske u Rusiju, pak južnom Njemačkom sve do Francuzke, tražila je sada francuzka politika, a i našla prirodne svoje saveznike u svim nezadovoljnim narodima, naročito medju Poljacima i Belgijancima, medju turskim kršćanima i onda osobito medju Talijanima i Niemcima.

Pogledajmo sada letimice Evropu, kako ju saveznici urediše i kako ju u svojoj „Političkoj povjesti savremene Evrope“ prikazuje Ch. Seignobos¹:

„Bečke odredbe nastase na osnovu principa diplomacije XVIII. stoljeća, t. j. na temelju evropskoga ravnovjesja i prema sistemu odštete. Francuzka, smatrana odviše jakom, bijaše stegnuta u svoje stare granice prije osvajačkih ratova (Napoleonovih). Druge velike vlasti dobiše samo odštetu za zemljište, što ga ustupiše drugim državama. No dvie velike vlasti zadržase, što su osvojile: Englezka Maltu i jonsko otočje, Rusija Besarabiju, Finsku i Poljsku. Njemačkim knezovima ostaše takodjer zemlje sekularizovane u doba Napoleonovo. Male države, miljenice saveznikâ, takodjer se povećase: princ oranžki (Holandija) Belgijom, sardinski kralj Genovom, Svicarska bernskim Jurom i dielom Savoje . . .

Dvie velike vlasti, Francuzka i Englezka, bijahu na zapadu, tri na iztoku: Rusija, Austrija i Pruska. Nijedna ne bijaše dosta

¹ Histoire politique de l'Europe contemporaine 1814.—1896. par Ch. Seignobos (Paris, Colin, 10 svezaka po 80 str.), I. sv., str. 6.—8.

jaka, da Evropom zagospoduje, dapače nijedna se ne mogaše sama s drugima zaratiti. I faktično ravnovjesje se uzdržalo pol stoljeća, a evropski mir četrdeset godina.

Medju objema velevlastnim skupinama bijaše srednja Evropa s malim talijanskim i njemačkim državicama, dok Švicarskoj i Nizozemskoj velike vlasti zajamčiše neutralnost. Austrija držaše pod svojim uplivom dvie razkomadane zemlje, Italiju . . . i Njemačku, i ne trebajući više proširenja čuvaše svoj interes time, da uzdrži razejpanost.

Na iztoku je Rusija progutala one zemlje, što su je nekada dielile od Evrope; od stare Poljske ostade samo aristokratska republika krakovska. Švedska bi potisnuta u skandinavsko područje izgubivši Finsku i Pomorje. Tursko carstvo ostade izvan evropskoga prava.

Obnovljeno evropsko ravnovjesje pratile su obnovljene stare vlade. Zemlje, što ih francuzka vojska bijaše prožela revolucionarnim duhom, vratiše se sada nekadašnjim svojim vladarima, koji su u njima imali obnoviti staru vladavinu. Absolutistička monarhija postade običnom formom evropske vlade. Englezka, Francuzka, Nizozemska, aristokratske republike švicarske konfederacije, Norvežka i nova kraljevina poljska bijahu jedine ustavne države; pa i u njima faktičnu vlast imadjaše vladar, ili malobrojna aristokracija.

„Liberalne“ i „narodne“ stranke.

No revolucionarno iskustvo i revolucionarne ideje probudiše po svim evropskim zemljama kod nekih ljudi želju za slobodnijom i demokratskijom vladom, te ovi politički nezadovoljnici stvarahu liberalne stranke proti političkomu sistemu, obnovljenomu god. 1814. No kako su se pojedini teritoriji u Beču dielili bez obzira na želje pučanstva; kako su tri naroda: Niemci, Talijani i Poljaci, bili razkomadani medju više država; kako je u jednoj državi, u Austriji, zajedno živjelo u umjetnoj skupini više naroda, stvaralaše ova vladavina i takve nezadovoljnike, koji osnivahu narodne stranke. Liberalni i naprednjački nezadovoljnici sačinjavahu obično jednu opoziciju sa svrhom, da se poruši ovo djelo diplomacije; i kako su se vlade međjusobno sporazumievale, da uzdrže ovaj sistem, tako se i opozicionalci raznih zemalja osjećaahu solidarnima, nastojeći da zajedno i rade.

Austrijska vlada više nego ikoja druga imadjaše interesa, da prigušuje svaki narodni pokret, koji je u isto doba prietio i njezinomu unutrašnjemu uređenju i njezinomu utjecaju u Njemačkoj. I tako je Metternich, načelnik austrijske vlade, postao naravski glavom ovoga odpora (proti nacionalizmu i liberalizmu). Metternich smatraše sve opozicionalce revolucionarcima, budući da se pozivahu na suverenitet naroda, na slobodu i na jednakost, dakle na načela, što ih je proglasila francuzka revolucije, pa je za to sav položaj ovako obilježio: Strančari imaju jedan jedini cilj: porušiti sve, što postoji...; princip, koji treba da vladari stave proti tomu... jest, sačuvati sve, što zakonito postoji! I tako je doskora u svim zemljama imala započeti borba, koja izpunja političku povjest Evrope u XIX. stoljeću, borba medju konzervativnim vladama i medju liberalnim, narodnim i demokratskim opozicijama. Sbog te narodne borbe to je stoljeće i dobilo ime „stoljeće narodnosti“, ime, koje će mu stalno i ostati.

Njemački nacionalizam.

Najprije i najjače pojavio se nacionalizam u Njemačkoj i to, još kao reakcija proti Napoleonu. Fichte (1762.—1814.) ne bijaše samo najvatreniji i najumniji njemački patriota, nego i prvi pravi njemački narodnjak, koji je u spomenutim svojim „govorima njemačkomu narodu“ (Reden an die deutsche Nation) udario temelje onomu njemačkomu nacionalizmu, iz kojega je kasnije Hegel (1770.—1831.) izveo glasovitu svoju teoriju o prvenstvu njemačkoga naroda. Da dobro razumijemo i Fichteov i Hegelov nacionalizam, sjetimo se, da je dne 12. srpnja 1806. Napoleon pod svojim pokroviteljstvom osnovao Rajnski savez, koji mu se obvezao na 63.000 vojnika za njegove ratove; da je Pruska poslie bitke kod Jene i Friedlanda polovicu svojih zemalja morala ustupiti Napoleonovim državnim tvorbama: vojvodini Varšavskoj i kraljevini Vestfalskoj; da je napokon sam pruski kralj kanio stupiti medju članove Rajnskoga saveza, dakle medju sluge Napoleonove. Sam patriotizam, ma bio kako velik i jak, ne bi mogao podneti tolikih udaraca. Jedino podpuno razvita narodna svijest bijaše sposobna ne samo da ne očaja, nego da u prodajnosti i u izdajstvu dobroga diela Njemačke vidi početak Napoleonova pada, koji se samo takvim sredstvima približio Berlinu. Oduševljeni patriota bio bi i poslie Jene i Friedlanda izpjevao čitavu jeremijadu; svjestan na-

rođnjak razčinió je kritičkim svojim umom uzroke njemačkoga izdajstva, a onda je potražio sakriveno blago u njemačkoj narodnoj duši, t. j. u narodnoj vjeri (u patriotizmu) i u narodnom jeziku, da tako stvori temelj, s kojeka se ne će samo Napoleonu i Francuzkoj oprieti, nego i svoj Evropi nametnuti. Govore svoje držiše Fichte u zimskom poljeću (1807.—1808.) berlinskoga, netom osnovanoga sveučilišta, kojim je Prusija odgovorila na sva svoja poniženja, i na kojem se doskora okupio cviet svekolike njemačke inteligencije.

Najprije se govornik oborio na egoizam tvrdeći s punim pravom, da svi sebičnjaci, koji sami sebe postave za cilj svoga života, svrše time, da su puko orudje za tudje ciljeve. Zatim je nastavio:

„Društvo utemeljeno na načelu sebičnosti moglo je očekivati svoj spas samo od vladine moći. Vlada je u istinu i radila, što je mogla; no nije postigla uspjeha prema svojem nastojanju. Sad društvo nema jake vlade, pa od nje ništa ne može ni očekivati. Danas su uzde u vladinim rukama, pa i sama ta ruka ravna tudjinskim osvajačem . . . Odnosaj medju pojedincem i cjelinom . . . temeljio se do sada na strahu i nadi pojedinca za uslove njegovoga ličnoga života.“ — Fichte zatim nastavlja, da se ima naći nova društvena veza, da treba svakomu Niemcu otvoriti oči, „da će stradati i radovati se zajedno sa svojim narodom zato, što će se osjećati njegovim dielom, te ne će sretno živjeti, ako i (narodna) cjelina ne bude savršena i dobro uredjena.“

Postavivši se tako na temelj unutrašnjega narodnoga jedinstva morao je Fichte u jednu ruku naći sva ona obilježja, koja Niemce odlikuju od drugih naroda, a u drugu ruku dokazati svojim suplemenicima, da su ova odličja u istinu za njih izvorom nesavladive narodne snage. I zaista je Fichte to oboje učinio.

Niemci, veli Fichte, jedini su Germani, koji ostadoše u svojoj pradomovini i koji sačuvaše svoj narodni jezik, te su prema tomu samo oni pradavni narod (das Urvolk). Kako je i posvema naravski, podaje Fichte osobitu važnost ovom drugomu faktu, t. j. tomu, što Niemci ne poprimiše tudjega jezika poput Francuzâ i Englezâ. Za nas Slavene nema naravski poslie našega narodnoga preporoda ništa nova u vanrednoj ovoj ljubavi prema narodnomu jeziku u tvrdnji, da se prava prosvjeta najviših slojeva naroda ne da ni zamisliti ondje, gdje puk mora književni govor učiti

kao posvema tuđji jezik, te su mu pojedine rieči, naročito iz duševnoga svijeta, samo blieda i nejasna slika novih pojmova, a nisu mu vjeran izraz tisudljjetnoga narodnoga mišljenja i stvaranja. Tek treba odmah primietiti, da je upravo nepojmljivo, što ni Fichte ni Hegel ne priznadoše, da sva njihova nauka o neizmjernej kulturnoj važnosti narodnoga jezika vriedi za nas Slavene još više, nego za Niemce, te se barem s toga gledišta nipošto ne može o nama govoriti s onim „kulturnim priezirom“, s kojim Fichte upozoruje na mrtve jezike naroda romanskih.

Na osnovu samobitnosti narodnoga jezika podao je Fichte u čitavoj Luterovoj reformaciji najveću važnost njemačkomu prievodu biblije, te se upravo ne da opisati zanos, s kojim kliče, da je pjevanjem njemačkih psalama i njemačkom biblijom prvi put i u politici slavio slavlje čisti narodni princip. Ali ni tu umni Niemac ne osjeća, da šest i pol stoljeća prije Lutera mi Slaveni imadjasmo sve crkvene knjige na narodnom jeziku, i da je to samo po sebi nepobitan dokaz, kako je čisto narodno načelo u nas Slavena i u javnom životu znalo pobiediti na pragu samoga Carigrada, koji je vazda sve „barbare“ isto tako prezirao, kao i prvi Rim.

Još ima jedna stvar, u kojoj Fichte s punim pravo vidi njemačku osebnost. Romanskih naroda uhvatilo se, kaže on, silno bezvjerstvo, te se njihova inteligencija počela rugati i Crkvi i Vjeri. „Smijalo se i samo svećenstvo, uvjereni, da ipak mnogi i mnogi ne će razumjeti, o čem se radi, jer sredstvo, kojim se zagonetka rješavala, naime klasička naobrazba, ne bijaše pristupna masi“.

Svi Fichteovi govori dadu se u kratko skupiti u ovo nekoliko rieči: Čovjek, koji nema narodnoga čuvstva, nesposoban je za umni, duševni život. Umni život naime i jest u tom, da pojedinac posveti sve svoje sile za onu misao, koja razvija cijelo društvo, t. j. narod. Vjera svakoga plemenitoga čovjeka u vječno trajanje njegovoga rada na tom svijetu iztiče iz vjere u vječni život onoga naroda, u kojem se sâm razvio i u njegovu samobitnost, osiguranu od svakoga stranoga utjecaja pokvarenosti. Samo čovjek, koji je pobiedio u sebi čuvstvo sebičnosti i praznoga kosmopolitizma, koji se posvetio narodnomu radu, te vjeruje u snagu i poslanje svoga naroda, sposoban je stvarati, i to u istinu velika djela.

Kako vidimo, ovo je čisti nacionalizam, što ga je Hegel razvio u glasovitu svoju teoriju izabranoga naroda, ili kako on veli, historijskoga absoluta.

Hegel je to učinio na temelju ove Fichteove misli, koju smo već kod njemačkoga patriotizma djelomice spomenuli i koja u cjelini glasi:

„Gdje je domovina u istinu prosvietljenoga kršćanina-Evropljanina? U obće Evropa, a napose u svaku epohu ona evropska država, koja stoji na čelu civilizaciji. Ona država, koja pogrešno podje opasnim putem, tijekom vremena će propasti, te ne će više stajati na čelu povjesti. No baš zato, što će propasti, i što mora propasti, pojavit će se druge države, a medju njima će naročito jedna daleko napried pokročiti. Neka sinovi zemlje, koji u zemaljskoj kori, u riekama i gorama priznaju svoju domovinu, ostanu državljani propale države... No suncu sličan duh nesavladivo teži i smjera tamo, gdje je svjetlo i istina...“

Kako smo vidjeli, i Fichte je poslie Jene i Friedlanda postao „sinom zemlje,“ osjećajući i spoznavajući, da je u domovini i nešto drugo osim zemaljske kore, riekâ i gorâ. Ali poslie Napoleonova pada, kojim se na evropskom kopnu najviše okoristila pruska država, prenio je Hegel Fichteov nacionalizam na obnovljenu Prusiju i izložio ovu teoriju:

Društveni život jest djelo objektivne volje, kao glavnoga obilježja duha. Objektivna volja prolazi raznim stupnjevima: obitelji, građanskim društvom, državom. U državi je volja puna sadržaja, podpuno slobodna i svjestna. Život države izražava se u unutrašnjoj politici i međunarodnim odnošajima. No duh njezin javlja se kao odredjeni, ograničeni duh stanovitoga naroda. Zato u njem nema absolutne ideje. Ta se absolutna ideja javlja istom u svjetskoj povjesti, u kojoj se jedinoj razvija absolutni duh veličine i slobode. Ta svjetska povjest briše sve osebnosti pojedinih naroda, koje se slievaju u jednu obću ideju bezkonačnoga razvitka. Pred tim absolutom uzmiču sva pojedina prava, te ništa ne vriede osebnosti pojedinih naroda. Ako naime pojedini narodi nisu dosta jaki, da sudjeluju u razvoju ove absolutnosti, ako su njihove osebine u opreci s jedinstvom obće ideje, svjetska ih povjest osuđuje onako, kako osuda osuđuje pojedinu volju, koja se odklonila od volje obće.

Ali tko je predstavnikom te absolutnosti? Tko će izvršiti njezinu osudu u svjetskoj povjesti?

Odgovor Hegelov na ova pitanja vršak je njemačkoga nacionalizma i ujedno korien današnjega imperijalističkoga pangermanizma. Evo ga:

U povjesti se javljaju narodi, u kojima kao da je utjelovljena ideja svjetske povjesti u određeni čas njezina razvoja. Takav narod podaje obće obilježje svojoj epohi; zato se on i javlja kao gospodujućí narod nad svim ostalim narodima.

Prema njegovomu bezuvjetnomu pravu, da bude predstavnikom svjetskoga duha u određeni čas razvoja, duh drugih naroda posvema je bezpravan (rechtlos). Svi ti drugi narodi u obće se u svjetskoj povjesti ni ne računaju (Sie zählen nicht mehr in der Weltgeschichte). Do današnjega vremena četiri države imadju takovo gospodujuće značenje u svjetskoj povjesti: drevno-iztočna država, grčka, rimska i njemačka. Njemačkom se državom završuje svjetska povjest; Niemei rekoše svijetu sve, što im je imao kazati absolutni duh samostalnoga razvoja...¹

Kakogod se ova filosofija može pobiti najjednostavnijom algebraičkom formulom: $a + b + c + d$ itd. više je nego samo a , t. j. duh svih naroda razvitiji je od duha jednoga jedinoga naroda, ipak hegelijanizam baš s ovom svojom teorijom nije fanatizovao samo Niemece, nego je i u Rusiji stvorio jaku struju t. zv. zapadnjaka, kojima je bilo glavno nastojanje, da se ruski narod dobrovoljno pokori absolutnoj njemačkoj prosvjeti, jer da će tim učiniti najveću uslugu i čovječanstvu i sebi.

* Rusko slavenofilstvo.²

Hegelova filosofija o sveobćoj ljudskoj civilizaciji s jednim jedinim izabranim narodom na čelu našla je za čudo najoduševljenijih poklonika među ruskom inteligencijom. Ti obožavatelji zapadno-evropske kulture dobiše ime zapadnjaci (западники), među kojima se možda najviše iztakoše filosof Čaadajev i povjestničar Solovjev.

¹ Sve ovo razlaganje kao i citati uzeti su iz šestoga svezka sabranih djela ruskoga sveučilištnoga profesora i učenjaka A. D. Gradovskoga. Ovaj je VI. svezak izašao u Petrogradu 1901. na 635 str. (3 rublja). O ovom predmetu radi se u studiji: „Preporod Njemačke i Fichte stariji“, str. 107—159, pak iz studije: „Prvi slavenofili“, na str. 165.—166.

² Cielu ovu sliku podajem, a i citate navodim prema dubokoj studiji već spomenutoga ruskoga profesora A. D. Gradovskoga, objelodanjenoj u 6. svezku njegovih „Sabranih djela“ pod naslovom „Prvi slavenofili“, pak „Staro i novo slavenofilstvo“. — O „prvim slavenofilima“ predavao je Gradovskij u Petrogradu, u ožujku 1873., a u „Sabranim djelima“ tiskana su ta predavanja u 6. svezku str. 160—224, „Staro i novo slavenofilstvo“ na str. 264—262.

Slavenofilstvo se pojavilo kao reakcija proti zapadnjačtvu, te primjerice Homjakova možemo smatrati onakvim braniteljem ruske samobitnosti protiv pristaša Hegelovih, kako Fichte bijaše zatočnik njemačke samobitnosti protiv pristaša francuzke revolucije. Da posvema dobro razumijemo učenje slavenofilstva i da spoznamo, kako su neprolazne njegove zasluge za budućnost Rusije i Slavenstva, treba da se barem u kratko osvrnemo na one osnovne misli zapadnjaka, protiv kojih slavenofili ustaše u ime ruskoga i slavenskoga narodnoga duha.

Spomenuti Čaadajev ovako je sudio o ruskom narodu i o njegovvoj povjesti:

„U prvom početku kod nas je divlje barbarstvo, zatim grubo praznovjerje, iza njega nemišljenost, ponizujuća vladavina osvajača, kojoj se tragovi u našem načinu života ne izgadiše do dana današnjega. To je bolna povjest naše mladosti. Mi nismo imali ni malo one neizmjerne djelatnosti, one pjesničke igre, moralne snage narodne. Doba našega društvenoga života u vrijeme naše mladosti izpunja se tamnim životarenjem bez boje, bez snage, bez energije. U našoj pameti nema čarobnih uspomena, u narodnim predajama nema snažnih odgojnih primjera. Prodajte pogledom sve viekove, što smo ih proživjeli, sav prostor zemlje, koju smo zauzeli, i ne ćete naći ni jedne uspomene, koja bi vas zaustavila, nijednoga spomenika, koji bi vam o prošlosti govorio snažno, slikovito, živo. Mi živimo u nekom ravnodušju prema svemu, s najtjesnijim obzorjem bez prošlosti i bez budućnosti . . .

Prve godine našega bivstvovanja, sprovedene u nepomičnom neznanju, ne ostaviše nikakvoga traga u našim umovima. Nemamo ništa individualnoga, na što bi se mogla oprijeti misao naša . . .

Kažite poslie svega toga, je li opravdano u nas gotovo obće mišljenje, da smo mi sposobni poprimiti evropsku prosvjetu.“¹

Eto nam dakle ruskoga „zapadnjaka“, koji bez okolišanja tvrdi, da ruski narod nije dobar ni za gnojivo zapadnoj evropskoj kulturi.

Gotovo isto tako daleko ide i povjestničar Solovjev s tom razlikom, što on više puta ipak mora iztaknuti neobičnu samobitnost i snagu ruskoga duha, primjerice u „buntovno vrijeme“ (смутное время) početkom XVII. stoljeća, kad baš iz ruskoga puka izadjoše ljudi, koji spasiše državu od stranih osvajača i od domaće anarkije.

¹ Gradovskij, spom. djelo, str. 167—168.

Evo, kako Solovjev prikazuje najstariju dobu ruske povjesti, koja je po tom dala smjer sveukupnomu ruskomu javnomu životu, narodnomu i državnomu:

„Prije nego se pojaviše knezovi i njihove družine, Slaveni zauzevši istočnu ravnicu Evrope nisu živjeli historijskim životom; oni poznavahu samo prvobitni oblik društvenosti, rodbinsku svezu. U tom obliku nema nikakvih društvenih pojmova i interesa: Rodbinska načela iscrpljuju sav pogled na svijet malih plemena. Ovu mirnu jednoličnost uznemiruju kadikad provale stepskih grabežljivaca. Bura proleti i sve je opet tiho i jednolično kao i prije. U to kućne čas: Historijsko gibanje, historijski život poče i za istočnu Evropu. Slaveni oko Iljmenskoga jezera ne izdržeše neprikladu plemenskoga življenja i pozvaše si kneza s onu stranu mora. Sad im se kneževska vlast pokrenula iz Novgoroda po vodenom putu k Crnomu moru. „Platite nam danak“, — opetovahu došljaci u svakom selu, u svakom gradiću slavenskom. Zahtjev taj nije nov: Nose se krzna, samo da se što prije riešiš gostiju. No taj put gosti ne izčezavaju poput Avara, ne odlaze u donske i volžke stepe poput Kozara. Na visokoj zapadnoj obali Dnjepra diže se grad, kneževska prijestolnica, mati gradova, Kijev. Knez se tu nastanjuje s družinom. Okolnim plemenima nema više mira. Po svim riekama i riečicama ide knez i s družinom, da pobire porez; kuda sam knez ne dospije, dolazi čovjek knežev... Čuje se zov: „Tko hoće da se naseli oko gradova, dobit će zaštitu i polakšicu; tko znade kakav zanat, dobit će hranu...“ I sela puste... Opet se čuje poziv: „Knez ide u rat, na noge, što možeš“. Mladež se diže, pravi ladje, polazi i daleko od nje nema glasa; napokon se vraćaju, ali to su drugi ljudi! Bili su u Carigradu... Grke su pobiedili... prisilili ih na plaćanje danka. Tko se je odlikovao, taj je u družini kneza, ili boljara; divan je život u družini: pir od jutra do večera...

Takim načinom povjest Rusije... počinje junačkim razdobljem, t. j. pojavom varjažko-ruskih knezova i njihove družine, glupa se jednolična masa potresa, iz nje izlaze po tadašnjem mišljenju najbolji, t. j. najhrabriji ljudi... To su muževi, ljudi u pravom smislu rieči, dok su svi drugi za njih poluljudi, mali ljudi, „mužiki“.¹

¹ Gradovskij, spom. djelo, str. 191.—192. Mjestimice je ovaj citat naročito zadnji odlomak doslovce po Solovjevu, a ostalo po Gradovskom.

Dakle i drugi zapadnjak jasno i ravno kaže, da su Slaveni prije dolazka tuđjinskih osvajača bili glupa masa, tek dopušta, da su se iz te mase ipak mogli odieliti muževi ili junaci, da najprije oni, a kasnije njihovi potomci poprime zapadnu prosvjetu.

Sad ćemo lako razumjeti, zašto se slavenofilski junaci najprije latiše posla, da nepristranom znanošću u prah obore tvrđaju Solovjeva, da mi Slaveni znadjasmo samo za rodbinske i plemenske veze i da uzprkos tomu nepobitno dokažu, kako je obćina i vieće, ti temelji državnoga života, naša samobitna slavenska tvorba. Zatim je trebalo pokazati na sva ona odličja ruskoga i slavenskoga duha, koja nam daju podpuno pravo ne samo na samostalni kulturni život i razvoj, nego i na prvenstvo i vodstvo medju narodima. Slavenofili naime bijahu takodjer pristaše Hegelove filozofije, te i oni mišljahu, da u svako historijsko doba jedan jedini narod ima biti svim drugima na čelu. Ne hoteći priznati prvenstva njemačkomu narodu moradoše logički dati prvenstvo plemenu slavenskomu i sveukupnu zapadnu kulturu u njezinoj nametljivosti onako pobijati, kako je Fichte nepomirljivo ustao proti svim prohtjevima Napoleoneve Francuzke. Odtuda je nastala slavenofilska teorija o trulosti zapada, što ju je prihvatio i naš Preradović i izrazio u poznatim stihovima: „Zapad gine, trune, kunja, život mu je loš, a iztoku sto je munja u životu još.“

No ovu teoriju sami slavenofilski prvaci pobiše svojom praksom, t. j. svojom evropskom naobrazbom, u kojoj nadjoše i znanstvenu metodu i tolika druga pomagala, da ogrnu tajnovito velo s ruske povjesti, koju na svoju štetu, a i sramotu mi Hrvati poznajemo samo prema teorijama zapadnjaka, — i da u pravoj slici prikažu veličinu i originalnost ruskoga narodnoga duha.

Prvu je zadaću sjajno riešio Konstantin Aksakov, a drugu pravi slavenofilski enciklopedista, Aleksije Stjepanović Homjakov.¹

Aksakov u glasovitoj svojoj razpravi o drevnom životu Slavena u obće, a u Rusâ napose, korak za korakom razbirući stare ljetopise, tumačeći filološki pojedine izraze i sravnjujući ruske običaje s običajima ostalih Slavena, postepeno ruši plemensko načelo ruske povjesti i neoborivo gradi načelo lično, obiteljsko i

¹ Vidi studiju: Ponajveći ruski slavenofil A. S. Homjakov, što ju je o njegovoj stogodišnjici rođenja (1804.—1904.) napisao u petrogradskim „Slavenskim Izvjestijima“ jedan odlični ruski učenjak pod pseudonimom Bědu-Kako. (Prievod u „Hrv. Misli“, god. IV. 1904. str. 20.—27.)

obćinsko-zemaljsko, koje se izrazilo u vieću starodavne Rusije. „Obćina je ono najviše, ono istinsko načelo, od kojega ne treba tražiti ništa savršenijega, nego ga tek treba njegovati, čistiti i uznositi . . . Obćina je zajednica ljudi, koji se odriču svoga egoizma, da budu moralni sbor, pa kako se u sboru ne gubi glas nego se . . . čuje u skladu svih drugih glasova, tako se ni u obćini ne gubi ličnost, nego se samo odriče svoje izključivosti . . . Izraz čovječjega razuma jest rieč . . . Izražaj sveukupne moralne djelatnosti jest viećanje. вѣче, сходка, соборъ, дума: vieće, shodka, sabor, дума . . . Takvim viećanjem počinje i ruska povjest: Slaveni Kriviči i Čudi viećaju medju sobom i na vieću odlučuju, da pozovu Rurika s braćom, a u njima i državnu vlast. Kasnije, kad je cijeli Rurikov rod knezovao u Rusiji, kad su knezovi toga roda neprestano prelazili iz grada u grad, u svakom gradu vidimo vieće i viećanje . . . Knez (državna vlast) „dobrovoljno“ pozvani postao je narodna potreba. Dapače ni Novgorodeci ne mogu biti bez njega. No i pod tom kneževskom vlašću obćina živi punim životom, misli i vieća . . .

Ivan IV. postavio je (predjašnji) naziv velikoga kneza, koji je sjećao na kneževske dielove i na državnu razcijepkanost Rusije i kao jedini veliki knez nazvao se carem, jedinim gospodarom. Kako se netom sva ruska zemlja bila ujedinila, . . . bijaše odmah sazvan Земскій Соборъ (Zemaljski sabor). Prvi car sazivlje (prvi) zemaljski sabor. Zemlja (narod) i država . . . pojmiše uzajamni svoj odnošaj, te se pojavio pojam i naziv: государево и земское дѣло („gospodarevo“ [carevo] i zemaljsko [t. j. narodno] djelo [poslovi]), službeni i zemaljski ljudi. Zemlja je dobila podpuno pravo savjeta, mnijenja, misli i govora; smisao toga prava ne dopuštaše nikakve državne primjese, ne imadjaše ni sjenke prisilnosti, nego snagu uvjerenja, slobodnu duhovnu vlast . . . Država preuzme neograničeno pravo djelovanja i zakona, zemlja (t. j. narod) podpuno pravo misli i slova. Zato se na zemaljskom saboru i čuše ove rieči: „Gospodaru, o tebi zavisi, kako ćeš postupati, no naša je misao takova“.

Ovako Konstantin Aksakov¹ izlaže osnovno načelo onoga osebnijega ruskoga ustava, koji se temelji u vieću bez političke vlasti, ali zato s neizmjernom moralnom snagom ustava, kojemu na žalost pravoga smisla nije do danas shvatio nijedan ruski državnik.

¹ Sp. dj., str. 197.—198.

Spomenuti još treba, da uredba vieća ima zadaću čuvati narodni običaj i narodna prava od zloporabâ državne uprave, a to je bilo potrebno to više, što su ruski knezovi i vladari manje poznavali narod i zemlju, nad kojom su vladali.

„Zato je vieće, prije nego bi knez zasio na prijestolje, zaključilo s njime *рядъ* (t. j. red ili dogovor), a na početku „reda“ bijaše zahtjev: A zemljom ćeš upravljati po starini, prema običaju. Kako je različan smisao ovih rieči s gledišta prve (zapadnjačke) i druge (slavenofilske) teorije! Za zapadnjaka ovaj zahtjev znači opreku prosvjetnomu načelu, što se krije u kneževskom principu. Čudan pojav! Isti oni (naši) povjestničari, koji se klanjaju tome, što Englezi poštuju starinu i koji se zauose, kad Englez cituje „common law“ (običajno pravo), dobre zakone Eduarda Izpovjednika i Alfreda Velikoga, ti isti povjestničari ne mogu pojmiti smisla ovih ugovora naših vieća.“¹

No Konstantin Aksakov zamjernom je revnošću i oštroomnošću iztražio na temelju ruskih junačkih pjesama „былина“ (t. j. ono, što je bilo) i odnošaj medju narodnim junacima i „glupom masom“, te nepobitno dokazao, da to nisu bili samo muževi jakih šaka, koji bi prezirali i tlačili „mužike“, nego da to bijahu i narodni boreci i predstavnici odredjenih narodnih moralnih ideala.

Sve se ovo potvrdilo i u kasnijim znanstvenim iztraživanjima, naročito u ponajboljem spisu o državnom uređenju stare Rusije iz pera Sergejevičeva, pod naslovom: *Князь и вѣче* (Knjaz i vėče), pak u izvrstnoj monografiji prof. Kostomarova „Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси (Mysli o federativnom načelė v drevnej Rusi) i napokon u radovima poznatoga učenjaka Bez- tuževa-Rjumina.²

„Opredieliti takvim načinom znamenovanje osnovnih načela naše povjesti znači stvoriti odlučan prevrat u historijskom shvaćanju i u obćim pogledima na povjest. Na žalost slavenofilima ne bijaše sudjeno iznieti svoje nazore za svu rusku historiju.“³

Ali zato i K. Aksakov i Homjakov sjajno osvietliše primjericice t. zv. „buntovno vrijeme“ veoma slično današnjemu metežu u Rusiji, te obojica rječito dokazuju, kako se Rusija spasila i mogla spasiti samo zato, što se nije odrekla ni izbornoga načela, ni na-

¹ Sp. dj., str. 200.

² Sp. dj., str. 199.

³ Sp. dj., str. 201.

rodnoga predstavništva, nego je naprotiv ovaj duh ruske ustavnosti bio najjači u ruskom puku, koji je bio kadar obnoviti državu i osloboditi domovinu, kad nije bilo ni cara, ni carske vlasti i sile. Zato slavenofili dosljedno utvrdiše, da se zemaljski sabori ne sazivahu samo slučajno, nego da bijahu stalna uredba ruskoga javnoga života, kako je to dokazao posebnim iztraživanjima i ruski učenjak Bjeljajev.¹

„Ako se u obće zadubimo u obće smisao ovih iztraživanja, to ćemo shvatiti duboku razliku medju historijom izloženom s gledišta t. zv. zapadnjaka i historijom, kako su ju poimali slavenofili. Historija prve vrsti bit će apoteoza državne vlasti, shvaćene u dosta uzkom smislu, t. j. obožavanjem djelatnosti državnoga stroja, koji se nadahnjuje, da tako kažemo, samo svojim načelima izvan svakoga društvenoga upliva. Slavenofilska, da tako rećemo, historija bit će povjest narodnoga života, razvijajući se uz sudjelovanje državnoga načela. Glavni izvor napredka vidi slavenofilstvo u samostalnom djelovanju narodnom; država ne smije na sebe preuzimati stvaralačke zadaće, ne smije stati na mjesto živih narodnih sila. Inače pred nama ne će biti života, nego samo vanjska njegovu prilika.

Odtuda sledi ovo:

1. Samo su one kulturne stečevine stalne, što ih društvo usvaja slobodno, t. j. bez ikakve vanjske prisilnosti . . .

2. Priznajući neodklonivu potrebu i korist uzajmljivanja ustajahu slavenofili proti sliepomu oponašanju . . . Razumnim uzajmljivanjem čovjek postizava dapače sposobnost, da razvije svoja kulturna načela na stupanj obće čovječje prosvjete. Tako je Evropa poprimivši klasičku mudrost postala sposobna razviti svoje sile u narodnoj književnosti, filosofiji i umjetnosti kod Francuza, Niemaca, Engleza i t. d. Oponašanje naprotiv ubija narodnu samostalnost, jer se predmet oponašanja prihvaća bez kritike, bez prosudjivanja, kao bezuvjetno više načelo, kao zakon . . .

3. Narodni razvoj mora biti postepen, t. j. ne smije se prekinuti veza s predajom, jedno zato, što je u predaji . . . narodna individualnost, a drugo s toga, što je u običaju tvrdo uporište za samostalnost kritike svake reforme, svake pozajmice, svakoga koraka napried. Samo će tada biti napredak unutrašnjim razvojem,

¹ Gradovskij, sp. dj. str. 203.

dakle pojava zbiljska, a ne samo izvanjska i prividna . . . Homjakov veli: Treba se upitati, kad govorimo o napredku, čiji napredak i u čem . . . Napredak je rieč, koja treba subjekta. Bez toga je puka abstrakcija, ili bolje rečeno prava bezsmislica . . .

Pravednost traži da primietimo, kako je bilo pretjerano slavenofilsko mišljenje o reformama Petra Velikoga . . . Oni ne vidješe narodnih crta u preporoditelju Rusije . . . Ne potrudise se dapače, da odgovore na pitanje, je li ruska povjest XVIII. stoljeća u istinu tako bila otrgnuta od predjašnje povjesti i nije li prielom bio više izvanjski, nego unutrašnji . . .

U drugu ruku slavenofili previše idealizovahu staru Rusiju . . .

No ne gledeći na sve to mora se priznati, da u njihovim historijskim radovima ima kud i kamo manje formalizma, kakvim se često odlikuju djela njihovih protivnika. Oni traže unutrašnji smisao događaja, da povjest postane voditeljica narodnoga života. Djela njihovih protivnika mogu se često nazvati teorijom izvanjskoga napredka, osnovanom na misli, da se rušenjem staroga dolazi k novomu, i to bezuvjetno boljemu . . . K. Aksakov s pravom nazivlje takav pogled klanjanjem ne povjesti, nego vremenu.¹

Isto je tako izrazito i važno bilo slavenofilstvo otkrivajući slabe strane zapadne evropske kulture, a naročito kritizujući sam osnov anglosaske i germanske tobože više civilizacije, t. j. reformaciju ili protestantizam. Tu se svojom dubokom i logičnom mišlju iztaknuo posebice Homjakov.² Najjači i nepobitni njegovi kritički nazori u toj stvari mogu se naći u ovim njegovim rečima:

„Crkva je autoritet, — kazao je (protestant) Guizot u jednom svom ponajglasovitijem djelu, a jedan njegov (katolički) kritičar, navodeći taj sud, ujedno ga potvrđuje; pri tom ni jedan od te dvojice ne slutí, koliko je u njima neistine i bogohuljenja. Jadni Rimljanin, jadni protestant! Nipošto, nije crkva autoritet, nije ni Bog, ni Hrist; jer autoritet je nešto, što dolazi iz vana. Nije autoritet, ponavljam, nego istina, a u isto vrieme život kršćanina, unutrašnji njegov život.“

Citujući ove redke, nastavlja Gradovskij:

¹ Gradovskij, spom. djelo, str. 203.—207.

² Homjakov, Bogoslovska djela (Богословскія сочиненія) str. 49.; cit prema Gradovskomu, sp. dj. str. 209.

„Jasan je smisao tih rieči: Vjerujuća savjest pojedinoga čovjeka odnosi se k crkvi, k Bogu, k Hristu ne kao k autoritetu, t. j. kao k izvanjskoj prisilnoj vlasti, nego kao k istini, kad se radi o Bogu, ili kao k izražavanju i čuvanju istine, kad se radi o crkvi . . .

J. F. Samarin tumačeći misli Homjakova s pravom veli: Priznajem, podčinjavam se, pokoravam se, dakle ne vjerujem. Crkva predlaže samo vjeru, bûdi u duši čovječjoj jedino vjeru, i manjim se ne zadovoljava; drugim riečima: ona prima u svoje krilo samo slobodne ljude. Tko joj donosi robsko priznanje, ne vjerujući u nju, taj nije u crkvi i nije od crkve.¹

S toga gledišta naravski je, da je Homjakov i u protestantizmu, koji je svuda postao državnom crkvom, vidio zapravo isti princip kao i u katolicizmu, te je valjda najdublji slavenski mislilac, koji je protestantizam pravo označio samo kao negaciju katolicizma. Time ujedno Homjakov tumači, zašto se protestantizam zastavio na području pravoslavnoga svieta, gdje nije imalo smisla poricati autoritet rimskoga pape i svih uredaba katoličke crkve.

Istina, Homjakovu i drugim slavenofilima može se i mora prigovoriti, da njihova kritika katolicizma i protestantizma u mnogom vriedi i za pravoslavlje; ali sad se ne radi o tome, nego je tu glavno, da su slavenofili bili kadri u prah oboriti tobožnji osebjuni vjersko-moralni temelj anglosaskoga i germanskoga svieta i tako i s toga gledišta odbiti sve tudjinske prohtjeve nad Rusijom i nad Slavenstvom.

Nego na zapadu se slavenofilima uz tobožnje njihovo natražnjačtvo i vjersku izključivost najviše spočitavao takav panslavizam, u kojem bi Rusi progutali ostale Slavene, a Rusija svu ostalu Evropu. Zato čujmo i o tom pozvanoga sudiju Gradovskoga:

„Slavenofili . . . shvaćahu bratstvo, da tako kažem, poput udruženja u pjevačkom sboru, koje predpostavlja slobodno sudjelovanje samostalnih ličnosti . . . Načelo uzajamnoga obćenja ne smije ubijati zakonite težnje k individualnosti, koja izvire iz svijesti o svojoj ličnosti i o svojim osebinama. Dosljedno prema tomu narodna ideja kod njih je prvi zakoniti rezultat svih naših kulturnih načela.

Kad bi njihovi protivnici ovu stvar pravilno shvatili, ne bi slavenofilâ nikada krivili nekakvim osvajačkim težnjama i ne bi

¹ Gradovskij, sp. dj., str. 200.--210.

t. zv. panslavizmu davali značenja, što ga sâm nije htio imati... O panslavizmu sudilo se po analogiji s pangermanizmom, s panskandinavizmom i t. d. Napoleon I. u istinu je provodio panlatinizam pokorivši Francuzkoj Italiju, Španjolsku i Belgiju; pangermanizam oživotvoruje Prusija zagospodarivši ciplom Njemačkom što neposredno, što posredno. Priviknuvši suditi o svem po formama tudjega života protivnici slavenofilâ ovako umovahu: Oni sanjare o Sveslavenstvu, žele dakle, da Rusija to i to osvoji... No neka nadju jedno jedino slovence, koje bi podsjećalo na panslavizam u označenom smislu. Slavenofili izražavahu želju, da Rusija bude u bratskoj uzajamnosti sa srodnim plemenima i da po mogućnosti sudjeluje u njihovom oslobodjenju od tudjega jarma.¹

Slavenski nacionalizam.

Dok su svi zapadni evropski narodi, ne izuzimljući ni samih Niemaca, bili u okovima rimskoga duha i rimskih uredaba, te su naročito u sav javni život ili sasvim, ili većinom uveli latinski jezik, dotle se u jugoistočnoj, a djelomice i u srednjoj Evropi Slaveni već u prvom svom nastupu na evropsku kulturnu pozornicu pojavili kao poseban narod, s tolikom svešču, da i Carigrad i Rim, i Greci i Rimljani, moradoše njihov jezik priznati ravnopravnim latinskomu, grèkomu i židovskomu.

Veličina i važnost ovoga pojava dade se dostojno ocijeniti samo onda, kad pomislimo, da onih Slavena, kamo nije nimalo došlo slavensko bogoslužje, danas više — nema...

Koliki je ugled slavensko bogoslužje davalo svim Slavenima, vidimo najbolje po tome, što je kralj češki i cesar rimsko-njemački, Karlo IV. (1347.—1378.), god. 1372. živo i neumorno nastojao kod pape Klementa VI., da i u Českoj i Moravskoj dozvoli slavensko bogoslužje, i da je bio sav sretan, kad je tu dozvolu dobio barem za jedno jedino mjesto, te je u Prag pozvao naše hrvatske glagoljaše, koji god. 1372., na drugi dan Uzkrasa, odslužiše svečanu glagoljašku misu u nazočnosti samoga cesara i kralja i nadbiskupa praškoga. Ovaj glagoljaški manastir „na Slovanech“ u Pragu postojao je sve do husitskih ratova, a god. 1390. zamolio je drugi slavenski vladar, poljski kralj Jagiełło sa svojom ženom Jadvigom papu, da uzmognu takodjer osnovati barem jedan

¹ Gradovskij, sp. dj., str. 222.—223.

slavenski samostan. I osnovaše ga pozvavši iz Praga naše glugoljaše, koji u krakovskom predgradju Kleparju u crkvi sv. Križa služahu slavensku misu još u drugoj polovici XIV. stoljeća na toliki ponos Poljacima, da je njihov povjestničar Długoš napisao ovo: „Na veliku čast slavenskoga naroda dozvolio je (papa) služiti misu na narodnom jeziku, čega nije dobio nijedan jezik osim grčkoga, latinskoga i židovskoga.“¹

Naši praotci imadjahu se u istinu i čime ponositi: Sama činjenica, da se na slavenski jezik mogahu prevesti sve crkvene knjige, obarala je u prah sve tuđjinske klevete o našem tobožnjem barbarstvu.

Još jednom se Slaveni oduprieše rimsko-grčkoj duhovnoj prevlasti, i to ovaj put na polju, na kojem se činilo, da se nitko ne će moći oteti gospodstvu staroga klasičkoga svieta. Bijaše to u doba renesance ili preporoda grčke i rimske umjetnosti i književnosti. Sva se zapadna Evropa bila upravo pomamila više za starim tradicijama, nego za starom kulturom Grkâ i Rimljana, i isti se pape zaljubiše u poganske mudrace i pjesnike: no gle, malena jedna slavenska republika, hrvatski naš Dubrovnik, imao je dovoljno snage, da se otne kobnomu zagrljaju tuđjinstva i da prema staromu sviету grčko-rimskomu postavi svoj sviет, sviет slovinski. Našu je inteligenciju u Dalmaciji s Italijom i s Rimom vezalo sve: Vjera i tradicije, društveni običaji i književna naobrazba. Pa gdje onda smogoše toliko samostalnosti, da jedan katolički fratar piše pučkimi slogom i stihom „razgovor ugodni naroda slovinskoga,“ a da utančeni pjesnik Baraković svojoj slovinskoj vili meće u usta i te rieči, da se ona već poodavna „u vrime Marula“, bila popela „Latinkam do grla“, ali da mnogo toga pokvariše Mletčani sa svojom tuđjinskom školom? Odkud naročito u ono doba našim Dubrovčanima tako jasan pogled na cijelo Slavenstvo, da u XVII. stoljeću namjenjuju Poljskoj zadaću, da protjera Turke iz Evrope, a u XVIII. stoljeću već pjevaju na Gradićeva usta: „Rusko sunce, sini, sini u vedrinah od iztoka?“ Što im daje toliku snagu i sigurnost, da u doba čisto vjerskih pokreta i plemenskih bojeva ovako s visoka gledaju na Slavenstvo kao na jednu narodnu cjelinu?

¹ Za sve ovo vidi поближе I. Pervolf. Slaveni, njihovi uzajamni одношaji i sveze (Славяне, ихъ взаимныя отношенія и связи, I.—III. u Varšavi od 1886.—1890.; I. 208. str.; II. str. X 616.; III. str. XIII + 262.), II. str. 540.—547.

Na to je samo jedan odgovor: Naši su prosviećeni umovi bili već za rana listom svjestni slavenski narodnjaci. Znađu oni dobro, da su Hrvati, te Minčetić (1665.) razglašuje svietom u pjesmi banu Petru Zrinskomu, da bi u osmanskih valih potonula Italija, „o hrvatskijeh da se žalih more otomansko ne razbija“, ali razglašuje to u „trublji slovinskoj.“

I samo takva slavenska sviest mogla nas je očuvati do danas od Trsta do Skadra, dok nas je od Kraljevca do Bremena nestalo bez traga, jer tamo poganski Obodrići pomagahu kršćanskim Niemcima protiv svojih istovjernika i istoplemenika Ljutića, a ti isti poganski Ljutići vojevahu s istim Niemcima protiv kršćanskih Poljaka.¹

Još dvie velike pojave slavenskoga nacionalizma dolaze iz Hrvatske: Križanić i ilirizam.

Smjelo se može tvrditi, da u Rusiji ne bi bilo ni slaveno-filstva, ni zapadnjačtva, ni natražnjačke birokracije, ni bezglave revolucije, kad bi ruska inteligencija bila upoznala prije Križanića,² nego Hegela i Schellinga, jer u Križaniću za čudo kao da

¹ Pervolf, spom. djelo, sv. III. str. V.

² Križanić se rodio 1617. u Ribniku kraj Ozlja (u županiji zagrebačkoj), a umro je negdje koncem XVII. stoljeća. U II. svezku svoga djela posvetio je ruski učenjak Pervolf (rodom Čeh) Križaniću čitavo poglavlje (pogl. IV.: Юрий Крижаничъ, хорватъ славистъ и панславистъ). Najprije se poduno evropski naobrazio u Zagrebu, Beču, Bologni i Rimu, gdje je god. 1642. služio prvu svoju misu i gdje se osim bogoslovlja mnogo bavio grčkim i crkvenim slavenskim jezikom čitajući uz to svu savremenu, osobito narodnogospodarsku i povjestnu literaturu. Na ponuku ruskoga unijata Metodija Terleckoga (kasnije biskupa u Holmu, u zap. Rusiji) postaje katoličkim misionarom (1646.—1650.) u Rusiji, da zatim upoznavši temeljito jezik, državni život i povjest rusku i poljsku, postane prvim i do danas najidealnijim i najrealnijim u isti mah apostolom slavenske narodne sviesti i slavenskoga jedinstva.

U Moskvu je kao takav apostol došao koncem 1659. ili 1660, došao je, kako sâm veli, „k svomu narodu i u svoju domovinu, . . . na takvo mjesto, na kojem jedino mogu biti plodonosni moji radovi.“ (Pervolf, II, 316.)

No baš zato, što je došao sa širokom evropskom naobrazhom i s dubokom slavenskom sviešću, nije Križanić bio sgodan, kako sami Rusi kažu, za tadašnju moskovsku Rusiju, koja se istom počela buditi iz svoga stoljetnoga sna, te je svojim slobodnim držanjem i svojom neumoljivom kritikom doskora navukao na sebe gnjev mogućnika, koji ga početkom god. 1661. prognāše u Tobolsk u Sibiriju, gdje ostade punih petnaest godina.

No gle, slavenska sviest Križanićeva bijaše tako jaka i njegova vjera u poslanje Rusije tako nepokolebiva, te je upravo u tom progonstvu napisao svoje glavno djelo „Politiku“, koje je na žalost danas još većim dielom u

je sinteza slavenofilstva i zapadnjačtva, naime sav smisao i međusobnih odnošaja pojedinih slavenskih naroda, i njihovoga odnošaja prema Niemcima i Grecima, kao onim predstavnicima grčko-rimske kulture, s kojima smo mi Slaveni imali najviše posla, i koji su nam i predugo bili jedini učitelji, da nam onda budu i duševni gospodari.

Da je Križanić u istinu inao tako široko gledište i tako duboko shvaćanje sveukupne slavenske izvanjske i unutrašnje politike, vidi se najbolje u njegovoj slici obće slavenske biede, u njegovoj kritici našega „bjesomučnoga majmunisanja“ svega, što je tudje, naročito, što je njemačko, pak po njegovim nazorima o razkolu, o ruskoj izvanskoj politici, o ruskom samodržavlju i o poljskom ustavu.¹

rukopisu, a što je izdano, nije pravi original, nego priepis s latinice na ćirilicu. Rukopis „Politike“ napisan je latinicom i posebnim hrvatsko-rusko-erkveno slavenskim jezikom, koji Križanić htjede učiniti zajedničkim književnim jezikom svih Slavena. Rukopis su držali češkim, poljskim, dapače magjarskim, a odkriše ga istom 1857. u Moski, gdje ga je ćirilicom izdao Bezsonov godine 1859. i 1860. pod naslovom: Русское государство въ половинѣ XVII. вѣка. — O tristogodišnjici rođenja imala bi brigom petrogradske i zagrebačke akademije izaći sva Križanićeva djela u kritičkom izdanju.

Stalno je, veli Pervolf, da su političke Križanićeve misli bile dobro poznate na ruskom carskom dvoru, pa su se sva njegova djela, a napose „Politika“ čuvala u carskoj knjižnici. — Nema doduše — nastavlja isti učenjak — direktnih dokaza, da je Petar Veliki čitao Križanićevu „Politiku“, ali je upravo porazna sličnost medju političkim Križanićevim idejama i medju Petrovim reformama počevši od neumornoga njegovoga nastojanja, da u Rusiji proširi praktično znanje, pak do njegovih propisa o odjeći i o bradama. „I da se Križanić nije zanosio svojim fantastičkim promiešanim jezikom, pak da svojih djela nije pisao latinicom i nespretnim tadašnjim hrvatskim pravopisom, nego ćirilicom i za onda uobičajenim po Rusiji književnim erkveno-ruskim jezikom, to bi se djela toga znamenitoga Hrvata-panslaviste bila mnogo više čitala i bila bi, vjerojatno, imala vanredan utjecaj na ruske čitaoce i na rusko carstvo, koje se je budilo iz dugovječnoga sna.“ (Pervolf, II. 350.)

¹ „Često mislim o očajnom položaju svega našega slavenskoga naroda, koji se dieli na šest plemena: na Ruse, Poljake, Čehe, Bugare, Srbe i Hrvate, pa vidim, kako postasmo poniženi pred svim narodima; jedni nas ljuto vrijeđaju, drugi naduto preziru i pred našim ognjištima izjedaju i proždiru naše blago, a što je najžalije, grde nas, rugaju nam se, preziru nas i nazivlju nas barbarima, računajući nas prije u blago, nego medju ljude.

Grci zovu roba sklavom t. j. Slavenom, Bugarin im nije čovjek (Vurgaris apantropos), kao ni Slovak Magjarima (Toth nem ember); Poljak je Francuzima medvjed, Talijanima bedak, a Niemcima tat, zajedno s Magjarom, Hrvatom i

Najveći je Križanić svakako, kad prosudjuje crkveni razkol, pa je tu njegov slavenski nacionalizam stalan kao sunce i čist kao kristal.¹

Čehom; Niemci naime imaju posloviću: Die Ungarn und Krabaten haben einander lieb, wann der Böhm zu ihnen kommt, da sind drei rechte Dieb. (Mađjari i Hrvati imaju se rado, a kad Čeh k njima dodje, to su tri prava tata.)

No Slaveni nisu osudjeni na barbarstvo, kako bi sviet htjeli uvjeriti njihovi neprijatelji; i Slaveni se mogu učiti kao i drugi narodi, osobito sada, kad je Bog u svom milosrdju i u svojoj dobroti u Rusiji uzvisio slavensku državu, tako slavnu i tako jaku, kakve do sada u našem jeziku nikada nije bilo. Slaveni su doduše zaostali od ostalih obrazovanih naroda . . . No ipak nisu barbari; tudjinci . . . pišući o narodu ruskom, ili o kojem drugom narodu slavenskom, ne pišu povjesti, nego glupu satiru. Slavenske su mane u istinu lienost, grubost i neobrazovanost u prispodobi s drugim evropskim narodima, pak pijanstvo i raztrošnost, okrutnost s podanicima i skrajnost u obliku vladavine: kod Rusa je vladavina kruta, a u Poljaka . . . tolik je nered, te se Poljaci glupo ponose, da Poljska postoji sbog svoje anarkije. (Polska nierządem stoi.)

Velika je slavenska mana neizmerno oponašanje svega tudjega . . . Tudjinci nas vuku na svoju stranu, guraju nas u svoje raspre i siju među nama neslogu. A mi se u svojoj gluposti dađemo varati, vojujemo za tudjince, tudjincima u svem vjerujemo, njima smo prijatelji i saveznici, a sami se sebe i svoga naroda stidimo i odričemo ga se; za tudjinom idemo bez razuma, te jedan drugoga čak i uništavamo bez kraja i konca . . .

Niemci nas iztisuñuše iz Moravske, Pomorja, Slezke, Prusije; u Češkoj malo je još slavenskoga naroda po gradovima, a u Poljakâ svi su gradovi prepuni tudjincima. Kada se njemački trgovci i zanatnici u kojem gradu tako razplode i razmnože, da su dosta jaki, protjeraju naše ljude, ili ih poubijaju, grad utvrde i njim zagospoduju na našu štetu i sramotu. Tako uradiše u Gdansku, u Torunju, u Rigi i u drugim gradovima; svuda nas otjeraše od mora i od velikih plovnih rieka na široka polja, da oremo zemlju. Mi smo njihovi sluge, za njih oremo i ratujemo . . . da mogu sjedjeti bez posla u gradovima i u kamenim dvorovima pirovati . . . Oni . . . svojim tlačenjem dovedoše veći dio naših Slavena, koji među njima živu, do takvoga očajja, da se stide svoga roda i jezika . . . Zavladañvi Ugarskom, Češkom, Poljskom i Litvom, škriplju zubima, što ne mogahu zahvatiti i ruske države, koju je sam Bog spasio od preteškoga njemačkoga jarma. Zato između svih Slavena Niemci najviše mrze Ruse, svakojako im čine štetu, šire o njima najsrमतniji pripoviesti i postigoše to, da po svoj Evropi Rusiju preziru . . . Uvjeriše o tom dapače i Poljake, koji svuda raznose i propoviedaju ružne stvari o Rusima.

Ni Grci nam nisu manji neprijatelji . . . Bugara ne smatraju ljudima; za Ruse kažu, da su barbari i da ih na poslušnost treba siliti ne riečima, nego batinama . . .; nastoje zavladatai srbskim patrijarkatom i nudjaju zato Turcima velike novce . . . (Pervolf, II. 332—334, 337—338.)

¹ „Glupo radi svatko, tko se mieša u tuđe sporove, iz kojih ne može izvaditi koristi . . . Crkveni razdor nastao je sbog suparničtva dvaju naroda

Poznavajući dobro ne samo povjest svih slavenskih naroda, nego i ciele zapadne Evrope; proučivši uz to na svoje oči gotovo čitavo slavensko narodno područje, dapače iz Tobolska i sam Kitaj, mogao je Križanić lako zamisliti takvu osnovu ruske vanjske politike, koja bi bila dostojna najdalekovidnijega državnika i koja je još i danas aktuelna.¹

Gledajući danas strahovite posljedice ruske azijske politike moramo još jače iztaknuti pravilno shvaćanje Križanićevo, koji svakim svojim redkom od Rusije traži, da bude što više slavenska i — evropska . . .

Križanićeva „Politika“ nije na žalost, kako već rekoh, mogla djelovati na rusko društvo, jer kad je izašla tiskom, bila je ruska inteligencija već podijeljena na zapadnjake i slavenofile; Slavena u Rusiji gotova ne bijaše, a bijaše ih malo i u ostalih slavenskih naroda, gdje je njemačka filosofija i zapadna evropska kultura više zarobila, nego li prosvietlila i najsamostalnije naše ljude. Tudjinština, i latinska, i talijanska, i njemačka, i magjarska, najjače je možda harala medju hrvatskom inteligencijom; pa gle, u njoj je ipak uzprkos svemu tomu ostalo toliko narodnoga osjećaja, da se hrvatski narodni preporod u drugoj četvrtini XIX. sto-

radi vrhovne vlasti svjetske i crkvene, radi rimskoga carstva i papinstva. Neka se dakle oni, kojima su obje te vlasti Bogom dane, za njih i bore, naime Rimljani i Grei . . . Bilo bi bezumno i glupo i pomisliti, da bi nama u ruke moglo doći i rimsko carstvo i vrhovna vlast u crkvi; mi smo Slaveni i Rusi daleko od toga . . . Mi do vieka ne ćemo zavladatai ni carstvom, ni papinstvom . . . Nama bi bolje pristajalo, da obje stranke prijateljski saslušamo i da ih nastojimo izmiriti . . . Rusi primiše od Grkâ, a Poljaci od Rimljana svetu vjeru i crkvene zakone; mi smo dužni čuvati i braniti te stvari, a nipošto vlast, te ne smijemo pristati ni uz grčke, ni uz rimske klevete . . . Nego radije valja nam miriti Grke s Rimljanima: jer sbog našega naroda, naime sbog Bugara, nastao je ponajglavniji razlog razdoru, i radi Bugara ponajprije učahu Grei proklinjati Rimljane. Kad je dakle naš narod bio uzrokom zlu, to mu valja biti i uzrokom dobru.“ (Pervolf, II. 340.)

¹ Križanić savjetuje, da se Rusija ne širi neprestance na sjever i na iztok, nego da glavna njezina briga bude na jugu, na Krimu, od kuda Tataari odvoze u robstvo na stotine tisuća Rusa i Ruskinja, . . . te po gradovima Grčke, Palestinc, Sirije, Anatolije i ciele Turske ima toliko ruskih nevoljnika, da naši ljudi pitaju: Je li još itko ostao u Rusiji? . . .

Bogati i plodni Krim treba naseliti Rusima, Poljacima i u obće Slavenima, pa i drugim narodima, samo nipošto Niemcima, . . . a carsku prijestolnicu treba prenieti u Perekop . . . Sve je to potrebno zato, da slavenski narod bude napokon oslobođen od turskoga jarma.

ljeća mogao razviti posvema osebnim i u Slavenstvu neobičnim pravcem. Taj je pokret pod imenom ilirskim išao za podpunim narodnim jedinstvom svih južnih Slavena, dakle za koncentracijom narodnih sila, dok svi drugi slavenski pokreti, pa djelomice i sam preporod češki — a pogotovo preporod Slovaka, Slovenaca, Srba i Malorusa — bijaše i do danas ostade dosta partikularističan, često više plemenski, nego narodan. Samo se time i može protumačiti, što primjerice mnogi Ukrajinci (Malorusi) vole njemački jezik od poljskoga, a mnogi Srbi magjarsku latinicu od hrvatske.

Hrvatski „Ilirizam“ bijaše onako uspješan i plodan glavno zato, što se nadovezao ravno na slovinsku dubrovačku literaturu, te je preuzeo sve slavenske dubrovačke tradicije i ideale.

I da je u to doba u Hrvatskoj bila poznata Križanićeva „Politika,“ nema sumnje, da se među nama nikada ne bi bila pojavila jaka politička protuslavenska struja, i da sbog one političke zablude ne bi bila nastala zabluda narodna, koja je Slavenstvu stvorila jedno novo pitanje, jedan novi spor: hrvatsko-srbski, sbog kojega malo da nije osujećen i sav kulturni uspjeh našega preporodnoga rada.

Taj novi slavenski spor kao i tri stara — rusko-poljski, poljsko-maloruski i srbsko-bugarski — razlogom su, da tudjinci jednodušno tvrde za nas Slavene, da mi nismo još do danas razvili u sebi prave narodne sviesti, da smo još uvijek zapravo na niskom stepenu rodbinskoga i plemenskoga instinkta. Ima i naših evropski obrazovanih ljudi, koji tomu vjeruju barem toliko, što uporno tvrde, da Slavenstvo nije nikada bilo i da nikada ne će biti jedna narodna, t. j. moralno-kulturno cjelina, a prema tomu s međunarodnoga gledišta i jedan faktor u evropskoj i svjetskoj povjesti.

Pa ipak je dosta, ne ću reći: proučiti, nego pročitati ili barem pregledati i prolistati već spomenuto Pervolfovovo djelo, da se nepokolebivo uvjerimo, kako su svi Slaveni ne samo stari crkveni jezik, nego i svoj obični govor smatrali i zvali slavenskim; da su si bili svjestni ne samo jezične srodnosti, nego i zajedničkoga porietla, te se zapravo smatrahu jednim slavenskim narodom; da je ovakvo mišljenje znalo prevladati i kod okrunjenih glava čeških, poljskih i ruskih, te je napose plod onakve slavenske sviesti bio slavenski glagoljaški samostan u Pragu (zadnji opat

Matija F. Benešovský, od 1572.—1582) i u Krakovu; da je u Poljskoj XVIII. stoljeća cvala na poljskom i latinskom jeziku knjiga u slavenskom duhu; da je sam poljski primas Stanislav Karnkowski na varšavskom saboru god. 1593. kralja Sigismunda s ponosom upozorivao, da vlada slavenskomu slavnomu narodu, t. j. Poljacima ili Sarmatima, Bugarima, Bosancima, Srbima, Hrvatima, sve narodima slavenskoga jezika, kojih ima po cielom svijetu;¹ da je ruski car stalni kandidat na prijestolje poljsko,² baš kao što prije toga poljski kraljevi bijahu kandidati na prijestolje češko, na koje god. 1471. i zasjedoše;³ da je kod istih polabskih Slavena (lužičkih Srba) od 1628.—1706. živio i djelovao svećenik Mihajlo Francelj sa živom i razvitom slavenskom sviešću, u kojoj je naročito Petra Velikoga pozdravio kao cara, koji vlada Rusima ili Moskovima, ljudima našega srbskoga ili slavenskoga, t. j. slavnoga jezika;⁴ da Karlo IV. još kao kraljević tražeći za Prag nadbiskupiju god. 1344., veli papi, da stanovnici Češke govore slavenskim jezikom, od njemačkoga posvema različitim, i da je kao cesar god. 1348. odredio, da ne smije biti činovnika, koji ne bi znao češkoga ili slavenskoga jezika, te se kao svjestan Slaven osobito brinuo za svoje miljenče, glagoljaški samostan „Na Slovanech“, pa je u slavenskom duhu pisao i srbskomu caru Dušanu Silnomu.⁵

A koliko prave i razvite slavenske sviesti vidimo istom u češkim husitima i velikom njihovom učitelju Janu Husu, koji se je staromu slavenskomu jeziku i glagoljaškomu pismu naučio baš u spomenutom pražkom samostanu „Na Slovanech“.⁶

Nema sumnje, da je ova slavenska sviest u prvom redu jezična i plemenska, a da je u njoj često vrlo malo jakih kulturnih i moralnih veza; no ona je zato trajna, jer je prirodna, ako i nije uspješna, jer je premalo svjestna i premalo sredjena. I da je ostalo samo na ovakvim primjerima jezične i plemenske sviesti, ne bi bilo dosta razloga, da se Slavenstvu ne priznaje mnogo raz-

¹ Vidi: Pervolf, II. str. 54—55 i 72.

² Sp. dj. II., str. 78—79.

³ Sp. dj. III 109—110.

⁴ Sp. dj. II. str. 18—20.

⁵ Sp. dj. II. str. 29.

⁶ II. 47—50. — Samostan „Na Slovanech“ već je više od tri stoljeća u rukama latinaških, odavna i čisto njemačkih benediktinaca; no slavenska tradicija dugo se u njem uzdržala, a pražkomu puku bijaše kašnje na sablazan, što se „na Slovanech“ misilo latinski, a govorilo i mislilo njemački.

vitija spoznaja o zajednici njihovih interesa, nego što je ima svako životinjsko stado. No zato ipak prema poklonicima njemačkih filozofa: Herdera, Fichtea i Hegela može i Slavenstvo još polovicom XVII. stoljeća pokazati velikana, koji je s najvišega gledišta evropske, kršćanske i čovječje civilizacije zamislio i napisao čit v sistem obće slavenske narodne politike.

Nego evo, što je u ovoj stvari najvažnije: Nijednoga slavenskoga naroda nije stvorila državna vlast, naprotiv za najveći naš narod, za Ruse, sačuvalo se upravo klasično svjedočanstvo o tom, kako Slaveni stvaraju državu na narodnom vieću, ili, kako bi kazao Rousseau, „društvenim ugovorom“ (le contrat social). Po slavenskom shvaćanju narodni je duh nad državnom vlašću, a nije njezino orudje; zato u nijednoga slavenskoga naroda, dapače ni u istih Rusa, nema imperijalističkoga nacionalizma; zato se slavenski nacionalizam najizrazitije pojavio u éirolu-metodijskoj crkvenoj literaturi, pak u dubrovačkom i „ilirskom“ pjesničtvu, u demokraciji i u slavenofilskoj filosofiji, t. j. sve u samim čisto kulturnim i socijalnim pokretima.

Vidjesmo, kako postadoše novi narodi, u zapadnoj Evropi, te se naročito Francuzka okupila i podigla najprije grčko-rimskom kulturom i absolutnom kraljevskom vlašću, a tek je kasnije nadošao patriotizam Djevice Orleanske i velike revolucije. Vidjesmo, da je i nad osebnim njemačkim sredovječnim kaosom lebdio duh rimskoga carstva, a na svoje oči gledasmo, kako je savremenu Njemačku ujedinila gvozdena sila pruske države. Prispodobimo sada s time, da preko trideset milijuna Slavena nema svoje države, a većina od toga ni svoje političke autonomije; da svi južni Slaveni — osim maloga diela Hrvatske — bijahu pod turskim jarmom puna četiri stoljeća, pa i više, i to baš u ono doba, kad se na Zapadu stvarahu današnji zapadno-evropski narodi, a da je i Rusija dva i pol stoljeća stenjala pod inovjernim i inoplemenim gospodarima niže kulture; da je Slavenstvo još i danas u evropskoj Turskoj otvorena rana, a u istočnoj Aziji evropska vojnička straža. Kad sve to prosudimo, onda ćemo se uvjeriti, da u slavenskom nacionalizmu nema i ne može biti ništa silovita, da je to najčišći izljev čovjeku prirodjene težnje i potrebe, da u javnom životu narodne svoje osebine čuva i razvija, poštujući i braneći svuda i svagdje ljudsko dostojanstvo, kao što se u privatnom životu sloboda ličnosti ima razvijati u skladu s interesom celoga društva.

Nacionalizam i kosmopolitizam.

Kolikogod su zapadni evropski narodi nastali utjecajem klasičke grčko-rimske kulture i djelovanjem takve državne vlasti, koja je poprimila duh i uredbе nekadašnje svjetovladne politike rimske, ipak se na koncu konca pokazalo, da je postanak i razvoj tih naroda samo reakcija proti rimskom kosmopolitizmu. Vriedi to i za t. zv. romanske narode, a pogotovo za protestantsku Englezku i Prusku. Ta se reakcija vidi naročito u povjesti njemačkoga narodnoga jedinstva, koje se moglo oživotvoriti istom onda, kad je nestalo i naslova rimsko-njemačkoga cesara, a slično tomu i talijansko se narodno jedinstvo provelo tekcar onda, kad je papi oduzeta njegova svjetovna država.

Kod nas Slavena nije narodno načelo bila takova reakcija jedno zato, jer nas većina ne živi ni na nekadašnjem području rimskoga carstva, ni pod vlašću rimskoga papinstva, a drugo zato, što je kod nas narodnostna ideja prirodna posljedica naravskoga udruživanja prema jezičnoj, plemenskoj i kulturnoj srodnosti, kako smo to netom vidjeli. Pa ipak se baš u Slavena rodio čovjek, koji pod konac svoga života sav svoj neobični dar i ugled upotrebljuje najviše za to, da izbríše u ljudskim srcima i zadnji trag domovinske ljubavi i narodne misli. Taj je čovjek najveći ruski, a možda i svjetski pisac i mislilac, Lav Nikolajević Tolstoj. Njegovo neumorno pobijanje patriotizma i nacionalizma urodilo je na slavenskom iztoku gotovo razsulom jedine slavenske velike vlasti, kao što je socijalistički kosmopolitizam s oprečnoga stajališta, ali s istom tendencijom nekako u isto doba pokušao, da poruši temelje najpozvanijoj predstavnici zapadne Evrope, Francuzkoj, koje kosmopolitizam ne štedi nimalo više od Rusije, i ako je već po treći put republika, i to od g. 1848. s obćim izbornim pravom.

Ovo bi svakako bio dovoljan razlog, da se na ovu vrst kosmopolitizma oborimo svom žestinom, to više, što je naročito u naše doba očito, kako razorni kosmopolitski življi štede Veliku Britaniju, s kojom kao da živu prema tajnomu dogovoru, koji njima zajamčuje nekažnjivost na petini zemaljske kruglje, a njoj gotovo absolutnu sigurnost pred strahotama svakovrstnih „paklenih strojeva“.

Ali nama nije do polemike s ovakvim kosmopolitizmom, nego do pravilne ocjene onoga osjećaja i mišljenja, koje nacionaliste tako često i tako neugodno izuenadjuje kod njihovih znanaca i

prijatelja, što ih nazivljemo kosmopolitima, i ne sluteći, da smo i sami možda baš toliko kosmopoliti, koliko i oni.

„Kad bi pravovjerni nacionalizam ugušio glas slobodnih umova svih vremena: kad bi naučao samo mržnju i nepoimanje svega tuđega . . ., kad bi njegova tužna filosofija temeljem narodnoj individualnosti učinila tvrdnju: „Mrzim, dakle živim“,“¹ onda bi nas bilo malo, koji bismo se zanosili za takovim nacionalizmom.

Ali isto tako imamo odsuditi kosmopolitizam, koji se sam stavlja u nepomirljivu opreku s nacionalizmom, te sad na usta Tolstoga, sad opet u socijalističkim novinama i skupštinama dokazuje, da čovječanstvo ne može napredovati, ako se ne odreče patriotizma i narodnosti.¹

Svjetska povjest u obće, a evropska napose neoborivo dokazuje, da su kosmopolitizam i nacionalizam kao dva pola ljudskoga razvoja i napredka i da se savremeni život ne da ni zamisliti bez obaju ovih načela. „Ne možemo izabrati bilo jedno, bilo drugo ovo načelo, a da ne ugušimo u sebi nekoliko nesavladivih osjećaja srca, ili da ne porečemo nekoliko najjasnijih istina razuma.“²

Treba dakle, da oba ova načela pravilno shvatimo. Prije toga bit će dobro, da se sjetimo, kako je kosmopolitska renesanca probudila na narodni život svu zapadnu Evropu, i kako je kosmopolitizam francuzke revolucije izazvao ne samo kod kuće, nego i po svoj Evropi, a naročito u Njemačkoj najizrazitiji nacionalizam. Napokon ne smijemo pregledati ni te činjenice, da u savremenom socijalizmu sve to više nestaje i Marxova kolektivizma, a s njim i kosmopolitizma, te već ima primjera, da se socijalistički prvaci baš u Njemačkoj stavljaju u službu ne samo njemačkoga naroda, nego i njemačke vlade.

Prvi i odlični kosmopolita bio bi prema Plutarhu Sokrat, taj najsimpatičniji mudrac i mučenik staroga svijeta. Plutarh naime piše, da je Sokrat govorio, kako nije ni Atenjanin, ni Helen, nego kosmopolita.³

No Sokrat je svojom smrću zapečatio prosvjed proti tiraniji tadašnje domovine, u kojoj ni većina domaćega pučanstva ne bi-

¹ Vidi V-te de Vogüé, de l'Académie française, Pages d'histoire (Paris 1902., str. 320.) III. Au seuil d'un siècle. (Na pragu jednoga stoljeća.)

² Vogüé, ista studija str. 54.

³ Plutarchus: De l'exil (O progonstvu) 15; cit. Louis Legrand, L'Idée de Patrie, str. 87.

jahu ljudi, a svi susjedi i stranci bijahu samo mrzki barbari. Sokratov je dakle kosmopolitizam težnja za čovječnošću, kako ju je svojim idealom proglasilo kršćanstvo.

I zato kroz čitav srednji viek tadašnjim malim državicama bijaše Crkva zajedničkom domovinom, te istom postankom velikih država, a onda protestantizmom nastadoše veće razlike medju Englezom i Francuzom, medju Niemcem i Talijanom, medju Nizozemcem i Španjolcem itd.

Sve to većim razvojem prosvjete i modernih obćila medju narodima u jednu se ruku stvoriše novi zajednički, gotovo nerazdjeljivi interesi, a u isto doba svaki je narod osjetio onaj ponos, što ga nekad imadjahu samo dinastije, te i znanost stupi u službu narodne misli, da prekapa zemlju, prevrće archive, izpituje život i običaje i svim tim dokazuje pravo ovoga ili onoga naroda na slobodu.

I tako je nacionalizam postao skup historijskih prava, kulturnih stečevina i težnja, prava sбирka narodnih ovlaštenja. No svakomu je pravu i svakoj vlasti posljedicom dužnost: Individualnomu pravu odgovaraju dužnosti društvene, a narodnomu pravu dužnosti ljudske. Bez pravih ljudi nema zdravoga društva, bez slobodnih naroda nema naprednoga čovječanstva. U sporu i sukobu medju nižim tobože i višim narodom „niži“ odgovara: „Pa da sam ja i manje vriedan prema pravu sposobnijega, imam tu prednost, da sam na svojoj grudī, u kojoj počiva pepeo mojih otaca.¹ I tko ne prizna ovoga argumenta, tomu ne ćemo reći kosmopolita, nego — otimač i branit ćemo se od njega svim žarom rodoljuba, svom snagom narodne sviesti i požrtvovnosti.

Zaključak: Patriotizam, liberalizam, nacionalizam.

Seignobos, kako vidjesmo, meće liberalizam i demokratizam uzporedo s nacionalizmom, ili čak prije njega. Ali sve ono, što navedoh govoreći o novim narodima, jasno dokazuje, da je svetu alijancu srušio nacionalizam, baš kao što je patriotizam najprije zastavio, a onda i strovalio Napoleona I. Patriotizam je čuvstvo vrlo jednostavno, često slično nagonu. U njem je glavni elemenat odanost tradicijama i običajima i ljubav k rodnoj grudī, dakle elemenat historijski i teritorijalni. Medju patriotizmom i nacionalizmom glavna je razlika u tome, što je patriotizam u novo doba bio prije svega

¹ Vogüé, spom. stud. str. 65.

reakcija, pa se za to i javljaše najprije u pobunama, a onda u obćeni „ratu narodâ“ proti Napoleonu, dok je nacionalizam promišljena i sustavna akcija, kojoj su buna i rat tek jednim, a ni-pošto jedinim sredstvom. Nacionalizam je razviti patriotizam, te su svi narodnjaci ujedno i otačbenici, dok patriota ne mora biti ujedno svjestan narodnjak.

U nacionalizmu je ujedno i liberalizam i demokratizam. Samo se tako može razumjeti, da medju talijanskim narodnjacima bijahu zajedno i revolucionarni bezbožac Mazzini, spomenuti već opat i papista Gioberti i monarhistički ustavovjerac pjesnik d'Azeglio, koji je jedino u sardinskom kralju vidio osloboditelja Italije.

Sličnu pojavu vidjesmo već kod Niemaca. Ovdje treba spomenuti samo još to, da su Niemci iz kosmopolitskih spisa, u kojima Rousseau veličaše prvobitni život u prirodi, uzimali najjače dokaze za germansko svoje pravo, te je naročito sva višeškolska mladež, a na čelu joj profesori, počela najprije obožavati drevnu Germaniju, a onda na tom temelju stvarati strašno njemačko-historijsko pravo, po kojem je njemački narod gospodar svim onim zemljama, u kojima se ikoliko razumieva zvuk njemačkoga govora i na kojima se najmanje pozna trag njemačke kulture. Time nacionalizam prelazi već u imperijalizam.¹

Za naših dana nacionalizam je postao pravi sistem u onoj zemlji, koja je kolievkom i patriotizmu i narodnoj sviesti, u Francuzkoj. Odlični mislioci i književnici, kao što su François Coppée, Jules Lemaitre i Maurice Barrès pokrenuše tu organizaciju pod imenom: Savez francuzke domovine (La Ligue de la Patrie française), koji je u svom službenom organu podao i ovu definiciju nacionalizma:

„Nacionalizam je skup svih onih čuvstava, što nukaju čovjeka, da hoće veliku i jaku domovinu.“²

Ovo je očito površna i jednostavna definicija. Površna je, jer je nacionalizam još skup idejâ, a nije samo skup čuvstava; jednostrana, jer malen narod ne može i ne smije htjeti velike i jake države, ali mora svim silama nastojati, da si stvori i osigura slobodnu i sretnu domovinu.

Zato je mnogo sgodnije u istom polumjesečniku nacionalističku nauku razložio zastupnik J. Massabuau ovako:

¹ Gl. o tom obširnije „Moderna kolonizacija i Slaveni“, str. 357.—364.

² Annales de la Patrie Française od 1. svibnja 1902. str. 7.

„Svaki narod sastoji od plemena, koje je iz početka već jedinstveno, ili je takvim postalo; od određenoga zemljišta, na kojem se to pleme udomaćilo, od podpune autonomije, u kojoj to pleme živi na tom zemljištu . . . Narod je dakle objektivni izražaj svake moralne cjeline, koja ima sve tri ove sastojine. Uzalud ćeš tražiti u prošlosti narod bez ovoga trostrukoga obilježja i uzalud gledati, je li koji preživio gubitak kojega god od ovih triju elemenata.

Iz ove činjenice sliede dva načela: 1. Razlikost plemena stvara neizbježivu razlikost običaja i zakona, te je nesmisao htjeti ukloniti granice, pa mjesto autonomnih naroda stvoriti kosmopolitsku zajednicu. — 2. Svagda, kad se i najmanje dirne u narodnu autonomiju, nastaje metež u organizmu (narodnom), borba i revolucija.

Ako ova smetnja dolazi iz vana, onda je to rat; ako dolazi iznutra, . . . tada je to revolucija.

Prema tomu i zakoni i vlada moraju biti u potpunom skladu s narodnim osjećajima, te se nikako ne može jednomu narodu nametnuti sistem, kojega ne će.“¹

Za nas je Slavene ovdje važno, što se i na zapadu javlja nacionalizam ne samo kao opreka tuđoj vlasti poput patriotizma, nego i kao kontrola, dotično opozicija vladi domaćoj, kadgod nije posvema narodna, t. j. kadgod ne zadovoljava s ljubavlju, nego tek pod moraš svih narodnih potreba, koliko to samo može, kad ne djeluje u narodu i s narodom, nego nad njim, bez njega, pa i protiv njega. Patriote mogahu i mogu biti veliki silnici, osobito kad bi došli na vladu; narodnjaci u ovom kulturnom i socijalnom smislu, kao ljudi i napredni i demokratski, ne mogu nijednoga tuđjega naroda mrziti i nijedne domaće stranke silom pobijati. Zato je nacionalizam prirodno doveo do demokratizma, dok se u imperijalizam mogao prometnuti samo poslie vanrednih vojničkih uspjeha, koji nikada nisu onako trajni, kako su sjajni i — krvavi.

7. Militarizam.

Militarizam je danas glavno obilježje svih država u Evropi, otkuda vrlo naglo prelazi i u druge dielove svijeta, te se na skrajnjem zapadu javlja već kao kontinentalni (američki), a na skrajnjem iztoku kao plemenski (mongolski) imperijalizam. Na prvi mah će

¹ Sp. spis od 1. listopada 1901., str. 325—326.

se možda činiti čudnom tvrdnja, da se militarizam od svoga početka pa do danas razvijao ili razvio najviše pod utjecajem patriotizma i nacionalizma; ali jedan pogled na sukob prve stalne vojske, naime pruskoga pješaćtva, s prvim francuzkim „narodnim ustankom“ dovoljno će nam ovu stvar razjasniti. U ostalom obćenito je poznato, da je francuzka revolucija bila nepobjediva, a kasnije Napoleon svemoćan u Evropi zato, jer je Francuzka prema Carnotovu sustavu prva među velikim vlastima uvela od prilike onaku obće obvezatnu vojnu dužnost, kakva je danas u svim kulturnim državama. Isto tako znamo, da je u velikoj „bitci narodâ“ kod Lipskoga god. 1813. samo zato moglo sudjelovati do milijun vojnika, ier na strani Napoleonovoj bijaše patriotizam revolucije, a na strani saveznikâ patriotizam već donekle probudjenih naroda. Da odmah priedjemo u najbližu sadašnjost, upitajmo: zar nije nepobitno, da u Mandžuriji ne bi sada (u prosincu 1904.) jedna proti drugoj stajale dvie goleme armade, svaka od više stotina tisuća ljudi, kad i u Rusâ i Japanaca ne bi bio vanredno razvit patriotizam i nacionalizam, i ako veoma različan na obje strane?

I baš zato, što je militarizam posljedica patriotizma i nacionalizma, vidimo pojavu, gdje su svi protivnici militarizma ujedno nepomirljivi napadači domovinskih i narodnih čuvstava, u kojima vide nekulturne ostatke sredovječnoga divljačtva. No ne mora čovjek biti ni osobito obrazovan, ni neobično oštrouman, a da vidi i osjeti, kako je patriotizam i nacionalizam već time, što je sve društvene slojeve pozvao i uveo u javni život, stvorio sasvim nove uvjete za kulturni razvoj i napredak našega vremena, koje možda nikada ne bi bilo postalo demokratskim, da najprije ne bijaše patriotskim i narodnim. Ali ovaj čas nama je stalo do toga, da vidimo onaj spomenuti sukob, koji možemo smatrati izhodištem današnjemu oružanomu evropskomu miru, koji eto na naše oči može postati oružanim mirom svjetskim.

„Bijaše to u veče dne 19. rujna 1792. Dumouriez i Kellermann (francuzki vojskovođe) mogahu u bojni red postaviti 35.000 boraca. Ostali dio vojske čuvaže prolaze. Prusi imadjahu 34.000 ljudi i 58 topova. Bijahu se postavili među francuzkom vojskom i među putem u Pariz; Francuzi opet bijahu među Prusima i među putem u Njemačku. Kako se oba protivnika obkoliše, pruski kralj držaše, da je zgodna prilika, da Francuzima presieče put... Dne 20. rujna započeoše Prusi u jutro napredovati kroz gustu maglu,

koja se doskora spustila u sitnu i hladnu kišu... Kellermann zauzme uzvisinu kod Valmya, Dumouriez ga podupre s oba svoja krila... To bijaše nekako prije podne. U taj čas spremahu se Prusi, da napadnu Kellermana.

Magla se razprša, a sunce na visini obzorja osvietli obje vojske. Prusi se bijahu poredali u kolone: bijaše to glasovita Fridrikova pješadija; već od sedmogodišnjega rata (1756.—1763.) nije je bilo u velikoj bitci. Njezina ratobornost i čuvstvo, što ga imadjaše o svojoj nepobjedivosti, podavaše joj, i ako je bila još dan prije klonula, strahovit izgled. Pod žestokom vatrom francuzkih topova pruska se vojska kretaše, izvješćuje jedan ruski častnik, „onim redom, koji karakteriše pruske čete; da nisi vidio tanetâ, mislio bi, da si na vrlo živoj vojnoj vježbi kod Potsdama. Nikad nisam vidio ništa ljepšega i ništa impozantnijega, i nikad nisam čvršće vjerovao u pobjedu“. Saveznici bijahu sigurni, da će Francuzi uzmaknuti i da će se razpršiti pred tom živom tvrdjavom, koja se prema njima pomicaše. No opaziše naprotiv, kako stoje stalno u svom bojnom amfiteatralnom redu na uzvisini... čekajući juriš. Ipak se među francuzkim četama opazio neki nemir. Kellermann digne na vršku svoje sablje svoj šešir, okičen trobojnicom i protrči kroz prednje redove, sokoleći vojnike. Vojska mu odgovoraše oduševljenim poklicima: „Živio narod!“ Prusi se zaustaviše. Započe strahovita pucnjava iz topova. Prusi ih imadjahu petdeset i četiri, Francuzi četrdeset, no svi bijahu vrlo dobri... Smeteni stalnošću tih četa, za koje mišljahu, da će se odmah pokolebati uzbunjene vatrom topništva, za koje mišljahu, da je desorganizovano... Prusi postaaše neodlučni: I tad si mogao vidjeti one iste kolone, koje netom bijahu ponosne i strašne, gdje se komešaju, okreću i udaljuju... U bitci je palo jedva dviesta Prusa, a trista Francuza. Ako sudimo samo po prolivenoj krvi, bijaše to tek mali okršaj; no sudeći po posljedicama, bijaše to veliki historijski događaj... Francuzke čete, videći, gdje uzmiču Fridrikove falange, počeaše se smatrati nepobjedivima. Njihovu stravu zamienilo je oduševljenje. Prusi se osjećaahu poraženima; ne sumnjahu o svojoj jakosti, ali posumnjaše o slabosti neprijateljjevoj i o ratnoj koristi. Taj jedan sukob bijaše dosta, da probudi u njih baštinjenu mržnju proti jučerašnjemu takmacu, a današnjemu savezniku, proti Austrijaneu, za kojega, govorahu, prolijevaju svoju krv, dok on mirno gleda... „Vidjet ćete, reče (pruski) major Massenbach,

„kako će ovim malim kokotima (t. j. Francuzima) narasti kukma. Danas je bilo njihovo ratno krštenje . . . Mi smo više izgubili nego puku bitku. 20. rujan promienio je tok povjesti. To je najvažniji dan ovoga vieka“. Iste večeri kod vatre vojničke straže pitahu Göthea njegovi drugovi, što misli o važnosti današnjega događaja. Göthe odgovori: „Na ovom mjestu i ovoga dana počinje novo doba u povjesti svieta, a vi ćete moći reći: Bili smo pri tom“.¹

I novo je doba u istinu i započelo: Pobjedonosna francuzka narodna vojska smatraše se tako jakom, te je doskora naviestila rat evropskim vladarima, koji u stisci najprije pred revolucijom, a onda pred Napoleonom pozvaše svoje narode u boj proti „obćemu silniku“. Gotovo kroz četvrt vieka bijaše Evropa veliko vojničko vježbalište, pa koje čudo, da se već u to doba gotovo neopazice pretvorila u veliki vojnički tabor, koji bi nas u istinu prenio za više stoljeća natrag, kad i sam militarizam ne bi bio prisiljen računati sa svojom sestrom, takodjer čedom patriotizma i narodne misli: s demokracijom.

Militarizam i demokracija.

Vojska se na prvi pogled čini čisto aristokratskom i absolutičkom uredbom, te se protiv nje baš u naše doba čuju tako žestoki napadaji, kakvi se inače dizahu i dižu samo proti najvećim nepodobštinama stare vladavine. Uza sve to militarizam se baš u XIX. stoljeću razvio tako, te je danas možda najizrazitije obilježje kulturnih država u Evropi i izvan nje. Pri tom je najčudnije, da je militarizam mnogo jači u demokratskoj Francuzkoj, nego u aristokratskoj Englezkoj, pak u ustavnoj Njemačkoj, nego u absolutističkoj Rusiji.

Očito je dakle, da militarizmu vanredno pogoduje ustavnost i demokratizam, ta dva najvažnija rezultata narodnoga načela.

Prvi je i glavni razlog tomu pojavu u činjenici, koju već spomenuh: u tom, što su već dobra pol stoljeća, pa i duže, svi evropski narodi postali onako ponosni na svoju prošlost i onako brižni za svoju budućnost, kako to prije bijahu samo evropske dinastije. I kako su tim dinastijama interesi često različni, pa i tako oprečni, da ih treba štititi oružanom silom, tako se izpreple-

¹ Albert Sorel, *L'Europe et la Révolution française*, III. dio, treće izdanje (Paris, Plon, 1897., u vel. 8°. str. 556), str. 47—50.

toše i izkrižaše interesi evropskih naroda, te na njihovu obranu stoje danas kud i kamo brojnije i jače vojske, jer je i nova suverenost, nova vrhovna vlast, danas više manje u rukama novoga pravnoga subjekta, onoga čudnoga bića, što s milijun glava i s još više ruku ima naročito u odlučnim momentima jednu jedinu dušu i volju.

Ipak to samo po sebi ne bi bilo dosta, da nam protumači brojnost i popularnost narodne vojske.

A kako su narodne vojske sve to popularnije ne samo u Evropi i izvan nje, možemo se uvjeriti iz tolikih vojničkih svečanosti u Njemačkoj, Francuzkoj i u Rusiji, pak onda iz neopisivoga oduševljenja, s kojim i hladni Englezi, i praktični Američani, i vegetarijanski Japanci sprovadjahu na bojište svoje vojne čete, i s kojim ih dočekivahu na povratku s ratišta bez obzira, bijahu li tamo poražene, ili pobjedonosne.

Ovoj popularnosti, o kojoj si možeš stvoriti jasnu sliku tek onda, kad, recimo, posred Pariza slušaš na dan 14. srpnja zanosne poklike: *Vive l'armée!* (Živjela vojska!), — uzroci su posvema prirodni, pak prema tome i mnogo dublji, nego se pričinja površnu misliocu.

Prije svega narodna je vojska isto tako konservativna kao i svaka prava i široka demokracija.

Svi dobro znamo, kako je medju pukom, osobito medju seljačtvom, jako i ukorenjeno mišljenje, da ništa ne valja mienjati već zato, što poslie zla mora i može tobože doći samo još gore. Ovako u glavnom misli i svaka narodna vojska, pa zato i vidimo, da primjerice u Francuzkoj ni obnovljene stare vladavine, ni druge republike nije vojska srušila, nego ju je dapače branila, dok je naprotiv povjest puna primjera, kako su rimski pretorijanci, egipatski mameluci i turski janjičari skidali i postavljali vladare. „Narodna vojska srušila bi neku vladu samo onda, kad ta vlada ne bi bila narodna, t. j. kad bi već zakonitim putem bila srušena narodnom voljom prije, nego vojničkom silom“.¹

Drugo je zajedničko obilježje vojsci i demokraciji svaki-dašnji tjelesni napor, s kojim radi pučanin i na koji je obvezan svaki vojnik. Taj težki tjelesni napor i odbija najviše gospodu od

¹ Vidi Émile Faguet, de l'Académie française: *Problèmes politiques du temps présent*. (Armée et démocratie, str. 126. — Iz ove studije uzeh i daljnja tri razloga uzajamnih simpatija medju vojskom i pukom, na str. 127—130.)

vojničkoga staleža, te je školovanomu gospodinu mnogo teže biti častnikom, nego seljaku prostim vojnikom. I da među vojnikom i seljakom nema ništa drugo zajedničko, već bi ih ovaj tjelesni napor sblizavao kao braću, kao što se obrazovani ljudi uzajamno poštuju, pa i vole od onoga časa, kad se jedan o drugom uvjere, da su neumorni radiše na društvenom prosvjetnom polju.

Još je jedno zajedničko jako obilježje vojsci i demokraciji: Puk nada sve voli jednakost barem u teretima, ako je već nemoguća u uživanju. I u vojsci je, kako znamo, baš temelj njezinomu uređenju u posvemašnjoj jednakosti pred disciplinom, koja jednako vrijedi za generala i za desetnika.

Nego demokracija i vojska imaju jednu zajedničku crtu, koja se tako lako ne primjećuje, a ipak je možda od svih naj-simpatičnija: Puk se ne klanja bogatstvu, i ako ga često živo želi, a isto tako ukusna jednostavnost vrijedi po njegovu sudu više od sjajne razkoši. To se može reći naročito za naše slavensko seljačtvo, koje je svojom nošnjom, a dosta puta i svojim stanovima stvorilo nedostižive uzore savršene, a ipak toli jednostavne ljepote.

Slično je tomu i u vojsci: Svaki si vojnik želi novaca, ali redovno samo zato, da ih čim prije potroši; a pogotovo se mora priznati, da je pravi vojnik nepodmitljiv i da nema takve narodne vojske, koju bi itko mogao povesti u rat, rekavši još otvoreno, da će se boriti za nečiju privatnu korist, za kakve bankirske milijune.

„Nema sumnje, da je u društvu, kakvo je naše, dobro, što ima nešto izvan upliva novčanoga; dobro je, da to nešto stoji ne samo ponosno, nego i ugledno i sjajno pored plutokracije (bogataša), koja svuda vlada, ili joj malo do toga treba; dobro je, da imamo nešto, što može pretegnuti moć zlata . . . U Francuzkoj, u Njemačkoj, pa i u Englezkoj (upravni) činovnik je siromašan, no ipak dosta poštivan. U Francuzkoj, u Njemačkoj, pa i u Englezkoj siromašan je sudac, no daje mu se neko poštovanje. Ali od svih društvenih grupa . . . vojska je najbolje zaštićena i najviše udaljena od misli na novac i od brige, da ga stiće. Vojska nije naperena proti bogatstvu, ali je to nenovčana sila prvoga reda. Ona ne stiće i nikomu ne pomaže, da steće . . . Svakako je istina . . . da ima modernih ratova, koji su zapravo financijski ratovi. Moltke¹ znadjaše

¹ Grof M o l t k e (1800—1891.), pruski general i prvi vojskovođa u prusko-austrijskom ratu g. 1866. i u francuzko-njemačkom 1870—1871, živo je želio, da Francuzka plati Njemačkoj i „nešto više“ ratne odštete od pet milijarda franaka.

to dobro i čas, u koji pišem (englezko-burski rat god. 1901.), nije baš sgodan, da se ta istina lako zaboravi.“¹

Kad ovo sve uvažimo, ne ćemo se čuditi, što su i njemački socijalistički vodje opetovano izjavili u njemačkom državnom saboru, da nipošto ne misle na vojnički štrajk, naročito za slučaj rata s Rusijom, ili s Francuzkom.

I u našem najbližem susjedstvu, u Ugarskoj, oba se krila magjarske socijalne demokracije izjaviše za sve magjarske vojničke zahtjeve, a napose za magjarski zapovjedni jezik, tek do daše, da ima još prećih narodnih potreba.²

Sbog svega toga vidimo, da su demokratske vlade obično ratobornije, nego bijahu aristokratske, a najratobornija i najsilovitija bila bi vlada socijalne demokracije, kad bi i do nje došlo. I zato ništa ne koristi samo vikati na prekomjerne i već odavna nesnosne terete militarizma, a pogotovo je nerazumno, a i bezuspješno kriviti toga radi patriotizam i nacionalizam. Budući da je sva novija evropska i svjetska povjest puna primjerâ, kako se broj svjestnih naroda ne umanjuje, nego povećaje, i kako svaka nova međunarodna veza samo još više jača i razvija narodnu individualnost, ne valja nam lieka proti militarizmu tražiti ni u kosmopolitizmu, ni u pukoj humanitarnosti. Neutralna Švicarska i Belgija pokazuju nam drugi put: Njihovu neutralnost treba proširiti na sve male države u Evropi. No do toga će doći istom onda, kad jedna velika evropska vlast postane posvema demokratska i kad bude podpuno nacionalistička, pa ipak ne će moći nigdje voditi osvajačke politike. Ta je velika vlast „mala Evropa“, t. j. habsburžka monarkija, u kojoj se danas vojničko pitanje samo zato veoma opasno zaoštrilo, jer u njoj glavnu rječ vodi jednostrani aristokratski nacionalizam njemački i magjarski, nacionalizam, koji je tako nezdrav i neprirodan, te jedva zaslužuje to ime. Ali baš zato, što se njegovi prohtjevi protive sveukupnomu razvoju savremene evropske demokracije, ne će im se u obće zadovoljiti, ili će se skršiti, čim se podignu, kamo smjeraju, a velika naša podunavska carevina mogla bi Evropi i svietu dati riedak primjer takve snage i moći, koja se oružane sile laća samo na svoju obranu.

¹ E. Faguet, spom. dj., str. 129—130.

² To je izjavio poimence vodja magjarskih međunarodnih socijalista, Bakonyi, na velikoj skupštini u Pešti dne 30. srpnja i 13. kolovoza 1905. pred desetak tisuća slušalaca. (Novine pisahu, da ih je bilo trideset tisuća.)

Pogled na militarizam današnje Njemačke.

Živa slika današnjega militarizma — to je Njemačka uobće, u Pruska napose. S Pruskom bi se donekle mogao porediti jedino Japan, koji se poslie svoga rata s Kitajem (godine 1895.) onako naglo i strahovito oružao, kako to čini Njemačka od svoga posljednjega rata s Francuzkom.

„Od g. 1870. njemačko carstvo nije više dozvolilo oružanom narodu, da umanja broj vojske, što se bila okupila u ratno doba. I ne samo da je taj broj ostao, nego vlada traži povišenja, koja su nuždna sbog izvanjskih briga. Njemačko vrhovno sborno zapovjedništvo govori ovako na usta svoga ponajodličnijega teoretičara, generala von der Goltz: „Raditi bez odmora na tom, da usavršimo svoju vojsku i svoju narodnu vojničku organizaciju — bit će za nas još najpametnija politika . . .“ Njemačka vojska raste godimice. Godine 1872. bijaše u njoj 17.213 častnika, 48.000 podčastnika, 401.000 vojnika, 1,400.000 vojnički izvježbanih ljudi i 450 mil. maraka u ratnom proračunu . . . Godine 1900. bijaše častnika 23.850, podčastnika 81.000, vojnika pod puškom 495.000. vojnički izvježbanih ljudi četiri milijuna, a u ratnom proračunu 831 mil. maraka . . . Vojska pod puškom razdijeljena je u dvadeset i tri vojna sbona (i s carskom gardom), a četiri milijuna ljudi pripravno je na prvi carev mig nasrnuti na neprijatelja bilo s istočne, bilo sa zapadne strane. Vrhovni vojskovođa bdije nad svojom vojskom ljubomornom brižljivošću; drži ju vazda na većim i manjim vojnim vježbama i jača ju neprestanim popunjivanjem podčastnikâ . . .“¹

Iz ovoga i ovakvoga vojničkoga tabora „vodi 27 željezničkih pruga u češke zemlje, i to tri iz Bavarske, a 24 iz Slezke. Istina, nisu sve ove pruge jednako važne, ali ih je i šest ponajboljih dosta za najpodpuniju i najbržu mobilizaciju.“²

Dne 3. prosinca g. 1850. kazao je Bismarck u pruskom saboru i ove rieči: „Čudna je to čednost, da se mi nikako ne možemo odlučiti na to, da Austriju držimo za njemačku vlast; tomu vidim samo jedan razlog, što je naime Austrija tako sretna, te vlada

¹ Maurice Lair: *L'Impérialisme allemand*, str. 101–102.

² Vidi o toj stvari poblžie: André Chéradame: *L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XX. siècle* (Evropa i austrijsko pitanje na pragu XX. stoljeća; Paris, Plon, 1901, 452 str., 10 fr.), str. 305–307. (Ima i češki prievod 1902. u „Knjižnici Samostatnosti“.)

narodima, što ih je nekoč pokorilo njemačko oružje. Ali zbog toga, što su pod njezinim jarmom Slovaci i Rusini, ne mogu nipošto misliti, da su to pravi predstavnici države i da su Niemei samo prikrpina austrijskim Slavenima. Nipošto. Ja Austriju priznajem predstavnicom i baštinicom stare njemačke velike vlasti, koja je često i slavno u rukama držala germanski mač.“¹

Kad za ovakvim mislima stoji najjača danas vojska u Evropi, onda se lako razumije, da pusta vika na militarizam nalazi sve to manje odziva, a demokratski nacionalizam jača u svih naroda.

Militarizam i civilizacija.

Zacielo se još dobro sjećamo sa školskih klupa, kako nam se o vojni Aleksandra Velikoga na Persiju i dalje sve do Inda govorilo kao o najvažnijem kulturnom događaju staroga vjeka. Slično nam se i križarske vojne prikazivahu kao najjače sredstvo za upoznavanje zapada s iztokom u onim vremenima. A i Napoleonova vojna u Egipat rado se prispodablja ratovima Aleksandra Velikoga u Aziju baš zato, šte se i Napoleon bio na svojem polazku iz Toulona okružio čitavim sborom učenjakâ.

Ali ovakvim primjerima ne bi se još nipošto dokazalo, da je vojničtvo, osobito u današnjoj svojoj slici, kulturna institucija prvoga reda, nego se iz ovoga vidi samo to, da i ratovi uza sve svoje strahote imaju i dobrih posljedica.

Istom kad se u ovu stvar zagleda dublje, moramo se uvjeriti, da je naša dosadašnja civilizacija u istinu ponajviše rezultat ratovanja i krute borbe u obće.

„Moguće je, da se ta civilizacija ima jednoga dana dovršiti i usavršiti tako, te će nestati rata, a prema tome i vojske. No ponajprije bit će možda dozvoljeno reći, da mi o tom ne znamo ništa stalna. Nadalje, kad bi se to jednoga dana i obistinilo, bila bi prilična pogreška misliti, da nam u stvarima valja gledati na skrajnji njihov rezultat, da odredimo, kako ćemo se danas vladati. Ne radi se dakle o vjekovima vjekova, nego o sutrašnjem i prek-sutrašnjem danu, ako si u obće umišljamo, da daleko vidimo. I gle, civilizacija, kakva se stvorila do danas i kakva je u ovaj čas, nastala je ratom: to treba priznati s tugom, ali priznati to treba;

¹ M. Lair, sp. dj., str. 103—104.

i narodi veoma kulturni, koji zaboraviše, da budu i vojnički jaki, propadoše, a propadnuvši učiniše, da je civilizacija pošla natražke.

Kad je Aleksandar pobedio Aziju, bijaše to u civilizaciji napredak, jer je pobjednički narod bio u isto doba narod prosvietljen i narod vojnički organizovan. Kad je Grčka bila poražena od Rimljana, bijaše to nazadak u kulturi; jer svatko će priznati, da je u jednu ruku u podjarmljenoj Grčkoj pala umjetnost, književnost i moralnost i da u drugu ruku Rimljani nikada ne dostigoše Grkâ u kajževnosti, ni u umjetnosti, ni u moralnoj filozofiji, dapače ni u vjerskim idejama, premda imadjahu mnogo dara, da budu grčki učenici. Skupivši sve u jedno i to bijaše manjak i nazadak.

I ako je prosvjeta rimska, relativno vrlo sjajna, bila ugušena, uzrokoni je tomu, što Rimljani ne bijahu vojnički dosta jaki, da ju i dalje svietu nameću i da zaustave poplavu onih, koji prosvjete ne imadjahu. Odtuda nastade kulturni nazadak za kakvih osam ili deset stotina godina.

Civilizacija se stvarala ratom, ali dakako, pod uvjetom, da ratoborni narod bude u isto vrieme i prosvietljen; no kad je prosvjeta bila na jednoj strani, a vojnička sila na drugoj, propala je najsjajnija, najstarija i najjače utvrđena civilizacija, a to je dokaz, da se kultura može oprieti samo na vojničku silu, da se samo ratom nameće i isto tako jedino ratom brani . . .¹

8. Evropska demokracija.

Obći priegled.

Znamo, da Atena bijaše demokratska, a Sparta aristokratska. Tako učimo u školi, jer se tako u istinu i čini, dok se ne sjetimo, da je i Atena imala svoje robove, baš kao što i Sparta svoje helote.

O Rimu ne treba da govorimo: Kad plebejci poslie stoljetne uporne borbe postadoše ravnopravni patricijima, bijaše u rimskom carstvu već na milijune roblja, a još više pučanstva, koje, ako i ne bijaše u robstvu, ipak ne imadjашe ni nade, da dobije aristokratsku odliku, rimsko građjanstvo. Za srednji viek, pa i za čitav novi viek vriedi pogotovo žalostna istina, da je pravim čovjekom bio samo aristokrata po rodu, po naobrazbi (n. pr. svećenici), do-

¹ E. Faguet, Problèmes politiques itd., str. 118.—119.

nekle i po društvenom položaju i po imetku. Sve drugo bijaše ne samo podanik, nego kmet, t. j. malo više od roba.

U to se pojavio načela o prirodnim neotudjivim čovječjim pravima, načela, koja francuzkom revolucijom iz teorije priedjoše u akciju, dotično u reakciju, t. j. u praksu. Dok bijahu samo u teoriji, služile su filosofima za tamjan vladarima, a vladarima za uzdu filosofima. No čim priedjoše u život, postaaše sila: u patriotizmu i nacionalizmu.

I najuzvišenija nauka, kao što je kršćanska, ostaje u teoriji aristokratska. Tako bijaše i s novim načelima. No odkada se našlo ljudi, koji jednakost i bratimstvo pokušaaše provesti i u zemaljskim stvarima, morala su se i puku priznati njegova prava, moralo je doći do demokracije.

Demokratizmom se započelo ondje, gdje je aristokratizam najviše nepravde nanosio: u privatnom imovinskom pravu i u javnim dužnostima. Sve do francuzke revolucije bijaše puk bez svoje imovine, ali je ipak sam svojim žuljevima namirivao sve javne daće, kao da nije imao dosta obveza i tereta prema vlasteli. I baš zato, što ta vlastela bijahu tako bezdušna, te za sva privatna i javna prava ne htjedoše preuzeti redovno baš nikakve dužnosti, morala se na njih na koncu oboriti oluja, koja se kroz viekove protiv nje gomilala.

Demokratizam francuzke revolucije. — Napoleonov zbornik (Code Napoleon).

Kod francuzke revolucije posvema se krivo gleda previše ili izključivo na njezinu političku stranu. A ipak je već odmah Napoleon I. učinio kraj ne samo republici, nego i čitavomu shvaćanju javnoga života, te s političkoga gledišta nije svojim uzorom izabrao možda barem Luja XIV., već je naprotiv pošao tisuću i više godina natrag za Karlom i Aleksandrom Velikim. I drugi evropski vladari tražili su i traže političke svoje ideale u prošlosti, kamo ih vuku obiteljske tradicije i odviše jednostrana, pretežno historijska naobrazba. Ali s gledišta društvenoga, gospodarskoga i kulturnoga ne mogu više ni najjače vlade, ni najpopularniji vladari ići natrag, k sredovječnomu aristokratizmu, nego naprotiv moraju koracati uporedo s demokracijom, pače eventualno i pred njom, kako je to u početku svoje vlade bio učinio Vilim II. glasovitom svojom socijalističkom konferencijom u Berlinu god. 1900.

I tako Napoleon I. uza svu svoju sredovječnu osvajačku politiku morade ne samo preuzeti nego i utvrditi i razširiti sve privatopravne stečevine francuzke revolucije.

Baš se ljetos dne 30. listopada proslavila stogodišnjica francuzkoga gradjanskoga zakonika u velikom amfiteatru parižke Sorbonne pod predsjedništvom glavarara republike Loubeta. Na toj riedkoj svečanosti kazao je ministar pravde Vallé u svom govoru i ovo:

„Francuzi nisu prvi narod, koji se može ponositi svojim zakonikom. Kristijan V. dao ga je Danskoj već god. 1684.; Švedska ga imadjaše od god. 1734.; Bavarska od god. 1736., a Pruska od god. 1794. Ali nijedan taj zakonik nije prešao preko državnih granica. Nijedan ne bijaše dosta jednostavan, da ga svuda razumiju. A možda nisu imali ni svjetla, koje jedino prodire kroz velike daljine. Ima jedan fakat, reče Bluntschli, koji opravdava i uzveličuje francuzki gradjanski zakonik. Nijednomu narodu nije palo na um, da oponaša pruski gradjanski zakonik, dok je le Code français (Francuzki zbornik) ostao u kreposti u Belgiji, u porajnskim pokrajinama, u velikoj vojvodini Badenskoj, u kraljevini Poljskoj... Pri tom je vriedno opaziti, da su i pobiedjeni narodi francuzke zakone smatrali dobročinstvom“.

Drugi opet govornik, dekan parižkoga pravničkoga fakulteta, Glasson, reče i ovo:

„Zakoni revolucije oslobodiše ljude i zemlju... Publicisti, državnici i filosofi smatrahu zemlju glavnim vrelom privrede, te najsmioniji medju njima idjahu tako daleko, da traže od zakonodavstva, neka svakomu državljaninu zajamči komadić zemlje, koji će biti dosta njemu i njegovoj obitelji. U tom idealnom snu slagahu se jakobinci isto tako kao i girondisti... Uredjivači gradjanskoga zakonika, ne zanoseći se ovim utopijama, ipak se podaju struji svoje dobe... Bijahu to ljudi listom iz trećega staleža, koji organizovaše obitelj i vlasništvo na dvostrukom temelju jednakosti i slobode, ne pazeći nimalo ni na plemićke, ni na nikakve druge razlike... Istina, to je djelo ljudsko, te bez snmnje nema onoga idealnoga savršenstva, što ga zakonodavac u obće ne dosiže. No uzprkos svojim prazninama i nekim zastarjelim ustanovama... to je zakonik zdravoga razuma i praktičnosti. U druge zemlje uvela ga oružana sila, no poslie nje uzdržao se snagom razuma.“¹

¹ Vidi poblize prilog parižkomu „Tempsu“ 30. listopada 1904. pod naslovom: Le centenaire du Code civil (stogodišnjica gradjanskoga zakonika).

Oslobodjenje seljaštva u Rusiji.

S vladom Aleksandra II. (1855.—1882.) nastalo je u Rusiji doba velikih reformama, koje su s obzirom na seljaštvo još zamašnije od francuske revolucije. Kako se kod malih Slavena dogodilo pravo čudo, te se inteligencija, već gotovo posvema otudjena, iz njemačkih, talijanskih i magjarskih salona počela vraćati k seljačkim kolibicama barem govorom i čuvstvom, ako i ne mislima, tako se i kod velikoga Slavena dogodilo nešto, nad čim je zapad još danas zapanjen: Pojavila se čitava četa pobornikâ, na čelu im car-samodržac, da bez kaplje krvi provedu najveću društvenu i gospodarsku revoluciju, odkad postoji sviet, da više od dvadeset milijuna ruskih kmetova učine i slobodnim ljudima i svojim gospodarima. Tkogod je znao za osnovu cara-Osloboditelja i za ideje njegovih velikih pomagača, drhtao je ili od zabrinutosti, ili od zlobe na pomisao, što će biti, kad se milijunima polurobskoga seljaštva proglasi, da je slobodno i da će imati svoju zemlju i svoju seljačku upravu.

„Riedko se kada u povjesti može ugledati slika jednaka po svojoj moralnoj snazi veličanstvenoj pojavi puka od dvadeset i tri milijuna, gdje u sabranoj šutnji kao po predhodnom dogovoru čeka slobodu, ne izgubivši vjere u moć prava i u pobjedu istine uzprkos svome tristoljetnomu bezpravnomu položaju.

Nekim osobitim milostivim čudom povjesti, koja je prama ruskomu narodu u obće tako kruta kao i priroda prema Rusiji, sačuvao je puk iskricu pravde . . . i ganutljivu instinktivnu vjeru u konačnu njezinu pobjedu . . .

Narod ponižen do voznoga blaga svojim bezprikornim vladanjem usred obće smetnje i bezglavosti zasvjedočavaše tvrdu svoju vjeru, da snaga nije u sili . . .

K zemlji prikovani kmetovi lizahu razžarene peći i izvršivahu i druge svakojake voljice svojih gospodara, da razvesele njihove goste, te nastojahu dapače, da to čine „vesela“ lica, kako su to gospoda zahtievala, začuvši u proljeće god. 1859., da će doskora nestati svih tih muka; bez kazne vriedjani i izmučeni hranitelji ruske zemlje . . . eto sada na osvitu slobode strpljivo gutahu svoje gorke suze robske sramote, koje, po riečima Saltykova, stoljećima kapahu, kapahu unutra, kapahu kao krvave mrlje na srce i sve se sakupljahu, sve to više prokipljivahu, dok napokon ne prekipse . . .

Pišući o tom svečanom i nemirnom predzoru slobode Elenev veli: „To je bio zvuk arkangjeoske trublje, koji je milijunima mrtvacâ javljao, da se približuje uzkrснуće, da se javlja danica, navieštajući sunce slobode; na taj glas nije zadržtalo samo dvadeset milijuna tih živih mrtvacâ, nego se činilo, da su zaigrale i kosti onih pokoljenja, što već davno počivaju u grobovima; bijahu to nezaboravni sveti časovi u ruskoj povjesti, slični časovima, kad u noći prije uzkršnje jutrenje ruski narod u strahopočitanju i šutnji čeka glas zvona i prve zvukove svete pjesme uzkrснуća.“¹

I sva je sreća, da je ruski puk ovako veličanstvenim svojim mîkom i mirom pritisnuo o zid brojne i jake protivnike svoje slobode, a braniteljima njezinim dao u ruke najjače oružje. Inače bi se neravna borba bila završila porazom pučke pravice i takvim nazadkom Rusije, te ona ne bi bila mogla prije četvrt stoljeća ni onako posegnuti svojom rukom preko Balkana, kako je to učinila, da jednim mahom Bugarsku uzkrisi, a cijelo južno Slavenstvo napuni novim životom i novim nadama.

Za oslobodjenje kmetova bijaše naime razmjerno samo mala četa obrazovanoga srednjega plemstva s naobraženom zapadnjačkom i slavenofilskom inteligencijom, dok proti oslobodjenju bijaše sve više činovništvo, dvor i više ugledno i bogato plemstvo.²

Ni sam car-Osloboditelj, dok još bijaše carević, ne pristajao uz svoga oca Nikolu I., koji željeznom voljom htjede provesti ovo veliko djelo. Nikola I. znao se zbog toga gorko tužiti, da nigdje nema pomagača; no posvemašnjemu neuspjehu njegovoga tridesetgodišnjega nastojanja bijaše glavnim uzrokom njegov policajni sistem, prema kojemu se i zakon o seljačkoj slobodi imao izraditi u tajnim činovničkim odborima ne samo bez ikakvoga sudjelovanja javnosti, nego i bez najmanjega njezinoga znanja. No u krimskom se ratu ova policajna vladavina pokazala tako nesposobnom, kao i činovnička prevlast u sadašnjem ratu s Japanom, te Nikola I. umirući u zakutnoj sobici carskoga dvorca zatraži od svoga sina i nasljednika prisegu, da će seljačtvo osloboditi.³

¹ Vidi Гр. Джаншіевъ: Эпоха великихъ реформъ (9-е, посмертное, дополненное издание. — Petrograd 1905. Стр. LXXXIX+859+IX. Цена 2-50 rublja. — Oslobodjenju seljaka [Освобождение крестьянъ] посвєчена је прва studija, стр. 3.—176.), стр. 49.—50.

² Netom sp. dj., стр. 30.—31.

³ Džanšiev, sp. dj., стр. 17.

No sam Bog zna, ne bi li još danas ruska vlastela golih seljakinja uprezala u kola,¹ da se nije sbilo nekoliko događaja, koji tako pospješiše veliko ovo djelo, te ga kasnije nije bilo ništa više kadro zaustaviti. Bijaše to poglavito ovo troje: U manifestu od 10. ožujka 1856., kojim je novi car javio narodu parižki mir, bila je i ova nevina fraza: „Neka se svaki nasladjuje u miru svojim plodovima pod sjenom zakonâ za sve jednako pravednih i sve jednako zaštićujućih.“

Visoko plemstvo, drhéući za svoju „krštenu imovinu“, vidjelo je u tim riečima obećanje slobode seljacima, pa je moskovski general-gubernator grof Zakrevskij pri dolazku carevu u Moskvu, upitao, je li to u istinu tako. Aleksandar II. odgovori: „Glasa se, da ja hoću da proglasim ukinuće kmetstva. To nije istina, i zbog toga nastalo je nekoliko slučajeva nepokornosti vlasteli. Ovo možete slobodno razglasiti na sve strane. No ne ću vam reći, da bih ja bio baš proti tomu; živimo u takvo doba, da će se s vremenom to svakako dogoditi. Mislim, da se i vi slažete sa mnom; prema tomu mnogo je bolje, da to nastane odozgo, nego odozdo.“²

Dne 1. siečnja 1857. god. ustrojen bi odbor, da prouči seljačko pitanje; ali i taj odbor bijaše tajan, pa je tako samo stvar zavladio punih osam mjeseci. U to se litavsko plemstvo obrati na cara s molbom, da može osloboditi svoje kmetove, ali bez zemlje, t. j. dati im „vučju slobodu“, kako se o tom predlogu izrazio puk. Tim povodom potpisao je Aleksandar II. dne 20. studenoga 1857. reskript (na ime gubernatora u Vilni), kojim se pozivlje plemićki odbor, da vieća o poboljšanju seljačkoga života.

Na dvoru bijahu dva odlučna pristaše seljačke slobode: velika kneginja Marija Pavlovna i veliki knez Konstantin Nikolajević. Znajući za neodlučnost i nesamostalnost carevu dadoše dogovorno s ministrom unutrašnjih posala grofom S. L. Lanskim spomenuti reskript tiskati, i ako je drugi dan (dne 21. studenoga) bio svetak, i razaslati po svoj Rusiji prvim vlakom, premda je to bio teretni vlak.

Time je zapravo plemstvo čitave Rusije bilo službeno pozvano, da sledi primjer litavske vlastele; ali što bijaše još važnije, time je seljačko pitanje poslie sto godina stupilo pred rusko javno mnijenje, jer su carski odpis pretiskale, naravski, sve novine.

¹ Sp. dj., str. 78.

² Sp. dj., str. 18.

Seljačko se je pitanje imalo zapravo riješiti već 1762., kad je Petar III. dne 18. veljače oslobodio plemstvo obvezatne vojne dužnosti, kojom se i opravdavalo kmetstvo. Od toga doba počelo se seljačtvo nadati svojoj slobodi, ali je liberalna inače carica Katarina II. na neizmjernu štetu i na veliku svoju sramotu pretvorila kmetstvo u pravo robstvo, pa je naročito seljacima pod kaznom progonstva u Sibiriju zabranjeno tužiti vlastelu, te se od sada, pa sve do polovice XIX. stoljeća i javljaju takve okrutnosti s „mužicima“, da im jedva ima primjera u svoj svjetskoj povjesti.¹

Sad je eto ovo pitanje postalo javnim, društvenim, narodnim, te se nikako više nije dalo zabašuriti, ali se moglo do bezkrajnosti zategnuti i posvema krivo riješiti.

No eto i trećega sretnoga slučaja: Predsjednikom novoga odbora, koji je imao izpitati osnove gubernijskih plemićkih odbora i koji počeo raditi dne 4. ožujka 1859., imenuje car generala J. I. Rostovceva, nekada protivnika, a sada najednom najodlučnijega i najneustrašivijega zagovornika i branitelja seljačke slobode.

Tradicija veli, da je Rostovceva njegov sin umirući ljetom god. 1858. u Draždjanima na smrtnoj postelji zaklinjao, da se zauzme za seljačtvo, i da mu je to otac pod prisegom obećao (Džanšiev, str. 33. nota 1.) smatrajući od sada ukinuće kmetstva svetim djelom, te je o tom posvema uvjerio Aleksandra II., a imao je toliko carevo povjerenje, te su i za njegova života bile bezuspješne sve spletke, sve klevete i svi napadaji privrženikâ seljačkoga robstva.

Rostovcev je naime umro dne 20. veljače 1862. u carevu naručaju, s riečima: Ne bojte se!, ali je srećom cara već tako utvrdio u temeljima, na kojima se seljačtvo imalo osloboditi, te je i novi predsjednik odbora, inače zakleti neprijatelj seljačke slobode, grof Panin, imenovan predsjednikom samo pod tim uvjetom, da na tim temeljima ništa ne mienja.

¹ Ta se strahota uzakonila onim istim ukazom od godine 1767., kojim se sazvao znameniti odbor za sastav novoga kaznenoga zakonika s postupnikom prema načelima, što ih zastupaše glasoviti kriminalista Beccaria i filozof Montesquieu. Dotično mjesto iz ukaza glasi: „Ako se poslie proglašenja ovoga ukaza seljaci odvaže podati proti svojoj vlasteli pritužbu, naročito u ruke caričine: imadu se i pritužitelji i sastavljači pritužaba kazniti knutom i ravno poslati na vječnu robiju u Nerčinsk“ (u Sibiriji). Vidi: A. D. Gradvovskij, Šabrana djela, sv. VI., str. 186.

Ipak su plemićkoj stranci ovim imenovanjem silno porasla krila, te se natražnjaci ponadaše, da će Panin stvar ili u bezkrajnost zategnuti, ili postići, da se seljaci ili ne oslobode u isti mah po svoj Rusiji, ili da se oslobode bez zemlje.

No car je odlučno zapovjedio, da odbor mora posao svršiti do listopada god. 1861., pa ga je u istinu i svršio dne 10. listopada. Zatim je car opet zapovjedio, da državno vijeće, kojemu na sreću predsjedade spomenuti prijatelj seljaštva, veliki knez Konstantin Nikolajević, mora odborovu osnovu proučiti do 15. veljače 1861. I u istinu bijaše i tu posao gotov tek dan kašnje (dne 16. veljače). Za tri dana podpisao je car manifest o oslobodjenju, koji je tada u četirim tiskarama devet dana tiskan, da bude proglašen dne 5. ožujka 1861., krasnoga jednoga proljetnoga dana, kakvih je u to doba godine riedko u Rusiji.

Grof Panin i njegova stranka postigoše ipak dvoje: Manifest nije izdan po osnovi J. F. Samarina i N. A. Miljutina (uz kneza Čerkaskoga najumnijih i najodlučnijih demokratskih članova odbora), nego je tu osnovu izpravio ljuti protivnik seljačke slobode, moskovski metropolita Filaret, koji je izostavio tople rieči namijenjene seljačtvu, a napose mjesto, gdje se govori o mirnom i dostojanstvenom držanju puka. Nadalje uspjelo im je u sam zakon o oslobodjenju unieti ustanovu, da vlastelin može svoje kmetove pustiti na slobodu i s četvrtinom odredjenoga zemljišta, ako se odreče odkupa. Time se vlasteli dala prilika, da u plodnim krajevima seljačtvo silno prikrate u zemljištu, a u neplodnim krajevima da ih pritisnu nesnosnim odkupom.

Okorjeli pristaše „kriepostnoga prava“¹ nadahu se na koncu još jedino u to, da će ukinućem kmetstva u Rusiji nastati takvi neredi, meteži i bune, te će se seljačka sloboda morati opozvati.

U takvom strahu i sam je Rostovcev caru predložio, da se za vremena po svoj Rusiji privremeno postave generali za gubernatore pokraj gubernatora civilnih, i da im se dadu neograničene punomoći za slučaj ustanka. Aleksandar II. tako se bio za taj predlog zagrijao, da je gotovo odпустиo ministra Lanskoga, koji je obširnim izvještajem pobijao ustanovu generalgubernatorâ.

¹ Ruski крѣпостное право znači zapravo „pravo jačega“, t. j. silu, kojom nekoga možeš prikriepiti ili prikovati zemlji. Pristaše toga prava nazivahu se крѣпостники.

Do danas se pravo ne zna, kako se dogodilo, da je uzprkos velikoj vladinoj bojazni pred nemirima manifest o ukinuću kmetstva proglašen u Petrogradu i Moskvi baš u zadnju pokladnu nedjelju. Dosta je razšireno mišljenje, da su aristokratski natražnjaci to naumice udesili, samo da se puk osramoti pred carem i da demokrati izgube najjači oslon svojoj borbi i da se ne uzmognu više pozivati na to, kako je seljačtvo u istinu vredno slobode. Sudi to po tom, što na oko nije naročito u Petrogradu bilo ni pojačane straže, a kad tamo, general-gubernator Ignatiev držao je u pripravi čitavu vojsku i odredio svakoj pukovniji, koje dielove grada ima zauzeti.¹ Da „uspjeh“ bude što sigurniji, pobrinuše se natražnjaci, hoteći time i dobro zaslužiti, da se te nedjelje priredi mnogo više „vodke“ nego obično. I sami narodnjaci drhtatu nad mišlju, da bi ipak moglo doći do takih nemira, koji bi sve samo pokvarili.

No dogodilo se, kako već spomenuh, što se i moralo očekivati od kršćanskoga i slavenskoga puka: sve je bilo mirno i blaženo.²

S vremenom je, istina, došlo i u pokrajini i do većih nemira, koji su se morali dva puta i vojničkom silom ugušiti. Ali tomu ne bijaše kriv narod, nego nerazumna birokracija, koja je nespretno proglašivala veliku ovu reformu.³

¹ Džanšiev, spom. djelo, str. 81.

² Na koncu manifesta, gdje je ipak jedno toplije neslužbeno mjesto,* puk se križao i vruće moljao; znanci se po ulicama cjelivahu i pozdravljahu uzkrsnim pozdravom: Hristos vzkrese! U Petrogradu i u Moskvi pilo se je mnogo manje, nego obično; u Moskvi jedan seljak, vozeći drva na trg i začuvši, da je na zidu prabit manifest o slobodi, pane na koljena, ne mareći, što je tu baš bila bara vode, i počeo se vruće moliti za cara; na čisti ponedjeljak, t. j. sutradan, nije u glavnim tvornicama Aleksijevih, gdje je obično toga dana zakasnilo osamdeset ljudi, ovaj put zakasnio nijedan radnik, a isto tako ni u pivovari Danjelsohnoj, ni u nijednoj od četiriju najvećih tiskara; u gradu Simbirsku uzprkost tomu, što je baš bio veliki sajam, izpilo se vodke za dvadeset tisuća rubalja manje nego predjašne godine. (Džanšiev, str. 86, 91, 92, 98.)

* Prekriži se znakom križa, pravoslavni narode, i zazovi s nama božji blagoslov na svoj slobodan trud, zalog svoga domaćega blagostanja i društvene dobrobiti. (Džanšiev, str. 4., u orig. otisku str. 89.)

³ Dovezao bi se u selo pukovnik s vojnikom i donio dva omota, jednoga za vlastelina, drugoga za seoskoga starješinu. Omote bi starješini predao s riečima: Eto vam slobode, što ju car šalje; tu su sva vaša prava i dužnosti, čitajte i držite se toga. — I sad bi sirotani seljaci tražili pismena čovjeka,

Kasnije se srećom stvorilo nekoliko sgodnih uredaba, koje zapriečiše mnogo zla, ali ni ovoga svega ne bi bilo, da je poživio Rostovcev, koji je ozbiljno mislio na to, da se u glavni odbor uzmu dva bistra seljaka, koji će suditi o tom, je li stilizacija razumljiva za seljački puk.¹

I tako u Rusiji nisu ukinuće kmetstva pratile ni krvave pobune, ni sjajne manifestacije, nego suze, molitve i smieh, onaj smieh, kojim se smiju samo nevina djeca i čovjek iz puka, kad osjeti, da netko i za njega mari.

Tko bi mjerio ruski puk zapadnom evropskom mjerom, držao bi, da je svoju slobodu pozdravio hladno; no ruski senat s pravom je u svojoj adresi caru god. 1880. spomenuo i ovo: „Svršilo se veliko, sveto djelo. Nitko ne zna i ne može izbrojiti, koliko je znakova križa namijenjeno za Gospodara među milijunima oslobođenih ljudi, koliko se vrućih molitava uzdiglo k nebu, koliko li je toplih suza radostnica orosilo rusku zemlju.“²

Uz oslobođenoga hranitelja ruske zemlje naj sretniji bijaše car Aleksandar II., koji je dne 5. ožujka 1861. sjajući od blaženstva zagrlio najmlađu svoju kćer Mariju, veleć joj: „Danas je naj sretniji dan moga života.“ U taj se čas car-Osloboditelj zacielo s unutrašnjim zadovoljstvom sjetio svoga govora dne 28. siječnja 1861. na prvoj sjednici državnoga vieća, kad je ovim

koji će im pročitati knjižurinu od 400 stranica, u kojoj na prvome mjestu bijaše carev ukaz senatu, onda spomenuti manifest i napokon dvadeset i tri zakona o promjenama, koje nastaju ukinućem kmetstva, a sve to u naduvenom, praznom, ukočenom i nerazumljivom službenom jeziku, kakvim se na sramotu ljudskoga razuma još i danas izdaju zakoni i naredbe u tolikim kulturnim državama.

Uzalud bi seljaci svoga štioća i pojili i hranili, uzalud mu i rubalj na dan plaćali, on nikako nije mogao naći „prave slobode, što ju car daje.“ Ljudi bi slušali i slušali, i kad bi se u jedan dan pročitao ukaz, kimali bi glavom govoreći: Još nije bilo o nama ni spomena.

A desilo se i to, da su seljaci službenu frazu: Neka oni revno obraduju zemlju i pobiru plodove njezine, tako shvatili, da im se daju gospodski voćnjaci, jer govorahu: Kako možemo pobirati plodove, ako nam ne date voćaka! Isto su tako krivo shvatili još suvišniju frazu: da po tom iz dobro napunjenih žitnica uzmu sjeme i posiju na svoju zemlju, — tumačeći to tako, da ih imadu zapasti vlastelinski hambari.

¹ O svem tom vidi: Džanšiev, str. 99—108, a o naumu Rostovceva str. 101., opazka 2.

² Džanšiev, sp. dj., str. 109.

riječima zatražio, da sav posao ima biti gotov do 15. veljače: „Želim to, tražim i zapoviedam; vama treba držati na umu, da u Rusiji zakone izdaje samodržavna vlast . . . Svako daljnje otezanje može biti pogubno za državu.“¹ A stalno mu je toga dana često puta dolazio na misao i njegov Rostovcev, kojemu se još pred malo vremena sa suzama na grobu molio, a koji mu je pisao dne 23. listopada 1859.: „S gledišta građanskoga prava započeta je reforma od početka do kraja nepravedna, jer dira u prava privatnoga vlasništva. Ali kao državna nužda i na osnovu državnoga prava, ta je reforma zakonita, sveta, neophodno potrebna. Ogromna većina njezinih neprijatelja, ne uvidjajući te neodgodive potrebe, krive odbor, da želi plemstvo oplieniti, ili dapače prouzročiti anarhiju, te nekoje članove odbora nazivlju crvenima“ (t. j. socijalistima).²

Tek na jedno valjda nije veliki reformator ni u snu pomislio: da mu je ipak najvećim pomagačem bio onaj duh vremena, na koji kao da se izgovorio u Moskvi god. 1856. na upit grofa Zakrevskoga i koji je eto iz zapadne Evrope i u Rusiju tako znažno prodro, te je general iz željezne vladavine Nikole I. državno pravo i državni interes tako tumačio, da su i njega i njegove pomagače bivši njegovi drugovi i prijatelji držali socijalističkim revolucionarcem.

Oslobodjenje ruskoga seljačtva najrječitiji je dokaz, na kako slabim osnovama stoje svi pokušaji, kojima bi se imao zaustaviti daljnji razvitak demokracije i kod onih naroda, koji su već tisuću godina u sreću Evrope.³

Demokracija i međunarodni sporovi.

Savremena evropska demokracija baca osim jakoga svjetla i veliku crnu sjenu: ona je zaoštrila međunarodne sporove, te su danas opreke medju širokim slojevima pojedinih naroda i zemalja mnogo opasnije, nego što bijaše utakmica medju starim evropskim dinastijama. Tako je primjerice baš ovih dana (koncem

¹ Sp. dj. str. 72.

² Sp. dj. str. 67. op. 3.

³ Kako se je rusko plemstvo jadno i sramotno vladalo od prvoga časa, kad je bilo stalno, da će se kmetstvo ukinuti, gl. u sp. dj. Džanšieva str. 24. 26. s opazkom; str. 29., 42. (u op.), 47. (op. 3.), 48. i s op. 1., 51. i 52. Karakteristiku „kriepostnika“ Panina gl. na str. 37. - 38., 63. - 64. (s op. 2.), 61., 62. - 63. 68.; karakteristika Rostovceva na str. 32., 67. i 101.

god. 1904.) između pripadnika dvaju nesumnjivo kulturnih naroda, između Niemaca i Talijana, došlo u Innsbrucku do takovih divljačkih prizora, što ih nikada ne bi bila kadra roditi borba između Habsburgovcima i Bourboncima. I to sve još radi jednoga kulturnoga zavoda, radi talijanskoga pravničkoga fakulteta! Može se doduše, a donekle i s pravom tvrditi, da je velika napetost između pojedinim narodima, ili između plemenima jednoga te istoga naroda, posljedica bezdušne agitacije, ili djelo silovite, imperijalističke politike, pak posljedica nevjerojatnoga neznanja i predsuda. No time smo stvari dali samo drugo ime, a da je nismo time nimalo objasnili. Za to čujmo, što o tom piše Albert Sorel u svojim „Novim historijskim i kritičkim esaisima“ pod naslovom „Demokracija i narodnost“ :

„Dva fakta određuju pravac povjesti XIX. stoljeća, te prevladavaju u njem: napredak demokracije u unutrašnjem državnom uređenju i razvoj narodnosti u obćem uređenju Evrope. Ta se dva fakta uzajamno vežu i proniču. Obadva nastadoše iz francuzke revolucije, obadva u dva oblika izražavaju jedan te isti princip: načelo narodnoga vrhovništva. Francuzka, koja je to načelo proglasila, velikodušno ga je shvatila. Ljubim, dakle živim, to je eto pravi duh francuzke revolucije, to je osnovni aksijom narodnosti. U tom smislu princip narodnosti stapa se s načelom pravednosti.

Ali kad načela iz teorije postaju praksom, vriede samo toliko, koliko ljudi, koji ih provode, i prilike, u kojima se oživotvoruju. Svaki je narod ovo javno pravo shvatio prema svomu karakteru, svojim običajima, potrebama, prohtjevima i tradicijama, to jest prema svojim narodnim strastima i prema svojoj političkoj koristi. Kad je koji narod čuo za (francuzke) prirodne granice, pomišljao si je i svoje granice prema svomu znanju, svojim interesima ili svojim težnjama, te je prema tome i stvarao svoju geografiju. Kad si mu govorio o narodnom vrhovništvu, mislio je odmah na suverenost svoju, te mu se prohtjelo, da ju proširi u onim granicama, što ih označivaše njegova geografija, njegova priroda. I zato su stoljetne dinastijske sporove nasliedili narodi, zato je napredak demokracije između narode razširio strasti vladarâ.

Ovu neočekivanu promjenu osobito je bolno osjetila Francuzka. Francuzka vidje, kako se prava pravcata revolucija obara na nju, i kako ju narodi, njezinim načelima i njezinim primjerom

potaknuti, poplavljuju svojim vojskama. U petdeset godina narodni ratovi u Evropi tri se puta svršiše provalom u Francuzku i komadanjem francuzke domovine. Istina, naše je (XIX.) stoljeće vidjelo taj veliki prizor, kako uzkršavaju narodi, kako im se vraća narodna sviest: vidio je Helene, Talijane, Rumune, Srbe, Bugare, Čehe — te slobodne uredbe, koje god. 1815. bijahu izuzetkom, postadoše god. 1877. pravilom; no koliko u tom prizoru ima kontrasta, koji ponizuju naš ponos i našu umišljenost razočaravaju! I sad se više to ne događa radi proračunanosti ovoga ili onoga silnika, nego je to djelo samih ujedinjenih naroda!

Jedan povjestničar moderne Evrope (Débidour, Histoire diplomatique de l'Europe 1814.—1878., 2. sv., Paris, Alcan, 1891.) vrlo dobro veli: „Ako vladari imadu svoje ambicije, imadu i narodi svoje prohtjeve i svoje nepravde... Da i ne govorimo o tjesnogradnoj nadutosti, kojom englezki narod, uzprkos naporima najslavnijega svoga državnika, još uvijek krati Ircima autonomiju, što je s punim pravom traže, ima li šta žalostnijega od tvrdokorne i divlje nepomirljivosti, što je već tri četvrt vieka Rusi pokazuju protiv nesretne Poljske?... Berlinski Niemci u svom nastojanju, da odnarođe Poznanj, nisu nimalo pravedniji od svojih sjevernih susjeda. A da li bijahu pravedni podvrgavajući svomu željeznomu jarmu pučanstvo Alzacije i Loraine, po sreću francuzko, i još danas puno odpora proti njemačkomu gospodstvu?“

Cislitavski Niemac prisvaja si pravo, da gospoduje Čehu; galički Poljak hoće da ostane nad Rusinom. Magjar daje zakone Hrvatu. Rumun, Bugarin, Srbin, Crnogorac i Grk zavidni su si, jedan drugomu priete i ne priznavaju si prava ni na današnje granice.

I kao što narodi okreću tako pravo proti pravu, narodnost proti narodu, vidimo, gdje ona ista sredstva, koja ih preporodiše i kojima žive, naime školu i znanost, sada upotrebljuju, da u drugih naroda život uguše. Imadu ti svoje učenjake, koji njihova tobožnja prava utvrđuju arkeologijom, filologijom, antropologijom, sociologijom, fiziologijom i dapače psihologijom! Baš tako i kraljevi imadjahu svoje legiste (zakonoznance) i svoje arhive, koji im izmišljahu isto takva prava na osnovu ugovorâ, oporukâ i rodoslovljâ.

Ova velika revolucija XIX. stoljeća nije dakle još ni izdaleka gotova. Ona se nastavlja, kako je i naravski posred protu-

slovlja i svakojakih muka. Ipak uza sve to, što se tolikim opravdanim zahtjevima ne udovoljava, pravednost sve to više prevladava. I kad joj se posvema zadovolji, bit će to ujedno veliko djelo mira. Kad će to biti? Bog zna, kad će se dovršiti narodnostna revolucija. Devetnaestomu stoljeću vazda će ostati čast, da ju je barem započelo. . .

Revolucija od god. 1830. bijaše u prvo vrijeme naperena proti starijoj bourbonskoj lozi¹, proti (neustavnim) naredbama,² proti kleru, proti ugovorima od god. 1815. (t. j. proti djelu bečkoga kongresa) i proti monarhijskim alijancama (naročito proti t. zv. svetog alijanci). Programom za vanjsku politiku bijaše toj revoluciji uzpostaviti prirodne granice s pomoću oslobođenih naroda. No gle, ta je revolucija i svojim programom i svojim primjerom spojila proti Francuzkoj vladare, koji su ljubomorno čuvali svoj autoritet, i narode, koji su željno čekali svoju nezavisnost.

I tada nastadoše velika nesporazumljenja. U Francuzkoj dalje snivahu o ravnovjesju i o narodnosti u isti mah. U njoj si i nadalje umišljahu zajedno i proširenje granica i slobodno okupljanje narodâ; i dalje govorahu o ravnovjesju vladama, koje su željele promieniti međunarodne ugovore tek na svoju korist, a oslobođenje propoviedahu narodima, koji ne samo da ne htjedoše biti pod tuđinom, nego neprestance smišljahu, kako bi zahtievali tobožnju baštinu svojih pradjedova. Počevši od god. 1840. bijaše opreka podpuna, naročito između Francuzke i Njemačke, između poimanja prirodnih granica stare Galije i novoga narodnostnoga sistema. I što više u Evropi napredovahu ideje o narodnom jedinstvu i o demokraciji, to se Niemci u porajnskim pokrajinama jače približavahu ostaloj Njemačkoj.

¹ Poslie Luja XVIII. dodje na vladu brat njegov Karlo X. (1824. do 1830.) Bijaše to čovjek kud i kamo manjih sposobnosti, a daleko nadutiji od svoga brata, a uz to svom dušom odan tradicijama stare vladavine. Tako bi znao govoriti: „Volim piliti drva, nego da vladam tako, kao englezki kralj.“ (Ch. Seignobos, spom. djelo, str. 115.)

² To su zloglasne t. zv. „četiri naredbe“ („quatre ordonnances“) od 26 srpnja 1830., kojima je Karlo X. razpustio netom izabrani sabor, prije nego se sastao, uveo predbježnu cenzuru i oduzeo izbornu pravo industrijalcima, gotovo sve samim opozicionalcima. Na to se još istoga dana pobuni jedna djačka i radnička skupina pod trobojnicom, koja je i vojsci bila mila (Karlo X. uveo je, naravski, bielu zastavu); poslie tri dana barikada (od 27–30. srpnja) pala je stara omražena „restauracija“ (obnovljena bourbonska vlada).

Francuzkoj preostajale još lakši put, da si pokuša prilagoditi Belgiju, Luxemburg, Savoju i Nicu. Vlada „restauracije“, koja slabo poznaše Francuzku, ali zato dobro Evropu, slutila je to, kad se god. 1829. obratila od Rajne i okrenula k Meuzi. To ujedno opravdavaše politiku Napoleona III. god. 1859. i 1866. No osim tih kombinacija, uz koje god 1859. pristade Piemont, a god. 1866. Pruska, i to samo na čas i od velike nevolje, i koje bi možda bile izazvale strahovitu borbu i naišle na ozbiljne zapreke, — osim tih kombinacija (teritorijalnih) sve ostale namjere bijahu nedosljedne (s narodnoga gledišta) i svi ostali pokušaji neizvedivi (s obzirom na obći položaj u Evropi) . . .

Kod svih pokušaja ove vrsti (naime kod proširivanja granica), gdje je načelo geslom, gdje su revolucije izlikom, a narodi pukim orudjem, treba gvozdenih ljudi, a uz to okretnih, hladnih i odlučnih: Treba Canninga,¹ Palmerstona,² Bismarcka, Cavoura.³ Francuzka nije u krizama druge polovice XIX. stoljeća našla ljudi takova kova, da ju zastupaju i vode. God. 1840., 1848., 1859. i

¹ Georges Canning rođen je u Londonu god. 1770. Pod Pittovim štitičtvom izabran je u donju kuću već 1793. God. 1797. osnovao je dnevnik „Antijacobin“. Ministrom vanjskih posala bijaše prvi put od travnja 1807. do 1809., te je Napoleonu I. zadao malo manje jada od Pitta. Drugi put ravnaše englezkom vanjskom politikom god. 1822. Četiri godine (1816.—1820.) bijaše na čelu odsjeka za Indiju, a prije drugoga svoga ministarstva i glavnim indijskim namjestnikom.

² Palmerston, rođen 20. listopada 1784., postade članom donje kuće god. 1807., gdje je dugo vremena bio u redovima torjevaca i gdje je poslije ministროvanja u mornarici bio tajnikom ministarstva rata od god. 1809. do 1828. Tad je prešao među whige i postao ministrom vanjskih posala god. 1830., da zadade tri sta jada Luju Filipu Orleanskomu, kojega je pariška srpanjska revolucija izniela na vladu. S istoga je mjesta od god. 1835.—1841., pak od srpnja 1846. do prosinca 1851. učinio iluzornim francuzko-englezki sporazumak, najmilije djelo Napoleona III. Od lipnja god. 1859. do prosinca 1865. bijaše na čelu ministarstva, te je svojom izključivo englezkom politikom i svojom bezobzirnošću prema „prijateljskoj“ Francuzkoj mnogo doprinio, da se narodno jedinstvo Njemačke i Italije okrenulo u prvom redu proti velikoj republici.

³ Cavour je rođen u Turinu god. 1809. Najprije je služio u vojsci, zatim je radi naobrazbe svoje mnogo putovao i iztaknuo se kao odličan ekonomista. God. 1847. osnuje list „Risorgimento“ (Preporod), god. 1849. udje u piemontski sabor, u srpnju 1850. postade ministrom trgovine i poljodjelstva, 1851. još i ministrom financija, a 1852.(—1859.) predsjednikom ministarstva. Sudjelujući spretno u krimskom ratu uveo je Piemont u evropski koncerat na parižkom kongresu 1856., gdje je prvi put izrečena rieč „Italija“ u savremenom evropskom značenju. Umro je 6. lipnja 1861.

1866. ne samo da nije imala takvih vlada, koje bi se znale okoristiti događajima, nego su njezine vlade bile naprotiv takve, kakvih je trebalo takmacima, da se okoriste pogreškama, što se počinjahu u njezino ime, i da dobro upotrijebe sgode, kojima se njezini predstavnici ne znadoše poslužiti.

U ostalom nije Francuzka jedina velika država, koju je njezina šteta u ovom (XIX.) stoljeću naučila, da se državne kombinacije ne provode nekažnjeno s pomoću narodnih revolucija u tuđini, i da se ne može u isto vrijeme bez kobnih posljedica voditi praktična politika interesa: povećavanja i prevlasti, s nesebičnom politikom, koja donosi ugled i poštovanje. Tko hoće da osvaja, ne smije tražiti ničije zahvalnosti; tko se hvasta, da oslobadja, ne smije težiti za gospodstvom. To je vriedilo za kraljeve, to još više vriedi za narode, od kojih je svaki u svojoj domovini s ovoga gledišta kraljem. Gorčakov se o tom uvjerio još s većom bolju, nego njegov stari prijatelj Thiers, jer Gorčakov¹ je ovakvu nespojivu politiku vodio do kraja, to jest do berlinskoga kongresa, dok se Thiers² na svoju sreću . . . zaustavio god. 1840. Aleksandar II. još je teže to izkusio: Balkanski poluotok bijaše njegova Italija.

¹ Aleksandar Mihajlović Gorčakov rodio se 1797., te je još veoma mlad kao attaché ministra Nesselrodea sudjelovao na svim trim kongresima „svete alijance“: u Opavi 1820., u Ljubljani 1821. i u Veroni 1822. Godine 1824. postade tajnikom ruskoga poslanstva u Londonu, god. 1830. ruskim zastupnikom u Florenciji, god. 1832. attachéom ruskoga poslanstva u Beču. Od god. 1841.—1854. zastupaše Rusiju u Stuttgartu, te se u to vrijeme sprijateljio s Bismarckom, kojega držaše tako iskrenim, te mu je, zamijenivši Nesselrodea (od god. 1856.) za vrijeme dugoga svoga upravljanja ruskom vanjskom politikom (od 1856—1881.), često dao čitati tajne brzojave prije, nego ih je sam otvorio. Umro je 14. ožujka 1883. uvjerivši se, ali prekasno, o Bismarckovoj neiskrenosti i o tom, kako je uzalud god. 1854.—1856. bio poslanikom u Beču.

² Thiers se rodio u Marsilji 15. travnja 1797. God. 1821. dodje u Pariz, gdje od 1823.—1827. izdade svoju „Povjest francuzke revolucije“, utemelji novom godinom 1830. (s Carlerom i Mignetom) „National“. Postade zastupnikom, ministrom unutrašnjih posala (1832.), trgovine i javnih radnja (1834.—1836.), članom Akademije 13. prosinca 1834., predsjednikom ministarstva najprije 1836., a onda 1. ožujka 1840. U veljačkoj revoluciji 1848. postade opet ministrom, a kasnije kao vodja monarhističkih stranaka doživi prevrat Napoleona III. 2. prosinca 1851. Poslie dvanaest godina povede opoziciju proti Napoleonu, a u rujnu i listopadu 1870. podje Evropom u ime narodne obrane proti pruskoj invaziji. Za narodnu skupštinu 1871. izabralo ga 27 kotara, a od 31. kolovoza 1871. do 24. svibnja 1873. bijaše i predsjednikom republike. Umro je 3. rujna 1877.

Ovo su stroge, ali poučne misli. Za našu republikansku demokraciju čini se, da je njima prožeta: iskustvo ju je naučilo, da svoju veličinu traži samo u svom domaćem napredku, to jest u radu i u miru, jer joj bez toga nema obstanka. Iz naše prošlosti nameće nam se neoboriva pouka, da vazda moramo znati, što hoćemo i da nikada ne smijemo htjeti, što ne možemo. A tu treba pamtiti, da u ovom vieku nije ništa moguće i da u buduće ne će ništa biti trajno, što ne budo na temelju ovih dvaju životnih principa modernih naroda: demokracije i narodnosti. Izliečiti zlo, što ga nanieše zloporabe jednoga i drugoga ovoga načela, mogu samo ljudi više inteligencije, koji će ove principe dublje shvatiti i pravednije provoditi, koji će više poštivati slobodu svakoga čovjeka pod demokratskom vladom i narodno čuvstvo svake skupine u međunarodnim odnošajima.¹

Svi noviji sukobi medju evropskim narodima to su jači, što više utjecaja imaju široki slojevi na vladu u obće, a na vanjsku politiku napose. No to nije i ne može biti nikakav dokaz proti demokratizaciji svega javnoga života. Ta Ugarska, a još više Hrvatska danas su u Evropi jedine dvie države, u kojima nema ni širokoga, a kamo li obćega izbornoga prava; pa ipak nikada ne bijahu napetiji odnošaji medju Magjarima i Austrijancima na jednoj strani, a medju Hrvatima i Magjarima na strani drugoj, da i ne spominjem tolikih nevolja i neprilika u unutrašnjem državnom životu koliko Ugarske, toliko Hrvatske. I zato se može raditi samo o tome, kako netom reče Sorel, da se demokracija dublje shvati i pravednije provodi, da se u unutrašnjoj politici poštuje ličnost i obitelj, ili kako bismo na narodnu kazali: svetost kućnoga praga, a u političkim federacijama i međunarodnim koncertima da narodi kao kulturne organizacije i moralni subjekti budu isto tako nepovredivi, kako su već odavna nepovredive privatne i javne zemljišne granice. Drugim riečima: podpuna demokracija ne može biti samo socijalna i privatopravna, nego ima biti još nacionalna i javnopravna. I što više bude takova, to će biti jačim i značajnijim obilježjem Evropi, od kuda se već sada proširila u novi svijet, a od kuda u stari svijet, naročito na daleki azijski iztok, prenosi na žalost do sada daleko više svojih mana, nego svojih vrlina.

¹ Albert Sorel, *Nouveaux essais d'histoire et de critique* (Paris, Plon, 1898.), str. 99.—107.

9. Evropska diplomacija.

Predsude o diplomaciji.

Otkad je Evropom prevladalo i sve više prevladava demokratsko shvaćanje u javnom i privatnom životu, od tada se više puta činilo, da će diplomacija izgubiti svaku svoju vrijednost. Naročito kod malih naroda, koji bijahu, a i danas su žrtvom novije diplomacije, ukorenila se protiv nje i mržnja i omalovaženje, koje bi bilo nerazumljivo, da ne vidimo i u privatnom životu, kako se najviše omalovažavaju one uredbe i oni ljudi, koji su najjače omraženi. No jedva da ima kobnije predsude i pogibeljnije stranputice, i to baš za male države i narode, nego što je ovakav neprijateljski, samo negativni odnošaj prema onomu faktoru u javnom evropskom životu, koji u najnovije vrijeme sad više, sad manje odlučuje sudbinom celoga svijeta.

Diplomacija pojedinih država. — Tajna diplomacija.

Do god. 1648., naime do westfalskoga mira, nije bilo ni evropskoga javnoga prava, a kamo li evropske diplomacije. No Evrope s gledišta međunarodnoga prava ne bijaše još ni u vrijeme francuzke revolucije. Nju je istom ta revolucija počela stvarati, a stvorit će ju do kraja stopram gospodarska i politička žuta i američka opasnost, koju dalekovidni Evropljani već odavna navieštahu, a danas ju priznaju već sve evropske vlade.

Bečki je „kongres“ stvorio temelje evropskomu javnomu pravu i na njem zapravo počinje istom evropska diplomacija. Do tada bijaše samo diplomacije papinske i habsburške, bourbonske i hohenzollernske, pak holandske, englezke, švedske, ruske i — turske. U takvim državama, gdje bilo gradjanstvo, bilo plemstvo imadjaše prvu ili važnu rječ, diplomacija za rana prestade biti čisto dvorskom i dinastijskom; tako je bilo u Holandiji, Englezkoj i Švedskoj. Isto tako bijaše i u državama, gdje je vjera osnovom i svemu javnomu životu, kako je to u Rusiji i u Turskoj. Najduže je ostala diplomacija ne samo dinastijskom, nego čisto ličnom u Francuzkoj i u Austriji, te se naročito za Luja XV. tako izrodila, da je sam Luj XV. uz službenu svoju diplomaciju imao čitavu vojsku uhoda i pouzdanika, koji su kao tajna diplomacija nadzirali i — osujećivali osnove njegovoj više manje javnoj diplomaciji.¹

¹ Dušom toj tajnoj diplomaciji postade doskora grof de Broglie, koji god. 1755. u oči sedmogodišnjega rata zamisli ovu zanimivu osnovu: Poja-

Evropska diplomacija: Konferencije i kongresi velikih vlasti.

Od kad je u jednu ruku Pruska bezobzirnom svojom osvajačkom politikom ponukala Habsburgovce, da se izmire s Bourboncima, i osobito od kada je Napoleon jednako revolucionarnim idejama, što ih je širio, kao i svojim pobjedama ne samo sblizio sve evropske vladare, nego i istu Englezku povukao iz njezine osamljenosti, od tada se sva evropska velika pitanja rješavaju ili na konferencijama, ili na kongresima, u kojima sudjeluju diplomatski zastupnici svih velikih vlasti. Tih vlasti bijaše do polovice XIX. stoljeća pet: Francuzka, Austrija, Englezka, Rusija i Pruska, a od god. 1856. tu je i Piemont u ime Italije, a onda (od 1861.) ujedinjena Italija.

Kad onako u razgovoru kažemo: bečki, pariški kongres, ili frankfurtski, pak berlinski ugovor, ili kad o tom što god u novinama napišemo, ili pročitamo, ni ne slutimo, koliko je vještine, koliko znanja i koliko napora trebalo za ovakve sastanke i za redakciju jedne jedine stavke. Nego stvar će nam biti jasnija, ako se sjetimo, kako se teško laćaju zajedničkoga posla zavadjeni susjedi, oprečne stranke i ogorčena bratska plemena. I kad uvažimo, kako je mučno uvести mir u jednu obitelj, u jednu obćinu, u jedan narod, ili u jednu državu, onda ćemo istom pravu ocieniti zamašnost i blagoslovnost evropske diplomatske akcije.

Već sam bio iztaknuo, da poslie bečkoga kongresa osim pojedinih revolucija (španjolske 1820., francuzke, belgijske i poljske 1830. i gotovo obće evropske 1848.) ne bijaše evropskoga sukoba sve do krimskoga rata (1853.—55.), a isto tako ni poslie berlinskoga kongresa, koji je iztočno pitanje samo još više zaoštrio, davši Rumunjskoj bugarsku Dobruču, Crnoj Gori neke arnautske krajeve i stisnuvši Srbiju izmedju zaposjednute Herceg-Bosne i još uvijek turske Macedonije. Pa je ipak taj i takav kongres stvorio takvu osnovku, da već više od četvrt stoljeća nije bilo većega evrop-

ćana Poljska ima se sjediniti s pojačanom Saskom, te ove obadvie jake države opirući se na Tursku i Švedsku, imadu postati neprekladnom zaprekom za Rusiju. Prusiji se ima dati Hanover za to, da bude proti Englezkoj. Sve njemačke male države i nadalje imadu ostati u francuzkom prijateljstvu, vazda spremne, da na mig iz Pariza pritisnu Austriju, te bi Francuzka svu svoju slobodnu snagu mogla upotriebiti proti Englezkoj. No Fridrik II. prevari Francuzku i spoji se — s Englezkom. Vidi poblize: Sorel, *Essais*, str. 168—172, u studiji: *Tajna diplomacija Luja XV.*

skoga rata i da se bratoubilački srbsko-bugarski rat od god. 1885. kao i bezumni grčko-turski rat od god. 1897. za pobijedjene ratujuće strane svršio bar bez gubitka narodnoga zemljišta, što bi i za Srbiju i za Grčku bilo zapravo iznakaženje narodnoga tiela.

Istina, dosta se često govori i piše: bolji je i rat od ovakvoga oružanoga mira. No tko je tako govorio i poslie krvave englezko-burske vojne, svakako se predomislio videći u sadašnjem rusko-japanskom ratu, što to znači, kad se na život i smrt pobiju dva velika naroda, koji su ujedno velike moderne države. I nema sumnje, da je upravo strahovita krvava borba u Mandžuriji bila najjačim sredstvom francuzkoj diplomaciji, kad je u listopadu 1904. zapriečila englezko-ruski oružani sukob, koji bi ne samo Evropu, nego gotovo čitavu zemaljsku kruglju bio pretvorio u golemu klaonicu.

I baš taj fakat, što ni hullska nesgoda, kod koje je ruska baltijska mornarica bila onako oštetila englezko ribarsko brodoglavlje, nije dovela do rata samo zato, što je evropska, naročito francuzka diplomacija više evropske, a najviše ljudske interese stavila i nad svjetsku politiku Velike Britanije i Rusije, baš ta činjenica najjasnije dokazuje, kako savremena diplomacija nije ni u tajnom spletkarstvu, ni u praznim frazama, kako si to obično mislimo.

Prevrat u diplomaciji uvedenjem brzogajava.

Nego tu odmah treba naglasiti, da nema zvanja, što bi ga moderni napredak bio tako otežćao, kako je to sa zvanjem diplomatskim.

„Brzogajav, a još više telefon, više promieniše političke odnošaje medju narodima, nego što željeznice preokrenuše njihove gospodarske prilike . . . Brzogajav je stubokom prevrnuo svu nekadašnju diplomaciju. Njime je na diplomatsko područje iznenada i bez ikakva prelaza stupio onaj elemenat, što ga sa svim svojim umiećem gone od zelenoga stola: u diplomaciju je stupila strast.

Mi se možemo smijati okolišanju i sporosti stare diplomacije. U istinu, njezina je forma to smješnija, što je nenaravnija i svečanija; ali se do sita možemo smijati samo onda, kad se proces vodi za kakvu tricu. No ovdje tomu nije tako. Kad se naime sukobe diplomati, onda su u sporu najvažnije stvari na svijetu, te trošak parnice plaća čovječanstvo, a konačnu odsudu krvlju svojom

pečate narodi. U svakom takvom sporu stavlja se na kocku nezavisnost naroda, život ljudi, prosvjeta vjekova, mladež čitave jedne domovine i nepoznato bogatstvo narodnoga genija, koje se daje na volju ratnoj sreći, a da nismo kadri ni ocijeniti njegove vrijednosti. I zato se ne smije toliko blago strovaliti u ponor jednim kretom ruke. Zato kod onih, kojima su povjerene duše i narodi, srčba postaje zločinom. Pa ipak nema čovjeka, koji bi bio stalan, da se ne će razgnjeviti, kad se u njem razplamte velike strasti i kad mu dirneš u živac; nema ni glave, u kojoj se ne bi zavrtjelo, kad pogleda s visine, od kuda se gleda na zemaljska kraljevstva. U takvim slučajevima treba štita i ograde.

Stara diplomacija našla je oboje u svom postupku i u svojim predstavnicima . . . Bijaše spora, nije se ljutila, a rado se zaustavljala i rado dremala . . .

Pa bio si i prisiljen razmišljati, kad je glasniku trebalo iz Pariza u London pet dana, kad si odgovor na kakav bečki argument mogao poslati istom za dva tjedna, i kad si morao čekati gotovo mjesec dana, da saznaš, kako u Petrogradu prosudjuju ono, što se događa u Turskoj . . . Danas glasnici putuju munjevitim vlakom. Pogledajte samo kakav poštanski almanah prije petdeset godina i željeznički vozni red posljednjega mjeseca: prisposobite vrijeme dolazka i odlazka, pa ćete imati točno mjerilo, da prosudite, koliko današnji naši ministri moraju biti i jačega karaktera i genijalnijega duha od svojih predšastuika. Danas nema ni podređenoga državnika, ni neznatnoga kakvoga diplomatskoga zastupnika, koji ne bi morao biti deset krat razboritiji od Mazarina i hladniji od Talleyranda, i to da samo izbjegne teškim pogreškama i kobnim bedastoćama

Pogibelji od nagle diplomacije.

Danas strast sukob započinje, silovitost njime ravna, sila ga rješava. Predstavite si jednoga Richelieua i jednoga Bismarcka, ili Luja XIV. i Fridrika II., gdje svaki iz svoga kabineta u naglom dialogu skuplja stoljetnu svadju dinastijâ i narodâ. Pokraj telefona, kojim se razgovaraju, imadu telefon za svoje ministre. Jedna oštra rieč, i već je vojsci dana zapovjed, da se u vojarnama spremi, i već se na prugama pomiču parostroji. I što je tamo kod telefona oštrija prepirka, to se vojske naglije približuju granicama . . .

Onaj čas, kad je rat naviešten, ujedno i plane, i čitava ljudska pokoljenja pokošena su i prije, nego čovječanstvo znade, zašto.

I nemojte misliti, da za ovakve nenadane sukobe treba vanrednih genija. Ovakve strahote mogu na narode strovaliti i obični naduti i nagli ljudi. Dapače ograničen čovjek i jest za to veoma sposoban, pa nema uredaba, kojima bi se narodi pred tim mogli osigurati. Bojati se je dapače, da će se ovakvi događaji to naglije razvijati, što su slobodnije i demokratskije vlade, koje se sukobe . . . Kad se koji sabor razpali, nitko ga više ne zaustavi. Sva rječitost jednoga Thiersa nije god. 1870. mogla dobiti jednoga sata za razpravu . . .¹

Meni nije do slavohlepnikâ i silnikâ. Oni će uvijek naći sredstava, da se izvuku iz škripca. Ti me ne zanimaju. Ja mislim na one narode, kojima se groze, koje hoće da pokore i koje zato izazivlju: agituju među njima, draže ih, nastoje, da izgube glavu i da se bace u vrevu, kako bi se za njih moglo nepobitnije utvrditi, da su oni pogibeljni miru. Za ovakve je narode još uvijek najbolje sredstvo: odgoda. Mislim i na one narode, što ih neki častohlepnici opijaju i bacaju u vratolomne podhvate i u krvave pustolovine, gotovo uvijek na njihovu štetu. Za ove je spas u trieznu promišljanju“ . . .

Zadaca diplomacije.

Tako duboki i pravedni Sorel.² Posljednjim ovim njegovim riečima, kod kojih je uz svoju Francuzku očito mislio i na nas Slavene izvan Rusije, proti kojima je napereno toliko bajuneta i za koje se još uvijek lievaju toliki topovi, tim riečima treba svakako dodati još ovo: Za male je narode baš u tome najveća opasnost, što u njih ima upravo na političkom polju najmanje velikih ljudi. Naročito to vriedi za diplomaciju. Ta eto primjerice kod nas Hrvata nazvat ćemo diplomatom čovjeka, koji obučen po najnovijoj modi počne s nama sladko i frazerski govoriti, želeći od nas izmamiti kakvu korist. A kad tamo, to ne bi bio diplomatski poslužnik ni prije sto godina, a kamo li od onoga vremena,

¹ Thiers je zaklinjao francuzku komoru, da počeka, dok se vidi, je li pruski kralj u istinu teško uvriedio francuzkoga poslanika. Sve uzalud: I zastupnici poput svjetine na ulici vikahu kao pijani: U Berlin, u Berlin! . . .

² Essais, zadnja studija pod naslovom: La diplomatie et le progrès, str. 272—278; za posljednji citat str. 274 i 275.

kad najprije Napoleon I., a onda Cavour i Bismarek počеше otvoreno govoriti o najsmionijim osnovama i za te osnove interesovati najšire slojeve društva, ne izključujući ni ženâ.

I diplomacija se dakle, od kad je evropska, nije samo ponarodila, nego i demokratizovala i socijalizovala. I zato u nijednom narodu, osobito u malenom, ne smije više biti ni vlada, ni narodno predstavništvo u rukama ljudi, koji iz srednjega vieka imaju možda samo staležki ponos i gospodske potrebe, a iz novoga doba samo kroj odijela i pregršt salonskih fraza. Savremena evropska diplomacija traži uz savršenu baštinjenu ugladjenost forme duboki smisao i stvarni sadržaj, to jest svestrano poznavanje svih onih težnja i potreba, što ih brani, ili pobija. Jednom riečju: savremena je diplomacija već preko pol stoljeća ne samo velika umjetnost, nego i temeljita znanost, u kojoj se skuplja sva moderna politika: i trgovačka i vjerska, teritorijalna i socijalna, i narodnostna i svjetska. Izmedju diplomatâ i političarâ danas je samo ta razlika, što diplomat službeno zastupa velike interese, pa je zato i dužan, da prema svojoj vlasti i odgovornosti kud i kamo više znade od običnih političara, i da bude od njih susretljiviji, razboritiji i dalekovidniji.

Evropska je diplomacija danas najviši stepen evropske politike, te se u njoj najjače, ako i u najblažoj formi izrazuju svi novi faktori javnoga evropskoga života, naročito demokratizam, koji se ovdje proširuje u obću formulu velikih svjetskih interesa, a posebice u princip obćega mira i ljudske civilizacije.

DRUGI DIO:

ČETIRI PODRUČJA EVROPSKE KULTURE.

Uvod.

A. Snaga evropskih kulturnih elemenata.

1. Afrički i azijski osvajači ne ostaviše u Evropi kulturnih tragova.

Egipćani. — Kartadžani.

Od sva tri kopna staroga svijeta Afrika se najmanje proširivala izvan svojih prirodnih granica. Najstarija egipatska povjest priča nam doduše o prodiranju nekih egipatskih osvajača u iztočno primorje Sredozemnoga mora, u Feniciju i Palestinu, pa i dalje u unutrašnju prednju Aziju, no ovo egipatsko gospodstvo nije ostavilo nikakovih dubljih tragova na onim narodima i zemljama.

Mnogo kasnije, ali još uvijek nekoliko stoljeća prije Hrista, zavladaše Kartadžani gotovo svom Sicilijom i najvećim dielom današnje Španjolske. No ni Kartadžani se ne mogahu stalno utvrditi proti grčekomu, a kasnije proti rimskomu uplivu i vlasti, a koliko je njihovo gospodstvo bilo jače i trajnije od egipatskoga gospodstva u susjednoj Aziji, ne ide to na račun Afrike, jer su Kartadžani, kako znamo, svojim porietlom najčišći azijski Semiti.

Persijanci.

Iz Prednje i Srednje Azije razlievahu se kroz stoljeća velike osvajačke poplave po južnoj i iztočnoj Evropi, ali ni u njihovom metežu ne bijaše baš mnogo kulturnih naplava.

Na malu ili na grčku Evropu nahrupiše svom silom u V. stoljeću pr. Hr. Persijanci ili Medijanci. Svi znamo, ili se barem više ili manje sjećamo, kolikim smo zanosom pratili danas poslie dvie i pol tisuća godina junačku helensku obranu na Marathonu, u Thermopilima i kod Salamine protiv kud i kamo brojnijega napa-

dača. Pa kad bi i bilo istinito mišljenje, koje se u novije doba češće pojavilo, da Grei baš ne bijahu takvi junaci, kakvima ih prikazuju njihovi povjestničari, jedno je ipak nesumnjivo utvrđeno: Persijanci ne ostaviše iza sebe nikakvih uredaba ni u Maloj Aziji, a kamo li na jugoistočnom dielu današnjega balkanskoga poluotoka. Bijahu dakle samo pustolovni, a možda i hrabri osvajači, ali upravnim sistemom svojih satrapija ne uspješe nimalo izvan svoje domovine.

Huni. — Avari.

Već je klasička rimska Evropa imala dosta neprilika s Azijom, naročito s Partima, koji vladahu od Kaspijskoga mora do Inda, i koji se usudiše podići glavu proti Rimu i onda, kad se pred rimskim orlom plašno ščućuriše svi puci oko Sredozemnoga mora.

Ali istom sredovječna Evropa osjeti, što je azijska najezda. Najprije se poput orkana podigoše Huni iz Srednje Azije, tamo negdje od Kaspijskoga mora, preletješe istočnom i srednjom Evropom, da istom na Katalaunskim poljanama god. 451. (na Marni u Francuzkoj) dožive poraz, poslie kojega se povukoše na Dunav, gdje ih doskora nestade bez traga. Slično se dogodilo i Avarima, koje mi zovemo Obrima, što kod Čeha i Poljaka znači: gorostasi, i kojima je zadnju snagu skršio Karlo Veliki.

Arap i Turci (Osmanlije). — Magjari i Mongoli.

Dok je tako istočna, srednja, pa čak i zapadna Evropa stradala od srednjoazijskih osvajača, podigoše se poput gradonosnoga oblaka Arapi u zanosu svoje nove vjere, da preko čitave Afrike, preko Gibraltara i Pireneja padnu u južnu Francuzku. No tu se njima desi isto (732.), što se je pred tri stoljeća bilo desilo Hunima u sjevernoj Francuzkoj, s tom razlikom, što se Arapi iza Pireneja uzdržaše punih sedam stoljeća. Ovo je najduže azijsko gospodstvo nad dielom Evrope, pa ni ono nije ostavilo za sobom kulturno-socijalnih uredaba, nego tek uspomenu na uzorno obrađivanje polja, pak granadsku Alhambru kao remek djelo gradjevne umjetnosti.

Baš prije toga, nego što se Spanjolei oslobodiše arapskoga jarma, utvrdilo se gospodstvo novih azijskih osvajača, Turaka ili Osmanlija, na većem dielu balkanskoga poluotoka, da se doskora protagne i na veći dio Podunavlja. Davno prije toga prohujiše gotovo

svom Evropom poput Hunâ tada još divlji Magjari, a današnju Rusiju, koja se jedva bila počela oporavljati od tolikih pustošenja, podvrgoše si Tatari ili Mongoli. No Magjari, dospjevši na svoju sreću u krilo najkulturnijega evropskoga plemena, dobiše od nas Slavena sve, što im mogosmo dati, a da pri tom ništa ne izgubiše od onoga, što kod njih bijaše osebujno i razvito, te danas ima Evropa u malom živi primjer one prave kulturne asimilacije, koja je postala već i idealom najumnijih Rusa i Francuza za rusko područje u Aziji i za francuzko u Africi.

Mongoli i Turci, ostavši u svezi sa svojom kolievkom i dobivajući vazda svježih osvajačkih sila iz prostranoga svoga azijskoga zaledja, postaše kao slavenski gospodari u jednu ruku još silovitiji, a u drugu ruku sve to mekoputniji. Slavenska razejekanost u Rusiji i u Podunavlju činjaše im se dovoljnim jamstvom za njihovo trajno gospodstvo.

No Rusija se neopazice sabiraše oko Moskve, te god. 1380. bijaše tako jaka, da je veliki knez Dmitrij Donskij s vojskom od dviesta tisuća ljudi mogao dočekati kana Mamaja i poraziti ga na Kulikovu polju (u današnjoj Talskoj guberniji pri ušću Neprjadve u Don) dne 8. rujna iste godine. U Podunavlju opet razbijahu se turski valovi o crnogorske hridi, o ostatke države Hrvatske i o prsa stotine vitezova poljskih, koji dospješe i na to, da oslobode Beč od sigurne propasti. Medjutim je iz zapadne Evrope vrenula narodnostna iskra, koja je i na Podunavlju i na Balkanu užegla vatru, od koje izgorješe vojnički šatori osmanskih osvajača najprije u Srbiji i Grčkoj, a onda u Rumunjskoj i Bugarskoj. I gle čuda: čim ti šatori planuše, ostavljahu osvajači ne samo svoje kuće i polja, sela i gradove, nego i svoje grobove i mošeje. Tek jedan dio ostade ih u Bugarskoj, dok u ostalim spomenutim oslobodjenim zemljama nema višestoljetnomu turskomu gospodstvu u svakidašnjem životu ni traga, osim sad češćih sad redjih turskih riječi u pučkom govoru.

Zaključak.

Medju azijskim osvajačima ne bijaše dakle u dugom nizu stoljeća nijednoga Aleksandra Velikoga i nijednoga Jermaka, jer u Srednjoj i Prednjoj Aziji ne bijaše i nema naroda poput Grkâ, ili poput Rusâ. I gledajući u starom vieku, kako se Grčka širila u Aziju do Inda, pa videći danas, gdje se Rusija prostrla sve do

Pamira i preko kitajskoga zida, a znajući, kako je malena Evropa zavladala više radom, nego silom, većim dielom Azije i gotovo svom Afrikom, da i ne spominjemo Amerike i Australije, moramo doći na misao, da evropska kultura ima od vajakada i nešto više osim Kruppovih topova i Mauserovih pušaka, koje su joj i onako tek nedavni pomagači, ili bolje odmagaći.

2. Što je evropsku kulturu učinilo višom od azijske i afričke.

„Trula“ Evropa. — Savjest i uvjerenje u evropskoj kulturi.

Mi Evropljani u obće, a naročito mi Slaveni, sad se odviše hvalimo, sad opet previše kudimo. Našim su vladama obično sve uredbe javnoga života savršene, dok opozicije svemu prigovaraju, ako već svega i ne ruše. Osim toga ozljovoljuju nas glasovi o neslućenu napredku u Americi i Australiji, te se domaćemu nezadovoljstvu primieša još i nešto zavisti, koja se najlakše pretvori u ogorčenje na trule i preživjele evropske prilike.

Ako je istina, da ne možemo pravo i trajno zavoljeti ono, što dobro ne poznamo, isto je tako nepobitno, da se koječemu samo zato divimo, jer smo odviše daleko, a da bismo vidjeli jezgru same stvari, kao što opet u drugu ruku oštro sudimo, pa i žigošemo svoje ljude i svoje prilike ponajviše zato, jer njihovu nesavršenost samo ne gledamo, nego često i na sebi teško osjećamo.

Jedino se tako dađu protumačiti žestoki napadaji na sav današnji javni i društveni poredak, na koji su do skrajnosti ogorčene naročito t. zv. radikalne i revolucionarne stranke i struje.

Radikalaca je ipak u našem evropskom društvu velika manjina, a pogotovo to vriedi za ozbiljne revolucionarce. No upliv je njihov ipak vanredno jak i redovno vrlo blagoslovan. Ta promislimo samo, kako je uznapredovalo i kako se u socijalnom pravcu razvilo najnovije zakonodavstvo, sudstvo, uprava i školstvo gotovo u svim evropskim državama, i to ponajviše pod pritiskom organizovane socijalne demokracije.

Ali još na koncu prve polovine XIX. stoljeća — kod nas u Hrvatskoj i danas — socijalista je bio isto, što i neobuzdani revolucionarac, gori od najpokvarenijega zločinca. Pa ipak se vazda nalazilo dosta ljudi, koji su uza sve žrtve i uza sve pogibli, dapače za cieniu svoga života, htjeli biti takvi i još kojekakvi drugi „zločinci“: U Evropi se pojavije mučenici uvjerenja gotovo u

većem broju, nego nekada mučenici vjere. I eto, to je prva i glavna osebina evropske kulture.

Ta se osebina silno iztiče već u drevnoj Grčkoj: Sokrat je uza svu svoju poslušnost atenskim zakonima volio izpiti vrč otrova (399. pr. Hr.), nego priznati, da je svojom naukom o životnim kriepostima zavodio i kvario atensku mladež. Od toga doba nije se zatrglo pleme Sokratâ, a ponajveći njegov potomak iz našega roda, Jan Hus, volio je živ na lomači izgorjeti (6. srpnja 1415.), nego da zabludom nazove svoje uvjerenje o tadašnjoj pokvarenosti katoličke hierarhije i o protukršćanskoj njezinoj praksi pri trgovini s crkvenim častima i oprostima.

Kad promislimo, šta je jednomu Grku bio rodni grad,¹ a što sredovječnomu uzornomu svećeniku crkvena disciplina i papinska vlast, onda ćemo u Sokratu i u Husu vidjeti personifikaciju evropske slobodne ličnosti, ili još točnije evropske individualne savjesti, koja se diže proti čitavomu svijetu u uvjerenju, da je božjom lučju, razumom, našla i spoznala pravu istinu.

Četiri elementa u evropskoj kulturi.

No grčka i rimska ličnost, kolikogod bijaše intelektualno tako razvita, da nam je u Platonu i Aristotelu podala najsvršeniju staru, u mnogočem vječno mladu filosofiju, i da nam je u rimskom pravu podigla ne samo spomenik zdravoga razuma, nego i prvi ljudski osnov uredjenoga društva, ipak je ta ličnost bila sputana tolikim praznovjerjem i nesvjestna moralne svoje vrijednosti i veličine. Od tih predsuda, od vjere, koja zapravo bijaše grubo praznovjerje, dakle iz moralne potištenosti i praznine, izvela je grčko-rimski svijet istom kršćanska nauka.

Ali intelektualna i društvena snaga — grčka filosofija i rimsko pravo — bijaše tako velika, te se već činilo, da će se stari svijet

¹ „Ni Grei, ni Rimljani ne imadjahu kolonijâ, kakve su danas... Ne smijemo nipošto misliti, da je (rimska ili grčka) kolonija nastala slučajno, ili samovoljom nekolicine izseljenikâ. Četa pustolová ne mogaše nikada osnovati grada i ne imadjашe prema klasičkim izjavama prava, da se uredi u občinu... Prvi uvjet, da se utemelji grad, bijaše: imati uza se svete vatre. Drugi uvjet bijaše, voditi sa sobom takovo lice, koje bi bilo sposobno, da obavi obrede kod polaganje temelja. Sve to dobiše izseljenici od matere domovine. S njezina ognjišta odnašahu vatru, iz nje vodjahu sa sobom i člana koje svete obitelji.“ Fustel de Coulanges, *La Cité antique*, str. 252.

okameniti i ukočiti uza svu svježinu i mladost kršćanskoga duha. I trebaše nepreglednih i nesavladivih „barbarskih“ pukova, da stariu grčko-latinskim svietom ne samo izvana potresu, nego da u nj unesu četvrti evropski kulturni elemenat, slobodnu ličnost bez obzira na inteligenciju, na nekakav pravni sistem i na koju mu drago vjeru. Tako je Evropa dobila četiri svoja ugajna kamena: grčku filosofiju zdravoga razuma, rimsko pravo realnih društvenih potreba, kršćanski moral s božanskom sankcijom i s čovječjom slobodnom voljom i napokon „barbarsku“ ličnost, koja je znala u kratko vrijeme ne samo usvojiti sva tri prije spomenuta elementa, nego ih još prodahnuti onom živom djelatnošću, koja se jednako zrcali u sva tri glavna evropska plemena, u Slavena, Germana i Kelta.

Kakogod bili važni i plodotvorni svi ovi spomenuti kulturni elementi, ne bi se evropska civilizacija bila riešila grčke jednostranosti i rimske praktičnosti, koja se najvoljela služiti silom, a pogotovo ne bi bila Evropa tako skoro izašla iz sredovječne pometnje medju javnim i privatnim pravom, medju dužnostima prema Bogu i prema ljudima, prema društvu i prema pojedincu, da „barbari“, osobiti slavenski, ne donesoše još jednoga novoga elementa, koji je prema kulturi i ostaloga staroga svieta i novih država u Americi i Australiji najčastnija i najblagoslovnija naša evropska osebina.

3. Pravo slabijega u evropskoj kulturi.

Azijsko-afričko i rimsko pravo jačega.

Već je postalo poslovnim njemačko sredovječno pravo jačega (Faustrecht). Čim velimo „njemačko“ i „sredovječno“, tim kazujemo, da je to čudno pravo bilo preotelo maha, i to tek samo iznimno na jednom evropskom području i tek u jednom razdoblju evropske povjesti.

No što je kod nas u Evropi izuzetak, to je u ostalom starom svietu pravilo, a bilo se bojati, da će tako biti i u novim američkim i australskim organizacijama.

Jedan jedini pogled na azijsku povjest dokazuje, da su tu živjeli i obastali samo veliki narodi i velike države, te su se manji narodi i plemena mogli zakloniti i spasiti od robstva tek na visočinama Himalaje, na gorama kavkazkim, u pustarama srednjo-

azijskim i u ledenim ravnicama sibirskim. Maloga kulturnoga naroda i male kulturne države Azija ne imadjaše, pa nema ni danas. Dva jedina mala azijska kulturna naroda, Feničani i Židovi, raztepoše se izvan svoje domovine, koja je u ostalom više evropska nego azijska, da jednih s vremenem nestane, dok drugi postadoše najprije financijalna poluga, a onda i revolucionarni kvasac čitavomu evropskomu društvu.

„Kao i vrijeme, ima i zemlja tri svoje dobe. Azija i Afrika predstavljaju prošlost, i upravo zato nastade u njima društvo, kojemu je na vrhu silnik, a temeljem rob. Amerika predstavlja budućnost, pa zato u njoj ne vidimo baštinjenoga aristokratizma. Medju azijskim robstvom i američkom slobodom, medju kastama staroga i demokracijom novoga svijeta, medju sjenom prošlosti i zorom budućnosti diže se Evropa, kao slika sadašnjosti, izvrgnuta dvjema nepomirljivim principima . . .“

Ovako Emilio Castelar u svojoj „Evropskoj Politici“¹ konstatuje osnovnu razliku medju Evropom i ostalim starim i novim svijetom, ali za razlog toj razlici navodi samo pjesničku frazu: Azija je s Afrikom prošlost, Amerika budućnost, a Evropa sadašnjost. No unutrašnji uzrok ovakvim stoljetnim, pa i tisućljetnim faktima mora biti mnogo dublje. Pa u istinu i jest: Azija i Afrika ne poznavahu i ne poznavaju prava slabijega ni u privatnom, ni u javnomu životu. Azijskomu i afričkomu društvu temeljem je samo sila i vlast, koju su uzalud pojedinci, primjerice Budha, nastojali oslabiti negativnom naukom o ništetnosti svega na svijetu i tugaljivom filosofijom o jednakosti svih ljudi u patnjama i u — smrti. Takva nauka i filosofija samo je još jače prignjavila azijsko roblje utisnuvši mu živu na čelu pečat smrti.

Svi smo se već više ili manje divili rimskom pravu, o kojem je i ovdje bilo spomena, kao o prvom sistemu zdravoga imovinskoga i društvenoga uredjenja. No tu sada treba naglasiti, da je rimsko pravo prvobitno imalo za osnov princip azijske samovolje i vlasti patricijske, koja je bila kroz čitava stoljeća prava pravcata tiranija nad bezpravnim gotovo plebejcima. Sjetimo se samo, da je po rimskom pravu otac mogao po tri puta u robstvo prodati svoga sina i da je žena bila dugo vremena kao puka stvar. Isto

¹ Emilio Castelar, „La Politique européenne“ (Paris, Alcan, 1897., str. 141. in 4°, ciena 3 fr.), str. 20.

tako ne smijemo zaboraviti, da je ovo i ovakovo rimsko pravo, kojemu se mi toliko divimo, sabrano i konačno uređeno u VI. stoljeću kršćanstva (pod carem Justinijanom I., koji vladaše od 527.—565.), i to ne u svjetovladnom Rimu, nego u Carigradu, koji u to doba i još dugo vremena poslije bijaše Evropi onakav mozak, kakav joj je već više od tri vieka Pariz.

Kršćanska i „barbarska“ zaštita slabijega. — Nietzsche.

Kako je naprotiv životvorno i snažno osnovno kršćansko načelo o bratimstvu u životu, o takvoj jednakosti pred Bogom, koja se ima potpuno obdržavati već na ovom svijetu, i o čovječjoj dužnosti, ne samo da trpi i pregara, nego da se „ne boji onih, koji mogu ubiti samo tijelo, a duše ne mogu“. Kršćanstvo je dakle Evropi, koja je već imala savjest, ali nestalnu i neosobnu, odkrilo živu i odgovornu dušu, i prema grubomu azijskomu i afričkomu materijalizmu sebičnosti, sile i straha postavilo idealizam ljubavi, pravice i nade.

Na tom temeljnom principu, prema kojemu se na kocu konca i pojedini ljudi i njihove organizacije prosudjuju po duhovnoj vrijednosti, nastala je zaštita i pravo slabijega, u prvom redu zaštita i pravo nejake djece i slabih žena.

Za Kelte, Germane i Slavene već prve historijske vijesti javljaju ne samo o dosta razvitoj ličnosti, nego i o takvom društvenom uređenju, u kojem naročito mati imadjaše veliki ugled i vlast, koju očito nije dobila radi svoje snage, nego radi svoje kulturne važnosti. U slavenskoj i njemačkoj pravnoj povjesti spominje se dosta i t. zv. doba matrijarhata, to jest doba, kad je mati bila glava obitelji i kad se rodbinstvo određivalo po srodstvu s materom, te je primjerećice ujak djeci bio kud i kamo bliži od strica, pače i od otea. U to doba očito nije moglo biti nezakonite djece, jer za otea se nije baš mnogo pitalo. Danas, kad je otac već odavna preuzeo glavnu brigu za djecu, u redovnim prilikama djeca od toga nimalo ne stradaju, ako se izgubi mati; ali kad se otac „izgubi“, onda nevini stvorovi ne samo da nemaju branitelja i hranitelja svoga, nego bez ikakve svoje krivnje čitav život nose žig, koji je u doba matrijarhata bio nemoguć i koji bi zapravo patrio na čelo „jakomu roditelju.“

No u slavenskim jezicima imademo i previše dokaza za bar-

barstvo svojih pradjedova¹, kojemu još i danas ima u životu jakih žalostnih tragova.

Umni historik civilizacije, F u n k - B r e n t a n o,² upozoruje i dokazuje, kako prvu kulturu stvoriše žene i bolestni, t. j. slabi mužkarci. To je posvema u skladu s osnovnom mišlju Tolstove filozofije, naime s idejom, da svaka vlast čovjeka kvari i vodi natrag u barbarstvo. Prema tome danas je već utvrđena istina, da se kulturnost svakoga naroda najtočnije može prosuditi po položaju žene, a naprednost svake države po uredbama, kojima se ograničuje samovolja, bila ona čija mu drago.

Upravo se čovjek mora čuditi, kako su toliki oštroumni Evropljani, osobito u novije doba, radi svoje mržnje na hierarhiju ove ili one kršćanske crkve mogli tako omalovažiti kršćanstvo, te ga podrediše islamizmu, dok se u najnovije doba ne nadje Niemac (ne mogu reći Evropljanin) Nietzsche, koji je sav svoj filozofski sistem osnovao na tvrdnji, da je kršćanstvo baš zato pogibeljno ljudskomu napredku, što propovieda ljubav prema svomu bližnjemu, osobito prema sirotinji, prema ženama i djeci sprječavajući tako, da se stvori i razvije društvo „nadjudi“. Isti taj Nietzsche neograničeno se divi Zoroastru ili Zaratuštri, koji je u starom vieku — ako je u istinu živio — bio od prilike ono, što je u najnovije doba medju Persijancima Babu i njegov najglasovitiji učenik Beha-Ulla, to jest dosta jaki odsjev kršćanske životne nauke.³ Ovu, da

¹ Rieč „otrok“ znači slovenski „diete“, a češki „rob“. Malo djetesce ili dojenče zove se češki „robč“, a ruski „ребѣнокъ“ (izg. „rebjonok“); ruski „робѣтъ“ znači: biti u strahu, drhtati, dakle diete je pravo robče u vječnom strahu. Rieč „roba“ znači slovački žena; „robiti“ je u češkom, slovačkom i poljskom običan izraz za „raditi“; žena je dakle bila živa stvar, koja je moralo samo raditi. U slavenskom svijetu ima još dosta krajeva, gdje je to u glavnom još i danas.

² La civilisation et ses lois (Civilizacija i njezini zakoni), Paris, 1895.

³ Zoroaster ili Zaratuštra učio je u glavnome, da je i onaj život borba medju svjetlom i tminom ili medju dobrom i zlom, i da konačna pobjeda zavisi o tome, da li će više ljudi, koji se množe, dok je broj duhova jednak, pristati najprije u životu, a onda i po smrti uz duhove svjetla, ili tmine. — Bab (Vrata istine) pravim imenom Ali-Muhamed, sin persijskoga sitničara, polusvetac, poluprorok i na koncu mučenik svoga uvjerenja, učio je medju inim i to, da je žena isto takav stvor božji kao i mužkarac. Njegov glavni učenik Mizza-Husejn-Ali, prozvan Beha-Ulla, t. j. božji bljesak, umro je u progonstvu 1891., a ostavio je iza sebe čitavu babističku literaturu. U Persiji ima danas od prilike trećina babista. (Vidi поближе: С. Уманцевъ, Современный бабизмъ, Тянь-линь, 1904.).

tako kažem, pobunu proti kršćanstvu, koja je zahvatila dobar dio germanske i romanske inteligencije, možemo protumačiti samo time, što je k Romanima i Germanima kršćanstvo došlo u pratnji latinskoga jezika i rimske vlasti, i što kod ovih dvaju plemena mislioci židovskoga porietla vode veliku, a kadikad i prvu rieč u javnom životu.¹ Kod Englezâ i kod Slavenâ, nad kojima rimska vlast bijaše slaba ili nikakva, i kod kojih židovska inteligencije ne odlučuje u javnom životu, kršćanstvo se najdublje ukorienilo i najjače razvilo, a s time u savezu pravo slabijega, osobito pravo žene, najbolje je zajamčeno u Velikoj Britaniji i u Rusiji.

Istina, Englezka je Irsku gotovo uništila i netom na naše oči vodila rat, da izkorieni Bure. Ali Englezka se na Gladstoneovu rieč listom digla proti Turskoj za slavenske i pravoslavne Bugare, da i ne spominjemo nevidjenoga primjera u povjesti, da pomorska vlast tudjemu narodu daruje celo jedno otočje u Sredozemnom moru, kako je Velika Britanija jonsko otočje darovala Grčkoj.

Za Rusiju je i previše poznato, koliko se izkrvarila u ratovima, koji joj nisu donieli, ni mogli donieti nikakve materijalne koristi. U ostalom Rusiju i Ruse s gledišta evropske kulture dovoljno karakterizuje taj fakat, što se najbrojniji seljački stalež kod nje zove „krestjanskim,“² t. j. kršćanskim, dok je u zapadnoj, naročito u romanskoj Evropi i seljak i poganin (latinski *paganus*, francuzki *paysan* i *payen*) jedno te isto. A napokon sva povjest XIX. stoljeću dokazuje, da se baš Englezi i Rusi, dakle najkršćanskiji evropski narodi, proveli mirnim putem sve one velike reforme za pravo širokih potlačenih slojeva, koji u Francuzkoj sve, što imaju, izkupiše krvlju, a i u Njemačkoj se danas najviše organizuju u ime krvave socijalne revolucije.

Demokracija i preporod slavenskih naroda — zaštita slabijega.

Govoreći o evropskoj demokraciji, a još prije toga u poglavlju o novim narodima, dodirnuh se toga neobičnoga fakta, da čitave tisuće ljudi društvenoga položaja i više kulture dobrovoljno prelazahu, a još danas prelaze k t. zv. nižim staležima, da ih oslobode duševne i tjelesne biede. Naročito je kod nas Slavena i naš na-

¹ Kako je obćenito poznato, osnivači socijalne demokracije, koja je danas nepomirljivi protivnik osobito katoličkoj crkvi, Lasalle (1825.—64.) i Marx (1804. — 83.), pak još živi Maks Nordau, židovskoga su porietla.

² Крестьянинъ значи ruski seljak.

rodni preporod i naš politički rad takav, da se i nacionalizam i demokratizam u nas završuje prosvjetom i gospodarskom organizacijom seljačkoga puka, koji je izuzevši Češku tako potišten, neuk i siromašan, da ni najpožrtvovnijim svojim prosvjetiteljima i organizatorima ne može obično zajamčiti ni sigurne kore hljeba, a kamo li da ih podigne do vlasti ili im pomogne bilo do ugleda, bilo do bogatstva.

Uzmimo primjerice kojega slovačkoga narodnoga demokrata, liečnika, učitelja, svećenika — a ima ih već liepa četa, — koji poput apostola sav svoj život, sva svoja materijalna sredstva, sve sposobnosti uma i krieposti srea posvećuju zapuštenomu seljačkomu puku, da ga otmu pijanstvu, prezaduženosti, nepismenosti i drugim tjelesnim i duševnim nevoljama. Sumnjičava vlada, a još više prevrne, obično nenarodne oblasti, vide u spomenutom radu sve drugo prije, nego izljev pravoga kršćanstva i dosljednu praksu Tolstove nauke.¹ Najčešće ih drže panslavističkim agitatorima, premda su u vrlo oštroj opreci sa starim slovačkim narodnim vodstvom, koje doduše otvoreno, a često i doista naivno očekuje pomoć od Rusije, pa baš zato nipošto ne zaslužuje naziva potajnih panslavističkih rovara.

Sad prosudimo: Kad ovakovi pregaoci ne nalaze nikakova priznanja kod domaće narodne inteligencije; kad im seljačtvo ne može ništa drugo učiniti, nego tek reći: hvala, i kad su svaki čas u pogibli, da dospiju kao tobožnji neprijatelji države u najveće neprilike, što ih drugo može u njihovu radu podržavati, nego sviest, da čine svoju dužnost prema „mladjoj braći“, i uvjerenje, da i slabiji imaju pravo, do kojega im mora pomoći svatko, tko ne će da bude makar indirektno kriv društvenomu zlu i nepravdi.

Ova sviest o dužnosti prema potlačenima i ovo uvjerenje, da pravo slabijih vriedi isto toliko, koliko i pravo jakih, tako je djelovalo na Castelara, koji inače nas Slavene ne voli, a Rusiju upravo mrzi, da je u svom spomenutom djelu i ovo napisao:

„Ta velika Rusija ima uz osjećaj skupne individualnosti, koje su si svjestni svi mladi narodi, još i narodno čuvstvo, baštinu

¹ U nas će biti malo poznato, da Tolstoj nije nigdje našao toliko iskrenih i do skrajnosti dosljednih pristaša kao medju višeškolskom slovačkom omladinom. Nekoji oduševljeni Tolstojevci intimni su prijatelji s velikim svojim učiteljem, a jedan od njih, liečnik dr. Makovičský, s njime vrlo živo dopisuje, pa je sad veće, sad manje odlomke iz te varredno zanimive korespondencije znao i češki priobćiti u pražkoj „Samostatnosti.“

zrelih naroda, a pokraj toga još i jednu drugu ideju, koja danas klica u srcima i koja će se s vremenom ojačati, ideju plemenske zajednice. Slavenstvo se javlja i sve to snažnije nastupa. Oštro ga pobijaju svi oni, koji u njem vide samo potvrdu baštinjenoga pravoslavlja i oslon samodržavne vladavine, no ugleda mu pribavljaju odlični mislioci, koji Slavenstvo nerazješivo spajaju s narodnim i političkim oslobodjenjem istočnih naroda i plemenâ.

Sreo sam jedne noći kod kneginje Trubecke glasovitoga govornika iz Praga, Riegera, jednoga od glavnih ljudi, koji na iztoku brane one slavenske principe, koji danas kruže glavama odličnih mislilaca, a koji će sutra tajinstvenim prodiranjem ideja iz carstva misli priedći u zbiljski život, da onda prodahnu čitavo ono društvo, kojemu su namijenjeni.

Rieger dokazivaše sa svom silom podataka i s vanrednom jasnoćom izraza, da je slavenska misao nastala kod progonjenih i potlačenih naroda, kod naroda, kojima treba jaka oslona, da se oslobode . . . Po njegovom dokazivanju nisu Mscskovljani pokretači sveslavenske ideje, nego je ona nikla pod austrijskim, njemačkim, magjarskim, ili turskim gospodstvom. Iz krila ovih potištenih naroda nikoše glasoviti filozofi, koji upozoriše, da je ruski crkveni jezik prema slavenskim savremenim narječjima, što je crkvena latinština prema novolatinskim jezicima . . . I u istinu, hoćemo li sveslavensku ideju jasnije i točnije upoznati, valja nam ju proučiti u Češkoj, kod znamenitih pisaca ove zemlje.

Tu se jasno upoznalo osnovno obilježje raznih slavenskih obitelji; tu je nastala kritika polugermanskoga, polumongolskoga ruskoga carstva, koje se postavilo nad historijsku originalnost i unutrašnju nezavisnost ruskoga naroda; tu je podignuta optužba protiv Niemaca i Magjara . . . i oštar prigovor proti Poljskoj, da podkapa interese svoga plemena . . .¹

Tu je, trebalo bi reći, u svoj Evropi najviša govornica od kuda se ne samo u Beč i Berlin, nego i u Petrograd i u Pariz pa i dalje čuo i čuje najodlučniji i najrazboritiji zahtjev, da i maleni i slabi narodi imaju pravo na samostalni politički, kulturni i gospodarski život baš kao i veliki narodi, organizovani u velike vlasti. I dok se glasovita historijska njemačka škola na naše oči izrodila u osvajački, plemenski i teritorijalni imperijalizam;

¹ Castelar, La politique européenne, str. 27.—28.

dok su se i kod malih naroda, primjerice kod Magjara, kod Rumunâ, kod Grka, pa i kod svih Jugoslavena osim Slovenaca, u ime historijskoga prava razvili posvema sredovječni, ili točnije, azijski osvajački prohtjevi, dotle se u Češkoj historijska državo-pravna politika nije nikada ogriješila o čovječnost i o napredak samo zato, što Česi ne bijahu i nisu megalomani. Nijedna češka stranka, dapače nijeden češki list ne traži „velike Češke“; Česi nisu megalomani, oni se ne pozivlju na svoju moć i slavu, nego na svoje pravo, na pravo slabijega, koje je glavno obilježje kulture. I zato su Česi medju svim Slavenima najbolji Evropljani.

Medjunarodno pravo slabijega. (Mali narodi.)

Baš u najnovije vrieme preporadja se Irska onako, kako se već od početka XIX. stoljeća preporodila Češka, a za njom i s njom više ili manje svi podunavski i balkanski narodi.

U dublinskim ulicama danas se već počinje govoriti onim starim kelstkim jezikom, kojemu si do nedavna nalazio traga samo na zapadnom i sjevernom dielu otoka. Uvode se irske zabave, (stari narodni plesovi), prikazuju samo irski komadi i tiskaju ponajviše samo irske knjige. Dapače i „englezki“ Irci iz Amerike kupuju sve to više samo irsku robu, da barem time pokažu svoju pripadnost k irskomu narodu.

Sličan se pokret javlja i medju englezkim Galima, naime u Walesu, gdje je više grofofija (županija) stvorilo zaključak, da se u pučkim školama barem prve i druge godine poučava keltski, a istom onda englezki.

U flamanskoj Belgiji narodni je pokret najjači baš medju seljačtvom, koje ne zna, a prema nekima i ne će da zna, da se proti prevlasti francuzkoga jezika može osloniti i na srodnost sa susjednim germanskim narodima i na kulturnu, pa i vojničku snagu ujedinjene Njemačke.

Dapače i kod naših balkanskih Arnauta, kod pirenejskih Baska, i kod bretonskih Kelta sve se jače budi svijest o tome, da i najmanji narodi i narodići ne imadu pravo samo na kukavno životarenje, nego i na samostalni razvoj i napredak, te se već sada ne može reći, da su Magjari jedini narod, koji se bez oslona na brojne i jake suplemenike podiže do svoje podpune individualnosti.

I tako vidimo, da je princip slobodne ličnosti, bila ona ve- ili mala, slaba ili jaka, upodpunjen principom i praksom najprije obće jednakosti pred zakonom u privatnom pravu, a onda malo po malo načelom, a donekle i praksom međunarodne jed- nakosti u javnom pravu. Ta je međunarodna jednakost dosljedno provedena u švicarskoj federativnoj republici, a člankom XIX. temeljnih državnih zakona priznata je i kasnije naredbama poslie najžešćih borba djelomice oživotvorena u Češkoj i Galiciji, pak i u slovenskim i hrvatskim zemljama, koje su pod bečkom vladom.

Pravo slabijega tako je ušlo u evropske obiçaje i tako je sraslo s pojmom evropske kulture, da je i Ugarska uza sav svoj sredovječno-feudalni ustav u modernom ruhu i uza svu prevlast magjarskoga plemena barem teoretski posebnim zakonom (zak. čl. XLVII. od god. 1868.) morala priznati pravo svim nemagjarskim narodnostima na autonomni život u crkvi i u školi, i da se koliko Njemačka, toliko Rusija uza sav svoj velevlastni položaj prvoga reda izvrgavaju ozbiljnim neprilikama, paçe i dosta velikoj opas- nosti radi svoga postupka s Poljacima.

Značajno je, da su ovo pravo slabijega uzeli za osnov čita- vomu svomu uredjenju sjeverni i južni Ameriçani, te su i goro- stasne Sjedinjene Države uredjene na najdosljednijem federativnom principu, koji će se prije ili poslie popuniti i narodnim načelom, budući da u Sjedinjenim Državama ima crnaca oko deset milijuna, Niemaca oko dvanaest, Iraca preko četrnaest, a i Slavena već više od jednoga milijuna.¹ Pravo slabijega priznato je napokon i državnim ustavom ujedinjene Njemačke.

Ni Velika Britanija u svojim Indijama i u Egiptu ne vodi zloglasne irske svoje politike, nego priznaje najširu autonomiju, paçe gotovo i suverenost domaćim dinastijama. Isto tako radi Rusija u Srednjoj Aziji, primjerice u Hivi i Buhari, te se medju indijskim i kitajskim muslimanima već javlja pokret za velikom srednjo- azijskom islamskom federacijom pod nekim ruskim vrhov- niçtvom. Za Francuzku ne treba istom izticati, kako se dosljedno drži načela, da i u kolonijama imadu odlučivati interesi domaćega pu- čanstva, te je primjerice Algir god. 1900. dobio podpunu finan-

¹ Točan broj Slavena ne da se po službenim ameriçkim podacima zato ustanoviti, jer se statistika doseljenika vodi po državama, iz kojih dolaze, i jer se glavna pažnja posvećuje njihovoj pismenosti, zdravlju, vještini i — žepu.

cijalnu autonomiju, i ako je to faktično oružjem osvojena francuzka pokrajina.

No time smo zapravo kod jezgre ovoga poglavlja, to jest kod činjenice, da je snaga kulturne Evrope kud i kamo veća od zemljopisne njezine veličine.

Evropa će ostati kulturni svjetionik Zemlji.

U posebnom jednom svom djelu¹ razložio sam potanko, kako si evropske velike vlasti, a donekle i neki manji evropski narodi i države u jednu ruku podijeliše sviet, a u drugu ruku bilo napučiše, bilo urediše najveći dio zemaljske kruglje. No ova teritorijalna i gospodarska prevlast Evrope nad čitavim svijetom umanjuje se na tri načina: Čitava kopna, kao primjerice sjeverna Amerika osim Kanade i južna Amerika osim Guyane, odciepiše se što koncem osamnaestoga, što pri kraju prve četvrtine devetnaestoga stoljeća od svojih matica, te su danas od njih i politički i gospodarski posvema nezavisne. Sjedinjene Države sjeveroameričke postadoše dapače najopasniji trgovački takmac ne samo svojoj matici, Velikoj Britaniji, nego i ostaloj Europi.

Ali i na onom evropskom području, što ga kolonijalni narodi bilo naseliše, bilo sebi podvrgoše, nastala je i bez političkoga odcjepljenja potreba sad veće, sad manje gospodarske samostalnosti, koju si je primjerice Australški savez već izvojtšio, a za kojom svom snagom teži ne samo britska Kanada, nego i britska Indija.

Napokon politička, a još više trgovačka utakmica među zapadnim vlastima i Rusijom na azijskom iztoku, pak među Francuzkom i Englezkom u Sredozemnom moru i na afričkom kopnu, da i ne spominjemo nepomirljive opreke među njemačkom i englezkom, pak evropskom i američkom industrijom i trgovinom gotovo na svim svjetskim tržištima, — sve je to u nedalekoj budućnosti kadro i ograničiti i oslabiti evropsku političku i gospodarsku prevlast na Zemlji. No u nijednom slučaju ne će se i ne može dogoditi, da Evropa čitavoj zemaljskoj kruglji ne bude vazda onakvim kulturnim svjetionikom, kakvim je bila Grčka staroj klasičkoj Evropi, Carigrad i sjeverna Italija Evropi sredovječnoj, i kakvim je Francuzka još uvijek Evropi savremenoj.

¹ Moderna kolonizacija i Slaveni, izdala „Matica Hrvatska“. Poučna knjižnica, knjiga XXX., u Zagrebu 1904., str. 364, 8° s tri zemljoviđa.

B. Četiri kulturna područja evropske kulture.

1. Dva centripetalna i dva centrifugalna evropska kulturna područja.

Traci s evropskoga najviše i najsajajnijega kulturnoga svjetionika niti su jednako jaki, niti jednako ne djeluju na područje, što ga oživljuju. Drugim riečima: kolikogod bila evropska kultura istovjetna i jedinstvena po svojim osnovnim principima, ipak je i u samoj Evropi, a još više izvan nje veoma različno razvila glavne svoje elemente. Prema tome, koji elemenat u njoj prevladava, i razlikujemo četiri područja evropske kulture.

Dva su područja centripetalna, jer su ili posvema, ili većinom u granicama staroga rimskoga carstva, izvan kojega je tobože sve sama pustoš i divljačtvo. Druga su dva područja centrifugalna, te se jedno od njih već odavna proširilo do skrajnjih granica zapada, a drugo se u XIX. stoljeću osobito snažno utvrdilo u srednjoj i sjevernoj Aziji.

Prva su se dva područja dugo stapala u jednu cjelinu, te glavna njihova dva predstavnika, i to u razmaku od tisuću godina, vladahu gotovo objema njegovim današnjim polovicama.

Druga su dva područja na prvi pogled ne samo različna, nego po svom glavnom obilježju i oprečna, te se nevjestu oku čini, da u njima i ne vlada kultura s jednoga te istoga izvora.

Već se domišljamo, da prva dva područja sačinjavaju romanski i germanski narodi, a dva druga Anglosasi, naročito Englezi, i Slavenstvo, a napose Rusija.

Još na početku ovoga djela citovah doslovce značajnu opazku Ernesta Lavissea: da su danas najrazvitiji i u svietu najjači oni evropski narodi — Englezi i Rusi — nad kojima bijaše malo, dotično i nimalo rimskoga gospodstva. Sâm opet ponovno naglasih očitu u ostalom činjenicu, da su Talijani i Niemci, nad kojima je rimska vlast najduže trajala, imali do nedavna među svim evropskim narodima najraztrganiju i najponiženiju domovinu, te se za Italiju i Njemačku u diplomatskim krugovima već tvrdo vjerovalo, da će za uvijek ostati puki zemljopisni pojmovi. Napokon osobito naglasih i to, da se već od dva stoljeća u Englezkoj i u Rusiji najzamašnije reforme provode mnogo brže i mnogo lakše, nego u romanskim i germanskim zemljama, gdje se bez velikih političkih i društvenih prevrata nije stvorilo gotovo ništa velika i napredna.

S obćenitijega gledišta, naime po samoj metodi kulturnoga razvoja, Romani i Germani spadali bi u područje revolucije, a Slaveni i Anglosasi u području evolucije. No ovakva bi razdioba bila dosta površna i samovoljna, jedno stoga, što i Englezka kao i Rusija imadjaahu žestokih pobuna — Englezka i pravih revolucija — i što metoda postepenoga razvitka prevladava danas sve to više na celom području evropske kulture. Treba dakle da proniknemo u samu suštinu ovih velikih skupina i pronadjemo nesumnjivo glavno njihovo obilježje.

2. Sentimentalno, intelektualno, materijalno i moralno evropsko kulturno područje.

Utvrđeno je i historijom i socijologijom, da veliki ljudi stvaraju, dotično mienjaju kulturne elemente jednako, pa i više, nego prirodni odnošaji, te se po karakteru velikih predstavnika kojega naroda i najvažnijih sgoda u njegovoj povjesti može najlakše upoznati i narodni značaj.

Romansko sentimentalno (umjetničko) kult. područje.

Samo talijansko ime sjeća nas na talijansko slikarstvo i nu talijansku glasbu; sâm francuzki jezik savršena je umjetnina i bez obzira na francuzki roman i francuzku dramu, a uz to je i Francuz, baš kao i Španjolac, sinomim ugladjena čovjeka, „pravoga kavalira“. Sjetimo se sada na imena: Napoleon, Taine, Victor Hugo, Verdi, Rossini, Manzoni, Cavour i Castelar, pak ćemo u prvom redu pomisliti na umjetnost i ljepotu, ili na izvanjsku ratnu slavu i diplomatsku vještinu.

Kad bismo k tomu pregledali još desetak francuzkih konstitucija, pak programe talijanskih, francuzkih i španjolskih političkih stranaka i književnih škola, uvjerali bismo se, da su Romani kao i stari Rimljani i Grei prije svega ljudi liepe forme, ljudi obćenitih ideja i sistema, da su to graditelji i umjetnici svake vrsti. Naročito s evropskoga kulturnoga gledišta ta je umjetnička strana njihovo obilježje: i Talijani, i Španjolci, i Francuzi prvi su tvorci nacionalne monarhije, prieglednih računa (knjigovodstva) i savršene mode. Ne znači to nipošto, da u njima nema dubokih misli i realnoga shvaćanja života; ali polazeći izvan svoje domovine Španjolci stvaraju gradove, a Francuzi uživaju odkrivajući rieke

poput Misisipija i vodopade poput Niagare. Talijani napokon, koliko idjahu u sviet, bijahu listom zidari, graditelji — i pjevači.

Ne kanim ovdje nipošto podati potanku karakteristiku romanškoga značaja. Isto mi tako nije ni na kraj pameti poricati, da među Francuzima, Talijanima i Španjolcima postoje velike razlike u shvaćanju javnoga i privatnoga života. Ali jedno mogu i moram utvrditi već na samom temelju talijanske renaissance i francuzke enciklopedističke filosofije: Romani u obće, a Francuzi i Talijani napose takvi su narodi, kod kojih je najjače izražen, jer je najpodpunije nasliedjen, dualizam klasičko-rimskoga svieta: grčki praktični realizam i još praktičniji, gotovo surovi rimski imperijalizam i kršćanski idealizam. Romani su bili i do danas ostali pogani i kršćani u isti mah, a iz toga dualizma nastala je kultura najuniversalnija po svojem izgledu, ali bez velike asimilatorne snage, kultura umjetnička, rekao bih gotovo, površna, koja zadivljuje, ali ne preporadja. Kolikogod bila romanska forma uglađjena, ona je odviše aristokratska, pa za to ova kultura, kad je i prijateljska i srdačna, ne postaje ipak intimna. Zato je Njemačka, kojoj je inteligencija još u XVIII. stoljeću francuzki govorila i pisala, onako lako odbacila romansko ruho; zato se kod Germanâ uvriježilo mišljenje, da su njihovi romanski susjedi neiskreni (welsch = falsch; „welscher Lug und Trug“ = vlaška [romanska] laž i prieara), a kod nas Slavena i kod Anglosasa, da su površni. To mišljenje, dakako posvema krivo, vriedi dapače i za Francuze, i ako su oni svoju umjetničku kulturu popunili najtemeljitijim izpitivanjem historijskih i prirodnih znanosti.

Umjetnička sposobnost i stečevine učiniše Francuzku i Italiju živim evropskim muzejem, ali baš stoga utjecaj tih zemalja ne bijaše do najnovijega vremena odlučan ni na najbliže područje Sredozemnoga mora, jer svatko ne razumije Danteova „Pakla“ i Petrarkinih soneta, a malo tko može da si pogleda Florencu i Versailles.

Germanško intelektualno (znanstveno) kult. područje.

Njemačka i u obće germanska kultura bijaše dugo i dugo vremena, sve do XVIII. stoljeća, puki odsjev baštinjene kulture rimske i nove prosvjete francuzke i talijanske. I onda, kad se Niemci počee emancipirati od romanskoga zapada i juga, činilo se izprva, da će poći doduše samostalno, ali ipak već utrtom stazom

jednostrane umjetničko-spekulativne kulture. Činilo se to naročito po Götheu i po Schilleru. No već Lessing i Herder, pogotovo Kant dadoše njemačkomu duhu osebniji pravac, koji je i uz djelomični svoj romantizam od prvoga časa bio strogo intelektualan, te se Niemci i sami nazvaše narodom mislilaca (das Volk der Denker).

Prema polovici XIX. stoljeća njemačka je znanost pošla daleko u prošlost, s t. zv. historijskom školom i još dalje u budućnost intenzivnim proučavanjem prirode i društva. Imena Schliemann i Mommsen, Schrötter i Gneist, pak onda Bluntschli, Roscher i Brehm, da ne spominjemo tolikih povjestničara, sociologa i filozofa, svi ti intelektualisti stvoriliše njemački narod, od kojega onda Stein i Bismarck učiniše njemačku državu. Götheova filozofija u stihovima i Schillerov pjesnički idealizam zanosio je njemačku mladež; ali samo njemačka „republika misli“ podigla je onolika sveučilišta i pribavila Njemačkoj i Niemcima takav kulturni ugled, da se radi njega u Evropi pomalo već zaboravljaju sva nasilja i grozote, kojima je Bismarck Njemačku ujedinjivao.

Germanski Skandinavci ne razviše ni izdaleka takve znanosti kao Niemci. Ali su zato savremenoj Evropi dali nekoliko prvih pisaca i kritičara, Velim: Evropi zato, jer Ibsena, Björnsona i Brandesa poznaju daleko izvan njihove domovine.

No i ovi su pisci poput njemačkih učenjaka odviše intelektualni, njima se kao i Niemcima dio izabranoga evropskoga občinstva divi, i — dalje živi svojim životom. Germanska je misao jednostrana, da i ne govorim o njezinoj nametljivosti, pa zato Germani gotovo i nemaju svoga kulturnoga područja izvan Evrope.

Anglosasko materijalno (tehničko) kult. područje.

Dovoljnim obilježjem anglosaskoj kulturi samo su ova tri imena: Darwin, Stuart Mill i Edison. Darwin je „znanstveno utvrdio“ ono, što je kasnije Nietzsche filozofski i pjesnički propoviedao: Ne samo pravo jačega, nego i absolutnu opravdanost, da sve, što je slabo i nemoćno, pogiba. Stuart Mill, glasoviti borac za pravo žene, dakle nekako opreka Darwinu, bijaše apostol nauke, po kojoj je sve koristno ujedno i dobro (utilitarizam), to jest sve, što je praktično i realno, ujedno je i moralno. Edison je tomu

moralu dao prirodnu sankciju, dokazavši tobože, da je nadčovjek na zemlji jedini i pravi — Bog.

Sjetimo se sada, da u Sjevernoj Americi i u Velikoj Britaniji znadu najunosnije upotriebiti sve francuzke i njemačke izume, i da Sjedinjene Države upravo sada navieštaju svoj kontinentalni, dakle čisto materijalni imperijalizam, pa ćemo bez muke priznati, da je tehnički napredak ili materijalna kultura glavno obilježje anglosaske civilizacije.

Slavensko moralno kult. područje.

Spomenimo se sad, da je prije pet godina neograničeni samodržac najveće vojničke vlasti sazvao mirovnu konferenciju; da su ruski časnici kroz više godina viećali o obćemu miru, dok su se njihovi japanski drugovi spremali za današnji rat; da sve manje reforme u Rusiji i svi pokreti u Slavenstvu potječu mnogo više ili izključivo iz osjećaja dužnosti prema puku, a ne možda iz aristokratske zaljubljenosti u koji filozofski sistem, ili u koju znanstvenu teoriju; ne zaboravimo napokon, da se medju ruskim velikanima ne spominje ni Suvorov, ni Kutuzov, ni Skobelev, nego Dostojevskij i Turgenjev i Tolstoj, pa ćemo onda jasno razabrati, da čitav prostor, a to je šestina svieta, na kojem se šapće ili pjeva slavenska molitva, možemo nazvati moralnim područjem evropske kulture, kako su Romani područje pretežno umjetničko (sentimentalno), Germani znanstveno (intelektualno), a Anglosasi tehničko (materijalno).

Kako bi se gdje komu moglo činiti, da ovo ne vriedi ni za Rusiju, a vriedi li za nju, da ostalih Slavena ne možemo nikako s njom računati, valja mi najprije progovoriti o slavenskom području te dokazati prije svega, da je Slavenstvo u istinu i prema Evropi i u sebi jedna kulturna i moralna cjelina.

I.

Slavensko područje moralne evropske kulture.

1. Slaveni su jedna cjelina prema ostaloj Evropi i u sebi.

Rusija i Evropa. (Danilevskij.)

I ma li Evropa pravo, ili krivo, kad nas drži nečim tuđim?... No ima li u istinu ta glasovita rieč, Evropa, smisla? Dakako da ima, samo što taj smisao nije ni geografijski, nego kulturno-historijski... A što je Evropa u tom kulturno-historijskom smislu? Poprište germansko-romanskoj civilizaciji... No zar na evropskom tlu nije nastala i grčka i rimska kultura? Nipošto. Poprištem te prosvjete bijaše područje Sredozemnoga mora bez obzira, da li se prostiralo na sjever, jug, ili iztok, to jest u Evropu, u Afriku, ili u Aziju. Homer se, kažu, rodio na maloazijskom pobježju... Tu nije nastala samo epska grčka poezija, nego i lirika, filosofija (Thales), kiparstvo, povjest (Herodot), medicina (Hipokrat)... Glavnim središtem toj civilizaciji bijaše doduše Atena; no završila se, i da tako kažem, doniela svoj plod opet izvan Evrope, u Aleksandriji u Egiptu. Klasička helenska kultura ne pripada dakle Evropi, jer je u svom razvoju obašla sva tri t. zv. diela svijeta... Grci i Rimljani prema prosvietljenim svojim zemljama, prema evropskomu, afričkomu i azijskomu pobježju Sredozemnoga mora — sve ostale krajeve smatrahu barbarskima, baš kao što Germani i Romani stavljaju Evropu, kao poprište svoje djelatnosti, proti svim ostalim zemljama...

Pripada li Rusija Evropi u ovom (germansko-romanskom) smislu?... Rusija nije bila dio obnovljenoga rimskoga carstva Karla Velikoga, iz kojega, kao iz obćega debela, poraste razgranjena evropska krošnja; ona nije spadala k onoj theokratskoj fede-

raciji, koja je zamienila Karlovu monarhiju; nije se svezala u jednu cjelinu sa sveobćom feudalnom aristokratskom mrežom, koja ni u vrijeme Karla Velikoga, ni u doba, kad je cvalo vitežtvo, ne imadjaše u sebi ništa naročnoga, nego bijaše obća evropska uredba u potpunom smislu rieči. Kad je poslie toga započeo novi viek, i nastao novi poredak, Rusija se nije borila s feudalnim nasiljem, koje je dovelo do toga oblika gradjanske slobode, kakvu je ta borba osigurala; nije se borila ni proti pritisku lažnoga kršćanstva, te joj ne treba nove vjerske slobode, koja se zove protenanstvom Rusija jednom riečju nije bila dionicom ni evropskoga dobra, ni evropskoga zla; kako dakle može pripadati k Evropi? Ako je bila u istinu skromna, u istinu ponosna, ne može se nikada smatrati Evropom

No ako Rusija, reći će nam, ne spada k Evropi kao njezina keći, spada zato kao njezina pokćerka, . . . ona je postala, ili barem je morala postati dionicom evropskoga nastojanja i evropskoga slavlja. No tko je Rusiju pokćerio? Mi u Evropi ne vidimo materinskih ćustava prema Rusiji . . .¹

Ovakovo mišljenje, koje je prevladalo u kasnijoj tjesno-grudnoj slavenofilskoj školi, nije u Rusiji osamljeno. No i svi zapadnjaci, koji Rusiju temeljito poznaju, naglašuju, da je ona tako samobitna, te je u istinu poseban sviet. Ali u drugu ruku vidjesmo već do sada, a još ćemo se više o tom uvjeriti, da su u Rusiji razviti svi oni kulturni elementi, koji su obilježjem evropskoj kulturi, te je naročito u njoj jak onaj demokratizam, kojim se zamćuje pravo slabijega i koji nastoji, da se lićnost razvije ne samo sa svieću svoje individualnosti, nego i sa spoznajom svojih socijalnih dužnosti.

Slavenstvo prema Rusiji i Evropi.

Nego sad se pita: Kamo spadaju ostali Slaveni: da li k zapadnoj Evropi ili k Rusiji?

Ako sudimo po onom, što o toj stvari misli danas pretežni dio poljske, bugarske i maloruske inteligencije, pak i najveći dio inteligencije ruske, nema izmedju Slavena u obće, a izmedju Rusâ i ostaloga Slavenstva napose nikakve veze osim jezićne srodnosti.

¹ N. J. Danilevskij: *Россія и Европа* (Rusija i Evropa; 4. izd. H. Страхова, Petrograd 1889., str. 610. u 8-ni., 3 rublja), str. 54., 59.—62.

Prema tome bismo mi južni Slaveni, pak zapadni Slaveni i Malorusi spadali k Evropi u užem smislu, pogotovo kad promislimo, da su na Česima i Poljacima, pak na Slovencima i Hrvatima jaki tragovi rimsko-njemačkoga upliva.

Ali uza sve to baš ti najevropskiji Slaveni imaju najmanje simpatija na zapadu, izuzevši Poljake, što ih u ostalom vole jedino radi njihove tragične sudbine i radi njihova antagonizma proti Rusiji.

Hoćemo li dakle s našim Preradovićem reći: „Zapad gine, trune, kunja, život mu je loš, a iztoku sto je munja u životu još“?

Nipošto. Krilata rieč o gnjiloći zapada i o mladosti iztoka liepa je pjesnička fraza, dok u stvari ima dosta trulosti, ali još više životne sposobnosti na sve četiri strane svijeta. No uza sve to za nas je vriedno, koristno i potrebno znati, kakav je pravi naš odnošaj prema zapadu i prema iztoku, jer samo tako možemo jasno shvatiti i svoj odnošaj prema Rusiji, te se uvjeriti, da smo svi mi Slaveni prema zapadnoj Evropi u istinu jedna cjelina.

S Englezkom bijasmo vazda u slabu doticaju. Francuzka je imala i ima još najviše upliva u Rusiji; Talijanska je djelovala, i to vrlo malo, na Čehe i na jugozapadne Hrvate; s dalekim Zapadom, naime s Amerikom, živahno obćimo tek u najnovije doba, no tako, da svi, osim Rusá,¹ idemo u Ameriku za korom kruba, pomažući joj u mnogom do toga, da nam ubrzo nenadkriljivom svojom konkurencijom ogorči život u našoj domovini. I tako od čitavoga Zapada ostaje za nas Slavene samo Njemačka.

S dalekim Iztokom, s Indijom naime i s Kitajem, obćili su samo trgovački, pomorski narodi. „Našim“ Iztokom je dakle zapravo Srednja i Prednja Azija, iz koje su grnule kroz stoljeća horde hunske, avarske, magjarske, tatarske i turske, da poplave prije svega zemlje napučene Slavenima, da se tu utvrde i navaljuju odatle na zemlje „careva i kraljeva i na njihove gradove, pune srebra i zlata“. Danas od toga Iztoka ostaše Turci i Magjari.

Pogledajmo sada politički fakat sudbonosne za nas važnosti: „Naš“ Zapad — Niemci — i naš Iztok — Magjari i Turci, — podadoše si ruke i sklopiše trajni savez — protiv nas. Naši „učitelji“ i naši gospodari složiše se eto — na naše dobro.

Taj trajni savez ne bi bio Rusiji opasan, kad ne bi imao

¹ Iz Rusije se sele u Ameriku gotovo izključivo židovi i Poljaci; broj pravih Rusa (Velikorusa) je razmjerno neznatan. To su poimence pristaše raznih vjerskih sekta, kao na pr. sekta „duhoboraca“.

osobitoga zaledja. Za njemačkim Zapadom stoji naime danas za svaki slučaj ili sviet anglosaski, ili narodi romanski, a za Iztokom srednje i prednje Azije šire se obadvie Englezke Indije i „žuta“, naročito otočna, japanska Azija.

Slavenstvo se ne može složiti ni s Njemačkom, ni s Englezkom, uvažimo li prije svega, da se što dalje, to više, osobito na evropskom tlu, te dvie države svuda iztiču, gdje se skraćuju prava malih naroda. Budući da se Njemačka ne može lako širiti ni na iztok protiv Rusije, ni na zapad protiv Francuzke, obraća se svim svojim sredstvime prema Dunavu i Balkanu, smatrajući za svoj „Hinterland“ čitavo područje od Sudeta do Pinda i od Trsta do ušća Dunava. Taj upliv pritište danas kao mòra sve narode na spomenutom zemljištu i što je još kobnije po nas, kako sam već spomenuo, nalazi Njemačka u Magjarima i u Turcima odane pomagače za svoje zamašne osnove. Rusija bi konačno, imajući Vladivostok i Port-Artur i približavajući se k Persijskomu zaljevu, mogla više ili manje ravnodušno gledati na napredak Njemačke na Balkanu i u Prednjoj Aziji. Ali pritisak Njemačke u Kitaju, u Africi (Maroko), ponajpače u srednjoj Evropi uza svu njezinu opreku s Englezkom, odnosno i s velikom sjeveroameričkom republikom, nameće i Rusiji življi interes za Podunavlje i za Balkan, kad i ne bi bilo svih tih spona, koje vežu narod ruski i ostalo Slavenstvo.

No ovdje se u prvom redu ne radi o materijalnim interesima, nego o najvećem blagu čovječnosti. Tã pobjeda poprušene Njemačke znači novo doba nekadanjega rimskoga ugnjetavanja „svih inferiornih naroda“, a to su, kažu, svi nenjemački narodi.

Sjetimo se samo, kako je nastala Pruska: iz dviju ekspanzivnih osvajačkih njemačkih kolonija medju slavenskim, vojnički neuredjenim pukom, iz braniborske marke i iz oblasti njemačkih vitezova.¹ Taj karakter osvajačkoga militarizma sadanja je Njemačka samo pojačala i razvila ujedno i drugu uredbu, koju je preuzela od susjedne Francuzke, a znala ju i u Rusiju presaditi: uredbu svemoćnoga birokratizma. A medju tim, što se francuzki birokratizam već davno slio s gradjanstvom, a ruski se birokratizam dopunjuje novim demokratskim življima, postala je od mjemačkoga činovništva posebna kasta, sačinjavajući s vojskom narod u narodu.

¹ Vidi: Albert Sorel, *Les Colonies prussiennes, Essais*, str. 223—229.

Za ovakav militarizam ne postoji pravo ni pravednost, a za ovakav birokratizam nema smisla ni narodni karakter, ni građanska sloboda. Oštrica mača autoritetom je prvomu, zakon izlika drugomu, te zloporabe obadvaju izazvaše i u samoj Njemačkoj veliku protimbu, koja ih se, na žalost, ne odriče, kad se radi o nenjemačkim narodima. Zato je Njemačka sa sadašnjim svojim karakterom — a taj se, čini se, ne će tako brzo promieniti — jednako pogibeljna materijalnim i moralnim interesima čitavoga Slavenstva.

Karakter Englezke odvrća nas Slavene još više od zapadne Evrope nego karakter njemački. Englezi su svojim životom, pa i svojim uvjerenjem, prije svega materijaliste i njihova se vanjska i unutarnja politika ravna redovno egoističkim načelima. Oni to nazivlju politikom narodnoga gospodarstva, ali je to zapravo politika eksploatacije na način i u razmjerima takovim, kakovih još povjest ne vidje.

U unutrašnjoj englezkoj politici načela su političkim strankama često samo izlikom. Svaka od njih ide za popularnošću, a s pomoću popularnosti za vladom. Zato konzervativci hoće da nadkrile liberalce u slobodounnosti, liberalci se natječu s radikalcima u demokratizmu, no radikaleci ne će da prepuste prvo mjesto socijalistima u upravo revolucionarnim agitacijama i prijedlozima. Čitavo unutarnje englezko zakonodavstvo nije nego skup neiskrenih kompromisa, gdje se pokraj najradikalnijih zakonskih ustanova nalaze najkonzervativnije ograde i izuzetci, kojima je provedenje zakona već unapried osujećeno. To se vidi osobito u najnovijem agrarnom zakonodavstvu.

K tomu sustavnomu koristoljublju, koje vriedi u Englezkoj kao princip misli i života, i na kojem se osniva ne samo politika, nego i filosofija, iztiču se Englezi osobitom vrsti aristokratizma. Nije to aristokratizam ni novčani, ni rodovni, nego plemenski, od prilike takav, kakav nalazimo kod Židova: Englezi se naime smatraju izabranim narodom. No ne samo da se takvim drže, oni prema tomu i rade. Glavno načelo njihove međunarodne politike, načelo o štetnosti svakoga saveza¹, ne izlazi samo od zemljopis-

¹ Današnji savez Velike Britanije s Japanom ima da bude puko strašilo za Rusiju i Francuzku (s obzirom na njihove zemlje na azijskom iztoku), jer Englezima nije nepoznat dvostruki japanski plan: Postaviti se na čelo čitavomu molgonskomu plemenu, potisnuti Rusiju s dalekoga Iztoka i za tim

noga njihovoga položaja i od njihovoga materijalističkoga shvaćanja života, nego u glavnom od njihovoga nepristupačnoga i izključivoga karaktera.

Materijalistička nauka odsudjuje sve male i slabe narode na smrt, a plemenski aristokratizam određuje ih na vječno robstvo. Zato mali Slaveni ne mogu naći za sada u Engleza trajnoga prijateljstva.

Ne će li dakle Slaveni da se odreku svoje vjere u pobjedu prava i pravednosti i da počine samoubojstvo, gazeći po ravnopravnosti i jednakosti svih ljudi i narodâ, treba da budu jedna cjelina prema pruskomu militarizmu i prema englezkomu ekonomizmu. To posve prirodno sledi iz čitavoga unutarnjega uređenja slavenskih naroda i iz vječnih načela humanitarnoga ideala.

Taj humanitarni ideal jest zajednički svim ostalim narodima, u prvom redu narodima indijskim i kitajskim, zatim narodima romanskim. Do sada su se ovi narodi njemu približavali samo putem vjerskim i moralnim. To je zaista pravi temelj, ali dok živimo na zemlji, a osobito dok imamo posla s Bismarekima i Chamberlainima, neizbježno je, da na tom temelju vjersko-moralnom stvorimo jake organizacije narodne i političke, kulturne i gospodarske, sposobne, da odbiju sva nasilja bez ikakvih osvajačkih protjeva.

Dakle s negativnoga stanovišta obrane proti današnjoj pruskoj agresivnosti i proti današnjemu englezkomu izrabljivanju dolazimo do pozitivne zadaće vanjske slavenske politike: Do zbliženja i organizacije neruskih Slavena s romanskim narodima i Rusije s dalekim Iztokom, naime s Indijom i s Kitajem.

U Francuzkoj je danas već čitava literatura, po kojoj se narodna francuzka politika imade na neruske Slavene tako osloniti, kako se stara državna politika oslanjala na južnu Njemačku i na Tursku. A ni u Rusiji nije knez Uhtomskij osamljen sa svojim „mongolskim“ idejama. Za nas se dakle sada radi samo o tom, da se znademo Rusiji tako približiti, te ćemo i pred Njemačkom i Englezkom biti mi njezini, a ona naša.

No kolikogod nam bila jasna misao, da za nas Slavene izvan Rusije „evropski“ znači „njemački“, dotično na Balkanu, osobito

se domoći „mosta“ k Australiji (Filipinskih i Sundajskih otoka), a i same Australije. U Japanu opet dobro znadu, da u Englezkoj smatraju taj savez samo privremenim diplomatskim oružjem.

u Carigradu „englezki“; kolikogod osjećali potrebu, da prema toj bližoj njemačkoj Evropi budemo što samostaliji baš s pomoću udaljenije, pak možda zato prema nama pravednije Francuzke; kolikogod nas napokon opasnost pred novim kulturnim i gospodarskim sužanjstvom, strašnjim od robstva osmanskoga, silila na to, da jezičnu srodnost sa Slavenstvom i simpatije svoje prema Romanima upotrebimo kao dvie poluge, kojima ćemo se podići iz današnje svoje podređenosti, ipak time još nije zajamčena pobjeda našoj pravednoj stvari. Pravilnim shvaćanjem našega odnošaja prema pojedinim evropskim skupinama odredjujemo doduše, da nam s gledišta narodne obrane nema mjesta, nego u Slavenstvu, t. j. da smo prema prijateljskoj i neprijateljskoj Evropi jedna cjelina, htjeli mi to, ili ne htjeli. Njemačka i Englezka najviše nas zato ne vole, što smo Slaveni, jer već s toga razloga činimo u velikim pitanjima jedan faktor s Rusijom. No naše slavenstvo, koje od nas i izvan Rusije čini glavni elemenat na području gotovo dva puta prostranijem od Njemačke, i radi kojega smo posvema prirodno zaštitom Rusiji, kao i ona nama, baš radi toga svoga slavenstva dolazimo u račun državnika i mislilaca talijanskih, francuzkih i španjolskih.

Budući da je sva naša naobrazba još uvijek zavisna o evropskoj kulturi u njemačkom izdanju, mi ćemo jedni od volje, drugi od nevolje reći: Istina, prema osvajačkim prohtjevima bilo njemačkoga, bilo britanskoga imperijalizma mi smo mali Slaveni u obranbenoj liniji s Rusijom, dotično s evropskim Romanima; ali u svom kulturnom životu i nastojanju mi smo mnogo bliže i njemačkoj Evropi, nego li Rusiji. Drugim riečima: Slavenstvo bi bila jedna cjelina tek u časovitoj, ili bolje: stoljetnoj svojoj nevolji, ali u slobodi svaki bi slavenski narod pošao svojim putem, ili bi se barem zapadni i južni Slaveni razišli s Rusijom. Još inače rečeno: Slaveni bi mogli imati zajedničku vanjsku politiku, ali nipošto ni slične, a kamo li zajedničku unutarnu politiku, jer medju njima nema tobože nikakvih kulturnih modernih veza.

Filolozi se već odavna slažu u tom, da je srodnost slavenskih jezika tolika, te bi Slaveni u povoljnijim političkim prilikama bili zaista jedan narod. To se može samo time protumačiti, što su Slaveni još prije, nego se razidjoše, imali već svestrano razvit jezik, koji se kasnije razdielio tek po izgovoru i po novijim ~~ničkoj jezgri~~ znanstvenim riečima, dok je u svojoj slovničkoj jezgri

~~njež tehničkim i~~ ostao svuda isti. Ako se slavenska inteligencija uza sve to redovno, koliko međusobno obći, sporazumieva tuđim jezikom, najviše njemačkim, dokazuje to u jednu ruku, kako su nepovoljne vanjske prilike slavenskih naroda, a u drugu ruku, da je slavenska inteligencija — baš radi tih prilika — svojim uvjerenjem još veoma malo narodna.

U glasbi i u pjesničtvu nitko ne poriče neobične sličnosti, pače istovjetnosti motiva i izvedbe, te se može, a da ne prevršimo, govoriti — osobito s pučkoga stanovišta — o jednoj slavenskoj glasbi i o jednom slavenskom pjesničtvu. Isto to vrijedi za umjetnost u užem smislu rieči: za slikarstvo i kiparstvo, koliko se može nazvati narodnim, za narodnu filosofiju, sadržanu u poslovicama i izrekama, za narodno pravo, sačuvano u narodnim pričama i u običajima. To vrijedi pogotovo za narodnu estetiku, koja se javlja vanredno originalnom u umjetnom kućnom slavenskom obrtu. Jednom riečju: Sve, što čini temelje kulture, naime sva etika i sva estetika i sva počela najpotrebnijih praktičnih znanosti, svim su Slavenima zajednička. U ostalom to je posve prirodno, te su za sve ovo dokazom već sami slavenski jezici. Tisuće i tisuće naime svim Slavenima zajedničkih koriena, rieči i oblikâ ne znače samo tisuće praznih zvukova, nego nesumnjivo svjedoče o ogromnoj množini zajedničkih predstava, pojmova i misli.

No čujem prigovor: Slaveni bijahu nekada jedan narod i sačuvaše veliku sličnost, dapače istovjetnost u svem, što potiče iz te daleke dobe; ali u svem ostalom svaki slavenski narod ide svojim putem, i ti putevi ne samo da se nigdje ne sastaju, nego se razilaze baš u oprečnim smjerovima. Zato se i ne može govoriti o nekakvoj slavenskoj uzajamnosti bilo u kakvom smislu, osim u smislu historijskom, dapače arheologijskom. I zato bunca svatko, tko se poziva na prošlost, koja se više ne vraća. Najbolje to dokazuje sadašnjost, iz koje se očito vidi, da svaki slavenski narod ima svoje posebne težnje i ciljeve, posebne svoje interese i nade, koje su osim toga medju sobom tako često oprečne, da se mnogi slavenski narod osjeća i jest bliži tuđemu narodu, nego svojoj braći po jeziku. I ovdje misao pobjedonosno spaja i tuđe narode, koji spadaju jedni k drugomu, a razstavlja punim pravom narode srodne samo po jeziku.

Prigovarači se pri tom najvole pozivati na vjerske razlike medju slavenskim narodima, na razne političke sustave u sla-

venskim državama, pak na zemljopisnu raztrganost i proizašlu odatle gospodarsku oprečnost interesâ. Pokazuje se naime na spor rusko-poljski i hrvatsko-srbski kao na jaz medju dvie crkve i dapače medju dvie civilizacije. Daje se prevelika važnost ruskomu absolutizmu i više manje ustavnim tradicijama, običajima i uredbama svih ostalih Slavena. Prije svega se iztiče, da Češka i Poljska neizbježno podliježu — budući da su većinom u poriečju Labe i Visle — njemačkomu gospodarskomu uplivu, i da su južni Slaveni i ekonomski raztrgani medju Trstom i Solunom, koji da ne će postati ni slobodne, a kamo li slavenske luke. Za takove tvrdnje navode se kao dokaz mnoge brojke iz praznih statistika, kojima se mogu braniti najrazličnije teorije, ne obaziremo li se i na takove činjenice u životu, koje se ne mogu svrstati u stanovitu statističku rubriku.

Navest ću nekoliko takovih činjenica i razjasnit ću ih barem u kratko, da bude očevidna i neprolazna njihova važnost.

(Slavenima je tudja materijalna vjerska organizacija [klerikalizam].) Naukom je utvrđeno i priznato, da Slaveni, dok još bijahu pogani, nisu imali svećenikâ zvanjem, i da ni tamo, gdje se svećenici spominju, kao u polabskih Slavena, nisu bili posebna kasta. A to znači, da kod Slavena ne bijaše ni traga dogmatskoj vjeri, nego da je njihova vjera bila skup moralnih načela i više manje poetičkih predstava o stvorenju svieta i o odnošaju medju duhom i tielom, jednom riečju: bila je to moralna života i pjesnička metafizika.

Nadalje je ustanovljeno, da su se Slaveni pokrstili razmjerno brzo i u velikoj većini bez najmanjega otpora, osobito ondje, gdje im se evangjelje navieštalo u njihovu jeziku bez zloglasnoga germanskoga nasilja. Iz toga sledi samo po sebi, da za Slavene ne bijaše kršćanstvo ništa drugo, nego savršena sustavna nauka o svem onom, što je nejasno i nesredjeno živjelo u njihovoj duši i što sada po božjoj rieči postade svietlom i očevidnom istinom. Jedino se tako može protumačiti, što medju Slavenima gotovo i ne bijaše mučenikâ i što je do dana današnjega slavenski puk, pače i slavenska inteligencija sačuvala stare vjerske običaje, pjesme i obrede, dajući im ovdje ondje kršćansko ruho i ne smatrajući ih nikada protukršćanskima i griješnima.

Navest ću još jedan važan fakat: U kosmopolitskoj organizaciji Crkve Slaveni se ne pokoriše politici svjetovladnoga Rima i

nikad ne privolješe na to, da mrtvim jezikom slave živoga Boga i praznim zvucima izpoviedaju vjeru, koje im je bila duša puna.

Vjera dakle kod svih Slavena bijaše i ostade prije svega ravnalom moralnoga života i sredstvom, da se upoznadu stvari i rieše pitanja, koja se ne mogu shvatiti samim razumom. Osim toga trajni saobraćaj s islamskim svietom i osobito sa Židovima doprinio je k tomu, da se kršćanstvo kod Slavena osobito prema inovjercima javlja kao vjera u jednoga jedinoga Boga, dobrog otea i pravednoga sudca svim ljudima, te se na pr. ne može pomisliti, da bi razpra o tom: koliko je naravi bilo u Hristu, i od koga izlazi Duh sveti, mogla naići na duboki odziv u slavenskom puku.

Prema tome je očito, da je opreka medju narodnošću i vjerom, pa medju Crkvom i državom opreka, iz koje je nastao klerikalizam i antiklerikalizam, tudja slavenskomu duhu, kojemu ništa nije tako opako, kao dirati vjerske svetinje, a ništa tako bezbožno i mrzko kao sgrtanje novca i borba za vlast u ime Vjere.

(Sistem političke vladavine u Slavenâ.) I razlika u sistemu političke vladavine u stvari je mnogo manja, nego što se u prvi mah čini. Slavenska povjest, pa i savremeni naš javni život dokazuje, da smo jednako daleko i azijskomu despotizmu i zapadno-evropskoj strančarskoj ustavnosti. Slavenskomu je puku rieč i pojam „zakon“ sinonim za rieči i pojmove „prava“ i „pravice“, te se kod zakona daleko više pazi na njegov sadržaj, nego na njegovu formu. Naši ljudi ne pitaju toliko, tko je dao zakon, koliko paze na to, kakav je zakon. Prema tome može valjane zakone izdavati i narodni vladar i narodni sabor.

Ali tu treba odmah upozoriti na ovu stvar: U pitanjima mjestnoga karaktera naš se puk tudjim naredbama i zakonima tek od nužde pokorava, dok dragovoljno priznaje i redovno točno i izpunjava samo zaključke svoga mjestnoga sбора, svoje seoske skupštine ili občinskoga vieća. Uvažimo k tomu tolike ozbiljne, a donekle i uspjele pokušaje (primjerice u Češkoj), da se sve stranke podrede zajedničkomu narodnomu vieću, u kojem će nestati stranačkih opreka, ili barem stranačkoga biesa, pa ćemo lako shvatiti pravo obilježje slavenske ustavnosti. Ta se ustavnost zdravo razvija samo odozdo, naime od občinske samouprave do županijske i provincijalne, a onda istom od državnoga sabora. A u tome nema razlike medju Rusijom i ostalim slavenskim zemljama; naprotiv baš u Rusiji postoji zbiljska samouprava, koju upravni činovnici doduše

stežu i izigravaju, ali ju podržaje čitavo rusko društvo sa samim carem na čelu. Naročito je zemska (provincijalna) ruska samouprava u gospodarskim i prosvjetnim poslovima već danas tako razvita i jaka, da će iz nje nesumnjivo prirodnim razvojem doći s vremenom i do ruskoga državnoga sabora, koji jedva da će se urediti po uzoru zapadno-evropskih parlamenata.¹

Najpodpunije se slavensko unutrašnje jedinstvo izražava u društvenom uređenju i životu, kako sam to dosta obširno razvio u svom djelu o kolonizaciji (str. 359.—362.). Time ujedno dolazim do najvažnijega pitanja svih vremena, t. j. do odnošaja medju inteligencijom i pukom.

2. Odnosaj medju inteligencijom i pukom u Slavenstvu i po ostaloj Evropi.

Seljačke bune.

Medju svim povjestnim događajima najobćenitiji su i najvažniji seljačke bune. Prema današnjemu shvaćanju škole i povjesti tim se događajima posvećuje dosta malo pažnje, a često se preko njih jednostavno prelazi na plemićka natezanja i na stranačke borbe, koje ni iz daleka nisu ni važne ni zanimive za čitavo društvo.

Nema naroda na svijetu, a posebice u Evropi, koji ne bi imao svojih seljačkih pobuna, pak ipak moramo iztaknuti, da nema povjestničara, koji bi se ovim predmetom bio posebice bavio, a koji ga se dodirnuše, učiniše to, koliko znam, plaho, površno, jednostavno i plitko. Seljačke bune same po sebi nisu naime za aristokratsko shvaćanje povjesti ništa interesantna, te se i najveći i najdublji povjestničari udostojše svestrano i ozbiljno proučiti samo takve revolucije, u kojima sjaju imena, kao što su Cromwell, Napoleon i Castelar . . . Seljački ugnjetači nadjoše svoje pjesnike, romanopisce i historičare; na svaku njihovu ranu, zadobivenu u boju, položise već lovorov vienac, ali rieke i potoke seljačke krvi, oblaci seljačkih uzdaha i čitave gore seljačkih muka kao da se gube pred

¹ Zanimivo je, da Rusi vieće ili sabor zovu дума (duma), što inače znači „misao“; „parlament“ (od franc. parler) znači doslovce govorilište; i u istinu u ruskim se gradskim viećima (городская дума) mnogo više misli, nego govori, dok se po svoj Evropi u svim saborima kud i kamo više govori nego misli. U ostalom i u bugarskom jez. znači дума „rieč“.

pogledom književnika i učenjaka.¹ A ipak ne mora čovjek biti ni osobito čutljiva srca, ni vanredno oštre pameti, a da ga gane tisućljetna seljačka bieda i da na prvi pogled spozna, da nijednoga naroda ne uzdržaše ni stari plemićki krovovi, ni tvrdi velikaški gradovi, nego vječno mlade seljačke potleušice i sveti hramovi medju njima.²

Nije dakle čudo, što ne razumijemo pravo ne samo pobune rimskih robova pod Sertorijem, nego ni francuzke revolucije, o kojoj su napisane već čitave knjižnice, a nama je ipak od nje ostao dojam, da je to bio u prvom redu politički pokret, te se gospodarski uzroci revolucije tek spominju, dok na socijalne uzroke redovno zaboravljamo. A onda nije čudo ni to, što u svom slavenskom društvu ne vidimo najizrazitijega obilježja, naime seljačkoga, da tako kažem, demokratizma, koji je počeo time, što za književni jezik primismo seljački govor, a za osnovu književnosti narodnu tradicionalnu literaturu.

Sredovječni barbari i rimska kultura. — Crkva.

Sjetimo se sada, da je u prvim stoljećima kršćanske ere Evropa bila keltska, germanska i slavenska, ne izuzimajući ni južnih poluotoka, jer je Balkan bio slavenski sve do Peloponeza, a u Italiji su vladali iztočni, u Španjolskoj zapadni Goti. Na čitavom teritoriju jugozapadne Evrope nema danas ni traga drugoj narodnoj organizaciji nego novolatinskoj ili romanskoj. A kako su se svi ovi Kelti i Germani odnarodili, ili bolje rečeno: da li su se u istinu posvema odnarodili, ili samo izgubili narodnu vanjštinu: jezik, nošnju i vanjsku stranu narodnoga života u obće, a sačuvali jezgru svojih tradicija, -- prije svega mržnju, ili priezir svoj za svoje duševne tirane?

¹ Vriedno je znati, da je najveći ruski pjesnik Puškin napisao vrlo ozbiljno historijsko djelo o ponajvećoj ruskoj seljačkoj pobuni pod naslovom: „Исторія Пугачевскаго бунта“, u kojoj otvoreno simpatizuje s junakom Pugačevim, bilježeći velikom pomnjom narodne simpatije za njega. „Sav prosti puk bijaše za Pugačeva, a i svećenstvo mu željaše uspjeh, i to ne samo popovi i monasi, nego i arhimandriti i arhijereji. Jedino plemstvo bijaše otvoreno na strani vladinoj...“ Poblize vidi studiju A. Л. Слонимскаго: Политическіе взгляды Пушкина („Историческій Вѣстникъ“ (июнь, 1904.), str. 970.—986.

² Vidi poblize razpravicu: „Jakub Kubata, češki Matija Gubec“ (u „Hrv. Misli“ za prosinac 1904., str. 112.—120.).

Na to se pitanje ne odgovara, jer nitko za to ne pita, budući da danas obćenito vlada mnijenje, da se ne radi o odnarodjenju, nego o posve prirodnoj asimilaciji poludivljih plemena grčko-rimskom kulturom. Malo se razmišlja o tom, da je zapravo tu „asimilaciju“ provelo polatinjeno kršćanstvo. Pa ipak je to ovdje najvažnija stvar.

Istina je, da su poganski narodi — spominjem ponovno, da poganin prvobitno znači čovjek sa sela (paganus) — u doticaju s rimskim carstvom prelazili već prije, nego su bili pokršteni, u interesnu sferu rimske politike, a njihovi su vladari već u to doba natucali latinski. Ali latinski jezik bio im je tuđ, latinski običaji strani. A što je glavno: „barbari“ su s rimskom državom dolazili u doticaj na temelju ugovorâ, čuvajući tako redovno svoju nezavisnost i svoju „barbarsku“ individualnost. Ali čim se unijesto rimske države pojavila rimska Crkva, zahtijevala je ova bezuvjetnu poslušnost svih pokrštenih vladara, dapače još i više: tražila je od njih ravno to, da u vlastitom narodu ništa sve, što bi makar samo iz daleka sjećalo na doba predkršćansko (pogansko). Dok je Crkva djelovala kao moralna i vjerska organizacija, bile su njene težnje sa svakoga stanovišta opravdane, a sa stanovišta kršćanskoga bile su ne samo opravdane, prirodne i potrebne, nego i blagotvorne. Ali rimska Crkva nije bila samo moralna i vjerska organizacija, nego je ubrzo primila političke tradicije svjetovladnoga Rima, što se naprosto protivilo nauci Hristovoj: kraljevstvo moje nije od ovoga svieta; a što je još važnije, rimska je Crkva preuzela sve predsude o poganskim narodima, koje je imao Rim o „barbarima“, tako te je već i sam pučki govor nelatinski bio znakom divljačtva i inferiornosti ne samo u naobrazbi, nego i u čudorednosti. Protiv toga „kulturnoga“ priezira rimskoga vojevaše i vojuje sve do danas kršćanska ljubav, koja je na žalost bila dosta tamna i bezsvjestna u srcima poglavara pokrštenih naroda.

Tip je takvoga vladara Klodvig (481—511), kralj franački, kojemu je na krstu biskup sv. Remigije govorio ove sveobće poznate rieči: „Prigni glavu, ponosni Sigambre; obožavaj, što si palio; pali, što si obožavao“.

U toj je izreci program čitave unutrašnje politike kršćanskih vladara, koji nisu samo mačem razširivali vjeru ljubavi, nego i na sve moguće načine vlastitom narodu nametali tuđe običaje, tuđi jezik i tuđu — vlast.

Taj se njihov postupak izpričava time, što u to doba nije bilo narodnostnoga pitanja. I kad ne bi bilo slavenskih apostola Ćirila i Metodija, zaista bismo vjerovali tomu, da je u to doba narod bio kao glina, iz koje se može praviti svakojako posudje. Ali moćni upliv, kakav je imala narodna rieč apostolske braće, svjedoči, da ne bi bilo toliko mučenikâ i toliko križarskih vojna, kad bi kršćanstvo vazda bili razširivali prosti ribari. Ali što je pri tom najvažnije, ne bi bilo u narodu ukorienjeno nepovjerenje prema svakomu državnomu poduzeću, a država se ne bi bila na mnogim mjestima razvila kao organizovano razbojničtvo protiv naroda i protiv njegova prava na život.

Vlada i narod (puk) u modernim državama.

Pogledajmo samo na savremena fakta iz javnoga života koje bilo moderne i kulturne evropske države: svuda ćemo naći primjera, kako „svjetina“ brani pravednost i pravo, dok se državni autoritet ne žaca najsurovijega nasilja, da uzdrži i podupire bezpravlje i nepravednost. Romanske su države dakako na čelu, te je francuzka, talijanska i španjolska državna kriza samo neizbježiva posljedica tisućgodišnje mržnje izmedju vlade i naroda, izmedju kosmopolitskih načela rimske politike i zahtjeva zdravoga razuma i osjećaja. Uza sva moderna demokratska gesla, uza sve iskrene težnje plemenitih pojedinaca — sva se politika u zapadnoj Evropi vodi samo po starim rimskim tradicijama, nipošto prema pravim narodnim potrebama. Ta tek je početkom ovoga stoljeća rimski cesar njemačkoga jezika ustupio mjesto Napoleonu, koji je htio biti sličan Karlu Velikom, s ovomu opet bijahu idealom pravi Cesari rimski

Vrhuncem robovanja rimskim idejama jest misao, da je izmedju onih, koji vladaju, i onih, kojima vladaju, temeljna razlika, i da se podanici, dotično državljani, moraju svagda pokoriti vlasti, i u tom slučaju, kad je kao na dlanu, da vlada postupa proti zdravomu razumu i proti samoj eksistenciji svojih podanika. To je tako zvano načelo o priekoj potrebi državnoga autoriteta.¹ Pa

¹ Samovolji pod izlikom toga autoriteta dade se izbjeći jedino sigurnim jamstvom za glavna čovječja prava, kako je to primjerice u sjevero-američkoj uniji, gdje sudci imaju pravo izpitivati ne samo zakonitost vladinih naredaba, nego i ustavnost njihovou.

ipak, da ironija bude veća, razglašuje se osobito u naše doba, da je vlada radi puka, a vladari radi narodâ. Ujedno se više nego ikada govori ne samo o teškim dužnostima onih, što vladaju, nego i o neotudjivim pravima podanikâ. No to je teorija, a u praksi se na narod redovno gleda kao na stado, koje u svom interesu treba pastira, u konkretnom „slučaju“ s neograničenom vlašću.

Konstitucionalizam nije toga ni u čem promienio. Baš pod konstitucionalnom formom umnožilo se činovništvo bez broja i svaki je činovnik kao predstavnik države u svom djelokrugu načelno absolutni vladar, jer zakonima nije određena odgovornost činovništva pred društvom.

Taj nesklad između naroda i vladâ najbolje potvrđuje sveobćí fakat, da državljani ne smatraju za zlo državu prevariti, kako to na pr. čine javni dobavljači, naročito u ratno doba.

Obća vojna dužnost i obvezni polazak škole.

Činilo se, da će dvie moderne uredbe sve to popraviti: Sveobća vojna dužnost i obvezni polazak škole imali su približiti sve slojeve i staleže i svršiti djelo pravoga narodnoga jedinstva, jedinstva unutrašnjega. No rezultati su baš neočekivani svojim neuspjehom.

Sjetimo se samo, kako se surovo, pače zločinački ponašaju njemački častnici prama gradjanstvu, pa ne ćemo pretjeranim smatrati nazor: da je duh moderne vojske kadkada još manje narodan, nego što je bio kod najmljene vojske plaćeničke.

Stara je naime vojska imala nesavršeno oružje, te se nije osjećala tako nerazmjerno jakom, ili bolje da kažem, svemoćnom prama ostalomu, danas golorukomu stanovništvu. Osim toga bijahu plaćenici izvan gradjanstva — kako je to i danas u Kitaju, — dok se današnji vojnici drže obično nečim višim iznad „civilistâ“.

Velika premoć modernoga oružja nad razoružanim gradjanstvom i pukom i prevelika nadutost, koja je posljedica preživjele zablude, da je danas vojska ono, što nekad bijaše plemstvo, bile bi same po sebi dosta, da zaoštre društvene opreke.

Istina je, da današnja vojska ne postupa kao četa razbojnikâ: ne plieni, ne pali i ne siluje javno na cestama. Ali posebni njeki „vojnički“ duh nije još ipak iz nje posvema izčeznuo, nego se često upravo njeguje. Ogromna je većina vojnikâ, dakako, iz puka,

naime iz radničkih slojeva naroda. Ovi ljudi dolaze iz vojničtva s još većom mržnjom i priezirom za t. zv. bolje društvo, ili se vraćaju tako demoralizovani — stideći se svoga predjašnjega posla, — te prečesto raztvvaraju one „društvene stanice“, iz kojih su izašli.

Vojni ministri i ostali visoki načelnici vojske rado upozoruju na to, da se glupi i neotesani novak vraća kao više manje obrazovan i okretan čovjek tako, da vojska zapravo vrši veliki kulturni posao.

Zaista ne da se poreći, da većina vojnika izbistri svoj um i usavrši svoje kretnje, no ne zato, što su slušali psovke, trpjeli glad i zimu i što su možda naučili prezirati biednoga civilistu, nego zato, što su vidjeli nešto svieta, što su došli u doticaj s mnogo ljudi, što su se mnogo tjelesno vježbali, a glavno: što su se — na golemi narodni trošak — u redu hranili i odievali. No sve bi se to moglo postići s mnogo većom korišću i bez ovakve uredbe.

No nama i nije do same ove institucije, nego tek iztičemo, da ova uredba — uza sve prednosti, što ih na svom mjestu iztakoh — ne vrši ni u modernoj svojoj formi mirovne zadaće izmedju dva neprijateljska tabora, izmedju t. zv. viših, gospodujućih slojeva i puka, jer u njoj neprestano prevladavaju nekulturni elementi, naime: poštovanje surovoga nasilja, stid za nevojnički posao, i jer se u obće daje velika prednost svemu vanjskomu, površnomu, materijalnomu pred unutrašnjim, dubokim i moralnim.

Druga moderna institucija, koja je malo po malo imala da provede unutrašnje narodno jedinstvo, naime izmiriti i približiti sve razrede i staleže, jest obći obvezni polazak škole. Ni tā uredba nije naišla na mnogo bolji uspjeh, nego obća vojna dužnost.

Prosudimo prije svega, kako je polazak škole, da barem donekle bude pravilan, postao obveznim. To je dokazom, da puk ne smatra današnju školu koristnom, barem ne toliko, koliko mu se to govori. Mnogi iz toga izvadjaju, da „mase“ u obće ne shvaćaju važnosti naobrazbe i da se baš zato u svojoj zapuštenosti protive prosvjetnim težnjama inteligencije. No tko barem donekle pozna ove „mase“, zna, kako puk čezne za znanjem, dakako za onakovim, kojega nedostatak u životu skupo plaća, pa bi zato rado sačuvao od patnja barem svoju djecu. U kratko rečeno: Puk hoće da se u školi uči, i to da se uči za život. Ali današnja škola hoće prije svega da odgaja i naobrazuje, predpostavljajući, da je „masa“ glupa i nekulturna. U teoriji se doduše dosta često traži sudjelo-

vanje obitelji sa školom, ali u praksi drži škola svojom prvom zadaćom vojevati proti pučkim predsudama i neprestano opetovati djeci, da bez škole nema čovjeka, barem ne čitavoga čovjeka. Iz učitelja postaje svećenik nove vrsti, a iz moderne škole institucija slična Crkvi, koja se smatra ovlaštenom i zvanom, da odlučuje o svakoj misli, dapače o svekolikom unutrašnjem životu uma i osjećaja.¹ Puk, kojemu je već dodijala tolika briga Crkve i države, nerado se pokorava toj novoj vlasti, premda često simpatizuje s njenim nosiocima, jer mora priznati, da je njihov posao tako težak, a da bi mogao biti, a često i jest, tako blagotvoran.

Književni jezici u pučkoj školi. — „Kulturna društva“.

Osim ovoga duha nametljivosti već sama forma moderne škole nosi u sebi klicu bezbrojnih zapreka svuda ondje, gdje je nastavni jezik već u najranijoj mladosti takav književni jezik, koji djeca, što govore znatno različnim narječjem, teško razumiju, dapače ga kadkada nimalo ne shvaćaju. Tako je u Njemačkoj, u Talijanskoj, u Francuzkoj, u Englezkoj, a mjestimice i u Rusiji dakle ondje, gdje književni jezik obuhvata nekoliko desetaka milijuna ljudi i na stotine tisuća četvornih kilometara.

Ovdje počima učitelj djeci s time, da zapravo ne znaju ni govoriti, da to, kako govore njihovi roditelji i susjedi, i nije govor ni jezik, nego narječje, dijalekat.

Kadikad u svom centralističkom zanosu ide učitelj dakako tako daleko — negdje je to takodjer prisiljen činiti, — da djeci strogo zabranjuje govoriti pučkim jezikom, i u obće ne smatra pučki govor za pravi narodni govor.

Ne ću nipošto da velikim književnim jezicima porečem njihovo veliko kulturno značenje uz stanovite uvjete. Ti su uvjeti: književni se jezik nema smatrati sredstvom, da jedan dio naroda zavlada ostalima, nego za nužnu vezu svih narodnih dielova; narječja se imadu smatrati jezicima, koji nisu postali književni samo zato, što sva narječja ne mogu biti književna iz razloga izdavačkih, dakle tehničkih u financijalnom smislu. U ime jednoga književnoga jezika ne smije se ugušivati postanak novih književnih jezika. Ali o nječem sličnom ne da se ni govoriti u čitavoj zapadnoj Evropi, i zato danas škola nastavlja isto nasilje šireći pro-

¹ Samo je tako mogla nastati u Francuzkoj državna praksa, po kojoj se zatvara na tisuće školâ radi njihovoga kršćanskoga duha.

svjetu, kakovo je počinjala rimska Crkva navieštajući kršćanstvo krvavim oružjem. Nema naime načelne razlike među nametanjem latinskoga jezika i među nasilnim razširivanjem književnoga jezika ondje, gdje ga djeca naprosto ne razumiju. A konačno rimski priezir svih barbarskih jezika jednak je posvema današnjoj nauci o prvenstvu tako zvanih svjetskih jezika pred svim ostalima i ondje, gdje se radi o unutrašnjem životu i razvoju malih naroda. Jedino ovim duhom svjetovladne rimske nametljivosti, prenesenim i u rimsku Crkvu, možemo razjasniti težnje „kulturnih“ društava njemačkih, talijanskih, magjarskih i drugih, koja se prije svega brinu, da odnarode djecu „inferiornih“ naroda.

I tako se jaz medju inteligencijom i pukom kod zapadno-evropskih naroda ne samo nije premostio, nego se i neprestano proširuje; i samo se time može protumačiti načelo razredne borbe, koje je danas temeljem socijalnoj demokraciji.

Crkveni slavenski jezik. (Sv. Ćiril i Metodij.)

Na prvi se pogled čini, da je i kod slavenskih naroda razdor medju inteligencijom i pukom tako dubok, pače i dublji, nego u zapadnoj Evropi. Vanjski naime znakovi svjedoče o još većem neprijateljstvu i o teškoj bolesti društvenoj. Ponajbolji slavenski umnici gorko se tuže na ovaj razdor i smatraju za glavni problem unutrašnje slavenske politike: povratiti se k narodu, t. j. stvoriti u njem unutrašnje jedinstvo. Ali baš taj fakat, što prvi slavenski umnici drže za moguće približiti inteligenciju i puk, dokazuje, da ova društvena kriza nije kod slavenskih naroda tako pogibeljna, kao na zapadu. To je posve prirodno, jer na Slavene nije tako razorno djelovala ni politika rimska, ni moderna centralizacija prosvjetna.

Odmah u početku prevlasti rimske Crkve i prodiranja latinstva medju južne i zapadne Slavene nastala je medju njima silna reakcija protiv nametanja kršćanstva u tuđoj formi i s političkim prohtjevima. Slavenski apostoli, Ćiril i Metodij, putujući po velikom dielu slavenskoga svieta ostaviše svuda za sobom tako dubok trag slavenske narodne sviesti, da se ondje nisu mogli ukorijeniti tuđji uplivi. Zato je u Poljskoj, kamo ne zadjoše, bila latinizacija u javnom životu obća i razdor medju pukom i inteligencijom najdublji. U iztočnih Slavena ne bi bilo bolje, nego u Poljakâ, kad Carigrad ne bi bio tako brzo postao pozorištem strančarskih raz-

mirica i unutrašnjih trvenja, koja pripraviše islamizmu tako lako pobjedu, te je polumjesec zasjao na hramu sv. Sofije baš tada, kad su Rusi počimali snažno tresti tatarskim jarmom.

Tek sada možemo posvema shvatiti to važno doba slavenskoga pokreta i ocieniti, kolika je morala da bude odlučnost i kako duboko uvjerenje tih monaha i svećenika slavenskih, koji nisu ni časka oklievali, da ustanu proti grčkomu, latinskomu i židovskom jeziku, proti trim jezicima, smatranim jedino za svete, između kojih je osim toga grčki igrao ulogu današnjega francuzkoga, a latinski današnjega njemačkoga jezika.

U prvi tren čovjek ne bi vjerovao, da je takova pojava bila u obće moguća; ali kad uvažimo, da su se na slavenski jezik mogle prevesti sve crkvene kršćanske knjige, lako ćemo razumjeti, da se je samo narod, koji je govorio tako razvitim jezikom, i koji je već u to doba bio brojan, kulturni i ujedno moćan svojom političkom slobodom, mogao latiti proti rimskoj svjetovladnosti boja za ravnopravnost i jednakost svih naroda baš na osnovu kršćanske nauke.

Istina je, da je prvi taj slavenski narodni pokret počeo brzo dobivati udarac za udarcem provalom Magjarâ, njihovim savezom s Niemcima, pobjedom latinizma u čitavoj ostaloj Evropi i neprestanom borbom s azijskim napadačima. No njegovi duboki tragovi ne izčeznuše, a političkoj razejpekanosti Slavena bijaše posljedicom postanak malenih doduše, ali jednako nesavladivih narodnih organizama. Pače se može reći, da se baš radi ovih političkih neuspjeha nije Slavenstvo izrodilo u prejakoga orijaša i da je stvorilo posve drugi ideal, nego je moglo biti kod zapadnih naroda, tih robova, obožavatelja i oponašatelja rimske državne centralizacije.

Zato, izuzev donekle Rusiju, slavenska narodna škola ne govori djeci nerazumljivim jezikom, premda inače ima jednake pogreške, jednako se naime drži ovlaštenom, da u prvom redu odgaja i natrpa glavu nesustavnim znanjem, kao i u zapadnoj Evropi.

No najbolje ćemo se uvjeriti o tom, da je velika razlika u uzajamnom odnošaju inteligencije i puka na zapadu i kod nas Slavena, ako proniknemo u smisao preporoda slavenskih naroda.

Preporod slavenskih naroda.

Prije sto, dapače kod nekih Slavena i prije petdeset, pa i manje godina, bijaše sva inteligencija posve odtudjena uplivom literature, društva i politike susjednih naroda. U Rusiji se govo-

rilo i mislilo francuzki i njemački. Poljaci — Poljske već ne bijaše — ne govorahu i ne pisahu samo poljski, nego još i više latinski, francuzki, njemački. Ostala se slavenska inteligencija samo gušila u tudjinštini, a žalostno ovo stanje pogoršavali su i politički odnošaji, naime faktična odvisnost čeških zemalja od Njemstva i Slovaka od državne ideje magjarske, dok se za južne Slavene, razcjepkanije od istih Poljaka i u isto doba pod pritiskom uzburkanoga Njemstva i Talijanstva i pod jarmom stogodišnjega gospodstva osmanskoga, mislilo, da su za uvijek zakopani u robstvu duševnom i tjelesnom. Jednom riečju: sav slavenski puk nije samo ostavljen i zapušten, nego upravo zabačen i prezren. Nikomu nije bilo ni na kraj pameti, da bi slavenski pučki govor mogao biti nečim drugim, nego nuždnim i skrovnim sredstvom, da se kako tako sporazumiješ s masom; i kad bi tko bio ozbiljno utvrdio, da je u tom puku neka dubljina misli i osjećaja, pak moralna načela i velika baština kulturnoga rada, bili bi ga proglasili ludjakom, ili sanjarom. U takovim okolnostima svakomu bi se činilo, da inteligencije ništa ne spaja s ovim zapuštenim „masama“.

U to počеше od jednom i u slavenski sviet pronicati narodnostne i demokratske ideje sad kao akcija francuzke revolucije, sad kao njezina reakcija. Ove su ideje djelovale prije svega u čitavoj Evropi politički. Pod njihovim uplivom postaje razne političke stranke i organizovaše se tajna politička društva. U slavenskom pak svijetu bijaše izazvan pokret narodni i kulturni, kojemu bijaše glavni rezultat socijalan: Inteligencija, štovana i obrazovana inteligencija, proglašivala je otvoreno i iskreno, da spada k prezrenomu i neosvieštenomu puku. U zapadnoj se Evropi šarenile stranke, od Jadranskoga mora do Urala uzkršavahu narodi. To je uzkršnuće, kako već naglasih, u povjesti čovječanstva do najnovijega doba bila osamljena pojava, pravo čudo.

U zapadnoj Evropi sve su političke stranke i tajna politička društva tražila u glavnom oslon u kojoj bilo državnoj vlasti, a njihov najbliži, često i jedini cilj bijaše, da dodju do te vlasti, ili da ju unište. Sjetimo se samo francuzkih, talijanskih i njemačkih republikanaca, španjolskih i njemačkih liberalaca, talijanskih karbonara, današnjih socijalista. Kod nas Slavena tražio se naprotiv oslon u narodnoj duši, t. j. u svijesti i prosvjetnom napredku milijunâ ljudi kao jedne nove moralne cjeline, slične organizaciji vjerskoj.

Ne ću tvrditi, da je slavenska inteligencija bez predsuda o puku u obće, kao što treba priznati, da je puk prema inteligenciji nepovjerljiv, dapače da ju mrzi, često i ondje, gdje mu se približuje posve iskreno. Razdor dakle jošte postoji, ali postoje i svi uvjeti, da se odstrani. To je prije svega to, što u nas inteligenciju možeš uvjeriti i o pučkim vrlinama, a o tom, da svakolika narodna snaga polazi iz puka, velik je dio inteligencije već uvjeren. Nije to doduše laka zadaća, i to ne zato, što se sa slavenskom inteligencijom ne bi moglo govoriti o demokratizmu u ovom smislu, nego zato, što uplivi zapadne Evrope mogu u njoj svaki čas prevladati i tako otežati rad oko usavršenja našega unutrašnjega narodnoga jedinstva. Ovi uplivi priete, da podkopaju sve osnove naše eksistencije. Zato se lako razumije mišljenje: da protiv tih upliva treba izaći sa svom odlučnošću, te da se slavenska inteligencija u buduće nema zadovoljiti s ulogom propagatora zapadnoevropskih teorija, koje se uvijek međjusobno proždiru, često se protive zdravom razumu i redovno se bore protiv svega pučkoga, protiv svega naime u istinu narodnoga i ljudskoga. Ne će li slavenska inteligencija da samo zlorabi pučke strasti i mišice, ako joj je naime stalo do toga, da se razdor ne samo ne razširi u jaz, nego da inteligencija i puk sačine jedinstvenu narodnu cjelinu, treba da se oslobodi predsuda o duševnom siromaštvu, o neslozi, o moralnoj pokvarenosti, o natražnjačtvu i lenosti svoga puka. Istom tada će moći tako raditi, da uvijek i svuda pobudjuje povjerenje širokih narodnih slojeva, povjerenje milijuna svoje braće, bez koje ne može biti ni govora o narodnoj snazi, doklegod se bude držala za istinu ona Luja XVIII.: „Mi smo dva naroda u jednom puku.“ (Nous sommes deux nations dans un peuple“).

3. Slavenska porodica i slavenska knjiga.

Porodica — izvor moralne svetosti. (P. Janet.)

„Čudna je to stvar! Duh sumnje, koji ništa nije poštivao, zaustavio se pred materinstvom. . . . Istina je, da se dirnulo indirektno i u ideju materinstva, čim se je dirnulo u načela porodice; ali to se učinilo mučke, te ja mislim, da nema knjige, u kojoj bi se pisac bio usudio simpatično prikazati mater, koja ostavlja svoju djecu, ili djecu, koja pogrdjuju mater. Materinstvo je dakle posljednja moralna ideja, na koju se netko usudjuje navaliti. I kad

sve propale, ona će još moći sve spasiti; ona će biti posljednje sidro spasa, posljednja nada i utočište moralne svetosti; iz toga blagoslovnoga izvora moći će još proključati sve čiste i velike ideje . . .

Rekoh, da porodica ima dvostruko jamstvo: u društvu i u Bogu . . . Vjersko je jamstvo nad društvenim. Ne izpitujem, u kojem se obliku pokazuje, no bilo, kako mu drago, Bog je vazda vrhovni jamac bračne zajednice. Svaka prisega zove Boga za svjedoka, a osobito onakva, koja od čovjeka traži toliku žrtvu, koja je za sav život i vrijedi u neizvjestnost. Zato treba da neizmjerni Bog bude prisutan obvezi, koja je u neku ruku vječna slika u čovječjoj prolaznosti; treba da vječni Bog bude svjedokom ljudskoj vječnosti naših čuvstava, Bog nepromjenljivi nepromjenljivosti naših dužnosti, Bog bezkrajno dobri onoj odanosti i uzajamnoj pažnji, što si za uvijek obećaju muž i žena. I tako je porodica trostruko sveta, jer je Bog na njezinu početku, u njoj samoj i na njezinu svršetku: na početku, budući da je tvorac čuvstva, iz kojega porodica nastaje; u njoj samoj, jer je on princip dužnosti i morala; na koncu, jer joj je on posljednji jamac.

Oslanjajući se na ljubav i na dužnost porodica je kao zahtjev ženskoga dostojanstva i obezbjedjenje djece uz jamstvo društveno i božje vječna . . .

Prosti materijalizam, surova sebičnost, razuzdanost ili rafinirana razkalašenost, napokon ona ludska ironija, koja bez iskrice duhovitosti misli, da je to fino i ugladjeno, kad se podsmieva poštenim običajima i kad pogrdjuje velike osjećaje, sve su te mane odsudjene na mûk, ako nisu na grižnju savjesti, pred smrtnim odrom materinim i pokraj dječje kolievke. A kako se i dobro poprima poput zla, ne sumnjam o tom, da će nas napredak u porodičnom moralu dovesti i do javnoga morala. Red u porodici — to je red u društvu . . . Jedni vele: Treba društvo promieniti. Drugi govore: Treba promieniti pojedinca. Ali društvo se bez pojedinca ne popravlja, a ni pojedinac se nipošto ne popravlja sâm po sebi; u svakom slučaju to je vrlo težak posao. Zato nam redovno treba uporišta; to je uporište porodica. Čovjek, kojemu je možda za njega samoga svejedno, kakav je, možda će nastojati, da se popravi kao sin, kao otac, ili kao muž; pa bilo to još i te kako malo, društvo će ipak od toga imati koristi.“ Ovako piše o porodici jedan od najumnijih i najmodernijih francuzkih mislilaca, Paul

Janet.¹ Spominjem baš ovakvoga pisca zato, jer je proti njegovu autoritetu to teže ustati, što on nije samo priznati psiholog, nego je i povjestničar i sociolog prvoga reda.

Žena je u Slavena mati.

Kad sam ovako upozorio na to, da iz moderne Francuzke posvema moderan čovjek ustaje na obranu obitelji i živom riečju² i perom, onda mi je istom sgodno upozoriti na to, da je sve ono, što piše o obitelji, kod nas Slavena još tako živa praksa, da o tom ne treba razvijati velikih, ma kako opravdanih teorija. Istina, da se na zapadu obćenito misli, kako je Njemačka ognjište pravoga porodičnoga života, pa je o tom uvjeren i sam g. Janet. No kad se kod Niemaca ne bi u posljednjih tridesetak godina bio razvio užasan nemoral, tako da je primjerice Berlin u tome daleko pred Parizom,³ dosta je spomenuti, da je gotovo čitava današnja Njemačka nastala ponjemčenjem slavenskih plemena, jer su se pravi Germani raztepli po Italiji, Galiji i Španjolskoj čak u Afriku. Stalnost i svetost porodice prema tome je i kod njih slavenska baština, jer su osnovi zdravoga obiteljskoga života kod svih Slavena i danas tako jaki, te ih ni sam duh vremena nije mogao temeljito uzdrmati.

Prije svega spomenimo, da kod nas Slavena poštovanje prema ženi kao materi raste, dok je u ostaloj Evropi predmetom obožavanja žena kao ljepotica i kao djevojka, da ne kažem kao ljubavnica. Naš puk djevojke u obće ne uzvisuje, te slavenski momci riedko djevojkama i pjevaju; naprotiv svim zapadno-evropskim pojmovima o kavalirstvu pjevaju naše djevojke svomu dragomu i zovu ga žarkim svojim suncem. Uz to se kod nas Slavena — mislim u seljačkom puku — ne ženi i ne udaje ni iz same ljubavi,

¹ Paul Janet, membre de l'Institut, professeur à la faculté des lettres de Paris: *La famille*, Leçons de philosophie morale, ouvrage couronné par l'Académie française (dix septième édition, Paris, Lévy; str. 318.), str. 307., 309.—310., 312.—313. (Češko izdanje u XLV. sv. knjižnice Pelzlovih „Rozhleda“, preveo Václav Černý, Praha, 1902.)

² Spom. djelo o porodici nastalo je iz predavanjâ, što ih je Paul Janet držao u Strassburgu.

³ U svom djelu *L'Europa giovane* veli glasoviti talijanski sociolog Ferrero: „Germanska rasa rješava moralno pitanje ili surovom razuzdanošću, ili absolutnom kriepošću... Nema na primjer grada, u kojem bi prostitucija bila tako brutalna, kao u Berlinu.“ (Str. 164., 165. u poglavlju o parižkoj i berlinskoj razpuštenosti.)

ni iz samoga interesa, ni iz poslušnosti, nego je ženitba i udaja stvar tako promišljena, da je brak redovno snošljiv, ako i nije sretan po našem savremenom shvaćanju

Ne mora čovjek biti ni sociolog ni psiholog od zanata, a da vidi, kako je prva materinska kriepost neizerpiva strpljivost, ako to već nije neizmjerena dobrota i ljubav. Kako je strpljivost naša obća slavenska kriepost, dotično i mana, to je posve naravski, da je slavenska mati najpožrtvovnija, ako u svojem odgoju i nije najuzornija među evropskim materama. Tu istinu priznaju i naj-suroviji muževi, kojih ima i među nama blagim Slavenima veoma mnogo, te sâm poznam svu silu ljudi među pukom i gospodom, koji nježno, i rekao bih gotovo s obožavanjem govore o svojoj ženi kao materi, dok inače ne imadu za ženu dosta oštih rieči, pa i udaraca. Što je Romanu liepa dama, Germanu uredna domaćica i fina kuharica, to je Slavenu dobra mati, koje ne treba buditi ni onda, kad joj se diete u kolievci samo gane, a kamo li, kad joj plače.

Kod nas Slavena imade mati toliku vriednost zato, što smo mi sve sami seljački narodi, koji se vazda žene radi djece, jer rataru su djeca prvi i najbolji pomagači, pak zato i s čisto materijalnoga gledišta najdragocjenija „imovina“. Osobito to vriedi za nas ondje, gdje naše seljačtvo ima dovoljno svoje zemlje, ili, ako je nema, gdje je može dovoljno dobiti od prilike u istom podneblju i pod istim zakonima. Mislim tu na Rusiju i na one guste rojeve ruskih seljačkih porodica, koje se već na tisuće i tisuće spuštaju po srednjoj Aziji, Sibiriji i po Mandžuriji, te Rusija i bez kozačkih stanica ima u tim pravim društvenim stanicama živu i neprobojuu granicu.

Svetost braka. — Gradjanski brak.

Slavenskoj porodici središtem su dakle djeca, a prema tomu njezinom je dušom mati, te joj je otac samo predstavnikom i zaštitnikom. No ta naša obitelj imade i nadnaravnu posvetu: u nas se ne samo među pukom, nego i među inteligencijom još uvijek čvrsto vjeruje i drži, da je ženitba sveta stvar, a porodica vjekovima mučno stvarana i kršćanstvom posvećena uredba, koja umjesto da se ruši, treba da u modernu društvo bude posljednje utočište čudorednosti i najjače uporište stvaralačkomu radu modernoga čovjeka. Dok se u svoj zapadnoj i srednjoj Evropi ne izuzimajući ni aristokratske Austrije i feudalne Ugarske uveo gradjanski brak

sad prisilno, sad fakultativno, i dok slavenski narodi preuzeše i preuzimlju u svoj javni život zapadno-evropske uredbe jednu za drugom, dotle su u nas osamljeni glasovi, da bi nam se i u obiteljskom zakonodavstvu valjalo povesti za zapadnom Evropom, te ženitbu proglasiti pukim, pa bilo i osobitim gradjanskim ugovorom.

Borba za „emancipaciju“ žene. — Bezženstvo.

Ali najzanimivije i najvažnije jest to, što uza sav silni napredak i naše ženske prosvjete i samostalne ženske privrede, naročito u Češkoj, Rusiji i Bugarskoj, ne samo da nije nastala ni najmanja utakmica medju ženama i mužkarcima, nego se u nas obćenito priznaje i uvidja, da su naobražene i samostalne žene baš najbolje matere, te se svaki ženski napredak pozdravlja kao najsigurniji dokaz obćega našega napredka.

Kad se sjetimo svih sramotnih izgreda dapače i surovih nasilja, što ih pretrpješe slušateljice medicine u Berlinu, ili učenice na školi liepih umjetnosti u Parizu od svojih jakih, ali kukavnih drugova, pa kad pomislimo na obćeniti zanos primjerice u ruskom društvu nad svakom novom stečevinom ženske naobrazbe, možemo mirne duše reći, da bi ovaj jedini fakat bio dovoljan, da područje naše slavenske prosvjete označi obilježjem u prvom redu moralne kulture.

Kad čovjek zagleda u intimni život bilo nedavno preminulih, pa i živih slavenskih pregalaca, vidi veoma često, kako je žena i u kulturnom radu svomu mužu onako nenadoknadiiva pomagatičica, kako je u seoskom gospodarstvu temelj, na kojem počivaju tri kućna ugla. To će i biti glavnim razlogom, što se u nas tek iznimno nadje, i to samo medju inteligencijom, po koji duhoviti rugač onih obiteljskih vrlina, bez kojih nema sretne porodice i zdravoga društva, i što se bezženstvo smatra prije velikom manom i štetom za društvo, nego možda kriepošću i korišću. Medju pukom je stariji neoženjen čovjek vanredna riedkost, jer se bezženstvo u puku opravdava samo neobičnom tjelesnom ili duševnom bolešću, ili nerazvitošću. I medju inteligencijom gubi sve to više pristaša misao, da se neoženjeni ljudi mogu bolje žrtvovati za narod i svestranije se posvetiti znanosti, jer se dnevice uvjeravamo, da su dobrovoljni neženje ne samo sebičniji od drugih ljudi, nego da se lakše podaju udobnosti i dangubi, u kojoj otupe i najrazvitije sposobnosti.

Nema sumnje, da je slavenska porodica i time utvrđjena, što kod tri četvrtine Slavena i svećenici imaju obitelj, i to obitelj, koja ne živi lagodno, kako je to kod englezkih, pa i kod njemačkih pastora, nego je često u tolikoj biedi, koja se bez moralnoga pada može snositi samo s kršćanskom slavenskom strpljivošću.

Napokon je za slavensku porodicu vrlo blagotvorna ona društvena samilost, s kojom i naše uzorne matere i supruge gledaju na pale žene. Ako ta samilost nije uvijek onako razvita i jaka, kako je u romanu Dostojevskoga „Zločin i kazna“, ipak to nije nikada ni onaj okrutni priezir, s kojim se u ostalom evropskom ženskom svijetu govori o takvim nesretnicama. Mi Slaveni u ovoj stvari, kao i u drugim zabludama, prestupcima i zločinima, postupamo prema onoj sv. pisma: Ne sudi . . ., pa zato i najgorega čovjeka volimo nazvati nesretnikom, nego propalicom. Nama se radi toga spočitavalo i spočitava, da nemamo dosta finoga osjećaja i dosta strogoga morala; mi uza sve to i nadalje volimo svoju tankoćutnost pokazivati u ljubavi za roditelje i djecu svoju, za braću, rodbinu i svojtu, nego da budemo tankoćutni gnjušajući se nad ičijom moralnom zapaštenošću, a strog moral najvolimo dokazivati životom svoje porodice, koja ga najviše i treba.

Rodbinstvo.

„Ne možemo se dosta čuvati svega, čime bismo razriješili ikoju vezu, što spaja ljude u tiesnu zajednicu. Jednom je takvom vezom rodbinstvo. Rodbinstvo nameće čovjeku nekoliko stupnjeva više i ljubavi i dobrote i odanosti, nego je to puko čuvstvo djetске samilosti. Vjerujući, da se podajemo najobćenitijemu čuvstvu, valja nam se bojati, da ga ne bismo zapravo žrtvovali pukoj sebičnosti. Neka samo nestane u čovjeku i rodoljublja i staležke i rodbinske veze, pitam vas, jeste li posvema sigurni, da će onda biti požrtvovniji za stvar celoga ljudstva? Sve se bojim, da će onda biti požrtvovan za se. U osjećajima naše ljubavi treba nam stupnjeva.“¹

Jedva da se daje u malo rieči točnije i dublje označiti sva neprolazna važnost rodbinstva, kojega nema i ne može biti bez porodice. I kolikogod se usavršilo državno unutrašnje uredjenje, — koje je s kulturno-socijalnoga gledišta i u mnogim modernim državama još veoma kržljivo — kakogod se naine uredilo osigu-

¹ Paul Janet, spom. djelo „La famille“, str. 272.– 273.

ranje za slučaj tjelesnih ozljeda, bolesti, nezaposlenosti i starosti, jedno će osiguranje ostati nenadoknativo: briga roditeljska, zahvalnost dječja i pomoć rodbinska. I kad bi se toliki umovi i tolika snaga bila potrošila za ovo „osiguranje“, kolika se potrošila proti njemu, bila bi kud i kamo lakša socijalna politika u selu i u občini, u gradu i u državi. Kod nas Slavena, ne izuzimajući ni Čehâ, za koje inače rado, no posvema krivo mislimo, da se poniemčiše u svem osim u govoru, rodbinstvo je velika i po svem sudeći nerazoriva socijalna sila. Naročito vrijedi to za Ruse, pak za nas Hrvate i Srbe.

Dokazom je tomu naš jezik, u kojem ima koji petdesetak rieči i pojmova samo za rodbinu i za svojtu.¹ Dokazuje to naša narodna pjesma, u kojoj je ljubav među braćom i sestrama tako ovjekovječena, kako to ne bi moglo učiniti ni najsigurnije kiparsko dlieto, ni najvještiji slikarski kist. Dokazuje to osobito naš narodni život, koji bi se odavna bio i netragom razasuo i rastepao u stoljećima robstva i pod najnovijim političkim uredbama, koje za sada još previše uzimlju i traže, a premalo daju i obećaju. Živuci po gradovima, gdje je i porodica oslabila, a rodbinstvo se već zaboravlja, mi sebi jedva možemo predstaviti svu onu pustoš i strahotu, koja bi nastala po našim selima, kad bi ih se primila rdja onakoga individualizma, koji ravno pripada čovječanstvu samo zato, da se u praksi uzmogne odreći svake solidarnosti, jer mu nitko nije „ni rod, ni pomozbog.“

Slavenska književnost.

Tako snažna porodica i tako snažno rodbinstvo, kako je u nas Slavena, moralo je podati i našoj knjizi osobito obilježje:

„Slaveni uobće, a Rusi napose odlikuju se sklonošću k unutrašnjoj analizi, osobito k analizi moralnoj. Rus se manje zanima za izvanjske uvjete života, lako može biti bez one udobnosti, koja je Englezu naprosto nuždna, i bez one estetske rafiniranosti, kojom se okružuje Francuz. Rus se zadovoljava jednostavnim životom, ne traži velike lagodnosti i prema riečima profesora Sikorskoga: više od svega cieni „vatrenu dušu i iskreno srce“. U umjetničkim djelima iznenadjuje te siromašan kolorit ruskih slikara, a u isto

¹ Tridesetak takvih rieči i pojmova naveo sam ruski i hrvatski s točnom ruskom i hrvatskom definicijom u svom djelu „Kako ćemo se naučiti ruski“, I. (U Zagrebu 1904., 46 str.)

vrieme množina dubokih psiholoških radnja. Isto vidiš kod velikih ruskih pisaca: Lermontova, Turgeneva, Dostojevskoga, Tolstoga.

Rusija ne imadjaše ni velikoga filozofa, ni velikoga povjestničara; ona je „svu svoju filozofiju i svu svoju povjest stavila u svoj roman“. To u ostalom bijaše jedina vrst književnosti, gdje se mogahu indirektno razlagati najsmionije teze. Ruski roman . . . pokazuje jasno mješavinu germanskoga i slavenskoga duha, kao i utjecaj zapadnih uzora, Dickensa i Balzaca . . . Na koncu konca slavenska je mašta često neodređena i smetena, bez stalnoga pravca, sklona praznovjerju i fantastičnosti, mješavina blagosti i divljačtva, više sanjarska i nemirna, nego rađina i promišljena, još primitivna po svojim težnjama i po svom shvaćanju.“¹

Da, to je ona stara pjesma zapadne Evrope: Mi smo Slaveni premalo originalni, nismo još ništa dali čovječanstvu, jer smo još i sada primitivni, jer smo barbari. No u ovom slučaju to nam samo koristi. Kad govorimo o porodici i o literaturi, onda se rieč barbarstvo ima prevesti riečima: jakost tradicije ili originalnost.

Za velike evropske kulturne narode, napose za Engleze, Francaze i Talijane, pa i za Niemce, koji su svuda oko nas i medju nama, sâm je naš govor barbarski, jer ima — više glasova od njihovih jezika; nekulturna im je i naša jezična razejepkanost, jer će njome naša književnost prodrieti, a već i sada prodire tako duboko medju puk, kako to u njih naprosto nije moguće; barbarska je i veličina Rusije i naš velik broj, jer hvala toj veličini i tomu broju nije nas moguće više ni znatno potisnuti, a kamo li uništiti ni onda, kad bismo svi prihvatili Tolstovu nauku: ne protivi se zlu.

No kad bi ovo barbarstvo i ova primitivnost u slavenskoj mašti bila u istinu tako izrazita, te bi podavala glavno obilježje našoj književnosti, ni bismo se i onda tješili zanimivim opažanjima drugoga umnoga Romana, već spomenutoga talijanskoga sociologa Ferrera, koji o toj stvari ovako sudi:

„Budućnost jednom rieču pripada . . . onim kulturnim narodima, koji u svom karakteru budu imali još nešto barbarskoga . . . Latince, koji prolazi germanskim, ili slavenskim zemljama, osjeti od toga časa iz tisuću fakata odvratan dojam barbarstva . . .; no Latince, začaran svojom, rekao bih, organskom civilizacijom, ne pojmi, da je baš to barbarstvo, što je na dnu germanske i sla-

¹ Alfred Fouillée, *Esquisse psychologique des peuples européens* (Paris Alcan, 1903., str. 550. u 8°, ciena 10 frs.), str. 428.—431.

venske duše uzrokom, da germanska rasa danas vlada Evropom, i da će slavenska rasa svakako vladati sutra, bilo sama, bilo zajedno s germanskom.“¹

Budimo dakle posve zadovoljni sa svojim „primitivnim“ shvaćanjem i porodičnih dužnosti i narodne književnosti. Moderna obitelj više nije obitelj, a i knjiga, koja na svu silu hoće da bude modernom, vriedi redovno više papirom, nego sadržajem svojim.

4. Sveta Rusija.

Sveta Moskva.

„Svetih gradova nestaje iz zapadne civilizacije. Moderna religioznost ne treba više određenih utočišta za Boga; mističko se obožavanje usredotočuje na mjesto pobožnosti, ili još bolje u srcu, u kojem čovjek svuda sa sobom nosi tabernakulum svoje vjere, te je od toga časa sam sebi prvi svećenik. I Rim je tako pun svjetskih stvari, te se ne može više smatrati svetim gradom katoličanstva osim s gledišta historijskoga i hierarhijskoga . . .

U Evropi je danas još jedini sveti grad. To je Moskva. Moskva nije kukavno selo poput Meke; nije to ni Jerusalem, koji je propao i jedva jedvice sačuvao svoje dragocjene svetinje. Moskva je gorostasna prijestolnica s više od milijuna ljudi, to je trgovačko i industrijalno središte, koje se je u ovom (XIX.) stoljeću vanredno razvilo poput Londona i Pariza, a sa društvenoga gledišta još i više. Obrt i trgovina unesoše u nju, naravski, svu silu nesvetih stvari, kao banke, tvornice, dionička društva, urede i ljude, koji se bave sve samim svjetskim stvarima . . . Pa ipak je prvobitna svetost u Moskvi morala biti nešto veliko, kad ja mogla ne samo toliku množinu nesvetih stvari primiti i još ih naprotiv posvetiti, te je Moskva uza sve to golema bogomolja, u kojoj se milijun ljudi moli od jutra do večera, u kućama, u krčmama, po ulicama, po trgovima. Predstavite si Meku, ali sagradjenu poput Londona i punu njegova života. To vam je Moskva. To je grad, u kojem vidiš sgrade kao u nas, svratišta, privatne kuće, radionice, banke, kolo-dvore, muzeje, ali sve te sgrade imaju oblik crkve, ukrašene su pozlaćenim ikonama u bizantskom slogu. Živi se kao i u nas, samo što ovi stanovnici svaki čas svoj dnevni posao prekidaju sad

¹ Guiglielmo Ferrero, *L' Europa giovane*, str. 283.—284.

kakvim vjerskim obredom, sad žurno prošaptanom molitvom, sad znakom križa, sad naklanjajući glave, ili prigibajući koljena.

Ova obćenita i neprekidna pobožnost nešto je najneobičnijega i nešto najveličanstvenijega, što može zapadnjak vidjeti . . .

Strogi ovaj obrednik obdržava najmanje od Moskovljana njih devetdeset od stotine bez razlike spola, staleža i zvanja, jednako pred najpoznatijim kao i pred najvećim vjerskim svetinjama, kojih je Moskva puna. I lakše bi zbrojio piesak u moru, zvijezde na nebu i lišće na drveću, nego sve one znakove križa, što ih za jedan dan učini pobožni Moskovljanin . . . Sve je to jedan gorostasni pobožni prizor, jedan jedini vjerski obred, koji se nikada ne prekida, ni danju ni noću, koji zaokuplja čitav grad. Moskva nije svetište puno bramova; ona je s kraja na kraj sva jedan jedini golemi hram . . .

Razni pisci o ruskoj moralnoj snazi.

U svoj Evropi nema možda drugoga grada, u kojem bi se mogla opaziti slična snaga vjerovanja, osim u Napulju. No prispodoba između napuljske i moskovske pobožnosti može biti samo izvanjska, osjećaji naime, koji obje sastavljaju, posvema su oprečni. Napuljska religioznost jednostavno je brutalna i surova forma strasti za životom. Jer što Napuljac traži od Boga? Da ga čuva od bolesti, ili, ako nije zdrav, da ga izliječi; da mu dade kruha, imetka, bogatstva i da mu pomogne u njegovoj ljubavi; da uvjeri sudce, kako bi mu u parnici dali pravo, i da iz žare izvuče brojeve, što su napisani na njegovoj lutrskoj ceduljici . . . Bog je za Napuljca takovo svemoćno biće, koje nam pomaže živjeti udaljujući od nas bol i smrt, osobito smrt, tu najveću strahotu . . .

Ruska pobožnost naprotiv ne nastaje iz praznovjernoga straha pred smrću: originalnim obilježjem mnogih Rusa jest baš sposobnost, da na smrt gledaju mirno, a to je posljedica najneobičnijega duševnoga stanja, što ga je veoma teško označiti, jer nije nimalo slično s prividno istim čuvstvom kod nas na zapadu. Kod nas su prema smrti indiferentni i preziru život . . . ljudi, koji u obće živjeti ne vole, pa je indiferentnost prema smrti izuzetak, koji nalazimo samo kod boležljiva karaktera. No Rus redovno voli život kao i mi; pa ipak ga mnogo lakše ostavlja, kad dodje za to vrijeme. Tko pozna ruske romane, bit će čitao mnogo stranica, na kojima se opisuje mirna smrt, puna priegara, naročito kod kojega seljaka; i to nije tek puko pripovijedanje romanopisaca, nego je tu opisana

živa zbilja. Jedan moskovski liečnik, s kojim sam slučajno počeo govoriti o ovoj stvari, reče mi: Proučavao sam bečke, berlinske i pariške bolnice; vidio sam, gdje umire tisuću ljudi, i vazda sam ostao vanredno iznenadjen držanjem Rusâ, posebice seljakâ i radnikâ, prispodabljavući njihove posljednje časove sa smrću njihove braće drugih narodnosti. I ako Rusi nisu ni u čem drugom originalni, to su zaista u tome, kako umiru, jer se oni spremaju za put na onaj svijet tako ravnodušno i hladno, kao da se radi o polazku u susjedno selo . . . Čini se, da se Rusi spremaju na put u zemlju, koju vanredno dobro poznaju, i da se samo vraćaju svojoj kući. Jedina im je briga, da umru sretno, t. j. da si pripreve za raj putnicu, potvrđjenu od nadležne oblasti, i da izpune sve one obrede, što ih naša vjera propisuje za slučaj smrti.

Jedna moskovska dama, s kojom sam takodjer o tome govorio, reče mi ovo: Želite li znati, kako umiru Rusi? Tad ću vam izpriповjediti, kako je pred tri mjeseca preminula jedna moja prijateljica, ponajbogatija i ponajotmjenija moskovska dama. Bijaše dugo bolesna; ni liečnici ni rođjaci, znajući, kako joj je, ne mišljahu, da joj je blizu kraj. I gle, bez ičijega znanja bolestnica jednoga jutra zamoli mirno čuvaricu, što je kod nje bdjela, da joj pozove popa, veleći, da osjeća, kako će samo još nekoliko sati živjeti. Pop dodje i ona svrši svoje vjerske dužnosti. Po tom je pozvala svoju rodbinu, veselo se s njom oprostila, kao da je na polazku, ali na put, s kojega će se vratiti; zatim im je dala potanke napatke za pogreb kazujući im, kako je imadu obući, kako urediti lies, kako prirediti sprovod i kako načiniti grob bez najmanje uzrujanosti, poput čovjeka, koji na polazku moli prijatelja, da mu što šta uredi . . . Još je odredila, da se spremi ručak, jer da će za tri sata umrieti . . . Poslie dva sata javi čuvarica rodbini, da je gospodja preminula, a da nije ni okom trenula. Nemojte misliti, da je ovo nešto neobična i nekakav izuzetak; ako svi ne umiremo tako vedro i tako mirno . . . gotovo svi primamo posljednju sudbinu s pravim kršćanskim priegorom, te smo pred smrću i ponizni i mirni . . .

Ako Rusi tako dočekuju smrt, još lakše trpe boli u životu . . .

Za to imamo mnogo dokaza u opisima velikih ruskih književnika . . . Rusi su u političkoj povjesti ovoga (XIX.) stoljeća imali toliko mučenikâ, koji bijahu izvrgnuti malo drugčijim mukama, nego junaci zapadnjačkih revolucija; pa ipak tko se ne

sjeća uzvišenoga stoicizma, kojim su prodahnuti svi opisi velikih patnja sibirskih prognanika, što nam ih prikazuje Amerikanin Kennan . . . Zaista je ovaj priegor sam po sebi nešto nižega i barbarskoga; to je plod bezćutnosti, što ju u raznom obliku nalazimo gotovo kod svih barbarskih naroda kao nuždni uvjet u težim prilikama života . . . Dok čovjek bude takva nezalica, najviša će mudrost biti, da pred ovom neizmjernom spijom silom ćuti, kako je ništa . . . I zato je indiferentnost prema smrti i priegor glavno pravilo života, jer sadržaje u sebi princip duboke mudrosti, a mudrost u životu uvijek je jednaka snazi.“¹

Drugi opet odlični zapadnjak, Victor Tissot, podaje nam, i ako na drugi način, gotovo posvema istu sliku o Kijevu i o južnoj Rusiji,² za koju bismo ipak mislili, da ne zna drugo, osim pjevati sad sjetne, sad vesele ukrajinske pjesme i plesati poskoćnim korakom.

I drugi evropski pisci i putnici, povjestničari i mislioci, političari i novinari, ćim malo jaće zaoštre pero o Rusiji, spominju sad s poštovanjem, sad s porugom, da je to sveta zemlja, posvema slična Palestini s tom razlikom, što je dobrano veća i jaća i jurve više stoljećā ne samo podpuno nezavisna, nego i toliko snažna, da se je kadra na sve strane braniti, a gdjejkoga i osloboditi.

Uza sve to, što se o ruskoj svetosti toliko na zapadu piše, jedva bih o njoj imao pravoga pojma i stalno uvjerenje, da u jednu ruku nisam baš u Kijevu i Moskvi sam dosta dugo proživio, a u drugu ruku da mi tumaćem ruske moralne snage uz velike ruske pisce nije bio možda najveći historijski psiholog i sociolog evropskih država i naroda, Albert Sorel.

Živući u Kijevu gotovo dva mjeseca (ljeti god. 1888.), a u Moskvi još jedanput duže (ljeti god. 1896.) i zalazeći svuda i svakamo, izuzevši t. zv. više društvo, i slušajući naroćito dugotrajne vjerske razpre po kijevskim i moskovskim ćajanama i prisustvujući sate i sate ruskim bogoslužbama u svako doba dana, uvjerih se nepokolebivo, da je Rusija u puku, i gotovo još u svoj inteligenciji svojoj tako iskreno i duboko kršćanska, kako je možda sva zapadna Evropa, a svakako Francuzka bila u XIII. i XIV. stoljećū

¹ Ferrero, spola. djelo, str. 249.—251., 264.—266., 266.—269., 261.—272., 274.—279. — Krasan opis ruske pobožnosti u Petrogradu ima u ćeškoj knjizi: Josef Kuffner, Zdáńí a podoby (Praha, Bursík a Kohout, 1899., str. 537.), str. 497—500.

² Victor Tissot, *La Russie et les Russes* (dixième édition, Paris, E. Dentu, 1882., str. 562., ciena 3 fr. 50), glava XV. str. 245 i dalje.

s tom velikom razlikom, da nad ruskim kršćanstvom nije nikad sjao krvavi križ, ako mu i jest grozio krvavi polumjesec

Na blagdan Marijina uzašašća dolazi u kijevsku lavru (samostan) koji desetak tisuća hodočasnika čak iz uralskih i iz najsjevernijih ruskih gubernija. Razgovarao sam tako s ruskim seljacima od Arhangelska i tamo iza Volge, najviše dakako o tome, što ih je dovelo u Kijev. Čuo sam i od njih oštrih prigovora proti popovima, monasima i manastirima; upoznah se i s takovim seljacima, koje žepobradice u erkvi okradoše, a iz samostana ih vratari gladne iztjeraše, ne davši im ni kruha, ni zaslužbe, dok im stigne najnuždnija pomoć od kuće. Bijah u društvu i s takovima, koji do sv. Pavla držahu gotovo više, nego do Isusa, i koji ne mogahu podnieti u monahâ, što uznemiruju ljude, da daju prinose, kad se najsabranije Bogu mole. No ne susreih mužika, koji bi se krstio samo s toga, što su ga tako naučili, i koji bi radi pogrešaka i mana monaških išta kazao proti samoj vjeri. I onaj, koji je najljuće nastradao, izgubivši pri molitvi svu svoju gotovinu, samo se tužno nasmijao veleći: Bijaše mi se moliti kod kuće.

U Moskvi, naravski, ne mogah vidjeti drugo, nego što je opazio i tako vjerno opisao umni Ferrero. Jedno mi samo treba dodati: Putujući iz Moskve u Nižni Novgorod na sverusku izložbu, u koje vrijeme bijaše takodjer i glasoviti tamošnji sajam, uvjerih se, da je Moskva doduše za svu Rusiju sveta i častna već s toga, što ju svaki Rus smatra i zove svojom duhovnom materom. Ali i zadnja seljačka izba, dapače i privremeni dućančić postaje sličnom svetinjom, čim se u odredjenom kutu smjeste svete ikone, pred kojima se ukućani mole, a pridošlice barem klanjaju.

„Mi Englezi gledamo s velikom zlovoljom na nekoje crte u ruskom životu, primjerice na nespretnost, kojom drže nož i vilice, pak na to, što na stolu nema više puta žlica ni soli, što mužkarci nose duge brade i dugu kosu. No mi si ne možemo ni pomisliti, kako vriedjamo Ruse ne skidajući šešira u dućanu, ili u uredu (gdje su uvijek na odredjenome mjestu svete ikone), ili kad ulazeći u sobu ne snimamo ogrtača i kaloša, kad se laktima opremo o stol, jednu nogu prebacimo preko druge, ili kad sa šeširom na glavi blagujemo“.¹

¹ Iz predavanja Johna Pollena u englezko-ruskom književnom društvu u Londonu; prema Petrogradskom Dnevniku („Journal de St. Pétersbourg“) od 30. XI. (13. XII.) 1904., listak pod naslovom: Изученіе Россіи въ Англіи (Proučavanje Rusije u Englezkoj).

No ruska religioznost nije uzrokom samo blagim običajima i takvom ponašanju prema strancima, koje na prvi mah osvaja, nego je u toj religioznosti pravi uzrok i drugomu važnomu pojavu, koji je u savremenoj Evropi svakako osamljen: ruskoj požrtvovnosti.

God. 1893. putovaše po Rusiji u vrijeme strašnoga glada i Englez Hodgett, koji uz ostalo piše i ovo: „Bijah zadivljen požrtvovnošću, kakvu sam vidio svuda među ruskim seljačtvom. Gledao sam kroz čitavu tu strašnu godinu pred sobom najplemenitije čine i najjunačnije priegore, koji se zbivahu posvema prirodno i jednostavno“ . . .¹

Dojam ruske moralne snage tako je neodoljiv, da je i takav poznavalac izтока, kakav je bivši dugogodišnji englezki diplomatski agent u Kitaju i Birmaniji, Parker, predavajući o Rusiji dne 2. srpnja 1901. u englezko-ruskom društvu u Londonu kazao među inim i ovo:

„Osnovi i uredjenje ruskoga života bitno se razlikuju od onoga, što mi nazivljemo temeljem anglosaske rase . . . No meni se uvijek činilo, da nas Rusi nadkrijuju dobrodušnošću i čovjekoljubljem.“²

No za mene je svakako najdublje svu moralnu veličinu ili svetost Rusije shvatio Sorel, kad je na parižkoj političkoj školi predavajući o sukobu francuzke revolucije s Evropom došao i do prielaza ruske vojske pod Suvorovim preko Alpa u Švicarsku i do francuzkoga uzmaca pred njima. Nama svima zamirao je dah, — a bijaše nas dvie tri stotine slušalaca— kad bi umni profesor od prilike ovako progovorio:

Vidjesmo, kako su francuzke čete od prvoga početka počele širiti ne samo pobjedu svoga oružja, nego i evangjelje revolucionarnih ideja. Pred tim je idejama Evropa uzmicala, jer njezini narodi pristajahu uz njih instinktivno. Francuzki vojskovođe ne bijahu na čelu samo vojsci, nego čitavoj revoluciji; svaki njihov vojniki vjerovali su čvrsto u opravdanost stvari, za koju se bori, i zato bijaše nepobjediv u boju s protivnikom bez ikakve vjere, ili s daleko slabijom vjerom. Može se reći, da u Evropi ne bijaše u taj čas još ništa i nikoga, što bi se oprlo ovoj jakoj sviesti. Bijaše ljudi, osobito u Austriji, ali ne bijaše ideja, ne bijaše moralne snage.

¹ „Jurnal de St. Pétersbourg“ na sp. mj.

² „Journ. de St. Pétersb.“, sp. broj.

U to stupi na poprište i Rusija sa svojim Suvorovim.¹ Što je Ruse donielo iz snježnih njihovih ravnica na alpinske ledenjake? Čemu su provalili toliki put? Tà Rusija nije ni u Italiji, ni u Švicarskoj ništa ni trebala, ni tražila. Čemu je onda žrtvovala jednu armadu kao posvema slučajno? Da brani princip svoga života, posvema oprečan revoluciji. Tu rieč „despotizam“ i „absolutizam“ ne znače ništa, tu treba shvatiti drugu rieč: Sveta Rusija. To je analogan pojam revolucionarnim idejama. Pokazalo se to još očitije god. 1812. Tko hoće da se o tom uvjeri, što je Rusija i što to znači, kad ju Rusi drže svetom, neka pročita vanredno pronicave bilješke gdje. Staël, koja je Rusijom prošla god. 1811.,² i roman Tolstoga „Vojna i mir“ . . . No vratimo se k Suvorovu. Njegovim vodstvom namjeriše se Francuzi napokon na junake sebi ravne. Sukob bijaše strašan i nas potukoše.³

Moralni ideal slavenske Rusije: savjest.

Što je Rusija u obće i kako je ona prema ostaloj Evropi u istinu moralno velika i sveta, možemo se uvjeriti iz neobično temeljitoga i umnoga spisa ruskoga profesora-kriminalista, jednoga od prvih predstavnika ruske pravne znanosti, L. E. Vladimirova koji je o stogodišnjici rođenja najvećega ruskoga slavenofila, Ho-myakova, sustavno prikazao njegovo etičko-socijalno učenje, t. j. moralni ideal slavenske Rusije.⁴

¹ Aleksandar Vasiljević Suvorov rodio se 30. studenoga 1730. Budući da bijaše slaba zdravlja i dosta ružan, odredi ga otac, gardijski podpukovnik, za civilnu službu. No na koncu ipak popusti, ako i okasno, te Suvorov postade poručnikom istom u 25. godini, a pukovnikom istom u 33. godini. Suvorov je tako proučio vojnu čud i t. zv. vojnički jezik, kako najveći državnici izučavaju puk i diplomaciju. Živio je vanredno jednostavno i umro 8. svibnja 1800. Već 1801. podignut mu je u Petrogradu spomenik. Na nadgrobnoj ploči u samostanu Aleksandra Nevskoga u Petrogradu ima samo ovaj napis: *Здѣсь лежить Суворовъ.* (Zdjes ležit Suvorov.)

² Te bilješke izadjoše najprije god. 1821. pod naslovom „Dix années d'exil (Deset godina progonstva). U knjizi je polovica uspomenâ posvećena Rusiji, te ju je god. 1825. Puškin vanredno pohvalio u „Moskovskom Telegrafu“. God. 1904. izdao je to djelo ponovno Paul Gautier, a petrogradsko „Новое Время“ donielo 20. rujna (3. listopada) 1904. na trećoj stranici obširan referat pod naslovom: „Русское общество сто лѣтъ тому назадъ.“

³ Po bilješkama Sorelovih predavanja od 24./XI. 1897. i 8./III. 1899.

⁴ Проф. Л. Е. Владимировъ: Алексѣй Степановичъ Хомяковъ и его этическое-соціальное учение. Къ юбилею рожденія Хомякова: 1. мая 1804.—

Taj je ideal u načelu: Rusija vjeruje čovjeku i njegovoj savjesti.

„U tim je riečima najpodpuniji smisao svih zavjeta Homjakovih. Čovječja savjest je jamstvom za sve ljudske odnošaje. Pogledajte samo na pravo. Ono može tek u nekim, i to veoma riedkim slučajevima, osigurati čovjeka od zlobe, besavjestnosti, nemarnosti i ravnodušja prema interesima, koji su mu dragi. Pravo te može samo kadikad zaštititi od surovih tvornih čina zla čovjeka . . . Pogledajmo na liečnika. Moraš se u nj pouzdati, on je nad tobom gotovo neograničeni gospodar . . . I vaš odvjetnik može vam učiniti štetu, da se to i ne opazi. Svi ljudi, koji za vas, bilo što, rade, i bilo kako djeluju na vaše zdravlje, vašu sreću i vaše interese, mogu vam nahuditi, a da ih ne možete pozvati na račun.

Isto je tako i u državi. Državi možeš učiniti štetu bez najmanje kazne i pod krinkom dobra. Možeš raztrovati narod pod izlikom, da si mu dobrotvor. Pod togom učenjaka možeš širiti ideje, od kojih se država raspada. Služeći svetoj umjetnosti lako ti je širiti u društvu nemoralne ideje, kvariti ukus i podkapati čudorednost. Nema ni kraja ni konca zlu, što ga može učiniti besavjestan i opak čovjek, sve skrivajući se za uredbe i za zakone. I zato je Rus svojim jasnim i zdravim umom spoznao, da se nema pouzdavati u uredbe, nego samo u ljude. Javnost državnih uredaba i jednaka prava obrane s optužbom još ne zajamčuju istine. Mi svi znamo, da posred biela dana pred celim svietom možeš tvrditi, da je laž istina, i obratno, da je istina laž, i takovu će tvrdnju braniti s tobom ciela stranka zato, jer prema stranačkoj etici čovjek mora služiti stranci, a ne istini. A čim hoćeš da služiš stranci, valja ti odbaciti obću ljudsku savjest i izraditi si savjest privremenu, uvjetnu, pragmatičku, stranačku . . . I zato nam je na vrhuncu države potrebna jedna jedina savjest, ničim neograničena, da uzmogne biti utočištem otvorenosti, dobru, istini. No oni, koji spasenje čovječanstva vide samo u jednoj pravnoj formuli, vele: Pozivati se u ljudskim odnošajima na savjest znači zapravo priznavati u praksi samovolju. No kad stvar promislimo, vidimo, da samovolja baš i nije drugo, nego besavjestnost, koja se prikriva zakonom, jer samovolju, koja se ničim ne prikriva, zovemo prostim

1. мая 1904. (Moskva 1904., 2. rublja, str. 222.), str. 209. i sl. — Vidi još studiju Б. В. Глинскаго: А. С. Хомяковъ предъ судомъ потомства („Исторический Вѣстник“, Июль 1904., str. 912.)

bezzakonjem, to jest zločinštvom. Uzmimo primjerice područje, koje je čitavo razgraničeno zakonom, naime sudbeni život. Pa kako je ovdje velika i jaka samovolja, koliki se slučajevi prepuštaju uvidjavnosti, to jest opet samovolji!

A što je to „slobodno uvjerenje“ bez savjesti, ako nije naj-
užasnija samovolja? Pa onda zar na koncu konca ne može vrhovno
sudište, ta najviša ograda zakonitosti, razvijati u svojim odlukama
samovolju, proti kojoj se ne možeš ni pritužiti?

Narodi još ne izmisliše takvoga poredka, u kojem ne bi tre-
balo savjesti, u kojem bi se savjest zamienila praznom formulom.
Zakone izvršuju ljudi, a time je sve rečeno. Istinu u životu na
koncu konca izriče i brani živ čovjek s pravilno razvitem savješću.
I zato u državi ima sve smjerati, da se u ljudima razvije živa,
osjetljiva savjest . . . Nije dosta, da budemo u državi prava, nego
i u državi savjesti . . . Udarac šakom i dokaz bez savjesti — jedno
je te isto, surova sila. A onda dokaz novinâ, koje se tiskaju u
desetak tisuća primjeraka, nije vazda umno orudje, nego i fizičko.
Takav „dokaz“ ne ide za uvjerenjem, jer je to tane iz daleko-
metnoga topa. Što je prema takvom tanetu, za kojim su i stotine
tisuća predplatnika, pojedini čovjek sa svojim argumentima? . . .

Ne gledeći na sve siromaštvo i neukost, na sve velike sla-
bosti i ozbiljne mane, Rus je sposobniji nego ikoji drugi Evropljanin,
da oživotvori dragi ovaj ideal života . . . Rus zbilja traži istinu i
Boga. Da li je ovo traženje plod blagoslovnoga siromaštva, koje
čovjeka tjesnije spaja s Bogom, ili je to neizbrisiva crta ruske
duše, ruskoga narodnoga značaja? Vjerujemo, da je to neizbrisivo
obilježje, da je to neugasiva duhovna žedja. Ta se crta javlja
kadikad i u inteligenciji, ali tu je zamuljena glibom i otpadcima
evropske kulture.“

U ostaloj se Evropi vjeruje, koliko se u obće još u išto vje-
ruje, u pravne uredbe, u ustavna jamstva; u Rusiji se vjeruje u
ljude i u njihovu savjest, pa je zato i veliki Tolstoj, kad ga ovih
dana (konceom god. 1904.) upitaše, što misli o najnovijem ustavnom
pokretu u Rusiji, kazao: Amerika, Englezka, Francuzka i Njemačka
imadu ustav, pa ipak je u njih moralna kriza teža, nego ikada . . .

Zaključak.

I tako „sveta Rusija“ znači Rusiju poniznu i blagu, ne na-
dutu i osvajačku, kako si ju pomišljaju u Njemačkoj, Englezkoj

i u Americi, gdje sude samo po sebi i gdje su svu svoju snagu i veličinu svaki čas kadri upotrebiti na zator protivnika svoga. Sveta Rusija to nije sveto rimsko sredovječno carstvo, koje se na koncu bilo pretvorilo u pravu klaonicu baš radi vjere. U Rusiji naime ne čuvaju i ne šire kršćanstva vitezovi sa željeznim okloпом, nego priprosti monasi i još priprostiji seljaci. A svi ruski samostani nemaju nijednoga topa, i sve ruske izbe nijedne puške za križarsku vojnu. I dok se po svoj ostaloj Evropi, naročito u romanskom njezinom dielu, izmjenjuju revolucije u ime materijalnoga napredka, dotle u Rusiji nastaju čitavi pokreti za moralnim savršenstvom. Zapad ima na stotinu političkih stranaka, Rusija na stotinu vjerskih sljedba. Ali dok vladajuća stranka u ostaloj Evropi sad više sad manje, ali svagda dosta osjetljivo pritište i goni svaku svoju opoziciju, dotle se u Rusiji vladajuća pravoslavna crkva izmiruje i s pravoslavnim razkolom i s ostalim kršćanskim i nekršćanskim vjerama, te u času, kad se gotovo po svoj Evropi u ime slobodne misli vodi framasonska inkvizicija proti vjerskomu uvjerenju, ili u ime vladajuće vjere čini nasilje vjerskoj i ličnoj slobodi, dotle se Rusija ozbiljno sprema, da iskreno i trajno zajamči slobodu svakomu vjerovanju i razvoj svakomu mišljenju. I takvu će Rusiju priznati i nazvati svetom i oni, koji protiv nje danas dižu drvlje i kamenje, ne poznavajući pravoga njezinoga genija i ne uvažujući istine, da se u svakom narodu može sve izmijeniti i spasiti, dok u njem prevladava vjera, t. j. viši moralni princip života.¹

5. Slavenski martirologij.

Francuzka revolucija oslobodila je sve narode osim slavenskih.

U biblijskoj povjesti jedva da nas išta tako dira, kao opis izraelskoga sužanjstva u drevnoj davnini u Egiptu, a onda, poslie pada Jerusolima, u Babiloniji. Nego u egipatskom sužanjstvu Židovima kao da baš ne bijaše s materijalnoga gledišta tako zlo, jer znamo, da su se proti Mojsiji u pustinji bunili ponajviše s toga, što ih je odveo od punih lonaca egipatskih; pa i u Babiloniji

¹ Kako je Rusija dublje i pravilnije shvatila i u praksi od najstarijih vremena provodila načelo vjerske vnosljivosti, bolje nego evropski zapad, vidi se iz djela: „Положеніе иновѣрія въ Россіи“. Историческое обозрѣніе. Написано проф. Дм. Цвѣтаевъ. Вагшава 1904. Dalje: Е. Е. Лебедевъ: Единство вѣрія въ противодѣйствиі русскому обрядовому расколу. Novgorod 1904.

smjeli su Izraelci barem po vrbama vješati barfe svoje i uz njih naricati za prošlom slavom Jerusolima. Istom u zadnjem vieku nastaje za Židove mučeničko doba, koje je trajalo preko tisuću godina, a kojemu je učinila kraj francuzka revolucija. Ta je revolucija, kako već vidjesmo, sjedinila i oslobodila Njemačku i Italiju, dapače još više: Njezinom se akcijom, ili reakcijom protiv nje, pomladila gotovo čitava Evropa. I slavenski se narodi u to novo doba preporodiše, ali nijedan od njih nije stekao ni jedinstva, ni podpune nezavisnosti svoje. Osim Rusije, koja je davno prije francuzke revolucije bila nezavisna, i u kojoj je revolucija nesumnjivo mnogo dopriniela k oslobodjenju seljačtva, može se za sve ostale slavenske zemlje reći, da je nad njima sunce prosvjete i slobode samo toliko prosjalo, da se bolje vide ne samo strašni tragovi stoljetnoga robstva, nego i nova, posvema savremena nedjela azijskih i evropskih nekulturnih i kulturnih tlačitelja raznih vjera i narodnosti.

Nema sumnje, da je židovski martirologij strašan; jedna jedina rieč „gheto“ pripominje nam sve strahote židovskoga progonstva. Ali kad promislimo veliku razliku medju Semitima i Arijcima, pak vjersku opreku medju kršćanstvom i židovstvom, možemo barem razumjeti, kako je nastalo čitavo posebno, do tančina normirano bezpravlje za obdržavatelje Mojsijeva zakona. A napokon, što je bilo, prošlo je, te židovstvo danas ne samo da nije potlačeno, nego uzprkos neznatnomu svomu broju znade odlučivati sudbinom takih velikih naroda, kao što su Francuzi, da i ne spominjemo malih naroda, kao što su Magjari.

No gle, dok se jedno takvo bezpravlje u posljednjih sto godina ne samo odstranilo, nego mjestimice i u prevlast pretvorilo, dotle četrdesetak milijuna Slavena živi u jednom ogromnom „ghetu“, razdijeljenom i na takve odjele, u kojima nema baš nimalo ni svjetla, ni zraka. Razlika je samo u tome, što se Slaven može osloboditi toga pakla onim časom, kad postane odmetnikom, kad počne pljuvati na sve, što je slavensko, i veličati sve, što je tudje.

Zapadno-evropski putnici govore i pišu, da Evropa prestaje od Beča, ili najdalje na srednjem Dunavu kod Pešte; no sa slavenskoga gledišta možemo reći, da Evrope više nema na iztok od Rajne, jer tu prestaje pravednost za Slavene.

Ne treba istom spominjati, kako i zašto se poniemčiše tolika slavenska plemena u današnjoj sjeveroiztočnoj Njemačkoj; ne ma-

rimo zalaziti u davna vremena, kad se narodi miešahu samo s oružjem u ruci i kad je pravo jačega bilo osobito od Rajne do Visle jedini zakon. Zaustavit ćemo se časkom na slavenskom životu za naših dana, na životu poljskom i češkom, slovačkom i maloruskom, pak jugoslavenkom.

Rusija i Poljska.

Za Poljsku se obćenito dopušta, da je ona velika slavenska mučenica, ali to se dopušta samo zato, jer je Poljsku tobože raztrgala samo Rusija, i jer ju tobože Rusija, bilo jedina, bilo najviše i danas gnjavi.

Tu nam treba najprije znati, da je misao o diobi Poljske nikla u glavi Fridrika II.; on ju je izprvice prikazao carici Katarini II. kao osnovu grofa Lynara, koji se bio iztakao u sedmogodišnjem ratu. Temeljno načelo Fridrikove politike bijaše naime ovo: „Videći, gdje se ruska bujica na sve strane širi, dvoje se može učiniti: pokušati, da ju zaustaviš u njezinom neizmjernom osvajanju, ili, što je mnogo pametnije, pokušati, da se njezinim osvajanjima okoristiš“.¹

Ali i bez obzira na to mi svi znamo, da su Poljaci na početku XVII. stoljeća bili gospodari Moskve, i da je historijska Poljska obuhvatala Bjelorusu i Malorusu, medju kojima su se naročito kozaci, ti ruski graničari, vječno bunili proti feudalnim prohtjevima poljskoga plemstva. Kad se dakle kasnije Rusija dala najprije na to, da oslobodi Bjelorusiju, pa kad je u tom svom nastojanju doprla i u Varšavu, u srce Poljske, ima se to s historijskoga gledišta smatrati reakcijom na predjašnju poljsku akciju prema prirodnomu pojavu plime i osjeke, koji se u životu narodâ i država opaža isto tako, kao i u talasanju mora. Nijedno se rusko nasilje prema Poljacima i nijedna ruska krivica time ne opravdava; ali se tumači od prilike onako, kako si tumačimo sredovječni progon Židova i njihovo zatvaranje u smradnim i zagušljivim ghetima.

Slaveni pod njemačkim vladama, u Ugarskoj i u Turskoj.

No kako da protumačimo današnji postupak vevlastne Njemačke s tri milijuna poznanjskih, slezkih i pruskih Poljaka? Gdje

¹ Vidi A. Sorel, La question d' Orient au XVIII. siècle, str. 43—45. i dalje.

je razlog zahtjevu čitave njemačke inteligencije, pa i iste njemačke znanosti, da Čehâ mora nestati, kao tobožnje zapreke njemačkomu kulturnomu napredku? Kako da razumijemo savremenu politiku Magjarske, koja u tisućljetnoj povjesti ugarske države i u više-stoljetnom ugarsko-hrvatskom bratimstvu ima sve same dokaze i primjere slavensko-magjarske kulturne i političke saradnje?

Još je većom zagonetkom ponašanje Talijana i prema onomu dielu našega naroda — mislim na našu primorsku inteligenciju, — koji talijanski govori i misli, a tek ponešto slavenski osjeća, pa je i to dosta, da na se navuče kulturni talijanski priezir.

Kolikogod bile užasne grozote onoga pokolja, što ga počinise hijene Abdul-Hamida I. na Bugarima u selu Bataku, te i Gladstoneu utisnuše u ruke pero, da najprije englezko, a onda i čitavo evropsko mnijenje uzbuni proti Turskoj; kakogod su strašne krvave slike neprekidnih pobuna macedonskih, ipak pravi slavenski martirologij nije ni u Macedoniji, ni u Staroj Srbiji, nego u pruskoj Poljskoj, u Austriji i u Ugarskoj, dakle u državama, koje se s punim pravom ponose najstarijom kršćanskom kulturom, a Ugarska k tomu i tisućljetnim ustavom. Pod turskom vladom stradaju i muslimani od kršćanske osvete, koja se u svom očaju laća i bombe, ali od vremena do vremena nastaje ipak neko primirje, u kojem obje izmorene strane odpočinu. U Turskoj vodimo doduše nejednaku borbu, ali je ta borba neizbježiva baština historijskih opreka i sukoba, pa se čovječiji razum kako tako s njome izmiruje, ako nam od nje srce i krvvari. Na jednoj je strani tu fanatizam, a na drugoj očaj, dakle dvie duševne sljepoće, od kojih ne znaš, koja je strašnija i veća.

No zadjimo s krvavih macedonskih klanaca, iz opustošenih i popaljenih sela i iz prestravljenih gradova u parlamenat berlinski, u sabornicu peštansku i u gradsku viećnicu bilo bečku, bilo tršćansku.

Gle, u Berlinu se već dvadesetak godina dižu ministri, da svestrano i temeljito obrazlože potrebu neumoljivih iznimnih odredaba proti jednomu, i to slavenskomu dielu državljanâ, kojima se i ne gledeći na ustav kraljevskom riečju bijahu zajamčila ne samo ljudska, nego i narodna prava. I kao da to nije dosta, uzimlju se iz obće državne, dakle i iz poljske blagajne, stotine milijuna, da se raztepe poljski posjed, a time i materijalni osnov poljskoj narodnosti. A sve se to događa u modernoj pravnoj državi, koja je prije dobila svoj napredni zakonik, nego ista Francuzka.

U sabornici peštanskoj i velikaš i građanski sin, i svjetovnjak i svećenik, i triezan državnik i strastveni demagog — svi su već preko pol stoljeća u jednome složni: da je slovački jezik izvan domaćega ognjišta pogibeljan državi, te se izdajicom domovine ima smatrati svaki Slovak, koji magjarskomu jeziku ne priznaje ne samo prvo, nego i jedino pravo u javnom životu. Ni to nije dosta: U sabor na koncu koneca dodju ipak i četiri Slovaka; dvojicu treba odmah baciti u tamnicu, da Slovaci ne budu tako nerazmjerno zastupani.¹

Ali gle, pred vrhovno državno austrijsko sudište došao je dvadesetgodišnji spor tisuća čeških roditelja u Beču i slovenskih roditelja u Trstu, koji traže od gradske občine barem jednu pučku školu u materinskom jeziku. Češku stvar brane prvi češki pravnici sa službenom statistikom u ruci i na osnovu jasnih zakonskih ustanova. Novine javljaju, da je na uzvišene sudce umna i triezna obrana učinila dubok dojam. Odluka se odgadja od subote na ponedjeljak (na 7. stud. 1904.), i kad je proglašena, ne vjeruju u u Češkoj onomu, što čitaju: Ta prema toj odluci Česi nisu domaće stanovništvo u Dolnjoj Austriji, nit je njihov govor igdje u Beču običajni govor. I zato nemaju prava ni na jednu jedinu pučku školu, makar ih po službenoj statistici s razgovornim češkim jezikom ima (god. 1900.) u samom Beču 102 276.

Zapadni Evropljanin jedva si može i pomisliti, što to znači, kad moderna državna vlast čitav jedan narod proglasi sumnjivim i prevratnim elementom. Isti progon francuzkih Hugenota, pa i sama jakobinska strahovlada ne da se u svojim posljedicama pripodobiti s ovakvom mrežom državnoga sumnjičenja, koja je razprostrta na tisuće i tisuće četvornih kilometara, te u nju pada na milijun ljudi, koji su samo to krivi, što su živi.

Slaveni ne mrze razmjerno svojih tlačitelja.

Naravski je, da mi nije na umu opisivati ili nabrajati one patnje, što ih trpe čitavi pojedini slavenski narodi samo s toga, što su Slaveni i što se slavenske snage i u današnjoj njezinoj razcejep-

¹ Požunska porota odsudila je zastupnika Veselovskoga na godinu dana tamnice i na tisuću Kruna globe. Kr. kurija potvrdila je odsudu 26. listopada 1904. i Veselovský morade odmah kazan nastupiti. Od 15. studenoga iste godine u Vacovskoj je državnoj tamnici i drugi slovački zastupnik J. Valašek.

kanosti boji mnoga nečista savjest.¹ Meni je ovdje svrhom upozoriti, kako ni slavenska literatura, ni slavenski život ne podaju dokaza ni primjera gotovo ni za kakvu mržnju na slavenske tlačitelje, a nikako za onliku, kako bismo očekivali.

Prodjimo Bugarskom od ušća Timoka do ušća Dunava i od Ruščuka do Drinopolja; podjimo i Macedonijom od Skoplja do Soluna, i mi ne ćemo u slavenskom srcu nigdje naći nepomirljive mržnje na Turčina. Ni u književnosti bugarskoj nema na Turčina strastvenih izljeva mržnje, nego su tu najviše opisi istinskih grozota, koje su autori često sami doživljavali.

Počnimo razgovarati s prvim slovačkim kotlokrpom, što ga susretremo; potražimo slovačkoga djaka, ili novinara, koji je za globe i zatvore morao prodati već i jastuk izpod glave; započnimo razgovor s njima toplo i iskreno u četiri oka; napijmo se makar zajedno, držeći se one: da vino govori istinu, i mi ćemo doživjeti, da Slovak tjeskobno zapjeva o svojim Tatrama, da se gorko potuži na današnju „ugarsku vladu“, reći će možda i koju oštru protiv slovačkih Židova, tih proračunanih magjarskih pomagača, ali ipak mu ne ćemo u očima vidjeti ni iskre, a kamo li plamenao ne mržnje, koja čeka, ili još bolje, koja traži samo sgodnu priliku, da se osveti.

Dosta sam prolazio, pa donekle i živio po najizloženijim češkim krajevima oko Moravske Ostrave, gdje njemački kapital prema pruskoj osnovi nastoji da poruši i zadnji jaki etnografski most između Čehá i Poljaká, a time i Slavenstva; pregledah na mjestu historijsko češko-njemačko bojište na Šumavi tamo od Domažlica dalje na zapad; zadjoh u sjevernu Češku, gdje je tisuće i tisuće čeških radnika izvrgnuto na milost i nemilost njemačkim poslodavcima i samovolji njemačkih občina; pa gle: nikada ni na velikim skupštinama ili taborima nisam opazio proti Niemcima one mržnje, koju oni vide, sudeći valjda po sebi, u svakoj i najnevinijoj manifestaciji češke sviesti, a osobito u gromkom pjevanju poznate pjesme „Hej Slované“.

Nego i za Bugare i za Slovake, dapače i za Čehe mogao bi tko utvrditi, da se oni još uvijek boje mrziti sadašnje ili bivše svoje gospodare. No zašto ih ne mrze Poljaci? Zašto je i poljska mržnja na Rusiju kud i kamo slabija od poljskoga patriotizma, od poljske ljubavi za domovinu?

¹ Vidi primjerice spis: Dr. Julius Markovič, Nitriansky politický treatný processa. Turčiansky Sv. Martin, 1903., str. 254.

Plemenska i staležka mržnja u Slavenu.

Time smo kod najzanimive pojave slavenskoga javnoga života. Ima i kod Slavena mržnje, ali medju inteligencijom to je mržnja plemenska, a kod puka mržnja staležka. I još je rieč mržnja često odviše jaka za onaj stepen neprijateljstva, o kojem se ovdje radi.

Poljska inteligencija znatnim, možda i većim dielom mrzi Rusiju. Ali već zato, što mrzi, da tako kažem, samo organizovanu rusku snagu, naime rusku državu, a često iskreno poštuje barem pojedine ruske velikane, gubi ta mržnja svoju razornost i svoje divljačtvo.

Bugarski pak srbski i hrvatski političari i novinari, činovnici, častnici i djaci, a na nesreću i svećenici, mrze se dosta živo. Ali to je tek od nedavna, pa ta mržnja nema ni koriena u puku, ni dubokih razloga u povjesti; zato i jesmo svjedoci bratimljenju onih istih ljudi, koji se do nedavna pogrdjivahu. Možda i to bratimljenje nije dosta iskreno i trajno; ali je dosta jak dokaz, da je mržnja medju pojedinim južnoslavenskim plemenima tudjinski drač, koji se dađe lako izčupati.

Mnogo je na žalost dublje neprijateljstvo medju Malorusima i Velikorosima, kako se sâm uvjerih za svoga boravka u Kijevu god. 1888. i u Lavovu god. 1898. Ali ova mržnja nije više toliko plemenska, koliko, da tako kažem, staležka. Maloruska seljačka inteligencija ogorčena je na plemićku inteligenciju poljsku i velikorusku, kao što je slavenski puk svuda više ili manje ogorčen na svoje gospodujuće staleže, kako sam to već obširnije spomenuo.

Kad se uvažē tolike nepravde slavenskim narodima, medju kojima ima i pravih zločina s gledišta javnoga i privatnoga prava; kad promislimo, kako je i unutrašnja politika slavenskih naroda i država, i to najviše pod njemačkim utjecajem,¹ bila silovita i nedemokratska, te je naročito poljsko i rusko seljačtvo postalo pravom pravcatom rajom²: onda se moramo diviti, što se kod Slavena nije razvila u jednu ruku sliapa mržnja na sve, što je tudje, a u drugu na sve, što dolazi odozgo, od gospodujućih staleža.

¹ Vidi o tom vanredno poučnu i preglednu studiju francuzkoga publiciste i putopisca V. Tissota: „Les Allemands en Russie“ (Niemci u Rusiji), što je izašla u njegovom djelu „Russes et Allemands“ (6-me éd., Paris, Dentu, 1882., str. 336, cijena 3·50 fr.), str. 253.—285.

² Крестьявскій вопросъ въ Польшѣ въ эпоху ея раздѣловъ (Seljačko pitanje u Poljskoj u doba njezine podjele. Napisao В. Микошинъ, cijena 1·50 rub. Petrograd, 1839.), str. 229.

Zaključak.

Kad se danas zametne spor o tome, tko je spasio Evropu i njezinu kršćansku civilizaciju, pa kad Niemac i Francuz zajedno cituju Karla Martela i Karla Velikoga, a napose svaki svoje vitezove i svoje križarske vojne; kad se podignu Grci, Rumuni i Magjari, ili pojedina slavenska plemena, kao mi Hrvati, pak Srbi, ili Bugari, da se prikažemo kao branitelji i spasitelji zapadne Evrope: onda s obćega gledišta evropske i svjetske kulturne povjesti ne možemo reći ni to, da je cijelo Slavenstvo na čelu kroz neko vrieme i s dvie svoje velike vlasti ikoga spasavalo i spasilo. Naprotiv to je Slavenstvo patilo, a pati i danas od Azije i od Evrope i samo od sebe. Pati radi svoga položaja, jer premda je najbrojnije evropsko pleme, i premda živi na kud i kamo cjelovitim zemljištu, nego Germani i Romani, ipak je na evropskom iztoku na razkršću triju svjetova, a u južnoj Rusiji na historijskom putu svih azijskih osvajača.

No jošte je više u slavenskoj čudi uzrok slavenskim patnjama: Slaveni ne vole vladara svoje krvi. Zato i propadoše gotovo sve slavenske države u doba, kad su se ljudi i narodi kupili oko svojih dinastija. A napokon kakogod okretali listove svoje i evropske povjesti, jedno svuda čitamo za se: Bili smo redovno odviše povjerljivi; netko tomu veli, da smo bili predobri, drugi to oštrije zove narodnom nesvjješću i glupošću. Moje je uvjerenje, a to je i svih nepristranih zapadnih mislilaca, da smo mi Slaveni u istinu bolji ljudi od Germanâ i Romanâ. Naglašujem: bolji od njih, ali još nismo ni iz daleka dobri, naročito si nismo dobri medju sobom. I zato smo zaslužili ono, što nas je stizalo i danas nas stiže. Mi nismo dakle ničiji mučenici, nego svoji. Ali mučenici jesmo, i to veći, nego i sami mislimo. No od toga već sada imademo veliku moralnu korist, u tom i jest osnovni princip naše kulture, koja moralno savršenstvo stavlja na prvo mjesto. A kako se može govoriti o savršenstvu, kad je i ličnim i povjestnim izkustvom utvrđeno, da čovjek i čovječanstvo svaki i najmanji napredak izkupljuje bolju i mukama. I kao što je neprispodobivo puniji život skromna radnika, koji svojim žuljevima ne uzdržaje samo sebe i svoju obitelj, nego otvorene ruke i iskrena srca znade pomoći i rodjaku, i prijatelju, i znancu, i neznancu, kako je taj njegov život, velju, neprispodobivo puniji od dangube aristokratskoga sportsmana, ili

vječnoga lova za novim milijunima kakvoga novčara, tako je i rad slavenske naše seljačke, da tako kažem, obitelji mnogo blagoslovniji od borbe naše evropske svojte, jer naš pogled siže mnogo dalje u budućnost baš zato, što su naše patnje mnogo dublje u prošlosti i sadašnjosti. Tko je više trpio, više se i nada, dok nije satrven; a mi Slaveni i najmanji među malima još i ne klonusmo, a kamo li da bismo bili satrveni. Naše prošle i sadašnje patnje daju nam najneosporivije pravo na sretniju budućnost osobito od onoga časa, kad za tim pravom bude naša snaga, rezultat onakvoga međjusobnoga povjerenja, kakvo smo do sada imali samo prema tuđincima.

II.

Anglosasko područje evropske materijalne kulture.

1. Englezko bogatstvo i njegovi uzroci.

Englezki imetak i blagostanje. — (J. Michelet, M-me Staël).

Gledam na dva romana iz pera pisca velikoga talenta. Pa gle, tko je u tim francuzkim romanima smiešno čeljade? Francuz i uvijek Francuz. Divni čovjek, nevidljiva, ali svuda prisutna providnost, koja sve spasava, to je Englez. Englez dolazi baš u horu, da izpravi sve bedastoće Francuzove. A kako, zašto? . . . Zato, što je bogat . . .

Bogatstvo — to je dakle uzrok toga osobitoga oduševljenja . . . Najsamostaljniji i najznačajniji ljudi jedva jedvice postizavaju, da ne budu unapried skloni bogatašu . . . Ženama je vazda liep, a mužkarci se sile, da ga drže plemenitim. Mršav njegov konj modelom je umjetnicima.

Priznajte dakle, da je bogatstvo tajni uzrok, s kojega se Englezu divi sav sviet. Englezka je bogata zemlja; ništa zato, što u njoj ima na milijune prosjakâ. Za onoga, tko ne pita za ljude, tu je pravo svjetsko čudovište, tu je nagomilano neizmjerne bogatstvo, kakvoga još nigdje nikada ne bijaše.¹

I odista englezko je bogatstvo tako golemo, te se računa, da je englezkoga novca samo tudjini uzajmljeno 70 milijarda Maraka ili preko 80 milijarda Kruna, dok se za Njemačku, kojoj je bo-

¹ J. Michelet „Le peuple“, 6-me éd. (Paris, Lévy, 1885., str. 319.), str. 268.—269.

gatstvo od god. 1870. vanredno poraslo, računa, da ima u inozemstvu 18 milijarda ili preko 20 milijarda Kruna.¹

Ali već pred stotinu godina, u doba Napoleonovih ratova, koji imadjahu Veliku Britaniju materijalno uništiti, bijaše Englezka tako bogata, da se i u to vrieme o njoj piše ovako:

„Od Harvicka do Londona, na cesti kakvih 70 milja, vidiš s lieva i s desna neprekidni niz ladanjskih kuća; sve te kuće imaju vrtove, a dugi njihov red prekidaju gradovi. Gotovo svi ljudi liepo su tu obučeni, a nijedna kućica ne visi; na istim se životinjama odražava spokojnost i blagostanje, kao da i za njih ima prava u ovoj velikoj zgradi društvenoga reda . . .

Kad je car Aleksandar stigao u Englezku, pa kad ga okružila svjetina, koja je s punim pravom k njemu hrlila, upita car: „A gdje je puk?“ Vidio je naime oko sebe sve same bolje obučene ljude, kako se drugdje nose imućnici.“²

No i bez posebnih dokaza obćenito se zna, da su Englezi i Američani Sjedinjenih Država, dakle Anglosasi, danas tako bogati, te su prama njima siromasi i Francuzi, koje ipak mi ostali kontinentalni Evropljani s punim pravom držimo za prave gavane, koji su — to nekoji od naš još i živo pamte — nezasiťnomu Bismareku kao od šale sasuli ne u tabolac, nego u stotine vreća podpunih pet milijarda franaka; a znamo i to, da se Bismarek do smrti nije mogao nakajati, što je Francuze „onako nizko procienio“ i što od njih nije zatražio pa bilo i petdeset milijarda. I gle, ti su Francuzi po priznanju takvoga autoriteta, kakav je Michelet,³ prema samim Englezima bez američkih jankeja prava pravcata sirotinja. Pa kao

¹ Vidi: „Weltgeschichte der Gegenwart“ von dr. Albrecht Wirth (Berlin, Gose und Tetzlaff, 1904., str. 351., ciena 7:20 K), str. 281

² Considérations sur les principaux évènements de la Revolution Française (Razmišljaji o glavnim događajima francuzke revolucije), napisala M-me de Staël, I. — II., (posmrtno izd., Paris, Charpentier, 1818., str. 344 + 308), II., str. 202.—203.

³ Jules Michelet, glasoviti i vanredno originalni francuzki povjestničar (1798.—1874.), koji je uzprkos tome, što se rodio u Parizu, u svojim djelima, naročito u svojoj „Povjesti Francuzke“ i „Povjesti Revolucije“ prikazao sveukupni francuzki narodni život. Najoriginalnije mu je spomenuto djelo „O puku“ (Le peuple), a od malih djela najviše izdanja doživješe: „Žena“ (La femme) do 1885. god. 14 izdanja, „Mati“ (La mère) do 1885. god. 9 izdanja, „Ljubav“ (L'amour) do 1885. god. 14 izdanja, „Žena u revoluciji“ i „Biblija čovječanstva“. Radi njegovih nazora obustaviše mu po dva puta predavanja na Collège de France.

da i jeste tako: U Englezkoj i u Americi (u Sjedinjenim Državama) ima milijardera od prilike toliko, koliko u srednjoj i istočnoj Evropi milijunaša, a milijunaša toliko, koliko u Francuzkoj imućnika s kojom stotinom tisuća franaka. I još su to dolarski milijunaši, dakle gotovo peterostruki prema vrijednosti franka, Marke i Krune. A da istom pogledamo na brojke u američkoj bilanci, vidjeli bismo, da je u jednoj jedinog godini aktivna za čitave milijarde. Tako je primjerice u god. 1901./2. prema uvozu od 903 milijuna dolara bio izvoz 1381 milijun, t. j. čisti dobitak 478 milijuna dolara ili preko dvie milijarde Kruna.¹

Zato je nesumnjivo, da su se već odavna tražili uzroci tomu englezkomu i anglosaskomu bogatstvu. Pogledamo li na te uzroke, vidjet ćemo ujedno, da je već u njima dovoljno jako obilježje takve kulture, koju samo prema tomu obilježju možemo smatrati i nazvati materijalnom, ako i ne smijemo i ne možemo zato tvrditi, da u toj kulturi nema i jakih moralnih elementa.

Englezka sloboda i državne uredbe (financije).

Prvi je i glavni uzrok englezkomu i američkomu bogatstvu sloboda, i to politička, društvena i gospodarska. Gdja. Staël piše o tom:

„Što je stvorilo sva ova čudesa plemenitoga blagostanja? Sloboda, to jest pouzdanje naroda u vladu, kojoj je osnovni princip u financijama: javnost; u vladu, kojoj javna razprava i sloboda štampe pokazuju prave putove. Narod, koji u takim prilikama ne može biti varan, znade, kamo ide porez, što ga plaća, i to obće povjerenje, taj javni kredit podržaje nevjerojatnu težinu englezkoga državnoga duga . . . Pet stotina tisuća vlasnika državnih papira veliko je jamstvo za uplatu duga u državi, u kojoj mnijenje i korist svakoga državljanina imade upliva. Pravednost, koja je u financijskim stvarima isto, što i spretnost, u Englezkoj je tako velika, te vlada nije zaplienila državne rente Francuzima, makar su u Francuzkoj bila zaplienjena sva englezka dobra. Stranci dapače nisu morali plaćati poreza na dohodak od državnoga duga, makar da su ga sami Englezi plaćali. Ova stalnost u poštenju, ova vanredna proračunanost osnovkom je englezkim financijama, a po-

¹ Vidi поближе „Pogled na državne financije pet velikih vlasti“ (u „Hrv. Misli“ za svibanj 1904., str. 488 — 496.).

uzdanje, da je ovo poštenje trajno, izvire iz političkih uredaba. Kolikogod se vlade mienjale, ne slabi to državne vjeresije, jer je nemoguće išta pritajiti pred narodnim predstavništvom i pred javnošću . . . Vlada se nikada ne pača u poslove, što ih mogu poduzimati privatnici. Poštivanje individualne slobode proteže se na sposobnosti svakoga pojedinca, te je narod upravo ljubomoran na to, da se sâm upravlja.“¹

Sve to vrijedi još više za Sjedinjene Države, nego za Veliku Britaniju, te su u sjevernoj Americi primjerice sva obćila, naročito željeznice, pošte, brzogaji i telefoni privatna poduzeća, koja, naravski, nose na stotine milijuna čistoga dohodka, te je već u njima neizcrpivi izvor anglosaskoga privatnoga imetka. Kad uvažimo, da i u Evropi ima državâ, u kojima same državne željeznice nose na stotine milijuna, primjerice u Pruskoj 662 milijuna franaka (god. 1902.), onda ćemo priznati, da već samo osobito shvaćanje države i njezinih uredaba podaje Anglosasima takva sredstva za sticanje imetka, kakovih nemaju pripadnici nijednoga drugoga naroda ni države na svijetu.

Poštivanje rada, osobito trgovačkoga.

Drugi uzrok englezkomu i u obće anglosaskomu bogatstvu jest poštivanje trgovine i trgovačkoga staleža. Gđja. de Staël, koja je u svojem progonstvu pred Napoleonom imala i volje i prilike, da Englezku prouči, nepokolebivo nas uvjerava, da je upravo ovo možda još važniji uzrok englezkomu bogatstvu, nego li već spomenuta sloboda. Svoje razlaganje o tom počinje riečima, što ih je napisao glasoviti englezki povjestničar i duboki filozof David Hume (1711.—1776.), i koje glase: „Trgovini treba poštivanja još više nego slobode.“ Tumačeći i razvijajući ovu misao umna spisateljica nastavlja:

„Odista bezsmislena predsuda, koja francuzkim plemićima zabranjivaše baviti se trgovinom, jače je spriečila razvoj francuzkoga bogatstva, nego sve druge nepodobštine stare vladavine. U Englezkoj ima naprotiv lordova, koji nedavno bijahu veliki trgovci prvoga reda. Postavši pairovi (velikaši), ne ostaju doduše više u trgovini, jer se za njih misli, da im valja inače služiti domovini. Treba im se naime posvetiti sudačkoj službi, pa ih ona,

¹ Madame de Staël, spom. djelo, II. str. 204—205.

a nipošto staležke predsude, odvraća od trgovine, kojoj se u ostalom bez ustručavanja posvećuju sinovi najuglednijih lordova, samo kad je za to prilike. U jednoj te istoj obitelji jedna je loza velikaška, a u drugoj su najjednostavniji trgovci gdje god u pokrajini. Takvo političko uredjenje potiče sve sposobnosti u čovjeku, jer nema granica, što ih ne možeš prekoračiti, samo ako imaš imetka i talenta. Možeš se oženiti, s kim hoćeš, dovinuti se najviših služaba, od zadnjega englezkoga državljanina možeš postati prvi, samo ako si vriedan Londonski načelnik, koji se zove Lordmaire, redovno je koji trgovac iz staroga londonskoga grada. I nije to kakav veletržac, nego često posvema jednostavan trgovac, u kojem veoma mnogo ljudi vidi sugradjanina sebi ravna. Načelnikova se žena zove Lady Mayoress, i ona je kroz čitavu godinu (dok joj je muž u službi) društvenim položajem ravna prvim velikašicama. Pučkomu izboru i moći velikoga grada daje se ovako počast u narodnom predstavniku. Lordmaire daje dva sjajna sobeta, na koje pozivlje Engleze svih staleža i strance. Vidjela sam za njegovim stolom kraljeviće, više ministara, poslanike stranih vlasti, markiza Landsdownea, vojvodu Devonschira, pak onda sinove lordova, zastupnike, trgovce, glasovite pravnike i književnike. Dva kraljeva ministra ustadoše za stolom, da progovore obćinstvu; i dok se na evropskom kopnu ministar i u najbiranijem društvu ograničuje na fraze, koje ništa ne kazuju, načelnici englezke vlade smatraju se predstavnicima puka i nastoje baš kao i članovi opozicije, da predbiju za se izbornike; jer dostojanstvo englezkoga kralja lebdi nad svim častima i nad svim naslovima.¹

Najslikovitije i najrječitije prikazao je, koliko znam, ovo englezko poštivanje ne samo trgovine, nego i svakoga rada francuzki publicista, sociolog i etnograf Edmond Demolins u svojem djelu: „U čem stoji anglosaska prevlast“,² u kojem prema englezkim novinama navodi i ovaj slučaj:

Dva školovana mladića, dakako Engleza, okladiše se, da će jedan od njih gol golcat skočiti u Temzu i za godinu dana za svoj zasluženi novac obići cio sviet i povratiti se na isto mjesto, drugi da će mu za to izplatiti dvie tisuće funti sterlinga (oko 50.000 Kruna). Oba mladića održaše svoju rieč, a značajno je, da

¹ Mme de Staël, sp. dj., I. str. 205, 207, 209.

² Edmond Demolins: A quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons. (Paris, Firmin-Didot, 1897; izašlo takodjer njemački i englezki.)

je prvi pol godine trebao, dok je zaslužio, da se obuče i makne iz Londona. Svoju okladu počeo je dobivati time, da je stao pomagati najbližemu londonskomn pometaću, koji mu za to dade nekakve krpe, da sakrije posvemašnju svoju golotinju.

Prispodobimo s ovim strašnu okladu, što je opisuje Tolstoj u svom romanu „Vojna i mir“ (dio I., poglavlje VI.), prema kojoj je ruski častnik Dolohov imao, već gotovo sasvim pijan, sjedeći za oknom na nekoj izbočini, izpiti na dušak bocu ruma za 50 imperijala (1.000 franaka). Ili se sjetimo vrlo obične slavenske igre ili bolje oklade, u kojoj je onaj pobjednikom, tko je kadar podneti najviše udaraca, kakvi su već ugovoreni, — i morat ćemo priznati, da je englezka sloboda s poštivanjem rada stvorila društvo veoma, veoma različno od našega.

U Englezkoj nema staleške borbe.

Treći je razlog englezkomu bogatstvu u tome, što u Englezkoj nema staleške borbe, premda se na prvi mah čini, da bi velike društvene opreke tu morale podržavati vječnu i nepomirljivu borbu. No Englezi na svoju sreću već od davna shvatiše, da u javnoj dobrotvornosti, pak u manifestacijama narodne i ustavne svijesti ne smije biti ni stranačkih ni staleških razlika. U velikoj borbi proti strašnoj biedi i nevolji svi imamo biti samo ljudi; a kad se ima pokazati ustavna i narodna svijest, onda smo svi samo Englezi. To je, rekao bih, englezko društveno evanđelje, prema kojemu se ovako radi:

„Svi razredi dobro odgojenih ljudi često se u Englezkoj udružuju u razne odbore, gdje poduzimlju sad ovo, sad ono, sad u ovu, sad u onu dobrotvornu svrhu, za koju sredstva pritijeću dobrovoljnim prinosima. Javnost u svakom poslu tako je obće priznato načelo, da se Englezi, makar su to inače najzatvoreniji ljudi, kojima se naročito ne da govoriti pred velikim slušateljstvom, ipak sastaju u dvoranama i na trgovima, gdje je za govornike tribina i dosta mjesta za občinstvo.

Prisustvovala sam jednoj takvoj razpravi, u kojoj se navadjahu jaki razlozi, da se slušatelji potaknu na dobrotvornost. Radilo se o tome, da se pošalje pomoć gradjanima lipskim poslie bitke pod njihovim zidinama.¹ Prvi govornik bijaše vojvoda yorkski,

¹ To je glasovita t. zv. „bitka narodâ“ od god. 1813., u kojoj je Napoleon doduše bio poražen, ali još bijaše uvijek tako strašan, da su mu saveznici (Rusija, Austrija i Pruska) nudjali Francuzku do Rajne i sjevernu Italiju.

drugi kraljev sin, iza princa regenta prva osoba u kraljevini, čovjek veoma spretan i uvažen u svom ministarstvu, no neprivikao i nesklon, da javno govori. Ipak svlada svoju prirodnu plahost, jer držaše, da time daje koristno potalo. Laskavci absolutnih monarkija sigurno bi kazali kraljeviću najprije to, da za njega nije nikakav napor, a onda da ne čini dobro, kad usred trgovaca, svojih kolega na govornici, oduševljava svjetinu. No ova misao nije pala na um ni vojvodi, nit ijednomu Englezu, bio kojega mu drago mišljenja. Poslie vojvode od Yorka govoraše vojvoda od Sussexa, peti kraljev sin, i to s velikom elegancijom i lakoćom. Iza njega eto ti čovjeka najpopularnijega i najuvaženijega u svoj Englezkoj, Vilberforcea,¹ kojemu si od silnoga odobravanja jedva mogao čuti glas. Poslie ovih glasovitih imena eto ti nepoznatih ljudi bez ikakva položaja u društvu, poznatih tek po svojem imetku, ili po svojoj čovjekoljubivosti. Svaki opravdavaše, kako je najbolje znao i umio, potrebu, da Englezka pomogne onim svojim saveznicima, koji su u zajedničkoj borbi najviše pretrpjeli“.²

Liverpool u porastu englezkoga bogatstva.

Četvrtim uzrokom neobičnomu i naglomu porastu englezkoga bogatstva možemo smatrati poduzetnost i vanrednu okretnost grada i luke liverpoolske.

God. 1313. bijaše Liverpool sredovječna kula, okružena ribarskim selom. Te iste godine stvoriše ovi ribari svoju prvu mornaricu: jednu barku sa šest mornara. Liverpool počeoše posjećivati Irei i kupovati ovdje sol, a prodavati svoju konoplju i lan. Početkom XVI. stoljeća Liverpool ima istom dvanaest barka. No kad je poslie stogodišnje revolucije sa Stuartovcima nestalo sredovječne Englezke, bijaše Liverpool na čelu svakomu trgovačkomu napredku. God. 1709. ima 84 broda sa 6000 tona. U isto vrijeme osjete njegovi trgovci svoje pravo zvanje, te mjesto irskim lanom počeoše trgovati američkim pamukom, proglašujući trgovinu robljem, tada još najunosniju, nedostojnom poštenih ljudi. Uz pamuk počeoše njegovi disidenti, quakeri, anabaptisti, katolici i židovi — jer svima tu bijaše mjesta — prodavati čaj, kavu, duhan, indigo i osobito pamuk. God. 1760. do-

¹ Wilberforce je neumorni apostol u propovijedanju i crnačkih čovječijih prava, to jest u velikom djelu za oslobodjenje robstva. (Vidi „Moderna kolonizacija i Slaveni“, str. 60.)

² M-e de Staël, spom. dj., II., str. 207—208.

djoše prve naružbe pamuka. U to doba ima Liverpool 50.000 do 60.000 stanovnika. God. 1792. E. Whitney izumi stroj za čišćenje pamuka — taj su spori posao do sada obavljajali američki crnci, robovi — i uvoz pamuka počne ovako rasti: 1801. god. 100.000 balã, 1811. god. 226.000, god. 1821. već blizu pol milij. (490.000), god. 1831. gotovo jedan milijun (900.000), god. 1841. za trećinu više (1344.000), god. 1851. do dva milijuna, god. 1861. preko tri milijuna, god. 1871. blizu 4¹/₂ milijuna. Liverpool od 77.000 stanovnika god. 1800. naraste na 205.000 god. 1831., na 376.000 god. 1851., a na pol milijuna (494.000) god. 1871.

Kako je pamučna industrija stubokom prevrnula gospodarske prilike u Englezkoj, a kako je u to doba bila na sve vrsti žita tako visoka carina, poradi Liverpool pod vodstvom manchesterskih industrijalaca svom snagom, da pomoću svoga pamuka baci o tle zlokobne žitne zakone. God. 1846. pobiedi konačno pamuk, a u slobodnoj trgovini navali iz celoga svijeta žito i brašno, ponajviše u Liverpool: 1851. god. 12 mil q, za deset godina već tri puta više, naime 37 mil. q, 1871. god. 44 mil. q, 1881. god. 70 mil. q, a 1895. god 107 mil. q.

„U Londonu učinila je priroda za čovjeka polovicu posla širokim i dubokim ušćem Temse. No Liverpool je posvema čovječje djelo. Od prirode je na tome mjestu močvara, koja gotovo teče . . . te je tu trebalo na gorostasnu kamenju u rieci od blata podići granitni nasip, dug na kilometre . . . Na prostoru oko 815 hektara, što ga zauzimplje luka, imadu dosta mjesta svi brodovi, kojima su na obali odredjeni posebni nasipi za svaki narod i za svaku robu . . . Za žito sagrađjene su posebne palače sa stienama, s podom i sa stropom od cementa. Te palače imadu 6—7 spratova, koji u svem imadu oko pet hektara cementovana poda. No pamuk je ipak ostao gospodar trgovini, te ga kao gosta svatko mazi i poštuje . . . No Liverpool je prvi stavio parostroj na tračnice i započeo prevrat u svjetskoj trgovini. Već od god. 1830. iz njega u Manchester ne idu ni poštanska ni seljačka kola, nego željeznica. Uzprkos tomu, što je svećenstvo prietilo prokletstvom proti ovoj zločinačkoj pustolovini, opasnoj ljudskom životu, uzprkos aristokratskih ograda i seljačkih vila — liverpoolski inžiniri sagrađiše prvu željezničku prugu, jer tračnice iz Stocktona u Darlington bijahu samo za tramway. Iz ove plodonosne buntovničke inicijative nastade liverpoolsko bogatstvo, jer željeznica . . . kroz pol stoljeća

najviše je koristila Liverpoolu . . . Svaka ulica i uličica ove dvostruke luke izhodištem je jednoj pruzi. Podmorski tunel spaja obje obale; zračna željeznica leti uzduž dokova . . . — Liverpool bijaše prvi grad, koji je parostroj upotriebio za plovidbu i prvi počeo graditi velike ladje od drva i željeza. Već od god. 1815. njegove barke goni para; od god. 1820. njegovi mali parobrodi plove u Irsku . . ., a god. 1838. iz njegove luke izadje prvi prekomorski parobrod . . . Liverpool je neprestance povećavao svoje brodove: Danas sjedinjena kraljevina (to je Velika Britanija s Irskom) ima u svem 45 velikih trgovačkih brodova, svaki s više od 4000 tona, a od toga ih jedini Liverpool ima 33. Njegova trgovačka mornarica ima više od 2.000 (2108) brodova sa 2,074.928 tona. London prema tomu ima 2735 brodova, ali tek 1,600.000 tona . . . Za veliku prekomorsku plovidbu Liverpool je još uvijek prva luka na svijetu . . . Svojim neumornim radom to je i zaslužio. Premda je u politici vazda bio uz „staru glupu stranku“ (biraše naime vazda toryevce ili konzervativce), ostade vazda vjeran napredku i demokratskomu pravcu.“¹

Slobodna trgovina. — Strojevi na paru.

Glavnim uzrokom englezkomu bogatstvu bit će uz englezku političku slobodu englezka trgovačka sloboda, koja je poslie vanredno žestoke borbe zamienila najstrožu zaštitnu carinu. Kako je ova promjena najvažniji gospodarski događaj u evropskoj, a možda i u svjetskoj povjesti XIX. stoljeća, valja se ovom stvarju malo duže pozabaviti. Učinit ću to po neobično temeljitom francezkom djelu: „Kraljica Viktorija, njezin život, njezina zadaća i vladavina.“²

Početak XIX. stoljeća vladaše u Englezkoj najstroži protekcionizam, to jest na tuđu robu bijahu udarene vrlo visoke zaštitne carine. Naročito je tuđe žito plaćalo toliku carinu, da mu je cena poskočila kao u doba najvećega glada. Bijaše tako osobito od god. 1815., kad su englezki lordovi novim zaštitnim carinama pokušali, da uzdrže u cvietu svoje ratarstvo na račun stotina tisuća izgladnjelih radnika. God. 1823. bijaše zaštitna carinska politika

¹ Sve ove podatke o Liverpoolu uzeh iz djela: Victor Bérard, *L'Angleterre et l'impérialisme* (drugo izdanje, Paris, Colin, 1901., str. 381., cena 4 fr.), str. 121—123, 125, a za citat str. 137—142.

² Abel Chevalley: *La Reine Victoria, sa vie, son rôle, son règne* (Paris, Delagrave, str. 421.), str. 83. i dalje.

nešto ublažena, ali ipak ostade temeljem englezkomu gospodarskomu zakonodavstvu.

Dugo se nitko ne usudi ni pisnuti proti ovoj zlokobnoj i okrutnoj carinskoj politici, jer ni veliki industrijalci još ne uvidješe, da će im slobodna trgovina nadoknaditi umjetnu vladinu zaštitu. Istom kad se pojaviše novi strojevi, kad je svakovrstna roba prenapunila skadišta, te bila očita potreba novih tržišta, istom tada mogaše se u ime čovječnosti stvoriti savez proti žitnim zakonima (Anti-Corn-Law-League), uz koji tekar poslie pet godina, naime dne 20. ožujka 1839., pristadoše manchesterski industrijalci pod vodstvom Rikarda Cobdena.

Cobden bijaše sin jednoga zakupnika, po tom trgovački putnik i napokon tvorničar; porietlom dakle pučanin, a po interesima svojim član privilegovanoga društva. Po njegovoj osnovi razaašalje spomenuti savez početkom god. 1840. čitavu vojsku prodavača po svoj Englezkoj. Na sjeveru ih primiše liepo, ali ih zato u ratarskim krajevima surovo napadahu i žestoko proganjahu. God. 1841. udje Cobden u parlamenat kao zagovornik slobodne trgovine, da odtuda čitavomu narodu rječito i razumljivo propovieda novu gospodarsku nauku. Te je godine bila velika bieda, a s biedom je samo rasao upliv saveza. U proračunu se pojavi deficit. Vlada u nevolji ukine carinu od 750 predmeta izmedju dvanaest stotina. Da se državnomu proračunu pomogne, uvede ministar Robert Peel dohodarinu (Income tax), koja od privremene postade stalnom.

Savez nastavi svoju agitaciju, i to ovaj put medju samim zakupnicima, dakle posred protivničkoga tabora, da svuda govori od prilike ovako: Za žitnu carinu čini se, da je na vašu korist; a kad tamo, ona koristi samo veleposjednicima. Vi doduše prodajete skuplje svoje žito, ali zato plaćate veću najamninu. Gdje je dakle vaš dobitak? Štograd poskupljuje prirod, jedva je na korist vlastniku, a zakupniku je i radniku vazda na štetu.

U to jedan ludjak pokuša ubiti Peela, no ubije njegova tajnika Cobdena. Peel i drugi konservativci javno spočitnuše, da spomenuti savez potiče na umorstvo. Englezkom zavlada vanredna uzrujanost, koja je trajala pune tri godine.

God. 1845. zavlada strašan glad u Irskoj, koja i tolikim drugim nevoljama smučivaše englezku savjest. Peel uvidje, kako je opasno, da se u lukama, primjerice u Liverpoolu, stotine tisuća metričkih centi američkoga brašna čuva pod kraljevskim, ili kako

Cobden jednom reče, pod aristokratskim pečatom, a gladna siro-
tinja mora za kruhom preko oceana. I u listopadu 1845. predloži
Peel u ministarstvu, da se carina na žito smjesta ukine. Ministarstvo
predlog odbije, no u to se vodja liberalne stranke, lord John
Russell, u glasovitom svom otvorenom pismu iz Edinburga dne
22. studenoga iste godine izjavi za posvemašnje i bezodvlačno ukinuće
žitne carine. Dne 4. prosinca donese „Times“ svoj historijski članak,
koji počinje riečima: „Kocka je pala, carina na žito pripada pro-
šlosti.“ Dne 5. prosinca dade Peel svoju ostavku, no kad John
Russell ne uzmogne sastaviti ministarstva radi pocjepkanosti svoje
stranke, preuzme opet vladu, i to s otvorenim programom slobodne
trgovine. Spomenuti savez odluči sada svom snagom podupirati
Peela. God. 1839. savez bijaše potrošio za svoju propagandu pet
tisuća funti sterlinga ili oko 125.000 Kruna. God. 1843. ta svota
naraste na 50 tisuća sterlinga ili na 1,250.000 Kruna, god. 1844.
već na 100.000 sterlinga, a u jednom jedinom tjednu, i to po-
sljednem god. 1845. iza oduševljene skupštine u Manchesteru upi-
saše pristaše saveza 250.000 sterlinga, t. j. oko 6 $\frac{1}{4}$ mil. Kruna,
te svojom idejom i ovim golemim sredstvima zadobije za svoju
stvar sveukupno javno mnijenje.

Dne 3. siječnja 1846. primi kraljica Viktorija deputaciju lon-
donskih i dublinskih društava, koja je tražila, da se ukine žitna
carina. God. 1847. usvoji Englezka odlučno načelo slobodne trgo-
vine sa svim njegovim posljedicama. Iz deficita, biede i revolucije
eto je za deset godina u blagostanju, a za dvadeset godina u obilju
novca i svakoga drugoga blaga. Od tada, pa do južno-afričkoga
rate s Burima, englezki proračun znade samo za višak.

Ovdje naravski treba naglasiti ovo dvoje: Premda je slobodna
trgovina bila i pučki zahtjev, koristila je u prvom redu tvorniča-
rima, jer ni sam Cobden sa svojim prijateljima nije u načelu radio
za široke slojeve englezkoga društva. Druga je stvar još važnija:
Englezka je samo zato mogla zagospodovati svjetskom trgovinom,
jer joj baš u to doba počеше pomagati strojevi na paru, te ne tre-
baše ništa osim jevtinih i dobrih surovina, da ih brzo i jevtino
preradi, pa onda lako i dobro unovči.

Samo tako i samo zato potekla je polovicom prošloga stoljeća
sva svjetska trgovina u englezke luke, a naročito u dva „svjetska
bazara“, London i Liverpool. Nebrojani tvorničari i trgovci naku-

piše golem imetak, koji još i za naših dana neprestance raste, a s njim i upliv svih „viših“ slojeva društva iznad puka.

Napokon valja i to iztaknuti, da Cobden i njegovi prijatelji bijahu i proti obćemu izbornomu pravu i proti svakomu i najmanjemu državnomu uplitanju u gospodarski život i proti svakomu priznatomu radničkomu udruživanju, zaboravljajući očito, da je za jačega sloboda često samo prilika, da slabijega uništi. Oni gledahu na rad kao na puku robu, ne misleći na to, da se rad ne da odieliti od radnika, da je to dio njegova tiela i njegove duše, i da je isto trgovati robljem i kupovati rad kao puku robu. No Cobden se to ne može zamjeriti, to manje, što se baš on od slobodne trgovine i od gospodarskoga liberalizma u obće ne nadaše samo velikomu bogatstvu, nego i takvomu moralnomu napredku, kojim bi Englezi postali uzorom velikoga naroda pravednošću i miroljubivošću svojom.

Ostali uzroci englezkoga bogatstva: jezik, pučanstvo, željeznice, rudnici, golemo zemljište.

Ima još više uzroka, koji se uzajamno prepliću i uvjetuju, s kojih su Anglosasi danas najbogatije i najmoćnije pleme na svijetu. Ovdje još treba spomenuti nagli porast englezkoga pučanstva, vanredno proširenje englezkoga jezika, golemu i gustu mrežu anglosaskih željeznica, bogatstvo englezkih i američkih ugljenika, pak zlatnih i srebrnih rudnika, napokon englezko gospodarstvo gotovo nad petinom zemaljskoga kopna (sa Sjedinjenim Državama više nego nad četvrtinom!) i gotovo nad trećinom ljudskoga roda.

O ovoj posljednjoj stvari pisao sam obširno o svojoj „Modernoj kolonizaciji“, a sad mi se valja kojim redkom osvrnuti na ono, što u tom djelu nije ni spomenuto.

God. 1775. imala je velika Britanija (to jest Englezka i Škotska bez Irske) 6 $\frac{1}{2}$ milijuna stanovnika, god. 1857. ima ih 28 milijuna, a onda za svakih deset godina za dva, tri milijuna više, i napokon 1900. god. 41 milijun.

Koliki je to napredak, najbolje ćemo prosuditi, ako prispedobimo s ovim porastom pučanstvo ostalih evropskih država god. 1775. i 1900.

God. 1775. i 1900. imadjaše milijuna stanovnika (u zagradi broj izseljenikâ preko mora god. 1899.):

God. 1775.:		God. 1900.:	
Rimsko-njem. carstvo	24	Rusija (evropska)	106 (57.000)
Francuzka	20	Njemačka	56 (23.000)
Rusija	20	Habsburška monar.	45 (50.000)
Italija	14	Vel. Britanija	41 (140.000)
Poljska	10	Francuzka	39 (140.000)
Španjolska	10	Italija	32 (—)
Vel. Britanija	6 $\frac{1}{3}$	Španjolska	17 (—)
Ugarska s Hrvatskom	5	Švedska Norvežka .	7 (—)
Nizozemska	4	Belgija	6·7 (—)
		Rumunjska	5·9 (—)
		Turska	5·6 (—)

God. 1900. Velika Britanija s osmoga mjesta dolazi na četvrto, dok Rusija dolazi s drugoga na prvo, a Njemačka s prvoga na drugo; Francuzka dapače s drugoga na peto.

Tu sad treba osobito iztaknuti, da Njemačka, Rusija i habsburška monarkija umnožiše svoje pučanstvo naročito diobom Poljske, dok je to u Englezkoj pravi domaći porast, pa ipak najznatniji, i to uzprkos velikomu izseljivanju.¹

Kako se više ili manje obćenito znade, sagradjena je prva željeznica, i to konjska, u duljini od dvadeset i jednoga kilometra iz Stoktona u Darlington, u Englezkoj g. 1830. Za deset godina bijaše u Englezkoj 1348 km, u Njemačkoj 549 km, u Francuzkoj 497 km, u Austriji 144 km, u Rusiji 26 km, a u Sjedinjenim Državama 4534 km. O desetgodišnjici željeznice imadu Anglosasi 5882 km od 7700 km na svijetu.

God. 1900. od 790.125 km na cielom svijetu imadu same Sjedinjene Države 311.304 km, Velika Britanija s Irskom 35.186 km, Kanada 28.697 km, Australija 24.000 km, britska Afrika s Egiptom 9,000 km, a britska Indija s Ceylonom 38.400 km, to jest u svem 446.317 km.² I tako Anglosasi uza sav vanredni napredak nje-

¹ Ove podatke uzeš iz spomenutoga djela dr. Albrechta Wirtha: „Weltgeschichte der Gegenwart“, str. 284. i 288. Dr. Wirth kao pravi „veliki Niemac“ ne računa k Njemačkoj g. 1775. samo t. zv. austrijskih nasljednih zemalja, nego i Češku, a kod Ugarske Hrvatske ni ne spominje.

² Vidi dr. Albrecht Wirth, spom. djelo, str. 266.—271.

mačkih i ruskih željeznica (njemačkih 51.000 km, ruskih u Evropi 48.000 km, u Aziji do 10.000 km) imaju daleko preko polovice svjetske željezničke mreže, a u tom je razmjeru nekako i njihovo bogatstvo prema imetku ostaloga svijeta.

K svemu tomu nisu Anglosasi sretni tek u tome, što naseliše najplodnije i za Evropljane najzgodnije dielove svijeta, nego se u svim tim svojim naseobinama namjeriše upravo na najbogatije bogate srebrne i zlatne rudnike.

O australskim rudnicima znade se toga dosta, a već je dugo na glasu južno-afrička i sjevero-američka zlatna produkcija. No jedva si možemo predstaviti, kolika je vrijednost svega toga zlata, što se tu iskopa, i kako u tom prema Anglosasima daleko zaostaju i Rusi i Kitajci i južni Američani. God. 1899. cijenila se vrijednost sveukupne zlatne produkcije na 306,584.900 dolara. Od toga otpada na Australiju 79,321.600 dol., na Afriku, velikom većinom južnu, 73,227.100 dol., na Sjedinjene Države sjevero-američke 71,053.400 dol., na britsku Prednju i Stražnju Indiju 8,942.600 dol., i na britsku Guyannu 2,040.500 dolara, to jest na Anglosase 235,585 dol. ili daleko preko jedne milijarde Kruna! Prema tomu je malena vrijednost i zlatne produkcije ruske (iste god. 22,167.100 dol. ili preko sto milijuna Kruna), kitajske (5,574.400 dol.) i brazilske (2,149.500 dol.), dok se primjerice njemačka produkcija (74.200 dol.) tu gubi.¹

K tomu svemu imaju Anglosasi oko 12 milijuna km² plodnoga zemljišta u svom posjedu (polovicu od toga u samim Sjedinjenim Državama), dok isti Rusi plodne zemlje nemaju više od 4 mil. km². I tako na svakoga Brita dolazi oranice i pašnjaka oko jedne osmine četvornoga kilometra, na jednoga yankea jedna jedanaestina, na jednoga Rusa jedna dvadesettrećina, a na jednoga Niemca jedna osamdesetina.

Napokon se Englezi u javnom i privatnom životu drže one francuzke: 'Tko plaća svoje dugove, taj se obogaćuje, te Englezi pod bremenom strahovitoga duga (g. 1820. oko 36 milijarda Kruna), što im ga navalije napoleonski ratovi, ni na čas ne pomisliše, da za jedan shelling prikrate svoje vjerovnike.

Svi ovi razlozi mogli bi se označiti jednom riečju: praktičnost; ali praktičnost je u Engleza čitav umni sistem, pravo obilježje njihovoga narodnoga značaja, pa o tom treba posebice i obširno progovoriti.

¹ Dr. A. Wirth, spom. djelo, str. 278.—280.

2. O englezkoj praktičnosti.

Po svoj kopnenoj Evropi praktičnost je dosta slična sebičnosti, pa kad se komu kaže, da je praktičan, to je toliko, kao da mu se spočitava, da nije dobar, da nije idealan. U Englezkoj naprotiv praktičnost je isto, što i realizam, a realizam je, kako znamo, zlatna sredina medju surovim materijalizmom i maglovitim idealizmom. Biti praktičan znači Englezu u prvom redu biti umno i tjelesno sposoban oživotvoriti svoje misli, svoje ideale. Englezu misao i vriedi samo toliko, koliko može postati djelom, te rieč „realizovati“ znači u englezkom često i misliti.

Praktičnost englezkoga ustava.

Ova praktičnost osobite vrsti vidi se najprije u englezkom ustavu, koji nije nimalo sličan ostalim evropskim ustavima, makar da su ga u kopnenoj Evropi često oponašali, a još češće izkrivljivali.

Mi pod ustavom mislimo na toliko i toliko paragrafa o uređenju sabora i vlade, o pravima državljana i o odnošaju javnih vlasti medju sobom. U nas ikoliko obrazovan čovjek može kupiti ustavno zakonoslovlje, pa se u ustavnim odredbama ne samo snaći, nego i u njih posvema uputiti. U Englezkoj naprotiv mogu se u ustavu pravo snaći jedva jedvice najglasovitiji učenjaci, jer većina ustavnih odredaba nije u obće uzakonjena, nego se samo običajem čuva, a u drugu ruku o jednom te istom predmetu ima ustanova iz raznih stoljeća.

U kopnenoj Evropi, osobito u Francuzkoj, ustav je neka vrst umjetničkoga djela, po zahtjevu najstrože logike, u kojoj se od vremena do vremena natječu razne stranke i umni pojedinci. Zato je Francuzka od velike revolucije do danas i imala u svem do trideset ustava. No Englezi u svojoj praktičnosti vide, da je i privatni, a pogotovo politički život pun nelogičnosti, i da je prva vrlina ustava, da se može razvijati bez jakih potresa, a pogotovo bez revolucije. U javnom životu treba najviše reda i kontinuiteta ili neprekidnosti u zakonitoj državnoj vlasti. Zato se u englezkom ustavu pojedine ustanove redovno ne ukidaju, niti se nove ustanove formalno ne uvode, nego običajem nastane novo pravilo, a staro, da slikovito kažemo, počne spavati zimskim snom, da se probudi, kad ga ugrije sunce.

Odnosaj medju kraljevskom vlašću i ministarstvom, medju gornjom i donjom kućom, pak ovlasti samoga ministarstva određene su običajima. Nema ni jedne pismene ustanove ni o tom, da se sabor dieli na donju i gornju kuću, i da donja kuća ima prednost pred gornjom.

Evo klasičkoga primjera, kako se mienja englezki ustav:

Od pamtivieka bijaše englezko svećenstvo izuzeto izpod poreznoga zakonodavstva. Svećenstvo se oporezivalo samo u svom (staležkom) saboru, koji se nazivaše Convocation . . . God. 1664. sporazunije se iza kulisa tadašnji englezki prvi ministar lord Clarendon s englezkim primasom, nadbiskupom u Cantorbéryu, . . . da će parlamenat u buduće jednako oporezovati kler i laike. I u istinu parlamenat g. 1665. odtereti kler od daća, što mu ih je nametnula zadnja crkvena skupština, a odredi, da duhovnici plaćaju isto tako kao i svjetovnjaci. No zakonom se izrično ostavlja svećenstvu pravo, da sazove svoju skupštinu, kadgod uzhtjedne, i da se samo oporezuje. Od g. 1664. nije se kler nikad poslužio tim pravom . . . , no ipak još ni danas englezki parlamenat ne može nametnuti poreza čitavomu jednomu staležu bez njegove mučke privole . . . Isto je tako uzprkos stoljetnoj praksi svećenstvo počelo kod izbora glasovati bez ikakve izrične zakonske ovlasti, tek je uzakonjen običaj, da svećenik ne može biti izabran.¹

Već po ovome vidimo, da su Englezi pravi pravcati nagodbenjaci s tom razlikom, da su oni popustljivi i vazda spremni na pogadjanje samo u unutrašnjoj politici, dakle medju sobom, a ni pošto u politici vanjskoj, t. j. prema strancima, što su onako sjajno zasvjedočili naročito svojom nepomirljivošću proti Napoleonu.

Englezi vide, da ustav vriedi toliko, koliko vriede ljudi i javni moral u narodu. Zato im ne smeta, što si tolike odredbe u njihovu ustavu protivurječe, i što ih Francuz može ovako upitati:

„Kako ćete si pomoći, da zapriečite, da ovaj ili onaj sredovječni privilegij najedanput ne oživi, i to u opasnom času, i da ne priguši moderno pravo? Što biste kazali na to, da se jednoga liepoga dana narod zasiti saborske brbljavosti i neradinosti i da kojemu vašemu odlučnomu kralju pane na um, da odpusti ministarstvo, pa da vlada pod iluzornom kontrolom jedino svojih savjetnika, što ih po

¹ Vidi E. Boutmy: Etudes de droit constitutionnel, France-Angleterre-États-Unis (Studije o ustavnom pravu, Francuzka-Englezka-Savezne države, 4e éd., Paris, Colin, 1895., str. 345, ciena 3:50 fr.), str. 28.—31.

zakonu kao svoje privatno vijeće samovoljno imenuje do dvie stotine i nešto više? Što biste rekli, da kralj kao i nekoč stvori jednostavnim previšnjim odpisom nove izborne kotare, makar i bez izbornikâ, a da gornju kuću nagrdi imenovavši prema starodrevnomu svomu pravu mjesto nasljednih doživotne članove . . . Zar se nije god. 1860. vidjelo, kako je gornja kuća iznenada posegla za svojom povlasticom, da izpravlja porezne zakone uzprkos tomu, što je donja kuća tu stvar kroz stoljeća smatrala izključivim svojim pravom? . . . Nije li god. 1872. kralj svojom vlašću iznenada posredovao u pitanju, kad se otkrilo kupovanje činovničkih stepena, pa je preko neodlučne gornje kuće s visoka nametnuo svoju odluku? A ne bi li bilo još strašnije, da ožive strahovite povlastice donje kuće, koja je još pred sto godina bila sliepim orudjem stranačkoj mržnji, ukidajući i zaštitne odluke sudišta i dovodeći u opasnost slobodu i život sugrađjana?“

Na ova pitanja sam pisac odgovara, da se sveukupna englezka organizacija temelji na optimizmu i na pouzdanju u zdrav razum: „Englezi éute, kako je u njih zdrav smisao za javni život; prokušali su, koliko vriedi budna i slobodna štampa, pak snažno udruživanje i skupštinski pokreti.

Laskaju si dakle, da ih njihove političke navike rješavaju brige, da traže jamstvo ustavnosti u pisanom slovu. Bez sumnje su si svjestni, da javne vlasti imaju kod njih prava, koja se izključuju, da je tu mnogo oprečnih prohtjeva i oružja, kojim se sloboda ne samo brani, nego i potlačuje. Ali su takodjer uvjereni, da će si ove vlasti medju sobom popuštati, da će se zaustaviti na pragu samovolje, i da će medju njima živo i podajno ravnovesje kud i kamo bolje djelovati od stroge podjele državne vlasti. Do sada događaji opravdaše njihove nade.“¹

Praktičnost u državnom englezkom uredjenju.

Ali ne samo englezki ustav nego i cijelo državno uredjenje i sav stranački život dokazuje ovu osobitu praktičnost.

Kod nas u habsburžkoj monarkiji što dalje, to se žešće vodi borba medju slavenskim federalizmom, pak njemačko-austrijskim i magjarskim centralizmom. U toj se borbi slavenskim narodima nameće kao jedino opravdano državno ime ne samo naziv „Austrija“

¹ E. Boutmy, Etudes du droit const. etc., str. 35 -38.

i Ugarska, nego i naziv Magjarska (Magyarország). Englezima se čini, da nije vrijedno boriti se za prevlast imena, i da je opasno i štetno skupiti svu vlast u Londonu. I zato sjedinivši Englezku sa Škotskom (ugovorom od 1707.) nazvaše novu državnu tvorbu čisto geografskim imenom: Velika Britanija, a pripojivši si Irsku (ugovorom od 1800.) dadoše cijeloj državi pravnički naziv: Savezna kraljevina. Čitajući u francuzkim knjigama, smotrama i novinama ovo ime (Royaume-Uni) nisam dugo vremena znao, da je to država, koju mi prema svojoj navici krivo zovemo Englezkom. Još sam se više začudio čitajući u nekrolozima Gladstoneu, kako se taj „najveći Englez“ ponosio time, što u njem nema ni kapi — englezke krvi. Gladstone naime bijaše Škot. A pogotovo me iznenadilo, kad čitah ovo: „Posebni zakoni Škotske i Irske, koji su stvoreni prije sjedinjenja s Englezkom, vrijede još i danas, koliko nisu ukinuti. Ima ih znatan broj, a razlika među njima i englezkim zakonima tolika je, da parlamenat često drži zgodnim, da za svaku kraljevinu stvori posebne zakone. Zato je na početku, ili na kraju mnogih anglezkih zakona opazka: Ne vrijedi za Škotsku; ili: Ne vrijedi za Irsku. Za druge krajeve, primjerice za otok Man i za normansko otočje, ne treba ove opazke; tu vrijede samo oni zakoni, koji ove otoke izrično spominju. Ima dapače više zakona, koji ne vrijede za zemlju Gala ili za Wales.“¹

Kolika je to razlika među ovim pravilnim shvaćanjem svih raznolikosti pojedinih krajeva, njihovih historijskih predaja, posebnih potreba i težnja i među zlokobnom i zasliepljenom centralističkom silovitošću, koja ne vidi ništa, osim trgova i palača u prijestolnici, i ne će da čuje za isto van za neobuzdane prohtjeve povlaštenoga kojega naroda ili vladajuće stranke!

Radništvo i socijalizam. — Vlada i Crkva.

Ali politička englezka praktičnost vidi se osobito u tome, kako se englezko radništvo ponielo i ponaša prema socijalizmu, a englezka vlada prema Crkvi.

Kako znamo, a već i na sebi osjećamo, radništvo je po svojoj kopnenoj Evropi u rukama vodjâ, koji u jednu ruku propovijedaju nesmiljenu razrednu borbu, to jest u praksi pravi građanski rat, dok u drugu ruku sve poboljšice očekuju od svemoćne državne

¹ E. Boutmy, Études itd., str. 14.

vlasti, proti kojoj se inače žestoko i očajno bore kao proti' pukomu organizovanomu nasilju. U isto doba sve evropske kopnene vlade osim carske vlade ruske ili su nedavno bile, ili su još danas u nepomirljivoj borbi s najjačom vjerskom organizacijom, s katoličkom Crkvom.

Englezki radnik videći i osjećajući, kako se njegov rad u društvu poštuje i ceni, a znajući, da nikakva vlast ne može trajno i valjano odrediti odnošaja medju kapitalom i radom, uzna-stojao je od prvoga početka, da mu se bude slobodno udruživati, da se udruženo radništvo uzmogne nagoditi s poslodavcima. Dakle i tu mjesto bune vidimo napredak, mjesto silovite promjene dobrovoljnu nagodbu. Isto tako bile bi se razvile prilike i u anglosas'koj Americi, da se tamo nije doselilo na tisuće radnika, koji se već u staroj domovini posvema podadoše socijalističkoj nauci i disciplini.¹

Još je neobičnije za nas pogledati na odnošaj englezke vlade prema englezkim crkvama. U samoj Englezkoj biskupska ili anglikanska crkva po zakonu je državna crkva. U Škotskoj naprotiv priznata je ugovorom od g. 1707. državna crkva presbiterijaska, koja ne poznaje časti biskupske, te je po svojoj organizaciji i po svom vjerovanju u mnogim stvarima prava opreka anglikanizmu. Ima naravski i u Škotskoj anglikanaca, koji tu žive u „slobodnoj crkvi“, baš kao i presbiterijanci u Englezkoj. Velika Britanija ima dakle dvie službene vjere i dvie državne crkve, te jedan te isti vladar s jednu stranu Tweede visoko uznosi onu crkvenu hierarhiju, koje na drugoj strani Tweede ni ne priznaje. Mi bismo se naravski sgražali i nad tim, da primjerice ruski car u ruskoj Poljskoj prizna katoličku crkvu državnom ostajući i na dalje vrhovnom glavom ruskomu pravoslavlju.

Postupak s kolonijama. — Irska.

I kolonijalna povjest puna je dokaza o englezkoj političkoj praktičnosti. S glasovitim „Indijskim Društvom“ sklopila je vlada god. 1858. nagodbu, po kojoj od petnaest članova vrhovnoga vieća za Indiju ravnatelji društva biraju sedmoricu. Prema drugim kolonijama ponaša se londonska vlada sasvim drugčije, ali se nigdje i

¹ Vidi поближе temeljito djelo glasovitoga sociologa Gustava Le Bona: *Psychologie du socialisme*, 3-e éd. (Paris, Alcan, 1903., str. 489. u 8°, цена 1 fr. 50 ct.), str. 122.—138.: O socijalizmu u Englezkoj i Americi.

nikada ne drži jednoga te istoga praveca. Što je kolonija jača i naprednija, to ima širu autonomiju, a na koncu konca ima s materom zemljom samo ove tri veze: kruna imenuje guvernera, koji je formalno predstavnik kolonijalne vlade; kolonije povjeravaju svoje diplomatsko zastupstvo londonskoj vladi; u Londonu je napokon vrhovno sudište za sve kolonije. Ali zato primjerice i Australija i Kanada udariše carinu baš na englezku robu i nikako ne će, da ju ukinu. Isto tako englezka kruna ne posjeduje t. zv. slobodnih kolonijalnih zemalja, te su naročito s gospodarskoga gledišta sve kolonije, poimence Kanada, južna Afrika i Australija potpuno samostalne države. Zato je i vodja englezkih whiga (liberalaca) dne 16. studena 1895. izjavio, da o nekoj užoj zajednici medju kolonijama i materom zemljom može biti govora samo po želji i na predlog samih kolonija. Uza sve to, što je danas englezko svjetsko gospodstvo formalno tako slabo povezano, prema vani je jedna cjelina svojim jezikom, kulturom i historijskim tradicijama. Praktičnim Englezima bijaše to do nedavna dosta.

Jedino prema Irskoj Englezi kao da nisu praktični ni uvidjavni. Ipak i njoj za sjevero-američkoga ustanka priznaše god. 1782. gotovo potpunu samostalnost, koju doduše ukinuše već 1793., ali istom onda, kad je u Irskoj buknila strahovita pobuna, te se činilo, da će Irska francuzkom pomoću Englezku upravo satrti. Zato se Pitt požurio, te je za nekoliko mjeseci pokupovao, ili službama predobio većinu irskoga sabora, koji se god. 1800. svečano odrekao narodne neodvisnosti. Pitt je dakle znao biti praktičan i onako, kako je to obično na evropskom kopnu.

Dugotrajna englezka nepraktičnost u gospodarstvu, trgovini i kolonizaciji.

Značajno je, da su u gospodarstvu, u trgovini, a naročito u kolonizaciji Englezi bili čitava stoljeća kud i kamo nepraktičniji od svojih kopnenih susjeda, naročito od Holandjana. Dugo i dugo ne bijaše ni najprimitivnijega obrta, te sve do god. 1589. Englezi prodavahu svoju vunu Flamancima, kupujući od njih u zamjenu njihova sukna. Istom te godine flamanski bjegunci počеше učiti Engleze, kako se prerađuje vuna.

Sredinom XV. stoljeća posudjuje si Henrik V. brodove u Holandiji, da ide na Francuzku. Sva je izvanjska trgovina Velike Britanije u rukama holandskih, lombardskih i hanseatskih trgo-

vaca, kojima se na englezkom tlu daju mnoge slobodine i povlastice, baš kao i njemačkim trgovcima u Češkoj, Poljskoj, Ugarskoj i Hrvatskoj, pa i u Rusiji. Istom Rikard II. (1377.—1399.) počeo misliti na zaštitu englezke trgovine, ali ta misao postane donekle praksom tekar za Henrika VII. (1485.—1509.). Ali sve do posljednjih godina vladavine kraljice Elizabete (1558.—1603.) nije Englezka kolonijalna država, te k njoj dolazi iz Mletaka i Holandije pet do šest stotina brodova godimice, dok ih iz Englezke odplivi jedva jedvice trideset ili četrdeset. Zato glasovitu „armadu“ (brodovlje) Filipa II. god. 1588. ne uništiše ni izdaleka toliko englezki i holandijski brodovi, koliko bura, te je admiral Drake odmah prestao progoniti Španjolce, čim se podigao vjetar. Zato je u Holandiji kamatnjak tri po sto, pa i niži, a u Englezkoj osam postotaka, te si englezki kraljevi istom god. 1694., kad je osnovana englezka banka, mogu uzajmiti više novaca, nego što izuša njihov godišnji dohodak.

Kad uvažimo, da je Englezka od svih pet država, koje imaju luke na Atlantskom oceanu (osim nje Španjolska, Portugalska, Francuzka i Holandija), najbliža novomu svijetu; da se njezino primorje prostire u dužini 7.900 km, dvaputa više, nego u Francuzkoj; da nijedno mjesto u Englezkoj nije od mora dalje od 25 milja; da plovitbi ne pomažu samo mnogobrojne luke, nego i duboka i široka riečna ušća i takova plima, po kojoj brodovi plove i do londonskoga mosta, a u Bristolu tri milje preko mosta, koji spaja rijeke Severn i Avon. Promislimo još i to, da su i Portugalska i Holandija premalena osnovka za svjetsku kolonijalnu državu, dok Španjolska i Francuzka vazda kolebahu medju evropskom i prekomorskom politikom, podavajući se redovno težnji, da zavladaju u području svojih evropskih „prirodnih granica“: Španjolska južnom Italijom i Sicilijom, Francuzka starom Galijom od Pireneja do Rajne.¹ Iztaknimo napokon osobito, da je jaku i centralizovanu Španjolsku i Francuzku upravo mamila na osvajanje njemačka i talijanska anarhija, ili, da blaže kažemo, stoljetni građanski rat za Alpama i Rajnom, dok Englezima, kad ih jedanput Francuzi po stogodišnjem ratu (1337.—1453.) bacise s kopna, nije

¹ Ovu stvar vrlo liepo razlaže E. Boutmy u svom djelu: „Essai d'une psychologie politique du peuple anglais du XIX siècle (Pokušaj političke psihologije englezkoga naroda u XIX. stoljeću. Paris, Colin, 1903., str. 465., ciena 4 fr.), str. 108 - 118.

moglo ni na um pasti, da se proširuju na evropskom kopnu. Pa gle, uza sve to poslie otkrića Amerike, od kada je evropska trgovina prestala biti sredozemnom i kopnenom (sa središtima u Genui, Pisi, Florenciji, Mleteima, Augsburgu, Troyesu i u hanseatskim gradovima), podigoše se kolonijalne vlasti: i Portugalska, i Španjolska, i Holandija, i Francuzka, samo Englezka ostajase ratarska i pastirska država bez obrta i bez trgovine. U drugoj polovici XVI. stoljeća prve se tri države popeše na vrhunac svoje kolonijalne moći, a Englezi si još ni očiju ne protreše, da spoznaju sve prednosti svoga zemljopisnoga položaja. Istom utrechtским mirom (1713.), dakle početkom XVIII. stoljeća, javlja se Englezka kao kolonijalna vlast, a tekar parižkim mirom god. 1763., dakle ni pred poldrug stoljeća, dobiva kolonijalno područje, koje se mogaše mjeriti sa španjolskim. U povjesti jedva da ima rječitijega primjera, kako stoljetna zaostalost, nespretnost i nepraktičnost nije ni velikom smetnjom, a kamo li nesavladivom zaprekom svestranom napredku, samo kad se nadju uz sgodne prirodne prilike, kakve su i kod nas, južnih Slavena, i umni prosvjetitelji i neumorni kršitelji šikarja neradinosti i korova neznanja.

Preokret u engl. karakteru. — Praktični način engl. kolonizacije.

Kako je nastala tolika promjena englezkoga karaktera, da od plahih ratara i pastira postase samosvjestni i nametljivi kolonizatori i osvajači svietova, o tom će sad na biti nešto govora; ovdje hoću da spomenem samo još ovo: Još malo prije god. 1800. činilo se, da će Englezi od ratarâ postati pastiri. Lordovi naime jedan za drugim pretvarahu svoja imanja u pašnjake, zaokružujući u njih i male posjede, kojih napokon ostade samo stošestdeset tisuća, a to s njihovim obiteljima bijaše tek sedmina pučanstva. No baš ova promjena kulture pripravila je velikoj industriji čitavu vojsku radništva. Sad se pojaviše i strojarski izumi jedan za drugim, a Englezi, na koje u kopnenoj Evropi gledahu kao poludivlje otočane, baš kao što gledaju danas na ruske muzike, ti Englezi tečajem pol stoljeća zagospodovaše čitavim kontinetima malo drugčijim sredstvima, nego što bijaše španjolska i francuzka pustolovna smionost i misionarska revnost. Romani htjedoše predobiti narode svojim teorijama, Anglosasi im donose, pa i nameću svoju životnu praksu, a s njom nove ceste i željeznice, pamučne ha-

ljine, brze puške i topove i čudesne tisućvrstne strojeve, koji kao neka nadzemaljska bića neopazice mienjaju život celih država i naroda.

3. Englezka reformacija i englezki značaj.

Engl. reformacija prekinula je posljednju vezu V. Britanije s kopnom.

I u Njemačkoj reformacija bijaše naperena u prvom redu proti papinskoj vlasti, i tu bijaše prije svega prosvjed ogorčene barbarske duše proti rimskoj refinovanosti, ali u Englezkoj kao da ne imadjaše druge svrhe, nego da prekine posljednju moralnu vezu, što je Velika Britanija imadjaše s evropskim kopnom, da pretrgne zadnju nit, što je ostala od nekadašnje rimske vlasti iz Cesarovih vremena.

Anglikanizam. — Wesleyeva reformacija. — Puritanizam.

„Anglikanizam bijaše u svom početku puko sredstvo, da crkveno vrhovništvo priedje od pape na kralja. Od katolicizma se sačuvalo, što se samo sačuvati moglo: biskupska hierarhija, apostolska predaja i veliki broj obreda. Za veću sigurnost uvelo se i nešto kalvinizma, kao novo jamstvo, da se ne obnovi papinska vlast. Anglikanizam je zapravo više ili manje razuman kompromis; to je vjera gentlemena i svjetskoga čovjeka, koji osjeća potrebu, da mu svečani skupni obredi nadomjeste individualnu vjeru, koje prečesto nema, i koji obdržava neku liturgiju, e da se prevari, da ipak nešto vjeruje . . . U Englezkoj nema vjere, pisaše Montesquieu, a Voltaire nekako u isto doba govoraše: U Englezkoj su u vjeri tako mlaki, te više nema nade, da bi se tu mogla koja nova vjera ukoreniti, ili stara preporoditi.

U taj se čas pojavi Wesley, i to u krilu anglikanizma, dakle u zajednici, u kojoj tada ne bijaše ni vjere, ni pobožnosti. Wesley uznastoji, da to oboje obnovi, ali da ne mienja članaka vjere i da ne stvara nove sekte. Zaslužnom ustrajnošću stajaše na tom, da se ne valja dieliti od priznate crkve. Najprije zamoli, da smije propoviedati u anglikanskim crkvama; nije se smutio, kad njegove ponude s priezirom odbiše. Kasnije, kad je u jednoj sgradi za svoje mnogobrojne vjernike uredio božju službu, ne htjede, da im se sakramenti diele . . . drugdje van u državnim crkvama . . . Weslev ne bijaše ni heretik, ni osnivač nove sekte. Crkvenoj

nauci nimalo ne prigovaraše . . . Vazda govoraše, da pravovjernost ne preporadja duševnosti, nego da duševnost daje vrijednost pravovjernosti . . . Ne propoviedaše lakoumnomu i pokvarenomu društvu, nego srednjemu staležu, naročito obrtničtvu . . . No na koncu je zadobio ugleda i u višim krugovima svojom stalnošću i svojom savjestnom uztrajnošću. Djelujući iskreno i ozbiljno više od pedeset godina osvojio si je englezka srca i predbio ih svojom nepokolebivošću jače, nego najneoborivijim dokazima. Wesley i njegovi učenici osnovaše u Walesu, u Englezkoj, u Saveznim Državama i u Kanadi brojnu crkvu s četiri milijuna vjernika i s utjecajem na više od dvadeset milijuna duša. I ta crkva neprestance napreduje. No još je važnija od toga promjena, koja je nastala ozbiljnim i dubokim shvaćanjem života i kod onih Engleza, koji ne pristadoše uz ovu nauku . . . Više društvo i ostajući u svojoj (anglikanskoj) crkvi bolje je shvatilo njezinu nauku; njezini službenici imadjahu sada više posla s probudjenim savjestima; iz Engleza postade malo pomalo razborit, ozbiljan i iskren narod, što ga danas poštujemo. U tom se smislu može reći, da je Wesleyeva reformacija od Engleza stvorila nove ljude, svakako posvema drugčije, nego što ih poznavahu Bolingbroke¹ i Fielding.²

No možda je još više na englezki karakter djelovao puritanizam, koji je od Engleza učinio nenadkriljive koloniste.

Englezki odgoj. — Posljedice odgoja u znanstvenoj književnosti.

Ova unutrašnja i moralna revolucija onda se još pojačala vanjskom isto tako zamašnom promjenom: industrijalnom revolucijom XVIII. stoljeća.³

Ali kao svagdje, tako i u Englezkoj djeluje na značaj najviše odgoj u obitelji i u školi. Umni pisac glasovitoga djela „Psiholožki zakoni razvoja naroda“⁴ u svom najnovijem spisu „Psihologija socijalizma“ ovako prikazuje englezki odgoj:

„Englez ne mari za samu nabrazbu iz knjige, dapače ju

¹ Bolingbroke, (1678.—1751.), englezki državnik i filosof, pisac političkih i književnih Pisama vanrednoga sloga.

² Fielding (1707.—1754.), glasoviti englezki pisac, autor prvoga realističnoga englezkoga romana: „Tom Jones ili Povjest jednoga naroda“. Vidi pobjlike V. Dukrat, Slike iz englezke književnosti, Zagreb 1904., str. 180.—182.

³ E. Boutmy, netom spom. djelo, str. 119. i 124—130.

⁴ Gustav Le Bon, Les lois psychologique de l'évolution des peuples. Paris, Alcan, 4-me éd., ciena 7·50 fr.

prezire; ali zato vanredno cieni sve, što razvija karakter. Srednje i više škole u Englezkoj veoma su slabe, sveučilištâ ima malo ili nimalo. Inžinire, agronome i pravnike (odvjetnike, sudce itd.) stvara praksa u radionici, u „oficini“. Strukovna pouka svuda potiskuje knjige i govore. Osnovnu naobrazbu stiće Englez u nekoliko škola, što ih podigoše privatnici, i iz kojih se izlazi u 15. godini, a tu naobrazbu drži Englez posve dovoljnom.

Mjesto srednjih škola polazi Englez večernje tečajeve u otčinskoj kući, ili takve zavode, koji su redovno na selu, te nisu nimalo slične našim gimnazijama. Za umni rad ostavljeno je vrlo malo vremena, već se vrieme najviše posvećuje stolariji, vrtlarstvu, ratarstvu itd. Ima dapače škola, u kojima se učenici pripravljaju za kolonije, pa zato do potankosti izučavaju živinogojstvo, ratarstvo i obično graditeljstvo praveći si sami predmete, što ih može trebati kolonista u zapuštenoj zemlji. Nikada se medju učenicima ne vodi klasifikacija i nigdje im se ne diele nagrade. Školsko natjecanje smatraju Englezi ružnom i pogibeljnom vršću zavisti. Tudjim jezicima, prirodopisu i fizici uči se vazda praktično: jezicima govorom, fizici pokusima i pravljenjem aparatâ. U 15. godini ostavlja djak zavod, počne putovati i izabire si zvanje.

Ta naobrazba, na prvi pogled veoma površna, ne smeta ipak Englezima, da imadu tako cdlične učenjake i mislioce, kao i drugi narodi, koji imadu najučenije škole. Ti učenjaci, koji se javljaju izvan sveučilištâ i mimo natječaja, odlikuju se osobitom nekom originalnošću, koju imadu samo takvi ljudi, koji su se sami naobrazili, i koje ne vidimo nikada kod onih učenjaka, što su po jednom te istom kalupu saliveni na školskim klupama.

Ova se originalnost u formi i misli vidi dapače i u znanstvenim djelima, za koja se čini, da ne mogu imati individualnoga obilježja. Prispodobimo primjerice knjige iz fizike, što ih napisашe Tyndall, Tait, lord Kelvin itd., sa sličnim djelima naših profesora. Na svakoj stranici vidiš tako jasne i originalne dokaze, dok su sve naše knjige svojom hladnom savjestnošću vazda po istom kalupu. Ako si samo jednu čitao, ne trebaš drugih ni razrezati . . .

Englez u kratko nastoji, da svoje sinove oboruža za život, da ih učini sposobnima za svaki samostalni rad, da ne trebaju vječnoga skrbništva, bez kojega se Latini ne mogu ni ganuti . . . Ni Američanima nije ideal, da dobiju diplomu, nego da se priprave za život. Zato i razviše u sebi živu inicijativu, jaku volju i samostalnu misao . . .

Anglosaski društveni ideal. — Privatni i javni karakter.

Društveni ideal Anglosasa vrlo je jasan i ostaje isti u englezkoj monarkiji i u republici Sjedinjenih Država. Taj je ideal u tome, da državna zadaća bude što manja, a uloga svakoga državljanina što veća, dakle prava opreka latinskomu idealu. Privatnici rade željeznice, luke, sveučilišta, škole itd., te se država, naročito u Americi, za sve ovo nimalo ne brine . . .

Englez — baš radi ovoga odgoja i ovakvoga ideala — osjeća takovu uzajamnost prema svojim suplemenicima — drugi ljudi za njega ništa ne vriede, — kakve ne vidimo kod nijednoga naroda . . . Ova solidarnost, tako riedka u Latinâ, podaje Englezima nesavladivu snagu. Baš radi nje englezka je diplomacija svuda tako uplivna. Budući da se narodna duša već odavna ustalila, misle englezki diplomate jednako o svim glavnim pitanjima. Medju diplomatskim zastupnicima drugih naroda dobivaju Englezi možda najmanje uputa, pa ipak svuda rade najslušnije i najdosljednije. Neka englezkoga diplomata nasliedi, tko mu drago, radit će baš tako, kao i on.

Drugim narodima teško je pravo shvatiti englezki značaj zato, jer zaboravljaju veoma strogo razlikovati privatno ponašanje Engleza prema Englezu od javnoga skupnoga ponašanja englezkoga naroda prema drugim narodima. Englezki individualni moral u glavnom je veoma strog. Englez kao privatni čovjek vrlo je savjestan, veoma pošten, i redovno drži svoju rieč. No sasvim je drugčije, kad englezki činovnici rade u ime skupnih interesa Englezke. U tom slučaju ne poznaju kadikad nikakvoga obzira na moral. Kad bi kakav individuum predložio englezkomu ministru, da se obogati bez pogibli, zadavivši staru kakvu milijunašicu, taj bi ga za stalno odmah bacio u tamnicu; ali kad kakav pustolov, primjerice g. Jameson, predloži englezkomu državniku, recimo g. Chamberlainu, da će skupiti četru razbojnika, oružanom rukom provaliti preko granice male, slabo zaštićene republike u južnoj Africi, da će dio njezinoga pučanstva poklati, a onda zemlju osvojiti i tako povećati englezko bogatstvo, pustolov je stalan, da će ga najkrasnije dočekati i njegov predlog smjesta prihvatiti. Ako uspije, bit će za nj i javno mnijenje. Takim sredstvima postigoše englezki državnici vlast nad većinom malih državnica u Indiji...“¹

¹ Gustav Le Bon: Psychologie du socialisme, str. 127—130., pak 125 do 126 i 124.

I drugi francuzki umnici, i to baš ponajbolji poznavaoi anglosaskih uredaba i englezkoga društva, skupljaju svoj inače laskavi sud o Englezima u jednu jedinu rieč: sebičnost. Tako češće spominjani E. Boutmy, izpitujući vjeru i ideal američkih Anglosasa, morade o njima i ovo napisati: „Veletržac iz New-Yorka, neznanica, da ne može biti veća, industrijalac iz Pennsylvanije, tek malo prosvjetljeniji, jednako su u groznici za dobitkom. Dolar sjaji njihovim očima kao sveti sakrament u tabernakulu; sve ostalo bledí pred njim.“¹ A Boutmy toliko poštuje Anglosase, da mu to njegovi zemljaci zamjeraju, kako sam sâm ču i vidio.

A. Fouillé o anglosaskom značaju.

Prema svemu tomu nije nikakvo čudo, što je možda prvi savremeni psiholog i sociolog francuzki, Alfred Fouillé, englezki značaj obilježio velikom tjelesnom snagom i proždrljivošću, a s duševnoga gledišta mišljenjem, da je dobro sve ono, što je korisno, idealno samo to, što može biti i realno, a individualno samo ono, što se znade i autoritetu pokoriti. Kad uvažimo, da Fouillé nas Slavena ne voli, — valjda zato, što nas najmanje pozna — i da i njemu Anglosasi vanredno imponuju, onda ćemo ovakav sud priznati za rezultat svestranoga, objektivnoga iztraživanja i za pravedno mjerilo anglosaskih vrлина i mana.

Ovaj sud doslovce glasi:

„Najprije Montesquieu, a onda Taine, davahu podneblju preveliku važnost za narodni karakter. Ipak se mora pripisati i klimi, to jest englezkoj vlagi i hladnoći, ta pojava, da svaki Englez smatra prvim svojim ciljem neko individualno blagostanje. Proračunalo se, da bi hrana jednoga jedinoga Engleza bila dosta čitavoj grčkoj porodici sa osam članova . . . Anglosaska rasa prva je veličinom stasa medju prosvietljenim narodima. Prva je medju njima i po tjelesnoj težini, po jakosti pluća i mišica . . . Emerson ovako slika englezko pleme: „Priroda reče: Rimljana više nema. Da stvorim novo carstvo, izabrah novo pleme, muževno, puno surove snage. Ne protivim se ljubavi mužkaraca, pa bili i najsuroviji. Neka bivoli ubode rogovima bivola pred sobom, a neka prodje, tko je jači. Jer valja mi stvoriti djelo, za koje treba i volje i mišica . . .“

¹ *Éléments d'une psychologie politique du peuple américain* (Elementi političke psih. amer. puka. Paris, Colin, 1902., str. 366, za 4 fr.), str. 282.

Ima zemalja blagoga podneblja, gdje se lako živi, gdje su malene potrebe, gdje te bieda ne slabi ni tjelesno ni duševno, te tu možeš biti umjetnikom, jer blagostanje dolazi od same prirode. No kako ćeš jednako živjeti pod hladnim i maglovitim nebom, gdje je teško naći zaklonište, gdje siromaštvo na tebi ostavlja tragove, koji te ljudima čine mrzkim, a u tebi samom donosi ti duševnu golotinju, poništavajući te društveno i moralno. U takvim krajevima korist i dobro tako se približuju, da se često stope; tu ne možeš dobro činiti, ako ti samomu nije bar donekle dobro, tu u prosvjetljenu društvu nema moralne neodvisnosti, ni individualne slobode bez neodvisnosti materijalne. Ne valja dakle englezki utilitarizam i individualizam prosudjivati poput obične sebičnosti: Englez, koji je sebirad, čini to često iz načela dobro shvaćenoga interesa, koji se na koncu konca stapa s ljudskim dostojanstvom, koje ne izključuje društvene solidarnosti.

Da dobro shvatimo pravac i osebusni razvoj englezkoga značaja, valja nam se sjetiti, da germansko pleme, a Anglosasi su jedna njegova grana, . . . ima tu značajku, da u svojoj duši spaja realizam s nekim mističkim idealizmom, a u društvenom životu individualizam i sklonost k hierarhijskoj subordinaciji. Bez sumnje su Anglosasi imali iste tendencije, kao i drugi Germani. Ali se njihove sklonosti promieniše najprije pod keltskim i normanskim uplivom, a onda osobitim prilikama njihovoga narodnoga razvoja . . . U praksi i u području stroge misli Englez je ostao pozitivan, realan; u pjesničtvu je sačuvao germanski smisao za idealnost, no zato ipak nije izgubio smisla za realnost. Darmesteter¹ nam kazuje za Shakespearea, da je u praktičnim poslovima bio tako okretan, kao u pjesničtvu nadahnut: U času, kad pjesnik piše Hamletov monolog, kupuje za dvie sto funti sterlinga 107 akra zemljišta u župi Old-Stratford; oko god. 1604. pušta Shakespeare kralja Learea, da luta po oluji, a sam diže tužbu proti Filipu Rogersu, da mu plati jedan sterling 11 schillinga i 10 deniera za malc, što ga je kupio, a nije mu ga platio; god. 1605. pjesnik sanjari o lady Macbeth i o krvavoj mrlji, što je ne bi oprao ni ocean, i uzimlje u zakup za 440 sterlinga daće u Stratfordu, Old-Stratfordu, Bishoptonu i Wilcombeu. Eto nam Anglonormana sa dvie strane njegove duše i njegova života . . .

¹ James Darmesteter, glasoviti francuzki orientalista (1849. 1894.).

Što se tiče sposobnosti izmiriti individualizam sa sklonošću društvene podređenosti, javlja se ta sposobnost u Engleza jače nego u Niemca. Veliki događaj, koji je promienio individualizam Anglosasâ, dao im je posebno obilježje i prodahnuo njihovu povjest političkim duhom i čuvstvom društvene uzajamnosti, t. j. unutrašnjega narodnoga jedinstva, po čem su Englezi opreka drugim germanskim narodima. Taj veliki događaj bijaše gospodstvo Normanâ nad Anglima. Imamo li na ovu stvar poput Tainea gledati kao na mješavinu dvaju plemena, kao na posljedicu križanja dvaju narodnih skupina? Nipošto. Normani ne bijahu po plemenu tako različni od Engleza. K tomu svemu bijaše ih malo. Njihova je akcija dakle bila osobito politička i socijalna. Normani si podieliše osvojenu zemlju: Vilim I. Osvojitelj¹ razdieli zemlju, kuće i samostane. Najstrožim zakonima nametne posvemašnju pokornost. Normani, u zajedničkom strahu pred englezkom većinom, bijahu pod svojim kraljem kao nasljedna vojska, koja je sa svojih kula podjarmljene Engleze držala u pokornosti. Anglosasi i Normani bijahu dakle u početku dva naroda: jedan gospodar, drugi rob. Ali Englezâ bijaše dvadeset puta više od Normanâ, pa su zato na koncu konca oni baštinili neizerpivo blago njihove energije . . .

Hladni i vlažni krajevi Velike Britanije daju živjeti samo jakim i krepkim ljudima, koji slabo osjećaju izvanjske nepogode . . . Tu se tečno jede i sladko pije, tu treba neprestance vježbat i mišice . . . Živeci su manje napeti i slabije titraju . . . Zato je Englez redovno miran i rekao bih trom. Ali kad se u njem strasti jedanput probude, vanredno su jake i neobično dugo traju. Zamišljen u se i nepovjerljiv, Englez tako lako ne kazuje, što čuti. Ali uza sve to pod izvanjskom hladnoćom on zapravo osjeća mnogo više, te je njegova flegma često prividna. U duši svojoj Englez je silovit čovjek . . .

Englez nema kada, da gubi vrieme tužaljka na život. Njegov utilitarizam mienja se naprotiv često u naivni optimizam: Kad čovjek privikne, da sreću smatra konačnom svrhom života, onda mu valja ponajprije vjerovati, da se sreća može naći. Samo

¹ Vilim I. Osvojitelj bijaše najprije vojvoda u Normandiji, gdje se je rodio god. 1027. God. 1066. osvoji Englezku porazivši kod Hastingsa kralja Harolda, koji tu i pogibe. No 1087. podiže se proti njemu s francuzkom pomoću vlastiti sin Robert, te u toj borbi Vilim pade s konja i umre od rane.

je englezki učenjak John Lubbock¹ mogao napisati knjigu poput Benthama,² u kojoj se u potankoj bilanci opisuju sve radosti života . . .

Englez je sam sebi središtem svieta. Ne može ni lako, ni brzo shvatiti druge duše. To nije zato, što bi bio nesposoban za simpatiju; baš protivno: kad se u misli postavi na mjesto koga drugoga, a zato treba nekoga vremena i napora, onda znade sa svojim bližnjim i trpjeti i uživati . . . U nijednoj zemlji gradjanstvo i plemstvo nije tako požrtvovno u čovjekoljubne i obće narodne svrhe . . . No ako Englez lako ne shvaća i brzo ne prioniče poput nervoznih temperamenata, kadar je zato dugo motriti i duboko misliti. Tomu je prva posljedica, da više drži do sadržaja nego do forme . . . Englezka glava ne misli samo zato, jer joj se misao svidja, nit ne umuje, da svoje razloge poreda u sistem, i da onda u njem uživa, nego zato, da postigne neki cilj i izvrši neki određeni posao. Stalo joj je dakle manje do ljepote, nego do istine; a istina se na koncu konca mora oživotvoriti . . .

Osim keltskoga i normanskoga upliva vrtlog industrije, trgovine i politike dao je englezkomu umu drugi smjer nego njemačkomu. I Englez je kadar dugo mudrovati, no ipak se okrenuo izkustvom. I mjesto da umuje poput Niemca o nedostižnim stvarima, liepo promatra; mjesto dedukciji podaje se indukciji; mjesto velikih sinteza, generalizacija i abstrakcija voli strpljivo analizovati pojedine konkretne činjenice. Njega ne ćeš kao francuzku ševu zamamiti zrcalom krasnih sistema . . . Bacon³ govori kao pravi Englez kad piše: „Često se dešava, da nizke i male stvari mnogo bolje protumače uzvišene i velike, nego bi ove mogle njih protumačiti . . .“

U području fakata Englez je neprispodobivi iztraživalac. Čitav svoj život samo sabire. Bio doma, ili u tudjini, vazda motri i bilježi. Englez veli: Moram se informirati (well informed), i za-

¹ John Lubbock, glasoviti englezki prirodoslovac, rođen u Londonu god. 1834.

² Bentham (1748.—1832.), englezki publicista i pravnik, kojega je francuzki revolucionarni konvent izabrao francuzkim gradjaninom. Po njegovoj nauci svaka vlada ima u prvom redu ovu četverostruku zadaću: Brinuti se za životna sredstva, pomagati do obilja, čuvati javnu sigurnost, težiti za jednakošću.

³ Francis Bacon (1561.—1626.), englezki filosof, uz Francuza Descartesa osnivač eksperimentalne filozofije.

to gleda na svoje oči; Francuz kaže: Soyons au courant, to jest (doslovce): budimo u struji, koja će nas poniet s drugima... Umno razviti Francuz veoma se često igra sa spoznajama i logičkim zaključcima, kojima se zanosi bez obzira na praktični rezultat; po svojim idejama umjetnik je poput Grka. Englezom ne vlada potreba mišljenja, nego potreba rada. Pojam misliti izražava često riečju realizovati, realize...

Sva njegova mnijenja ujedno su njegovo životno uvjerenje, njegovo praktično ravnalo, kojega se vazda drži; to je za njega tako jako i nepromjenljivo orudje rada, kao za ratara plug i motika... Burke¹ govoreći o abstrakcijama veli: „Mrzim i samu tu rieč, kojom se označuju.“ To je podpuna opreka Royera-Collarda²: „Prezirem svaku činjenicu.“...

Englez voli sve, što je snažno, jako, ili se barem takovim čini. Vanredno poštuje stalnu volju i dosljednost. Više voli nesavršena čovjeka, koji je u koječem i ograničen, ali za kojega možeš znati, kako će se ponašati i na kojega se možeš osloniti, nego umnika, koji je nestalan poput vjetrenjače. Englezko diete kasno se razvija, nije živahno, ali ima volje i uztrajnosti. Često je tvrdoglav, kadikad surovo. Zato Englez treba šibu...

Što više radiš, to si voljniji na rad; što više stičeš, to više želiš. Zato je Englez neumorno radin, nezasitan i slavohlepan. Nije razborit poput Francuza; nema granica njegovim željama, hoće da mnogo zasluži, da uzmogne mnogo trošiti, a često potroši sve, što ima. Odtuda potreba, da vanredno mnogo radi i da na takav rad priučava i svoju djecu. Za budućnost se ne skrbi prištednjom, nego troškovima, što ih smatra unosnima... Englez ne će da strada radi miraza svojim kćerima, ili radi blagostanja svojih sinova. U ostalom ima toliko djece, da se svako mora samo oskrbiti.

U moralu ne vodi Engleza ni čuvstvo časti, ni društveni nagon, nego vjerska savjest i dobro shvaćeni interes... Englez lakše od nas Francuzâ i poštuje i prezire. Mi smo tako za obću

¹ Burke (1730.—1797.), glasoviti englezki govornik, nepomirljivi protivnik francuzkoj revoluciji i njezinu branitelju u Englezkoj, liberalcu Karlu Jamesu Foxu.

² Royer-Collard, filosof i govornik, glava francuzkih doktrinaraca (1763.—1845.). Doktrinarci pod restauracijom Luja XVIII. nastojahu stvoriti politički sistem, jednako oprečan „božanskomu pravu“ i vrhovničtvu puka.

jednakost, da bismo sve izravnali, te ne znamo obožavati ono, što je nad nama, i previše obzirnosti imamo prema onomu, što će drugi odlučno proglasiti vriednim priezira. U odnošaju medju pojedinim ljudima Englezu nije pretvaranje tako odurno, kao drugim narodima, a u društvenim odnošajima ne drži moralnim, da se iztiče nećudorednost, k tomu još često prividna. No i sama katolička teologija, u kojoj je duboka psihologija, nije nikad pregledala upliva „lošega primjera“, ni pogibli „sablazni“, te je vazda voliel a makar i izvanjski moral, nego javno nepoštenje i bezstidnost . . .

U ostalom je nesumnjivo, da Englez ima i manâ, koje izviru baš iz njegovih vrlina. Njegov individualizam vodi ga k sebičnosti; njegova samosvjest k nedruštvenosti, njegova originalnost k pretjeranosti; u svom pozitivizmu odviše drži do činjenica i do uspjeha, do vlasti i bogatstva, prezirući slabiće i siromahe čak i onda, kad im pomaže. Osim toga individualizam radja nadutošću, koja prezire tudje mnienje, kao što iz društvenosti nastaje taština, koja samo drugima ugadja. Prevelik ponos može prieći u bezobraznost, kao što i taština u preveliku popustljivost.

Emerson¹ veli: „U društvu tudjinaca mislio bi, da je Englez gluh: Ne podaje ti ruke, i ne će da se sretne s tvojim pogledom. U svratištu samo promrmlja svoje ime, da ga nitko ne čuje. Svaki taj otočanin za sebe je otok.“

Montesquieu kaže, da medju Englezima ne možeš naći prijatelja, pa nastavlja: „Kako da Englezi vole tudjince, kad se sami medju sobom ne vole? Kako da te pozovu na objed, kad ni jedan drugoga ne pozivlje! . . .“

Stuart Mill iztiče kao opreku sumnjičavosti i individualizmu svojih zemljaka francuzku društvenost i veselost. Svaki od nas, veli Mill, radi, kao da se drugi ljudi na nj srde, ili da su mu neprijatelji.“

Lord John Russel i sir Robert Peel ne imadjahu nikakvih osobnih odnošaja uzprkos tomu, što godine i godine sprovedoše zajedno u parlamentu.

„Englezi su, piše Carlyle, narod niemaca; ali upravo ih šutnja veže i slaže s pomoću onoga, što se ne da izreći.“

¹ Emerson (1803—1882.), duboki i glasoviti američki filozofski pisac; njegovi suvremenici i prijatelji bijahu Carlyle i Ruskin, a sva su trojica najoriginalniji, a možda i najplemenitiji anglosaski triumvirat. Vidi: V. Dukat, Slike iz engl. književnosti, str. 334—336.

Tom si šutnjom tumači Volney¹ sve englezke uspjehe u ratarstvu, trgovini i obrtu i nejednaku sudbinu englezke i francuzke kolonizacije u Sjedinjenim Državama. „Englezi, piše Volney, u svojoj šutljivosti promozgaju svaku misao, te imaju dosta vremena, da proračunaju svoj trošak i prihod; misao im je jasnija, a odtuda u javnom i privatnom životu veća točnost i ozbiljnost. Francuzki kolonista pita najprije svoju ženu, što će učiniti: pa bi bilo pravo čudo, da su uvijek složni. Žena prigovara, izpituje, pa se i protivi; muž ili ostane pri svom, ili popusti, ili se razsrđi i klone; sad mu je kuća na teret, pa uzme pušku i otide u lov, ili na put, ili na razgovor k susjedima; sad ostane kod kuće, da sa ženom čavrlja, da psuje, ili da se svadja. . . U čitavoj Louisianni i Kanadi nema nijednoga francuzkoga koloniste, koji bi se tako nastanio, da ne vidi svoga susjeda. . . Američki, t. j. anglosaski kolonista, spor i mučaljiv, čitav dan sprovodi u neprekidnu i koristnu poslu; već kod zajutarka daje hladno zapovjedi svojoj ženi, koja ih plaho i hladno primi i bez opazke izvršuje. . . Pruži li se prilika, prodat će svoje dobro, da dvadeset milja od prije nastanjene medje posred šume sagradi novu kuću.“

Po Kantovu mišljenju Englezi su primjer, da samo trgovina ne može razviti i proširiti narodnoga značaja. Trgovački duh sam po sebi često je tako nedruštven, kao i duh aristokratski. Jednu trgovinu od druge diele njezini poslovi onako, kako su plemićke kule bile odijeljene pomičnim mostovima. . . Na koncu Kant sudi, da je englezki karakter najoprečniji francuzkomu.“²

O tom ćemo se doskora i ovdje uvjeriti, dok već do sada opazismo, da su Slaveni, a poimence Rusi sličniji Anglosasima, nego se to i misli, i da se naročito jednako ponašaju prema ženama, kojih doduše ne obožavaju poput Francuza, nit im ne udvaraju kao Nemci, jer ih u svakom poslu ni za mnijenje ne pitaju, ali ih kao sebi ravne ljude poštuju, a kao matere i ljube, te su anglosaske žene, a pogotovo matere, u svom društvu najuglednije, a danas već i najrazvicitije ličnosti.

¹ Volney (1757.—1820.) bijaše glasoviti francuzki učenjak. Napisao je djelo: *Les Ruines* (1791.), u kojem za svu ljudsku nesreću krivi to, što se čovjek udaljio od „prirodne“ religije.

² Alfred Fouillée: *Esquisse psychologique des peuples européens*, str. 193.—195., 198.—200., 201.—207., pak onda opazka na str. 207.

4. Trostruki anglosaski imperijalizam.

Zamisao anglosaskoga imperijalizma.

Ne kanim pisati napose o imperijalizmu Velike Britanije, Sjedinjenih Država i australske federacije, dakle o trostrukom anglosaskom imperijalizmu s gledišta teritorijalnoga,¹ nego ću sveukupni anglosaski imperijalizam prikazati prema njegovomu trostrukomu unutrašnjemu obilježju, to jest kao imperijalizam vojnički, ustavno politički i trgovački. Držat će se pri tom naročito glasovitoga francuzkoga publiciste Viktora Bérarda, koji je o tom napisao tako temeljito djelo: „Englezka i imperijalizam“², te mu ga i francuzka Akademija nagradila, a neobično pronicavi i obrazovani pisac bavi se ovom stvarju i u najnovijem svom djelu „Pobuna Azije.“³

Najprije treba naglasiti, da se u posljednjih desetak godina, a naročito poslie god. 1900. u istinu razmahao panbritanski ili obći anglosaski pokret, koji je prevladao u Sjedinjenoj Kraljevini i koji danas prieti čitavomu svijetu.

„Radi se o cijeloj zemaljskoj kruglji. Ima se osnovati englezko, ili bolje anglosasko carstvo — oni ga sami zovu britskim, — koje bi obuhvatilo Brite svega svijeta, to jest sve ljude i sve ljudske zajednice, koje govore englezki. Indija bi se spojila sa Kanadom, Australija s Egiptom, Sjedinjene Države s Kapskom. Svi ti danas raztepeni dielovi imaju sastaviti carski plašt za staru domovinu, za maticu svih Anglosasa. Republike i monarhije, nezavisne države i vazalske kolonije, slobodni narodi i odvisne, ili pokorene mase — sve to treba spojiti u jedan savez. Tankom, ali jakom niti imade svaki čas oko čitavoga svijeta proći englezka volja s jednoga kraja na drugi, da englezka snaga svuda kola, i pokaže svoje uspjehe. U kratko: ima se po široj osnovi s dvie trećine bielih ljudi obnoviti carstvo, koje će biti velika slika rimskog imperija.“⁴

To je dakle područje zamašnomu pokretu, s kojim se ne dade prisposobiti nijedna moderna pan-ideja: ni panslavizam, ni

¹ Vidi o tom moje djelo: „Moderna kolonizacija i Slaveni“, str. 113., 118. i 313.

² „L'Angleterre et l'impérialisme“. Ouvrage couronné par l'Académie française. (Paris, Colin, 1901., str. 381, 4 fr.)

³ U spom. djelu: „La révolte de l'Asie“.

⁴ Spom. dj., str. 58.

pangermanizam, ni panlatinizam, dapače ni panislamizam, ni panmongolizam. No odmah treba naglasiti, da od triju glavnih faktora englezkoga društva, u kojem je pokret nastao, i kako rekoh, već prevladao, svaki si faktor na svoj način pomišlja tu novu velebnu zgradu, tu danas tako popularnu imperijalističku politiku.

Vojnički, političko-ustavni i trgovački imperijalizam — isključuju se.

„Puk, kako je već naviknuo da gleda u carstvu tek ogromni razžareni ratni stroj, kadar, da sav svijet zabliešti i svu zemlju satare poput carstva Karla Velikoga, ili Napoleona I., pomišlja si carstvo u kojem će biti vojnika, konja, zlatnih kočija, trubalja, . . . oklopnjača i topova, jednom riečju: puk si pomišlja Britaniju vladaricom svijeta u slavi pucnjave i pušćanoga praha.“¹

Za ovakav vojnički imperijalizam odlučio se napokon i Charles Dilke, koji je još god. 1868. kao sveučilištni djak zamislio osnovu o što većoj Britaniji, nad kojom ozbiljni ljudi u Englezkoj i Škotskoj sliogahu ramenima, a danas je Dilke najratoborniji i uz Chamberlaina najpopularniji čovjek u Englezkoj.

Dilke drži, da se vojnički imperijalizam ne samo može, nego da ga je lako oživotvoriti stoga, što Velika Britanija i onako ima već sada jaču mornaricu od njemačke, francuzke i ruske zajedno, i što je između nje i australskoga saveza već sklopljen i obnovljen obranbeni savez proti svakomu vanjskomu neprijatelju. Sad ne treba, propovieda Dilke, ništa drugo, nego današnju ratnu mornaricu svih Anglosasa ujediniti i povećati, stvoriti prama njoj jaku kopnenu vojsku, za koju bi kao za mornaricu svaki član saveza davao ili ljudi, ili novaca; a onda treba još sklopiti samo „Act of defence“ (obranbeni ugovor) sa svim anglosaskim državama i kolonijama, kakav je danas s Australijom. I pred britanskim imperijem uzmaknut će sve države i svi narodi, a na zemlji će zavladati „pax britannica“ (britski mir), kako nekada vladaše „pax romana“ (mir rimski.) To će biti na sreću i spas celomu ljudstvu, a bude li na najveću korist i slavu Britima, bit će posvema u redu, jer oni to zaslužuju i jer je to volja Božja i neukloniva osnova Providnosti . . .

Englezkim lordovima svidio bi se vojnički imperijalizam, kad ne bi bili toliko pronicavi, te uvidjeli, da se ne da složiti carstvo

¹ Sp. dj., str. 238.

sloboda, imperium i libertas; a kad bi se to dvoje nekako pogodilo, carstvo bi dovelo najprije do obće vojne dužnosti, a zatim i do obćega izbornoga prava. No što će onda ostati od sredovječnih aristokratskih povlastica pisanih i nepisanih?

I zato „carstvo ne može i ne smije biti nego puki politički i ustavni stroj; lordovi će raditi za jedinstvo anglosaskoga svieta, kako su nekad radili za jedinstvo trojedne bratske kraljevine samo zato, da učvrste svoju veličinu. Svatko zna, što danas vriedi puki naziv „lord“, koliko je prema njemu obzira i susretljivosti, kako mu se gleda kroz prste, kolike dobiva miraze i koliku vjeresiju. No pravim lordom samo si u Englezkoj. U Sidneju ili u Quebecu, kao i u New-Yorku i lord je obični državljani. A da se oživotvori carstvo s carevinskim viećem u Londonu, eto ti lordova po čitavom svijetu; a da to bude, valja na sav sviet proširiti stari britski ustav . . .“¹

Sasvim je naravski, da oklopnjače i vojsku voli gledati puk, koji se rado divi, i aristokracija, koja u mornarici i u vojsci zapovieda. „Ali trgovac za to slabo mari. On sniva tek o trgovačkom monopolu; njegovim je idealom takav carinski savez anglosaskoga vieta, koji bi strogim odredbama iztjerao sve tudje konkurente i trgovcu podvostručio dobitak. Trgovcu je samo do toga: Carstvo smije i mora biti jedina velika poslovna zajednica.“²

Vidimo dakle, da se sve tri vrsti imperijalizma uzajamno izključuju i da imperijalistima valja birati, na koju će stranu, jer će se inače razići oprečnim putovima na prvom razkršću. To dobro uvidja i otac imperijalizma, Charles Dilke, pa ne samo da je svom dušom pristao uz vojnički imperijalizam, nego svom snagom pobija imperijalizam trgovački i ustavno politički. A ima još i takovih odvažnih i pronicavih Engleza, koji se usudjuju i koji znadu neoborivim razlozima pobijati i najpopularniji vojnički imperijalizam. No prije, nego spomenem razloge, što se i u Englezkoj navode proti imperijalizmu, valja nam se upoznati s pjesničkim njegovim predstavnikom, koji mu je danas duša, s Rudyardom Kiplingom, i spomenuti dva glavna imperijalistička pisca: Seeleya i Froudea uz dva već spomenuta agitatora Dilkea i Chamberlaina.

¹ „L' Anglet. et l' imper.“, str. 239.

² „L' Anglet. et l' imp.“, str. 238.—239.

Kipling, Seeley i Froude o imperijalizmu.

Kipling je tako slikovit u svom jeziku, tako dubok i vjeran, crtajući ljude i karaktere, kako prije njega bijaše Shakespeare. Danas mu je istom četrdeset godina, a već je najpopularniji pisac među tisućama i tisućama englezkih čitalaca, što se za njim jagme u ljudskome moru od 120 milijuna Anglosasa. Rodio se u iztočnoj Indiji u gradu Lahore god. 1865. Školovao se u Englezkoj, a 1892. nastanio se u Americi. Za burskoga rata življaše u južnoj Africi, a sad je opet u anglosaskoj matici.

Kipling za svako englezko uho ima sgodnu rieč i sgodan izraz. U svoj jezik mieša narječja, kojima govori London i Kalkuta, Sidney i New-York, a upotrebljava izraze iz krčme i vojarne, iz crkve i luke, iz radionice i ulice. Sad veliča silu, sad grozničave pustolove, sad anglosaski fanatizam, ponos, mržnju i priezir drugih naroda. Jedanput slika Indiju s njezinim riekama, gorama i prašumama; drugi put Kanadu s njezinim sniegom i jezerima; onda pješčanu prašinu i nizko šikarje u Sudanu; napokon modre gore i pitoma pristaništa u južnoj Africi. I svaki njegov čitalac bilo stihom, bilo prozom, dobiva dio imperijalističke duše i upoznaje komad anglosaskoga svieta pod neodoljivim dojmom ovoga neobičnoga književnika i pjesnika, koji bi vas držao ludjakom, da mu savjetujete, neka podje tražiti nadahnuća u bečki prater, na pariške boulevarde ili u zagrebačke kavane.¹

Seeley (kojega ne valja zamieniti s pjesnikom Shelleyem) je pisac glasovitoga djela: „Širenje Englezke“² rodio se g. 1834., a s pomoću drugoga imperijaliste, Froudea, podao je sredovječnomu britskomu osvajačtvu filozofski tumač i moralno opravdanje. Kao profesor na sveučilištu u Cambridgeu predavaše svojim učenicima o tome, kako je neprestano proširivanje zakon i opravdanje englezke povjesti i vječita odredba Providnosti. Osnovna mu je misao ovo: Neka se drugi narodi stisnu u ljubavi svojih mjestnih domovina i u sanjarijama o umjetnosti i o kriepostnu životu. Tko hoće, da zasluži ime Englez, treba da misli na svjetsko gospodstvo.³

J. A. Froude napisao je djelo: „Englezki ocean i englezke kolonije“ (Oceana of England and her colonies), u kojem

¹ O Kiplingu vidi: V. Dužkat: Slike iz engl. književnosti, str. 275.—278., pak: L' Angleterre et l'impérialisme, str. 62.—63.

² J. R. Seeley: The expansion of England (franc. prievod).

³ L' Anglet. et l'Imper., str. 61.

dokazuje, da Anglosasima pripada gospodstvo svijeta kao nagrada za njihove napore kroz dva stoljeća za obranu od revolucionarne Francuzke i od Napoleona. Htjeli drugi narodi i njihovi političari, ili ne htjeli, to će biti, a to već i jest.

Joe Chamberlain. — Vjera u imperijalizam.

Charles Dilke predobio je za imperijalizam aristokraciju, Kipling široke slojeve puka, a srednji, naročito trgovački stalež, doveo je pod imperijalističku zastavu Joe (Josip) Chamberlain, zastupnik birminghamski. Već kroz punih petnaest godina pripovieda Chamberlain novu nauku, i to ne samo po Englezkoj, Škotskoj i Irskoj, nego i po Sjedinjenim Državama i po Kanadi. Dugo i dugo kao pristaša Gladstoneov bijaše uvjeren, da Englezka imade riešiti najprije sva glavna pitanja unutrašnje politike, posebice pitanje irsko, a istom kad bude demokratska, da može i smije biti imperijalistička. No kasnije prebjegne medju radikalce i napokon medju najratobornije i najfanatičnije imperijaliste.

Dne 11. studenoga 1895. reče Chamberlain u londonskom svom govoru, spominjući svoj put po Americi, i ovo:

„Možda sam zavriedio onakav doček zbog dviju svojih zasluga: radi svoje vjere u carstvo i u englezko pleme. Jest, ja vjerujem u naše pleme, najveće od svih gospodujućih rasa, što ih je ikad vidio svet, a to je anglosasko pleme ponosno, uztrajno, puno pouzdanja u se i puno energije, pleme, što ga nijedno podneblje i nikakva sudbina ne može učiniti kržljivim, i koje će neminovno biti prva sila u budućoj povjesti svjetske civilizacije. A vjerujem i u budućnost toga carstva, koje je prostrano kao i široki svet, i o kojem Englez ne može ni progovoriti, a da mu dušom ne prostruji oduševljenje i zanos.“¹

Joe Chamberlain vjeruje u imperijalizam. Za njim i s njim vjeruju i milijuni Anglosasâ. Ta je vjera tako fanatična, da su protiv nje nemoćni i najnepobitniji razlozi, govorili oni proti vojničkomu, proti ustavnomu, ili proti trgovačkomu imperijalizmu.

Razlozi proti vojničkomu imperijalizmu.

Evo razloga proti imperijalizmu vojničkomu: Chamberlain je izrekao krilatu rieč: Trgovina ide za zastavom (trade follows the

¹ „L' Angleterre et l' impérialisme“, str. 64.

flag). Pa gle, kako je ova tvrdnja neistinita. God. 1883. imadjaše područje Velike Britanije 7 mil. četv. milja s 305 milijuna stanovnika, a 1897. god. 11. milijuna četv. milja s 433 mil. stanovnika; pa ipak je izvoz od 305 mil. sterlinga pao na 273 mil.

Dapače i sam Dilke morade priznati i napisati ovo: „Od god. 1880. stekosmo Egipat, pobrežje i zaledje Nigra, Somali-zemlju, Novu Guineu, zemlju Bečuana i Zulukafra, iztočnu i srednju Afriku, Rhodesiju, Sudan, Zanzibar i Pembu, gornju Birmaniju itd.; a naš izvoz spao je od 6 sterlinga i 18 shellinga na glavu na 5 sterl. i 17 shell., t. j. baš za jedan sterling (25 Kruna) na svakoga žitelja godišnje . . . Nije dakle istina, da trgovina ide za vojničkom zastavom, jer svekolika statistika posljednjih četrdeset godina dokazuje, da najbolji englezki kupci nisu u njezinim kolonijama, nego u tuđim državama.“¹

Od god. 1755.—1897. uvažase Englezka iz drugih država od 71·2—79·2% sveukupne robe, a iz svojih kolonija samo od 20·8—28·8, ili okruglo gotovo $\frac{4}{5}$ englezkoga uvoza otpada na tuđinu, a tek malo više od petine na njezine kolonije.

Ni od englezkoga izvoza ne otpada na kolonije mnogo više od $\frac{1}{3}$, kadmada dapače i manje. Od god. 1855. do 1897. izvozila je Englezka u svoje kolonije od 25·6% do 35% svega izvoza, a u inozemstvo od 65% do 74·4%.

Drugi razlozi su isto tako rječiti, ali proti imperijalističkomu vjerovanju jednako nemoćni.

Velika Britanija ima golemu, jaku i brzu ratnu mornaricu, ali nema za nju dosta ni momčadi, ni častnikâ. Onoga dana, kad bi se imala pretvoriti u imperijalističko brodovlje, trebalo bi još više ljudi i za nju i za kopnenu vojsku. Neke kolonije, a naročito Kanada, rado će dati ljudi, ali inače još će se radje odkupiti novcem. A što su plaćenici, osobito u kopnenoj vojsci, pokazalo se u nedavnim ratovima u Afganistanu, Sudanu i Transvaalu. S Rusijom, ili s Njemačkom mogla bi se anglosaska imperija zaratiti s nadom u pobjedu samo onda, kad bi prije uvela obću vojnu dužnost. No tu treba uvažiti, da je u Englezkoj iz vjerskih razloga velika odvratnost prema vojničtvu; da liberalci gledaju s visoka na ljude, koji su dužni sliepu pokornost; da u radinu društvu ne vole vojnika, te ga drže lienčinom i parazitom, pa

¹ Za ovaj citat kao i za daljnje podatke vidi sp. djelo: „L' Angleterre itd., str. 248.—256.

s toga u Englezkoj ide u vojsku ili aristokracija, ili kojekakva izgubljena čeljad. K svemu tomu dolaze opet vanredni i opravdani obziri na obrt i trgovinu, osobito s gledišta međunarodne utakmice, u kojoj Anglosasima najviše pomažu ne samo uštedjene milijarde ratnoga proračuna evropskih kopnenih vlasti, nego i milijuni radnih ruku, što se u najljepšoj muževnoj dobi neproduktivno pata na evropskom kopnu. Ovo je osobito važno, kad prosudimo, da Anglosasi u ranoj mladosti stupaju u praktičan život i da od zanatlijskih i trgovačkih naučnika postaju pomoćnici baš u onoj dobi, kad bi prema obćoj vojnoj dužnosti morali dvie, tri godine u vojarnu, mjesto u „oficinu“. A ta sama pomisao bila bi u normalnim prilikama dosta jaka, da sav poslovni sviet odvrti od imperijalizma.

Za aristokraciju već rekoh, da u Francuzkoj i Njemačkoj vidi, kako obća vojna dužnost ne pozna lordova i kako neumoljivo traži obće izborno pravo, pred kojim nestaje svih sredovječnih povlastica.

Ali najstrašnije mogao bi se vojnički imperijalizam osvetiti radničtvu i puku u obće. Imperijalisti doduše dokazuju na dugo i široko, kako britsko carstvo i bez Sjedinjenih Država može prehraniti svoje pučanstvo, jer u Indiji i Kanadi ima, kažu, dosta žita i mesa i bez Sjed. Država, Rusije i Argentine. Kanada će i Australija davati u izobilju mlieka, maslaca, jaja i sira mjesto Francuzke, Holandije i Danske. No kad bi taj račun i bio posvema točan, kako nije, sve je to drugačije, kad nastane veliki rat. U takvu ratu Savezna Kraljevina ne bi ni mjesec dana mogla hraniti svojih 40 milijuna stanovnika, medju kojima je radništvo tako ogorčeno, te se ne da ni zamisliti, da bi onako strpljivo snosilo sve iz patriotizma strahovitu skupoću, kako je to učinilo za napoleonskih vremena. A jedan jedini pogled na statistiku dokazuje, da je za svakim ratom neobično poskupio živež po svoj Englezkoj. Evo samo nekoliko primjera iz prošloga stoljeća: Poslie mira u Amiensu jedan carski quarter žita (po prilici 2 Hl) stajaše 58 shellinga, a za napoleonskih ratova poskočila je ciena god. 1805. na 89 sh., god. 1809. na 97 sh., a god 1812. na 126 shellinga; za mira god. 1822. ista količina žita bijaše za 44 shell., a za revolucije u Parizu 1830. god. 66 shell.; u miru 1836. god. pade ciena na 48 shell., a za pobune egipatskoga paše proti sultanu poraste ha 70 sh.; u miru god. 1850. opet pade na 40 sh., a u krimskom ratu od god. 1854.—55. skoči ponovno na 74 sh.,

u najnovije doba pala je cijena god. 1895. na 23 shell., a pred pukom opasnošću sukoba s Francuzkom god. 1898. digla se na 30 shell.¹

Možemo dakle s najvećom stalnošću utvrditi, da je Velika Britanija od svih vlasti najviše interesovana na svjetskom i evropskom miru, jer je dosta, da jedan carski quarter žita bude petdeset shel-linga, i njezino će pučanstvo ili od gladi umirati, ili se pobuniti.

Ovoga, naravski, ne vide vojnički imperijalisti, koji znadu navoditi netemeljite razloge samo proti ustavnomu i trgovačkomu imperijalizmu.

Razlozi proti ustavnomu i trgovačkomu imperijalizmu.

Ustavnomu imperijalizmu protivi se svjetska povjest i obće međunarodno iskustvo, koje dokazuje, da se carstvo i ustavnost ne da spojiti. Različni i udaljeni narodi pokoravaju se samo jednoj tajinstvenoj vlasti, jednoj volji, više s nadčovječnim, nego s običnim ljudskim obilježjem, volji i vlasti, kojoj se ne prigovara i o kojoj se ne razpravlja, nego se pred njom šuti, ili joj se čak robski pokorava. Dapače i kod jednoga te istoga naroda sloboda je samo toliko u istinu živa, koliko ju narod sam osjeća i čuva, te su Sjedinjene Države samo za nas Evropljane velika republika: za Američane je najglavnije i najvažnije, što se ta republika dieli na petdesetak malih republika s najširom državnom autonomijom. Što bi dakle za Australce vriedila ustavnost londonskoga parlamenta? Čim bi nastale prve razlike i opreke, smatrali bi i Kanadjani i Australci i afrički Kapljani zakone preudaljenoga parlamenta za pravu pravcatu tiraniju to više, što bi prema broju pučanstva zajednički britski parlamenat uz 495 dosadašnjih zastupnika (od tih 103 za Irsku, a 72 za Škotsku) došlo na kolonije 180—200 zastupnika, dakle velika manjina. U ostalom Englezi ne bi bili ni time zadovoljni, kad bi primjerice Australci i Kanadjani počeli govoriti o mornarici, vojsci i diplomaciji, koju danas uzdržaje sama Sjedinjena Kraljevina, te joj nikako ne bi bilo pravo, da se u tu stvar pačaju njezine kolonije. Zbiljski je život jači od svih teorija, pa nema sumnje, da bi i zadnji englezki pometač s visoka gledao na iste australske zastupnike, „potomke prostih zločinaca i skitničkih pustolova“ . . .

¹ L' Angleterre et l' imperialisme, str. 254.

Carstvo se ne da spojiti nikako s trgovačkom slobodom. Trgovački imperijalizam značio bi u praksi, da se indijsko i kanadsko žito, australsko meso, vuna i maslac, ceylonski čaj i antilski šećer imade zaštititi pred tuđjom utakmicom. Ali zaštitnom carinom na prve životne potrebe poskupila bi hrana jače, nego u ratu, radništvo bi počelo tražiti veće plaće i još ne bi moglo živjeti, pa eto ti Englezke ondje, gdje je bila prije Cobdena, to jest prije velikoga pokreta za slobodnom trgovinom.

Ali još je gore od ovoga to, što se s trgovačkim imperijalizmom ne bi mogle nikako složiti ni same englezke kolonije. Kako već spomenuh, i Australija, i Kanada, i Antili imadu baš oprečnu trgovačku politiku svojoj „materič“-zemlji. Sjedinjena kraljevina ima sistem slobodne trgovine, a njezine naseobine sistem zaštitne carine, bez koje nijedna od njih ne bi mogla imati državnoga proračuna, a da silno ne povisi izravnih poreza, koji su u novim zemljama na pravu propast. U Kanadi plaća tuđa roba carine 40% svoje vrijednosti, pamučne tkanine na bahamskom otočju 25%, porculan u Viktoriji, Tasmaniji i Novom Zeelandu 20% itd. Što je ovdje najvažnije, dolazi u englezke kolonije još najviše inozemske robe iz Englezke, naime 40—45%, te od čitave njihove izvanjske trgovine od 6½ milijarda Kruna otpadaju na mater-zemlju tri milijarde.

No kolonije se ne mogu odreći svojih zaštitnih carina na korist svojoj matici još i s toga, što ona kupuje vrlo malo njihovih sirovina, te je primjerice australskoj vuni potrebno tržište celoga svijeta. I zato bi baš Australija možda s oduševljenjem prihvatila vojnički i ustavni imperijalizam, dok bi se carinskoj zajednici svega carstva svom snagom oprla.

Ovdje treba da uvažimo i razliku među karakterom starih i mladih država i naroda. Stari narodi s dugom prošalošću i velikom slavom žele si poput starih ljudi još samo novaca. Mladi narodi rado bi se iztakli u književnosti, znanosti i umjetnosti, a pogotovo im je više do nezavisnosti, nego do materijalne koristi. Zato su sve englezke kolonije upravo prezadužene, i to baš radi svojih investicija i radi svoje demokratske i socijalne politike, kojom hoće da prednjače čitavomu svijetu, i koju bi morali oslabiti, pa se je možda i odreći u neprirodnoj svezi sa sredovječnim ustavom i s militarističkim i kapitalističkim društvom Velike Britanije i Irske.

Uzprkos svim protivnim razlozima Englezka vjeruje u britsko carstvo.

Uzprkos svim ovim razlozima imperijalizam u Englezkoj neprestance napreduje, jer današnji englezki političari bez razlike struje i stranaka kao da zaboraviše povjest, i kao da ne mare ni za ikakav dokaz, bio osnovan na faktima, ili na idejama.

„Čini se, da je ovaj razboriti i praktični narod izgubio pamet od same spekulacije i megalomanije. Treba mu carstvo. Hoće svakako da ga ima. Uvjeren je, da će ga imati. Kad mu govoriš, da je to teško, ili dapače nemoguće, začepi si uši. Ovdje dakle nitko ne umuje, nego vjeruje: sva Englezka danas vjeruje, da će imati carstvo. Svejedno je, da li će to biti politička federacija, trgovačka zajednica i vojnički savez, ili jedno od ovoga trojega, ili sve troje, ili nešto četvrto. Uzprkos zavisti čitavoga svijeta, a možda baš i radi nje, anglosasko će carstvo okupiti sve ljude, koji govore jezikom Shakspearovim i Kiplingovim, sve one, kojima u žilama teče britska krv: Panbritanizam vladat će čovječanstvom na najveću korist Englezke, zajedničke matere svih Britanaca. Takvom se prikazuje neminovna budućnost većini Englezâ . . . Carstvo će se samo organizovati. Teoretičari ne mogu predvidjeti, kada će i kako će iz žira narasti hrast. Kad ugledaju, gdje se carstvo diže iz mora, nastojat će, da ga protumače, kao da tomu treba drugoga tumača osim prirodnih zakona i osim providnosti, koja je vazda radila iznad ljudskih slabosti, vazda radila za veličinu Albiona.“¹

5. Moralni elementi u anglosaskoj kulturi.

Znamenovanje vjere u Anglosasâ.

(Vjersko je shvaćanje u Englezâ više moralno, nego vrhunaravno.) „Smisao za vjerske stvari jednim je obilježjem englezke duše; ova duša rado sama za sebe razmišlja, rado se podaje mračnim i sjetnim mislima i osjećaju ništetnosti ovoga svijeta, pak čuvstvenomu i dubokomu pjesničtvu, koje otvara svijet viši, i napokon, i to osobito, svakomu pravilu i zakonu, koji izvire iz vjere u zakonodavca svih duša; sve su to uzroci razvoju i poletu vjerskoga osjećaja. No ovo se vjersko čuvstvo ne pokazuje u maglovitoj tajinstvenosti, koja je tako obična u Njemačkoj;

¹ L' Angleterre et l' impérialisme, str. 257.—258.

ne gubi se ni u nadnaravnom panteizmu, jer se individualističkomu Englezu ne da utonuti u velikom svemirnom biću. U ostalom vjersko shvaćanje prema praktičnomu narodnomu duhu više je moralno, nego vrhunaravno. Smisao za božju objavu i smisao za korist, za koje se činilo, da je jedno drugomu oprečno, danas su Englezu jedno te isto. Vjera je najviši interes, sreća naime i spokojnost duševna; u isti mah ona je prva društvena potreba i najčastnija domovinska tradicija. Englez si ne tare glave toliko kao Niemac, da u vjerskim dogmama pronadje simbol dubokih istina; njemu su dogme historijska istina privatnoga i javnoga morala. Zato u Englezkoj sva vjerska društva na koncu konca djeluju praktično; osnivaju škole, kojima se nastoji dati vjersko obilježje; podižu dobrotvorne zavode, šire prosvjetu i čudorednost, a često unapredjuju trgovinu i kolonizaciju . . . Dapače, kada tko ne vjeruje, ne čini to radi čiste istine: Englez, kada što poriče, ili kada što tvrdi, ima za to praktičan razlog, ima neki dostiziv cilj.“

(Anglikanska Crkva.) „Anglikanska Crkva, koja spada medju najbogatije korporacije na svijetu, službeni je protestantizam, koji je sačuvao rimsku hierarhiju i obrednu svečanost; ostala je dakle na pol puta medju katolicizmom i reformacijom. Što se tiče puritanizma, . . . to je skrajnji individualizam u moralu, ali uz to neki vrlo strogi formalizam, koji ga razlikuje od njemačkoga fanatizma i čini od njega neku britsku uredbu. Puritanac u isti čas, kada traži „duh“ u posvemašnjoj ličnoj slobodi, ostaje još ipak robom „slova“, a i robom vjerske skupine, kojoj pripada. I Englez, reče neki Niemac, može biti bezvjerac, ali samo pod tim uvjetom, da bude članom crkve bezvjeraca“ . . .

(Književnost i znanost prema vjeri u Englezâ.) „Englezka književnost nije djelo umjetnikâ, nego je to djelo psihologa i moralistâ. Ovi triezni i hladni umjetnici ne obožavaju forme poput Novolatina, nego traže unutrašnju jezgru i proniču u nju . . .

Znanost i vjera ostaju u Engleza jedna kraj druge, a da se ne sliju; znanost je pozitivna, vjera individualna ili skupna. Englezki duh ne osjeća potrebe, da logikom do skrajnosti ukida vjeru, ili da ju nadnaravnim naporom izmiruje sa znanošću. Zato je taj duh jednako oprečan i francuzkomu i njemačkomu shvaćanju.“¹

¹ Alfred Fouillé: Psihologija evropskih naroda, str. 214.—215., 220 i 224.

(Vjera i englezka kolonizacija.) Već iz ovoga vidimo, da je u englezkom životu vjera mnogo važniji faktor, nego bismo to mislili po svem onom, što čusmo o englezkom bogatstvu i englezkoj praktičnosti. A kad istom zagledamo u englezku kolonijalnu povjest, uvjeravamo se, da je baš vjera u prvom redu stvorila englezku svjetsku veličinu, kao što danas stvara svjetsku veličinu rusku. Vriedi to naročito za englezke i škotske puritanice.

„Nije to samo budna ljubav za ličnu slobodu, kojom se puritanac odlikuje, i u kojoj je njegova snaga: nego je tu još važnija duboka njegova vjera u prisutnost i providnost božju, koja u svem sudjeluje i u svem u sgodan čas posreduje. Eto to je puritanca i učinilo nenadkriljivim kolonistom. Istina je doduše, da radi ovoga svoga vjerovanja puritanac nije osobito sposoban uzorati brazdu, izmlatiti žito, i sve točno proračunati; ali mu za to vjera podaje takav moralni oslon, koji se u svakom njegovom djelu vidi i osjeća. Izselenik smjelo prkosi svim nepogodama; s njime je Bog, koji će mu pomoći; i smrti gleda s pouzdanjem u oči, jer nema za nj ništa strašna. Život mu je neprekidan niz dužnosti, što ih čini bez ikakve buke, ne mareći, što o tom misle ili govore ljudi. Dosta mu je, da je s njime zadovoljan posvudašnji Bog i njegova savjest. Takve korenike sastaviše puritansku vojsku, koja je ponajviše stvorila američku veličinu . . .

Wesleysti i baptisti u Englezkoj su razmjerno malene crkvene obćine; no u zbilji su to goleme zajednice, kojima gorostasnost vidiš istom onda, kad u London sazivlju delegate svojih privrženika iz čitavoga svijeta. I tad ih moraš priznati za osobitu vrst ljudi, koji nastavši iz reformacije preuzeše na sebe kolonizaciju, da ju sjajno provedu ondje, gdje se u isto vrijeme ponesrećila Francuzima i Španjoleima . . .

Neizmjernomu svomu području Španjolska nije dala ništa, dapače joj se komad za komadom od njega odkida; ona dobiva iz kolonijâ samo zlato i mirodije, a domaćemu pućanstvu nameće sustav, kojemu je obilježjem sliapa pokornost. Španjolska se odriće napredka. Sasvim je drugćija Englezka: Njezin izseljenik je ćovjek, koji je utekao iz tamnice, koja se zove civilizovano društvo: pokidao je sve veze, što ga spajaju s državnom i s crkvenom vlašću . . . Prvi put eto nastaje društveni ugovor, le contrat social . . . Taj najprije ne ide dalje od jedne župe. Izselenici poslie nekoga vremena spoje više župa, za tim ih opet razstave i

opet sastave: na koncu konca stvaraju državu, dok mi nalazimo državu posvema gotovu, da nas primi pod svoju zaštitu; ovi su ljudi prije od države i viši od nje; oni od sebe daju državi, dok država od sebe daje nama.¹

(Znanost, filozofija i književnost prema vjeri u američkih Anglosasa.) Kod američkih Anglosasa imade vjera još s jednoga razloga osobit položaj: Nema proti sebi znanosti, filozofije, književnosti i umjetnosti.

Na evropskom kopnu već puna dva stoljeća znanost i filozofija ratuju s vjerom. U XVIII. stoljeću jurišale na crkvu i na vjeru racionalizam, čisto umovanje, što ga najpodpunije predstavlja Voltaire. U XIX. stoljeću pa do naših dana ustaje se proti vjeri s pomoću fizike i geologije. U Americi naprotiv nema ni traga ni evropskomu umovanju, ni evropskoj znanosti. Razum tu nema sam svoje zastave, njegova je zastava evangjelje. Najsmioniji mislioci jedva se usudjuju predlagati, da se kršćanstvo popravi i očisti. Isto tako sve do najnovijega vremena ne bijaše ni traga strogoj ni metodičkoj znanosti, pa bezvjerstvo ni u visoku društvu, ni u puku nema nikakvoga oslona. Vjera je dakle obćenita i jaka, ali zato još nije ni duboka, ni nepokolebiva. Zato je Tocquille² s punim pravom kazao: „Kad na stvar bolje pogledamo, vidjet ćemo, da i ista vjera u Sjedinjenim Državama mnogo manje vlada kao božja objava, nego kao javno mnijenje.“³

Za američke, pa i za ostale Anglosase vriedi u jednu ruku svaka nauka, pa i vjerska samo toliko, koliko mu se čini sgodnom za okvir njegovomu radu. Anglosas ne će da napreže svoj mozag, jer treba jakih mišica i jakih živaca. Sobom je zadovoljan, prema drugima drzak to više, što ih manje poznaje. Anglosas najvoli sliediti ljude, zvali se oni Wesley, Cobden, Dilke, ili Chamberlain, a ne voli pristajati uz teoriju. Zato nema bezsmislice, u koju ne će povjerovati, ako vidi pred sobom živoga i dosljednoga njezinoga apostola. Jednom riečju od vjere i od vjerovanja traži Anglosas u prvom redu snagu i oslon za svoje djelovanje u životu, a onda istom, ako na to dospije, neko duševno svjetlo.

¹ E. Boutmy: Politička psihologija englezkoga naroda, str. 121—124.

² Tocquille (1805—1859.), glasoviti francuzki političar i publicista, rodod Parizanin, pisac glasovitih djela: „Demokracija u Americi“ i „Stara vladavina“.

³ Cit. prema Boutmy-u: Polit. psih. amer. puka, str. 294.

U vjeri dakle ne traži absolutne istine, već tek takvo moralno ravnalo, koje će biti stalnije i sigurnije, nego filozofsko mudrovanje, ali ipak da bude u glavnom prema čovječjem razumu i iskustvu. Vjera je Anglosasu drugarica i učiteljica, ali nije ni gospodarica ni vladarica života.¹

(Socijalna zadaća Vjere. [W. Cunningham].) Kad ovo sve znamo i uvažimo, onda će nam istom biti razumljivo, kako i najpraktičniji, ili kako bismo kazali, najrealističniji englezki pisci podaju vjeri, osobito kršćanskoj, najvažniju socijalnu zadaću, te osim duševnoga spasenja, o kojem ne govore, očekuju od nje sigurno najblagotvorniji utjecaj i na današnji sukob medju kapitalom i radom, i na historijsku opreku medju bogatstvom i siromaštvom.

Mislim tu na posvema praktično englezko djelo: W. Cunninghama „Moderna civilizacija s nekoliko gospodarskih gledišta“,² dakle na spis, u kojem bi čovjek najmanje očekivao razpravu o kršćanskom moralu i o kršćanskoj savjesti. Pa ipak ovo oboje možda je najoriginalniji, a za englezko shvaćanje najznačajniji dio ove neobične knjige.

Englezki ovaj pisac prosudjuje najprije vjeru kao najjače sredstvo za moralnu disciplinu, kao sredstvo silnije od staležkih obzira i od samoga rodoljublja. Tu se upozoruje na to, kako kršćanstvo djeluje pod svakim podnebljem, medju svim narodima i u svim vremenima, te nije vezano poput patriotizma na jednu zemlju, poput nacionalizma na jedno pleme, a poput filozofskoga morala na određene društvene prilike. Neosvrćući se, ili barem mnogo ne mareći za kakav absolutni sistem na zemlji, kršćanstvo se može složiti s najvećim napredkom; a ako ipak nije postiglo, koliko se od njega očekivalo, uzrokom je plitko shvaćanje, neprosviećenost vjernikâ, a nije krivnja u vjeri. Ljudi su naime prihvaćali kršćanstvo uvijek prema svojoj nasliedjenoj čudi i prosvjeti, pa su svoje težnje i ideale, često oprečne kršćanstvu, prikrivali

¹ Socia et magistra, non domina aut regina vitae. E. Boutmy: Psih. amer. puka, str. 312.

² To je djelo englezki napisao W. Cunningham, profesor na „Trinity College“ u Cambridgu koncem god. 1905. Ja se služim češkim prievodom od god. 1901.: „Moderní civilisace po některých stránkách hospodářských“ preložil J. Škola. (V Praze, nákladem J. Laichtra na Kr. Vinohradech, XVI. svazek, z Výboru nejlepších spisů poučných. Str. 212., cena 2 K 50 fil.), str. 184—198.

vjerom. Time se imaju protumačiti španjolske okrutnosti u Peru i procvat trgovine robljem, što se oboje događalo s izričnom privolom kršćanskih vlasti i oblasti. No ovdje se ne radi o tome, kako se kršćanstvo može izvrnuti i izroditi, nego o tom, kako se njime čitavo društvo može postaviti na nepokolebive temelje ne samo izvanjskoga reda, nego i pravednosti.

Tu je svakako prvi temelj kršćanska savjest. „Može netko ne mariti za glas savjesti; ali kadgod se pozivljemo na savjest, diramo ipak u samu dubinu čovječje duše . . . Savjest svakomu državljaninu u njegovom javnom djelovanju nameće dužnost, da političku svoju vlast pokaže činom, na kaznu zlima, a na hvalu dobrima. I čim čovjek dublje osjeća, da mu je politička vlast povjerena Bogom, i da je Bogu odgovoran, kako se njom služi, to će jače osjećati dužnost, da se svim silama bori proti nepoštenju, nepravednosti i svakomu nasilju“.¹

Videći oko sebe i osjećajući u sebi, kako se u naše doba razvio individualizam i kako često i prečesto i naša okolina, a možda i mi sami radimo i živimo prema onoj nedavnoj narodnoj pjesmi: „Sad ja vidim, da po volji živim“; videći nadalje, da se zbog toga individualizma društva i stranke razpadaju, a države i narodi slabe, te se već može govoriti o atomizaciji ili o pravom razsulu modernoga društva, onda ćemo se podpuno složiti s ovim Englezom, da bez savjesti, i to bez savjesti s božjom sankcijom, nema oslona za uređeno društvo, ni one unutrašnje veze, koja bez ikakvoga vanjskoga pritiska od svih ljudi, što ih život dovodi u doticaj, čini kao neku moralnu cjelinu.

Ali i u području moralnih interesa kršćansko je shvaćanje najsigurnije jamstvo reda, pravednosti i napredka.

Po kršćanskom nauku sve su stvari vlasništvo Božje, a ljudima je povjereno, da njima samo upravljaju na što veću duhovnu i tjelesnu korist bližnjega. „Tu vidim temeljnu razliku medju kršćanskim shvaćanjem imetka i medju poimanjem građanskoga prava. Kršćanin se nikada ne smije smatrati absolutnim vlasnikom u tom smislu, da bi mogao stvari razsipati, ili ih uništiti, kako si to pravo prisvajaše Rimljanin. Čovjek je poslan na ovaj svijet, da zemlju bogatstvom napuni, a nipošto, da ju opustoši . . . Kršćanstvo zabacujući svako mušičavo ili samovoljno razpolaganje vlasničtvom

¹ Spom. djelo, str. 188.

odsudjuje time svaku uporabu imetka, koja je proti materijalnomu napredku“.¹

Iz ovoga se jasno vidi, da kršćanstvo u jednu ruku vlastništvo posvećuje, jer ga izvodi iz volje božje, te ne dopušta, da se u nj dira prema krilatoj demagožkoj rečenici: Vlastništvo je tatbina („La propriété c'est le vol“.). No u drugu ruku vlastnik je dužan svoj imetak, a kako ćemo odmah vidjeti, i sve svoje vrijeme i sposobnosti, upotrebiti samo na korist svomu bližnjemu. Nema sumnje, da u praksi nije tako, i da u kršćanskom društvu kapital vrlo rado i često pritište rad; no u društvu socijalističkom, ili komunističkom očito bi rad pritiskivala danguba i samovolja, još gora od aristokratizma i kapitalizma. Tisućljetnje iskustvo dokazuje naime nepobitno, da prevelika većina ljudi radi savjestnije na svoju nego na obću korist i da su izuzetak takvi ljudi, koji se za obće dobro dapače i žrtvuju. Jedino, kad bi taj izuzetak postao pravilom, bio bi socijalizam opravdan.²

Još dublje kršćanstvo shvaća dužnost, da čovjek ima raditi. „Kršćanski nauk o radu stavlja nam pred oči odredjeni životni ideal, ideal biti dobrim radnikom; a to je podpuna opreka“ poganskomu shvatanju. U poganskim, a donekle i u židovskim spisima, životni je ideal u dokolici, koju možeš naobrazbom oplemeniti, ali glavno je, da ti je bezposlica ugodna. Čovjek radi samo od nevolje u nadi, da će tako jednom moći plandovati. To pogansko mišljenje prodrlo je u sav naš industrijalni život: jedne tvorničare goni, da se što prije obogate, kako bi što prije mogli na klin objesiti svoju trgovinu; drugi se opet podaju životu bez odgovornosti u neprekidnoj dangubi, bez okovâ ikoje dužnosti. A nije to grieh jedino bogataša, jer mogu i radnici zahtievati manje radnih sati samo radi ugodne bezposlice, bez ikakvih drugih obzira na posljedice skraćenoga radnoga vremena. S gledišta poganskoga rad je zlo, kojemu se treba ugibati, a idealcm je života dokolica i uživanje. Kršćanin naprotiv smatra rad jezgrom svojega života; umni moralni odgoj čini ga za posao sposobnijim; odmor ga osvježuje, da se onda još bolje lati posla. Stvari same po sebi nemaju vriednosti, nego vriede samo toliko, koliko čovjeku pomažu, da bude boljim radnikom.

¹ Spom. djelo, str. 195.

² Spom. dj., str. 175.

Tu gledamo pravo dostojanstvo rada. Rad je častan i zato, što čovjeka čini neodvisnim i svojim gospodarom; no pravo mu je dostojanstvo u tome, što je čovjeku sredstvo za drugovanje s Bogom. Čim s ovoga gledišta tu stvar promotrimo, razabiremo, da je svaka nemarnost u poslu i bježanje pred njim tako zlo kao i nevaljan posao; oboje je nedostojno božjih suradnika. U drugu ruku odsudit ćemo neprijateljstvo među različnim radničkim staležima. Obrazovan čovjek ne smije prezirati nadničarskoga posla, radnik ne smije odsudjivati brigu, punu odgovornosti i promišljanja, i ako ne izradjuje materijalnoga bogatstva. ali zato ljudima zajamčuje znanje, a možda i blagostanje . . .

I tako kršćanstvo ne odsudjuje samo razsipanje stvari, nego i razsipanje vremena. Rad je vrst discipline, treba ga se dakle laćati kao dužnosti. To se pokazuje i u crkvenim redovima, koji svoje članove obvezivahu, da veliki dio vremena sprovedu u radu.¹

Zaključak: Sličnost i razlika između Slavena i Anglosasá.

Ako se sad spomenemo onoga, što je o Englezkoj i Rusiji rećeno još u prvom dielu ove knjige i na početku diela drugoga, ne ćemo se više čuditi tvrdnji, da su Englezka i Rusija jedna drugoj mnogo slićnije, nego se na prvi mah čini, a da je svakako englezka prosvjeta srodniija ruskoj, nego njemaćka kultura francuzkoj.

I Englezka i Rusija ne bijahu nikada pod direktnim uplivom svjetovladnoga rimskoga carstva; i Englezi i Rusi dadoše se razmjerno kasno na veliku svjetsku politiku, ali i jedni i drugi postigoše u njoj u kratko vrieme još nevidjene uspjehe; jedni i drugi, a to nam je ovdje glavno, zauzimlju i uređuju čitava kopna više moralnom svojom snagom i vjerom u svoju historijsku misiju, nego materijalnom svojom silom i tehničkim napredkom. Drugim riećima: Englezke ne proširiše samo njezini mornari, niti Rusije njezini kozáci, nego je u obadvie ove svjetske države najveće i najjaće baš ono, što uradiše njihovi ratari s plugom u ruci i sa evangjeljem u srcu.

Jedna je ipak duboka i velika razlika među Englezom i Rusom, među Anglosasom i Slavenom. Ta se razlika već iz vana vidi u tome, što se Englezkoj veli, da je bogata, a Rusiji da je

¹ Spom. djelo, str. 197., 196. i 195.

sveta; Anglosasima, da su jednako jaki i ponosni, a Slavenima, da su i ondje ponizne sluge, gdje bi mogli i imali biti samosvjestni gospodari. Unutrašnja razlika u značaju vidi se u tome, što Slaven traži podpun sklad medju svojim vjerovanjem i djelovanjem, dok se Anglosas ni ne brine za to, da svoj odnošaj, osobito prema strancima, uredi prema svojoj savjesti, jer dobro znade, da bi onda mogao štetovati njegov interes. Jednom riečju: Anglosasi, smatrajući se izabranim narodom, i shvativši vjeru kao pomagalo, a ne kao ravnalo života, postadoše prema ostalomu čovječanstvu sebična aristokracija, kojoj sad eto treba i njezin svjetski imperij, dok mi Slaveni ostajemo idealna demokracija, s tom glavnom težnjom, da budemo dosta jaki i ugledni za ovakvu demokraciju predobiti što veći dio ostaloga čovječanstva. I zato će između nas i Anglosasâ nastati jednom žestoka i otvorena borba, i to, ako Bog dâ, više umnim i moralnim oružjem, nego materijalnom silom, borba, koja će biti mnogo razvitija i mnogo dostojnija, nego bijaše boj između rimskih plebejaca i patricija: bit će to veličanstvena utakmica slavenskoga iztoka s anglosaskim zapadom; iz te će utakmice uz snažno sudjelovanje germansko-romanskoga središta niknuti takva sinteza kršćanske civilizacije, kakve ne će trebati nametati uz sjaj bajuneta i gruvanje topova ni crnoj ni žutoj braći našoj.

III.

Germanско područje evropske intelektualne kulture.

1. Njemačka moderna znanost.

Prevrat u Njemačkoj poslije godine 1870.

Niemci se rado sami zovu narodom mislilaca (Das Volk der Denker), a mi ih Slaveni rado nazivamo ejepidlačarima (Grübler), a još radije korenodubeima i pedantima, rugajući se tako njihovoj strasti za filologiju i njihovoj točnosti u svakom poslu. Osim toga i sama viša inteligencija, a pogotovo naš puk, gleda na Niemce s visoka, u glavnom stoga, što mi do nedavna poznavasmo samo Švabe, ljude bez osobita duha, a s velikom sklonošću, da pristaju vazda uz jačega. Od ostaloga Njemstva doprla je k nama samo filosofija, zatim klasička njemačka književnost i t. zv. historijske znanosti, to jest rad njemačkoga duha od konca XVIII. stoljeća, pa sve do zadnje četvrti XIX. stoljeća. No od god. 1870. nije se promienio do temelja samo politički položaj njemačkoga naroda, nego se i njemačka znanost razvila u takovom pravcu, koji je iznenadio sve njemačke susjede. U naroda filosofskih i historijskih nauka, u naroda romantike, sentimentalnosti i filologije pojavila se najedanput čitava vojska takvih učenjaka, kakvih do sada sviet ne vidje, učenjaka sličnih na prvi pogled sredovječnim magičarima, ali mnogo sretnijih, jer u istinu otkriše kamen mudrosti, „kojim se iz crnoga, i k tomu još nevaljaloga ugljena, vadi čisto zlato, iz mršava tla bogati plodovi, a iz raznih spojeva, iz zemlje i zraka, nova sila, daleko važnija od pare. I dok su kod nas, pa i drugdje u Evropi, čitali Fausta, izučavali Kanta, ili natezali Marxa, dotle na starim nje-

mačkim sveučilištima nikoše agrarni fakulteti, u svim njemačkim središtima politehnike, sa skromnim laboratorijima, u kojima se za nevjesto oko zabavljahu samo mrzovoljasti „sredovječni magičari“. Mi se još uvijek rugasmo njemačkim filozofima, a među tim je kao iz zemlje nikla i ciela vojska njemačkih inženjera; u Francuzkoj gledahu preko Rajne kao na zemlju gladne sirotinje, a međutim ponikoše novi gradovi, stari se proširise, a čitavu Njemačku prekrili mreža tvorničkih i trgovačkih poduzeća sa stotinama milijuna domaćega kapitala.

I kad ostali Evropljani počеше čitati u statistici o milijardama njemačkoga izvoza i uvoza; kad isti Anglosasi po svim dielovima svieta osjetiše njemačku utakmicu, uzkliknuše sa svojim Chamberlainom: Što je bila Njemačka s industrijalnoga i financijskoga gledišta prije Kraljičina Gradca i prije Sedana, to jest prije carstva? Ovisna o našim visokim pećima u željezu, o našoj crnoj zemlji u ugljenu, o našim radionicama u rukotvorinama, o našim skladištima u mirodijama i iztočnoj robi, a o našem brodovlju u prijevozu, jednom riečju: naša mušterija, a trgovački u našoj vlasti. Njemačka osim svega toga ne mogaše učiniti zajma, ni u obće novčano poslovati bez naše burze i bez naše banke. Kraljičin Gradac i Sedan, dakle novo carstvo, oslobodiše Njemačku. Ujedinjena Njemačka stvorila je i Njemačku trgovačku, tvorničku i kapitalističku. Za svoju pobjedu dobiva ona sada suho zlato. Carstvo ne donosi samo latorika slave.“¹

To je danas u Englezkoj obćenito mišljenje, a i po ostaloj Evropi svi njemački uspjesi, sva današnja njemačka snaga i veličina najčešće se tumači jednim uzvikom: Sve je to učinio Bismarek.

Prvi i glavni uzrok njemačkomu napredku: odgoj, trgovačka metoda, znanost.

Pa ipak ovakvo tumačenje savremenoga njemačkoga napredka nije tek površno i nerazumno, nego i veoma opasno. Tko naime ovako misli, obično dodaje: Ali mi nemamo svoga Bismarcka, i zato nam je ovako. Pa kako Bismarcka nije moći ni uzajmiti, ni naručiti, posljedicom je ovakvom shvaćanju uvjerenje, da nema pomoći i spasa onomu narodu, „kojemu se ne rodi njegov Bismarek“.

¹ L' Angleterre et l' impérialisme, str. 289.—290.

No čujemo, kako englezki konzul u Štetinu, u tom jednom čudovištu moderne Njemačke, u malo rieči tumači prvi i glavni uzrok današnjoj njemačkoj gospodarskoj jakosti i veličini:

(Realne gimnazije.) „U Englezkoj ima doduše privatnih zavoda, u kojima počesmo oponašati njemačke realne gimnazije. No koliko ima tih zavoda, u kojima modernu naobrazbu ne bi prezirali učitelji, a za njima i učenici, jer klasička naobrazba vriedi još uvijek kao jedino dostojno sredstvo za odgoj gentlemana? Koliko ima mladih Engleza, koji izašavši iz škole i stupajući u koji veliki posao, razgranjen po čitavom svijetu, znadu barem kako tako i koji drugi jezik osim svoga? Znadu, istina, nešto latinski, a malo im se magli i o grčkom, što mnogo koristi crkvenjacima i učenjacima, ali im ne otvara puta ni u Francuzku, ni u Španjolsku, ni u Njemačku. Očito je dakle, da njemački narod svom dušom uvidja sve prednosti strukovne naobrazbe u svim granama umjetnosti, znanosti, u trgovini i industriji. Tu se nikada ne krzma, kad treba pribaviti novo pomagalo za ovakvu naobrazbu mladeži. Niemci učiniše sve, da njihovi mladići nauče, štogod žele, a oni uče obično rado, i vrlo se dobro znadu poslužiti onim, što nauče.“¹

(Poslovna dotjeranost. — Znanstveni izumi.) Tako jedan englezki konzul. No evo vam još kompetentnijega svjedočanstva: Britsko ministarstvo izvanjskih posala u najnovijoj svojoj publikaciji: „Razvoj trgovačkih, industrijalnih, pomorskih i prijevoznih interesa u Njemačkoj od 1871.—1898.“ završuje ovako svoje razmatranje:

„Može se absolutno mimoići sve, što učiniše njemački državnici, da pomognu i povedu ambiciju svoga naroda. Njihovi vanredni napori bili bi bez uspjeha, da nisu djelovali u njemačkom puku, koji je tako divno nadaren trgovačkom poduzetnošću, i da se nisu poslužili karakterom svoga naroda, koji je sav u jednoj rieči: Dotjeranost. Niemac je u svom poslovanju nenadkriljiv, usavršen. I nema sumnje, da je Njemačka ušla medju prve trgovačke vlasti samo s pomoću savršene metode u svim granama trgovine... U njihovoj utakmici s ostalim svijetom ne pomogoše Niemcima veliki izumi, nego neizmjerina množina sitnih napora i malih popravaka... Njihovo industrijalno i trgovačko blagostanje baš je direktan rezultat izvrstnoga i savršenoga odgoja njihovoga i znanstvene produkcije.“²

¹ L' Angleterre et l' impérialisme, str. 307.—308.

² L' Angleterre et l' impérialisme, str. 306.

No čujmo još i treće svjedočanstvo, koje će nas konačno uvjeriti, da državnici poput Bismarcka mogu doduše izazvati najkrvavije ratove i silom oteti najkrasnije i najbogatije zemlje, ali da svom svojom bezobzirnošću i prepredenošću ne mogu osigurati uspjeha u utakmici jednoj jedinjoj tvornici ili trgovini.

„Njemački zakupnik imadjaše proti sebi onu istu agrarnu krizu, koju i njegovi drugovi po ostaloj Evropi i u Sjedinjenim Državama. Ali hvala svomu savršenomu odgoju, oslanjajući se na znanost, vazda je ipak išao napried. Znanost ga je naučila, da svoj prirod i svoj dohodak onako povećava, kako su cene padale. Ta mu je znanost priskočila u pomoć u svim granama ratarstva: Naučila ga hraniti stoku, uputila ga uzgajati biline, izvježbala ga u svim kombinacijama kemijskoga gnojiva i u svim načinima, kojim se mienja obradjivanje. Medju najrazboritija sredstva, kojima se unapređuje ova poljodjelska znanost, bijaše osnutak agrarnih fakulteta na svim starim sveučilištima.“¹

Kad samo ovo pročitamo, mora nas zaboljeti duša, jer se sjetimo, da mi na svom sveučilištu nemamo još ni medicinskoga fakulteta, a ujedno nam se valja zastiditi nad nepojmljivom zaslijepljenošću našom, u kojoj ćemo povesti agitaciju i početi sabirati prinose za svaku stvar prije, nego za ratarsku naobrazbu bilo praktičnu, bilo znanstvenu. Znademo doduše opaziti, da iz naših ratarnica izlaze pisari, ali mi o tom načinimo žučljivu novinarsku bilježku, i stvar je gotova. Pa ipak nema sumnje, da bi i kod nas nastao pravi preokret u shvaćanju znanosti, škole i odgoja, da imamo jasnu sliku o tom, što je moderna znanost učinila od savremene Njemačke.

Francuzka dugo vremena imadjaše monopol na sladorne produkcije, budući da je prva izumila, kako se pravi slador iz buraka. Istom god. 1870., kad Francuzka bijaše još prva „sladorna vele-vlast“, lati se Njemačka posla na ovom polju. No sjeverna Francuzka sgodnija je kud i kamo za gojitbu buraka, nego područje njemačkih ugljenika, što ga njemačka ratarska kemija izabra za prvo pokušalište. Francuzki sjever ima blaže podneblje i plodnije tlo od njemačkoga zapada. Pa ipak već god. 1882. počese francuzke tvornice sladora jaukati sbog njemačke utakmice. Francuzki sabor izabere odbor, koji će izpitati tu naglu promjenu, i gle, ovi stručnjaci pronadjoše, da njemački burak na slabijoj zemlji i u

¹ Sp. dj., str. 311.—312.

nepovoljnijem podneblju ima 12% sladora, a francuzki samo 7%. Ujedno se pokazalo, da Niemci tako napredno obradjuju zemlju, te se kolikogod bila mršava, nikada ne izerpi, nego se naprotiv obično popravlja.

Njemačka ne mogaše ni svojim ugljenom izaći proti ugljenu englezkomu, belgijskomu i francuzkomu. Njemački su ugljenici daleko od mora, a uz to je ugljen nečist i veoma loš. No njemački kemičari počеше taj ugljen iztraživati i doskora s pomoću žeste eto ti iz njega anilina, fuxina, alizarina, antipirina, benzina itd., a malo za tim razvi se u Njemačkoj čitava nova industrija, dajući svijetu sodu, klor, alkalij, boraks, glicerin, salitru itd. Francuzka do god. 1870. obskrbljivaše sve evropske i sredozemne ljekarne, a Englezka još god. 1873. izvažalaše samo pod rubrikom „alkalij“ za tri milijuna sterlinga, ili za 75 milijuna Kruna. God. 1898. taj je izvoz pao na 1,006.000 sterlinga, dok je Njemačka god. 1897. kemijskih proizvoda izvezla za 400 mil. Kruna, a još 1889. bijaše taj izvoz 175 milijuna Kruna.

Njemačka je svoju znanost tako demokratizovala, da se gospodin doktor (Herr Doktor) ne stidi biti poslovodjom, a često su ti doktori pravi učenjaci. Niemci shvatiše, da je elektrotehnika i kemija znanost budućnosti, pa ne žališe i ne žale nikakvoga troška za znanstvene pokuse i za nova usavršivanja dosadašnje metode. God. 1898. bijaše u električkim poduzećima 248 mil. Maraka, za godinu dana već 453 mil., a god. 1900. preko pol milijarde (520 mil.) Maraka.

God 1898. imadjaše Njemačka 3700 km električne željeznice, a god. 1900. već 66.000 km. Dne 1. ožujka 1900. poslovahu 652 električne centrale, a u prosincu iste godine već 712, te je područje njihove djelatnosti od 66.000 km za tih devet mjeseci naraslo na 90.000 km.¹

Englezka je pol stoljeća gospodovala svietom s pomoću željeza i pare; Njemačka danas prevladava s pomoću oejeli i munjine. No tu valja odmah naglasiti, da Njemačka nije domovina velikih genija, ni mati velikih izuma. Ali zato poput Amerike znade englezke i francuzke izume neobičnom svojom strpljivošću i točnošću usavršiti i praktično se njima okoristiti.

¹ Vidi glasovito djelo Maurice Lair: „L'impérialisme allemand“ (Njemački imperijalizam, nagradila francuzka akademija, Paris, Belin, 1902., str. 241. ciena 2·50 fr.), str. 84.—85.

Kad čitaš u statistici, da je još god. 1881. Njemačka izradila samo 897.000 tona ocjeli, a 1899. god. 6,317.000 tona, dok je iste godine Francuzka izradila tek 1,442.000 tona, a ista Velika Britanija 4,639.000 tona, kad to čitaš i vidiš, da je pred Njemačkom danas još samo velika američka Unija s 8,970.000 tona,¹ onda se i nehotice diviš njemačkoj poduzetnosti i spretnosti, koja se tako znala okoristiti tuđim izumom. Novi naime način jeftinijega izradjivanja ocjeli pronašao je Englez Bessemer još god. 1853., ali je uzalud svoj izum izložio u Cheltenhamu pred posebnim britanskim društvom i uzalud dokazao, da se po njegovu izumu ocjel može dobivati tako lako i gotovo isto tako jeftino kao i lievano željezo. Punih dvadeset godina, naime sve do 1875., Englezka pravi svoje tračnice, grede i svoje oružje jedino od željeza. God. 1864. prodaje Englezka tonu željeznih tračnica za 175 K, a tonu ocjelnih tračnica za 425 K! A ipak Bessemerov izum bijaše mnogo teže upotrebiti na evropskom kopnu, naročito u Njemačkoj, jer Bessemer udešavaše svoj novi postupak prama najčišćemu englezkomu ugljenu.

Drugi jedan Englez imenom Thomas pronađe god. 1897. postupak s t. zv. kemijskim bazama, ali Englezka prezre i ovo otkriće, koje Thomas proda strancima za nekoliko tisuća Kruna, a kojim se opet najviše okoristi Njemačka.

Englezka ima na svojim željeznicama u Maloj Aziji većinom drvene mostove, i sva njezina mornarica kao i sve željeznice još se uvijek služe samo parostrojem, koji je doduše jak i pravilan, ali odviše nespretnan i velik. Njemačka naprotiv danas sve radi od ocjeli, a mjesto pare sve se više služi petrolejem i munjinom.

Nijemac se ne zadovoljava samo velikom industrijom, nego se sve to više baca na praktičnu uporabu prirodnih znanosti, naročito kemije. Njemačke tvornice u Saskoj i Porajnskoj imadu danas fakično monopol umjetnih boja. Vriednost kemijskih izradaka računa se već danas na jednu milijardu maraka godišnje. Njemačka je znanstvena sprema tako svestrana i tako praktična, da Niemci nadkriliše Francuze u samoj parfumeriji: kemijskim spajanjem stvaraju „doktori“ „naravske parfume“, koje onda posvema jeftino prodaju. Videći sve to napisala je „Sjeverna američka smotra“ (North American Review): „Danas se na koncu konca sva borba

¹ Sp. dj, str. 78.—79.

medju narodima svodi na jednostavnu utakmicu na polju znanstvenom i u području praktične uporabe kemije.“¹

Njemačka u istinu svim silama nastoji, da bude prva u ovoj utakmici: Vojska njezinih učenjaka pozorno prati svako otkriće i s mjesta ga usavršuje i primjenjuje na praktični život: „Jena daje svim laboratorijama sitnozore. Mišanj (Meissen) visoko uzdržaje umjetničku tradiciju saskoga porculana, a svojim biskuitom oduševila je obćinstvo na svjetskoj izložbi 1900. (u Parizu). Saske staklane uzprkos svim štrajkovima bore se protiv čeških tvornicâ kristala. Norimberg i Turingija izradjuju vanrednom točnošću i vještinom igračke i lutke. Njemačke se koturače uspješno natječu s francuzkima i britanskima. Lipsko je priestolnica knjižarâ i papirnicâ. — Svakovrstna glasbala i glasoviri izlaze iz tvornica u Berlinu, Stuttgartu i Lipskom. Njemačke se pivovare ponose, da vare najbolje i najzdravije pivo: pred monakovskim i plzenskim pivom uzmaklo je britansko pivo nekada tako glasovito. Berlin gradi pokućstvo i izradjuje kožu. Tvrđka Faber u Bavarskoj daje školskomu svijetu olovke, crnilo i pisarske sprave . . .

(Strukovne i tehničke škole.) U čem god se Niemac osjeća nesigurnim za pobjedu, tu oponaša, ili patvori. Hamburg ima u svojim skladištima vino iz Bordeauxa i Champagne, cognac iz Charantesa, sapun iz Marsilije, tkanine iz Lavala i platno iz Choleta, a da mu francuzki vinogradari i tvorničari ništa ne poslaše. Niemac znade prigodice otvoreno priznati svoju slabost, ali se njom nikad ne zadovoljava. Velika pariška manifestacija od god. 1900. pokazala je, da njemačka industrija za umjetnost i razkoš zaostaje uzprkos svim naporima. Sve oblasti, a često i jednostavni privatnici podvostručenom energijom popunjuju sada nedostatke u ovoj obrtnoj grani, razvijaju strukovnu i tehničku naobrazbu, bude kod zanatnikâ sakriveni „smisao za ljepotu“, a prema potrebi daju im sredstva, da uzmognu od svojih takmaca upravo medju njima proučiti njihov rad. Ovaj način odgoja, ovu brigu, da čovjek bude dorasao svakomu poslu, vidimo u svim područjima i stepenima njemačke produkcije. Niemac dobro radi samo ono, što je valjano naučio. Nekad odgonetaše listine i nadgrobne napise; danas pokraj svojih starih sveučilišta diže Technische Hochschulen (visoke tehničke škole) i obrtne škole. Na stotine strukovnih škola podaje jednostavnim nadničarima „znanstvenu“ naobrazbu. Tu su ti škole

¹ Spom. djelo, str. 83.

za velike i male gradnje, za kemiju i za elektrotehniku; tamo su škole za tkanje i pređenje; ovdje opet za rudare; škole za željezariju, za vezivo i gajtane. Svaka struka ima po jednu ili po više svojih škola, u kojima se razvijaju radnikove sposobnosti i usavršuje ručni rad. Ima škola za krojenje, za varenje piva, za slastičarstvo i za kuhanje. U Turingiji je škola, gdje se šegrti uče praviti lutke i pokućstvo za patuljke... U svim tim Fachschulen (strukovnim školama) pouka je skroz i skroz praktična... Od najniže šegrtske škole pa do visokih škola za umjetni obrt sva je briga oko toga, da se svaka stvar izradjuje što bolje i što jeftinije.¹

(Pogled na njemačku industriju i promet.) Samo ovakvom naobrazbom i ovakvim odgojem postala je sentimentalna i pjesnička Njemačka tako radina i praktična, da je god. 1900. izkopala 199,993.000 mil. tona ugljena, i osim spomenutih 6 mil. tona ocjeli izradila još 8½ mil. tona lievanoga željeza. Ruhrort postao je prva rječna luka u Evropi s godišnjim prometom blizu 6 mil. (5,996.000) tona, a njegov susjed Duisburg blizu s 5½ mil. (5,444.000) tona. Što to znači, vidjet ćemo, kad uvažimo, da je isti Hamburg god. 1897. imao prometa 6,708.070 tona, a ipak danas Hamburg sve to više potiskuje i London i Liverpool. Tu odmah spomenimo, da je Hamburg još god. 1850. prometnuo jedva nešto preko pol milijuna tona (547.947) i da se westfalskoga ugljena još god. 1850. izkopalo jedva 4½ mil. (4,490.066) tona. U Hamburgu se promet za ne puna pol stoljeća podvanaesterostručio, a u Westfalskoj se produkcija ugljena u nepunih 40 godina podeseterostručila porastavši od 4½ mil. na 48½ mil. tona.

Kako već spomenuh, Njemačka još nedavno kupovaše svoje sirovine i svoje tkanine u Londonu i Liverpoolu. Naročito Hamburg uvažavaše sirovu vunu i sirovi pamuk.

Samo moderna praktična znanost mogla je u savremenoj Njemačkoj stvoriti oko 3½ milijuna industrijalnih poduzeća, među kojima njih devetnaest tisuća ima tri milijuna radnika, ili poprečno po 150 i više, a u 255 gorostasnih tvornica zaposleno je 1½ milijuna radnika, ili poprečno u svakoj blizu sedam tisuća. Velike njemačke ocjelarne i željezarne imaju po deset tisuća radnika, a

¹ Isto djelo str. 84.—87. Tek je pisac zaboravio, da je plzenjsko pivo velikom većinom češko.

Kruppove tvornice pušaka, topova, željezničkoga i pomorskoga ratnoga materijala daju posla čitavomu malomu narodu: u njima radi 46.000 ljudi.¹

Njemačka trgovina.

(Trgovačke škole.) Nego se ipak čini, da je Njemačka svu svoju „znanstvenu pedanteriju“, kojoj se na svoju štetu tako rado rugamo, naj snažnije razvila i najkorisnije upotrebila u trgovini. Njemačka je najprije podigla svu silu osnovnih srednjih i viših trgovačkih škola, kojih danas ima za sve razrede trgovačkoga staleža. I to nije uradila službena Njemačka, naime njemačka država i vlada, nego njemačke trgovačke komore i razna društva za trgovački odgoj. Visoka trgovačka škola u Lipsku, osnovana god. 1898., kruna je njemačkomu trgovačkomu školstvu. Ova će škola podvostručiti njemačku sposobnost za svaku utakmicu i po sudu samih Engleza, jer ona je znanstvenom svojom praktičnošću pravo remek-djelo drugoga njemačkoga kongresa za trgovački odgoj, obdržavanoga u Lipskom mjeseca lipnja 1897.²

(Učenje stranih jezika: trgovački „dobrovoljci“ i putnici.) Njemačkoj znanstvenoj praktičnosti na trgovačkom polju glavno je sredstvo učenje stranih jezika i trgovačkoga zemljopisa. Još do nedavna neodgojeni se Niemac gubio u romanskom, slavenskom i anglosaskom moru, naročito u Parizu i u Londonu. Stekavši solidnu trgovačku i jezičnu naobrazbu uputiše se njemački mladići u London, Manchester i Liverpool. Kroz punih dvanaest godina od 1873.—1885 njemački „trgovački dobrovoljci“ upravo poplaviše manchesterske i liverpoolske poslovnice. Tu ih primiše objeručke jedno zato, što su izprvice radili badava, a onda za neznatnu plaću, dok su u drugu ruku brzo postali ne samo nenadoknadivi, znajući njemački, francuzki, talijanski i ruski, da pače još i turski i arabski, nego su s vremenom predobili sve englezke mušterije,³ a za istim poslom uputiše se po čitavom

¹ Vidi „L'impérialisme allemand“, str. 76. 79., pak „L'Angleterre et l'impérialisme“, str. 154. i 159.

² Vidi „L'Angleterre et l'impérialisme“, str. 317.

³ Do tada bijahu englezki tvorničari i veletržci sav svijet naučili, da ponizno prima englezke račune i da englezki piše svoje naručbe. Velika Britanija bijaše jedina vladarica svjetske industrije i jedina tvornica ukusne, solidne, makar i skupe moderne robe. Njemački trgovački pomoćnici i tajnici kao po jednom dogovoru počеше u inozemstvo odgovarati u mjestnim jezicima,

svietu. Svaki mladi Niemac, kad svrši trgovačku školu i trgovačku praksu, drži potrebnim, da proputuje Evropu, pa i čitav sviet prije, nego se konačno negdje nastani i otvori svoj posao. U tom im mnogo pomaže pravilno njemačko shvaćanje, da svaki čovjek nije za sve, nego samo za ono, što je učio i naučio.

Englezki konzuli po čitavom svietu s najvećom zabrinutošću izvješćuju svoju vladu o tim putovanjima: „Niemci osvojiše (trgovački) čitavu južnu Ameriku, proučivši prije sve njezine potrebe. Pet stotina pomoćnika ruje sada u jednoj jedinoj pokrajini „Santa Catarina“, javlja konzul iz Rio de Janeiro. — „Niemci neprestance šalju ljude, da izuče zakone, običaje, carine itd. na našem tržištu. Njihove droguerije ne šalju nijedne stvarce bez ruskoga napisa“ — piše englezki konzul iz Batuma. — Konzul iz Guatemale konstatuje: „Nema sumnje, da njemački tvorničari poznaju guatemalsko tržište bolje od nas. Njihovi trgovački putnici krstare zemljom i ako prvi put ne prodaju robe, pakupe informacijâ i prouče tržište. Drugi put im se posao već izplati.“ — Konzul iz Arhangelska javlja: „Ovdje je sva trgovina u njemačkim rukama, jer su Niemci poplavili sve poslovnice na Bielom moru.“ — Konzul iz Jeruzalema javlja: „Jeruzalemom zavladaše Niemci, jer proučiše potrebe i ciene na našem tržištu: U deset mjeseci prošlo ih je ovuda dvadeset i devet, a samo četiri Engleza . . .“

Daljnji konzulski izvještaji glase: U Kitaju ima svaka njemačka firma barem po jednoga agenta, koji govori kitajski; englezke trgovačke kuće nemaju nikada nijednoga. — U Japan dolaze mladi Niemci s posvema drugom naobrazbom nego Englezi. Medju Englezima nema ljudi, koji bi htjeli biti sitničari. — Nama treba, piše konzul s otočja Samua, putnika, kakvi su Niemci. Jedan takav baš od ovuda odlazi: Nosi sa sobom naručaba za 50.000 franka. Nastavit će svoj put oko svieta kroz pune tri godine. —

i doskora nagrnuše u Englezku naručbe na najrazličnijim jezicima i u najrazličnijem pismu. No dok je Englez imao kraj sebe svoga Švabu, koji znađjaše sve to odgonetnuti, bijaše lako. Ali najednom poče nestajati njemačkih dobrovoljaca, koji dakako sa sobom ponesoše adrese svojih šefova i obilno izkustvo svojih bivših gospodara. Ali francuzke, španjolske, talijanske, ruske, turske i dakako njemačke naručbe ne prestadoše dolaziti. Englezi ih nisu razumjeli, pa su ih vraćali, tražeći, da im se piše englezki kao prije. Medjutim se njemački pomoćnici namjestiše kod njemačkih tvornica i razaslaše obilje uzoraka na bivše englezke mušterije, dakako vazda uz popratnicu na njihovu jeziku. I tako se britanska klientela najednom pretvori u klientelu njemačku.

Konzul iz Chicaga javlja: Niemci šalju ovamo izkusne trgovačke putnike, koji proučavaju ukus i mjestne potrebe. Čim ovako znanstveno tržište prouče, odmah se na njem udomaće.“¹

U ostalom mi Slaveni i predobro znamo, kakav je svat taj njemački „Reisender“: Sve motri i sve bilježi, pa odmah javlja svojim gospodarima, koji prema tomu udešavaju vrst, oblik i cieniu robe. Za Portugalsku pravi Njemačka neobrubljenе zavjese, a Englez obrubljene, pa liepo za taj rub plaća 6 shellinga carine. Za Španjolsku njemački urar ne će uresiti svoga sata ni bakrom, ni školjkovinom; Francuz će to učiniti i zato liepo platiti 12—15 fr. carine. Niemac znade i to, da se na talijanskoj granici carina plaća od težine; zato će svoj porculan poslati u nabitu vozu bez drva i slame, dok će Englez platiti dvostruku carinu za svoje škrinje pune papira i siena . . .

Tako je to svuda, po čitavoj zemlji: Niemac najprije prouči tržište u sve potankosti, a onda istom prema mjestnim potrebama izradjuje i razasila je robu.²

2. Njemačko zadrugarstvo.

Stoljetna anarhija u njemačkom carstvu. — Razvoj zadrugarstva.

Svima nam je poznata ova rieč: Obćinskomu konju oguljena su rebra. Toga su se načela najviše držali Niemci, te je njihov javni život bio kroz stoljeća organizovana anarhija, kako sam to već ponovno spomenuo, a i sam njemački car imadjaše na koncu konca toliko imovine i snage, koliko mu je davahu njegove na-

¹ L' Angleterre et l'impérialisme, str. 321—322.

² Sličnoga talenta ima mnogo i u nas Slavena. Poznam Hrvata iz Dalmacije, koji je najprije proučio pražko i lavovsko vinsko tržište i onda na njem sjajno uspio. Poznam i jednoga trgovca iz južne Srbije, koji nema ni ciele osnovne škole, ali govori osim materinskoga svoga jezika još bugarski, grčki, turski, njemački, magjarski i talijanski. Proučio tržište za perad od Carigrada do Pešte, Beča i Trsta, dapače i do Berlina i Hamburga. Što je još važnije, taj si je Srbin našao u Carigradu za ortake Bugare, u Pešti Hrvate, a u Trstu Slovence, proveo je dakle u praksi jugoslavensku trgovačku federaciju. Spominjem to zato, da nam sjajna slika njemačke radinosti i poduzetnosti ne porodi misli, kako mi tobože nismo „Švabi“ ni u čem dorasli. Mogli bismo se s njime i te kako natjecati u svem, a u znanju jezika i daleko ga nadkriliti, kad se grčevito ne bismo držali onoga školskoga sistema, što ga Niemci već odavna zabaciše, a koji nama još uvijek stvara takvu inteligenciju, koja uz najbolju volju baš ništa ne može pomoći ni sebi, ni narodu.

sljedne zemlje. Od samih njemačkih državica ne bijaše nigdje vidjeti njemačke domovine, a uzajamna mržnja među njima bijaše takva i tolika, da je razvikana slavenska nesloga prema tomu prava idila. Pa gle, u savremenoj Njemačkoj kao da nema ni traga toj historijskoj germanskoj „krieposti“, te svi strani poznavaoци njemačkoga života, naročito englezki konzuli, ne mogu se dosta nahvaliti njemačke narodne solidarnosti i njemačkoga zadrugarstva.

Kao svemu, čim se danas Njemačka odlikuje, tako se i zadrugarstvu naučila najviše u Englezkoj, od kuda ga je presadila i zadahnula onom osobitom srdačnošću, koja se izrazuje riečju „gemüthlich“. I tako danas propliće Njemačku gusta mreža najrazličnijih društava, a svi ti „Vereini“ imadu u glavnom jednu jedinu svrhu: podjelu narodnoga posla i službu obćemu dobru.

Njemačka književnost i nauka za njemačku uzajamnost. — „Durch Eintracht zur Macht“.

(Goethe, Hegel, Ihering; povjestničari.) Ne ću da iznosim suhe brojke o broju svih tih društava i njihovih članova; statistika sama po sebi čovjeka kadkada više smeta i umori, nego pouči i uvjeri. Govoreći o njemačkoj narodnoj uzajamnosti glavno je, da se spomene ovo dvoje: Tu je uzajamnost već od konca XVIII. stoljeća razvijala sva njemačka književnost, pjesništvo, filozofija i povjest, a u drugu ruku nicala su iznajprije mala i skromna društva, i to redovno bez ikakve državne podpore.

Čitajući Götheova „Fausta“ zamietit ćemo možda sve drugo prije, nego ono mjesto (prvi dio, prizor treći,) gdje Faust prevodi sv. pismo i s perom u ruci u svom laboratoriju ovako umuje:

„U početku bijaše Rieč. Ali gle, već moram stati. Ne mogu dati toliko vriednosti rieči. Valja mi to drugčije prevesti, ako sam u istinu nadahnut. Pisano je: U početku bijaše Um. Vagni dobro prvi redak i neka ti se pero previše ne žuri. Zar je zbilja Um, koji sve čini i stvara? Trebalo bi čitati: U početku bijaše Sila. No u isti čas, kad tu rieč pišem, nešto me nuka, da kod nje ne ostanem; i Duh mi dolazi u pomoć, osjećam iznenada nadahnuće i s pouzdanjem pišem: U početku bijaše Djelovanje.“

Govoriti može čovjek i sa samim sobom, a pogotovo može sam misliti. Ni sila, osobito prirodna, ne treba ničijega društva. Ali za djelovanje, za akciju trebaš i misao i rieč i snagu, i to

snagu živu, razumnu, čovječju, snagu, koja se može prema potrebi vanredno povećati, a to je snaga udruženih ljudi.

Poslie Goethea i s Goetheom sva se njemačka filosofija svodi na koncu konca na Kantov kategorički imperativ, na njemačku neumoljivu zapovjed, koja glasi: Vrš! svoju dužnost. A Niemcu je dužnost po nauci svih njegovih mislilaca, da si svojom snagom pribavi pravo, da si steče prvenstvo u svijetu. Niemcu je sviet zato tako velik, da se po njem urmogne razići:

„Darum ist die Welt so gross, Dass wir uns in ihr zerstreuen.“¹

Glasovitu rečenicu: Svjetska povjestnica svjetski je sud (Die Weltgeschichte ist das Weltgericht) mi smo si Slaveni najednom tumačili kao izraz savršenoga morala, pa smo u tom smislu pisali i idealne zadaće, što nam ih zadavahu naši isto tako idealni profesori. Ali Niemci si ove rieči tumače u tom smislu, da svjetska povjest opravdava sve, što koji narod stvori, osobito kad je taj narod pozvan, da po svojoj snazi bude vodja, pa i gospodar drugim narodima.

Iheringova teorija o borbi za pravo (Der Kampf um das Recht) nas je Slavene začarala, jer ju mi shvatismo kao borbu, koja i slabijima opravdava nadu u pobjedu protiv jačih. Ali glasoviti njemački pravnik misli baš obratno: Samo jaki imadu pravo, i u borbi za to pravo ne smiju se podati nikakvoj sentimentalnosti.

Ali najjače djelovahu na njemački duh veliki povjestničari Schlosser i Gervinus, Sybel, Mommsen i Treitschke.

Mommsen u svojoj rimskoj povjesti i ne radi drugo, nego veliča silu, kojoj je dužnost, da u ime prosvjete pokida i smrvi sve slabe grane na drvu ljudskoga napredka. Treitschke smatra rat velikim parostrojem napredka i drži, da je već dosta povjesti napisano s englezkoga i francuzkoga gledišta, pa ju sada valja pisati i sa stanovišta njemačkoga ili točnije pruskoga. A to je stanovište u dvie rieči: Jao pobiedjenima, vae victis!

Kad je ljudima idealom i potrebom rad, slava i veličina, a nije danguba, umjetnost ili sebični užitak, onda je udruživanje prirodna posljedica čitavoga shvaćanja života.

(Ideja njemačkoga carstva.) Francuz ima rieč, sličnu našoj: Za sto godina ni kosti ni mesa (Après moi le deluge.), a Niemac je izrekao geslo: Slogom do vlasti (Durch Eintracht zur

¹ Wilhelm Meisters Wanderjahre, knjiga III., poglavlje IX.

Macht.) I nije ga samo izrekao, nego se ga strogo drži, odkad mu je domovina ujedinjena i jaka. Upozorio sam na to, da današnje industrijalne i trgovačke Njemačke nije stvorio ni Bismarek, ni Moltke. No da se dobro ova stvar razumije, treba iztaknuti, da ni Niemci prije god. 1866. ne mogahu ni na što drugo ozbiljno misliti, nego na svoje carstvo, koje ih je imalo zaštititi pred Francuzkom i Rusijom i otvoriti im na jednoj strani Sjeverno more kao velikoj evropskoj vlasti, a Podunavlje, Balkan i sam iztok kao jezgri na daleko razsijanih njemačkih naseobina po Češkoj i Ugarskoj, po Poljskoj i Rusiji. I čim Niemci osjetiše ne samo sigurnost pred krvnim neprijateljem na zapadu, nego i svoju premoć nad njim, pojavi se ideal Karla Velikoga u njihovoj duši i slika sredovječne trgovačke Njemačke: baltijske Hanse i slobodnih njemačkih gradova. I odmah namieniše carstvu, da bude zaštitnikom, ako ne već tvorcem nove njemačke Hanse, koja je sada imala razprostrieti svoju trgovinu po celom svijetu.

(Primjeri udrugearstva. — Čitave države — udruge.) U praksi se to primjerice radilo ovako: Štetin još 1870. bijaše kukavna luka na Baltijskom moru s nešto malo trgovine sa susjednom Rusijom i Švedskom. God. 1871. njegovih devetnaest odličnih gradjana osnuje „društvo za razvoj prekomorske trgovine“, koje otvori tečajeve za strane jezike i za trgovački zemljopis sa sgodnom knjižnicom, i poče davati štipendija za daleka putovanja. God. 1872. podjoše iz Štetina prvi trgovački putnici, što ih Englezi u svojoj zavisti nazvaše trgovačkim uhadama, najprije u južnu Ameriku, zatim u britansku i holandsku Indiju, a onda u Australiju i srednju Ameriku. Danas ima Štetin po celom svijetu svoje mušterije i dopisnike, a iz njegovih tvornica, da ne spominjemo drugo, izvezlo se samo 1897. god. 70.000 tona gotovih haljina svake vrsti za narode svih zemalja i za ljude svake boje.¹

Vriedno je spomenuti, da je i ovaj štetinski „Verein“ imao u svojim pravilima ustanovu o zajedničkim šetnjama i izletima svojih članova za ljetnjih nedjelja, i to s obiteljima. Isto je tako značajno, da su sva slična njemačka društva, naročito velike udruge brodograditeljske, željeznarske i ugljenarske, jednodušno umanjile svoj dobitak na najniži postotak, dapače i na ništicu, samo da pomognu mladim njemačkim škverovima u njihovoj utakmici, koja bi im bez toga bila nemoguća sa škverovima englezkim.

¹ „L' Angleterre et l' impérialisme“, str. 325.

Udruživanjem postigoše Niemci sve svoje velike uspjehe. Gusta, blagoslovna mreža njemačkih prokopa, koja je neočekivano pojeftinila dopremu sirovina i odpremu svakovrstne tvorničarske robe i vanredno olakšala njemačku utakmicu s tuđjom industrijom, djelo je mnogih prevoznih društava (Transportvereine), uz koja doskora pristadoše gradovi Hamburg i Lübeck, a za njima neke pojedine države i napokon celo carstvo.

Zadrugarstvo je tako proniklo u sav njemački život, da se čitave pojedine države pretvoriše u prave udruge s odredjenom nekom praktičnom svrhom.

Tako je sva Saska kao jedno ogromno trgovačko društvo. Draždjanska izvozna zadruga potrošila je u deset godina (1885. do 1895.) samo na trgovačke putnike, što ih je razaslala po svijetu, blizu pol milijuna kruna. Njemačko kolonijalno društvo ima godišnji dohodak od članarine 120.000 K i 249 svojih zastupnika u inozemstvu. Savez trgovačkih činovnika u Hamburgu ima 42.000 članova, a namješta godimice po jednu tisuću svojih drugova.¹

Kamogod u Njemačkoj zadjemo, i na kojegod područje pogledamo, vidjet ćemo svuda saveze, društva i udruge, počevši od mjestnih udruuga Raiffeisenova sistema i strukovnih radničkih organizacija pa do velikih zajednica, koje se prostiru po celom carstvu. Mogli bismo ih dugo i dugo nabrajati, a da ih ne nabrojimo, pa kad bismo ih i izbrojili, ne bismo im još shvatili ni pravoga razloga, ni svega znamenovanja. I za to je važnije i potrebnije, da si odgovorimo na ovo pitanje: Kako to Niemci postadoše od najvećih individualista i partikularista najudruženiji i najorganizovaniji narod?

Uzroci njemačkomu zadrugarstvu.

Promotrimo li njemačku povjest novijega i najnovijega vremena, vidjet ćemo, da je tomu jedan jedini uzrok: sve to veća i obćenitija prevlast Pruske nad Njemačkom, a u pojedinostima da je tomu uzrokom stoljetni pruski militarizam, obveznost i osebnost njemačke pučke nastave, sve to veća snaga birokracije, silan napredak socijalizma i jaki utjecaj vjere na sav javni i privatni život.

(Militarizam.) Glavno obilježje pruskoga, a danas i njemačkoga militarizma jest željezni zapt, gvozdena disciplina. Već je Kant (1724.—1800.) naučao, da je veće zlo, kad narod nema di-

¹ Vidi Gustav Le Bon: Psychologie du socialisme, str. 281.

scipline, nego kad nema prosvjete. I Pruska je malo po malo svojoj njemačkoj inteligenciji postala idealom baš radi svoje vojničke discipline. Tu se pokazala možda najveća opreka među germanskim realizmom i slavenskim idealizmom, jer kod nas Slavena drži se unapried za svakoga inteligentnoga čovjeka, da će svim sredstvima, pa do sgođe bombama i dinamitom rušiti osnove takvoj disciplini, kojoj je izvorom autoritet jednoga čovjeka s vlašću po milosti Božjoj, a sredstvom dugi lanac birokracije i gusta mreža policije. Istina, i u Njemačkoj bijaše neko vrijeme žestoka opozicija pod vodstvom t. zv. weimarske struje proti pruskomu militarizmu. Ali Napoleonovom zaslugom sdružilo se „republikanci misli“ i „rodoljubi činâ“, kako sam to već na svome mjestu spomenuo, i od toga doba kroz punih sto godina pruski se militarizam tako uvriježio po svojoj Njemačkoj, te je to prava narodna uredba.

A čujmo, kako se odgajaju njemački častnici, predstavnici vojničkoga duha, njegovi širitelji i njegva personifikacija.

„U Njemačkoj častnička i podčastnička djeca, određena za vojnički stalež, idu od prve mladosti u kadetske škole. Tu žive najstrožim vojarničkim životom, barbarskim i feudalnim. Od prvoga početka upravo se divljačkim načinom utvrđuje njihov karakter. Stega je željezna, a šibaju ih remenjem. Svako pismo na kojega kadeta otvara častnik pred pitomcima. Vanredno strogi izpiti sile slabije učenike, da umjesto tri godine uče šest godina. Ako ni onda ne prodju, uvrštavaju ih u pukovniju kao proste vojnike . . . Ima tu dosta znakova kažnjeničkoga života na teškoj robiji. Nijedan Francuz ne bi trpio ovakvoga kažnjeničkoga sistema. Kad jednom kadeti postanu častnici, postupaju s vojnicima, kako se postupalo s njima . . . Kad pomislimo, da ta jaka i nesmiljena organizacija vriedi za milijune vojnika, onda ćemo razumjeti, kako su naši (Francuzi), među kojima se razširila nesloga i neposlušnost, bili nemoćni prama ovakvoj sili.“¹

(Prisilna škola.) Po uzoru vojničke discipline uređen je u glavnom i obvezni polazak pučke škole. Ali rieč „obvezni“ tu je preblaga: Njemačka je škola prisilna od prilike tako, kako je prisilan kažnjenički rad. Poslije stroge opomene dobiva otac, kojemu diete ne polazi škole, osudu na globu, ili na zatvor, a osuda se redovno odmah izvrši. Ne pomaže tu ni kumstvo, ni prijateljstvo, ni obziri na to, da roditeljima diete pomaže, kako je to u nas,

¹ A. Fouillée: Esqu. psych. etc, str. 334.

gdje je polazak škole obvezan samo na papiru. Sto je još važnije, ovako se ne postupa samo s djecom, nego i s opetovnjacima sve do 18 godine: Momci i djevojke često se ne mogu vjenčati, ako prije ne dokažu, da su redovno polazili šestgodišnju nedjeljnu opetovnicu.¹ Zato se veliki Tolstoj u svojoj slavenskoj mekoći, pručavajući sve zapadnoevropske školske sisteme, i sgrazio² nad ovom brutalnošću, te je radi nje u načelu odsudio obći i obvezni polazak škole, ne misleći na to, da ćemo baš mi Slaveni uz vanrednu svoju darovitost i uz neobičnu ljubav našega puka za knjigu (do sada ne za školu), samo sveobćom sustavnom i obveznom školskom naobrazbom postati onim faktorom u svjetskoj povjesti i civilizaciji, kojim bismo bili već danas, da smo najvećim slavenskim genijem priznali Komenskoga i njegovu nauku oživotvorili.

(Heimatskunde i Geschäftskunde u njemačkim školama.) Ali nije samo strogi polazak škole jako pomagao njemačkomu udrugarstvu. Isto tako razvijaju zadružni duh i dva predmeta, kojih na našu žalost i štetu nema kod nas ni po imenu: To je nauka o zavičaju (Heimatskunde) i nauka o praktičnom poslovanju (Geschäftskunde). Prva se uči u opetovnicama, a druga na početku svih šegrtskih škola.

Nauka o zavičaju zagrijava u prvoj mladosti srce i dušu za malu domovinu s njezinim zvonikom, da kasnije bude lakše upoznati i uzljubiti veliku domovinu s njezinom zastavom. Nauka o praktičnom poslovanju otvara šegrta pogled u praktičan život i sviet i budi u njem smisao za veliku podjelu rada i privrede, smisao, bez kojega poslovan čovjek na sve druge ljude, koji nisu njegove mušterije, gleda kao na svoje neprijatelje. I tako se u klinci ubija sliepa i nerazumna sebičnost, koja samo u nazadku, ili u propasti svoga bližnjega vidi svoj napredak i svoj spas prema djavolskoj rečenici: Dok jednomu ne omrkne, drugomu ne osvane, jer Niemac se drži one prave naše: Za sve je ljude sviet dosta širok.

(Uspjesi škole. — Nepismenost u Slavenâ i Romanâ.) Ovakva škola morala je, naravski, postići, za čim ide: Danas ima u Njemačkoj samo 2°/_o nepismenih ljudi, dok ih je u Francuzkoj 9·50°/_o, a u Englezkoj 3·49°/_o. Pred Njemačkom je u tom samo još Švicarska sa 0·60°/_o i Danska sa 0·49°/_o nepismenih ljudi. Mi se tu dakako odmah spominjemo svojih 70°/_o nepismenih,

¹ Netom spom. djelo, str. 332.

² Vidi: Л. Н. Толстой: Педагогическія стати (Сочиненія, т. IX.).

kjih u Dalmaciji ima i 80%, a u Bosni još i više. No tješimo se, koliko nam to može biti utjehom, da je nepismenih ljudi i u Italiji više od polovice (52%), u Portugalskoj dvie trećine (67%), a u Španjolskoj četiri petine (80%).¹

Da nema ništa drugoga, već ova jedina stvar osigurava Germanima i Anglosasima nad Slavenima i Romanima toliku i taku prednost u svakoj vrsti organizacije, te je pravo čudo, što Njemačka i Englezka još jače ne prevladaše u Evropi i na ostalom svijetu.

(Socijalistički pokret.) Sad još k svemu ovomu dolazi socijalistički pokret, koji proti udruženoj i organizovanoj premoći kapitala može i mora tražiti oslona samo u udruženoj i organizovanoj snazi rada. No i to nije sve. Kako svaki socijalizam, osi- bito njemački, očekuje sav društveni preporod od države, koja ima za čovjeka postati prava providnost na ovom svijetu, svidjela se ova strana socijalizma njemačkomu „željeznomu kancelaru“, te je Bismarck socijalističku organizaciju dugo vremena ne samo trpio, nego joj i pomogao, videći i znajući dobro, da socijalistička nauka o državnoj svemoći može samo ojačati temelje novomu njemačkomu carstvu.²

Ali još su dva faktora, koji silno pomogoše razvoju njemačkoga udruugarstva: To je njemačka birokracija i njemačka pobožnost.

(Birokracija štiti društva.) Kod naroda, nad kojim vlada činovništvo tuđe dušom, ili tuđe porietlom, gledaju oblasti na svaku neslužbenu organizaciju nekako sumnjičavo, a često puta i ne dopuštaju nikakvih društava, ako nisu čisto zabavna, ili sasvim bezsmislena. Ali zato i najsirovija birokracija, kojoj je svrha služiti vladaru i domovini, ne samo da se ne protivi neslužbenim društvima, nego u njima vodi često glavnu rječ i glavni posao. Tako su polovicom prošloga stoljeća glasovita njemačka polurevolucionarna djačka društva (die Burschenschaften) bila pravom ezimče svojih profesora, i ako su iz njih izašli dapače neki pokušaji političkoga umorstva. Svagdje drugdje bili bi profesori u takvim društvima možda samo zato, da djake nadziru, pa i uhode.

(Nacionalizam i patriotizam u školama.) Tu u obće ne smijemo zaboraviti, da su sve njemačke škole pravo sje- menište onakvoga nacionalizma, kakav se od pol stoljeća njeguje

¹ A. Fouillé: Esq. psych. etc., str. 333.

² Vidi: Psihologiju socijalizma, str. 119.

i u školama magjarskim. Pučkim učiteljima u Njemačkoj još je više stalo do patriotizma među mladežju, nego do naobrazbe, te s oduševljenjem pokazuju djeci zemljovide (baš kao i u Ugarskoj), na kojima je onakva Njemačka, kakva ima biti istom u dalekoj budućnosti. Škola dakle upravo naumice mjesto znanja širi neznanje, predsude i mržnju, jer su njemački državnici Bismarckova kova uvjereni, da su i ovo potrebni elementi narodne discipline. U tom se srednje i visoke škole natječu s osnovnima. Realke i gimnazije imadu prije svega biti narodne i njemačke, kako je to izričito zahtievao Vilim II. od kongresa pedagoških strukovnjaka i državnika (14.—17. prosinca 1888.), među kojima bijahu Virchov, Helmholz, Mommsen. Kaiser naime uz ostalo reče: „Gimnazije prije svega nemaju narodnoga temelja. Povjest, zemljopis i svako predavanje ima poticati narodno čuvstvo; hoćemo da odgojimo mlade Niemce, a nipošto mlade Grke, ili mlade Rimljane.“¹

Kaiser Vilim I. ima u obće mnogo zasluga poput svoga predja Fridrika Velikoga, koji mu je očito prvim uzorom, što je njemačko školstvo, a time i njemačko društvo, uza svu pretežnost svoga klasicizma postalo modernim i praktičnim, pa je i na spomenutom kongresu oštro iztaknuo potrebu, kako škola ima razvijati uz narodno čuvstvo još i jake njemačke mišice, oštar vid i siguran korak.²

(Vjersko čuvstvo — osnov javnomu i domaćemu životu.) Kad sve to uvažimo, onda se ne ćemo nimalo čuditi, što se Niemci i u tudjini kao prava braća susreću i pomažu, te u tom već nadkriljuju Anglosase, a dostižu i same Židove. Mnogo je tomu doprinijelo i jako vjersko čuvstvo, koje je naročito u Pruskoj osnov svemu javnomu i privatnomu životu. U osnovnim i u srednjim školama vjerska je pouka obvezna, te Niemcima, osobito Prusima, ni u snu ne pada na um, da u ime napredka vjeru iz škole odstrane, ili vjersku obuku skrate. Osim toga njemački novaci prisižu nad oltarom, a njemački Kaiser neprestance ponavlja svojim četama ovu rečenicu: Ne može biti dobar vojnik, tko nije dobar kršćanin.

Prema tomu se vlada i sav ostali službeni sviet. K uzkrsu i k božiću donose službeni listovi uvodnike pune vjerskoga žara i gorljivosti, kako su od prilike sve do konca prošloga stoljeća običavale činiti i hrvatske, osobito opozicionalne novine, dok u njoj

¹ A. Fouillé: Esq. psych. etc., str. 339.

² Isto djelo, str. 339.—340.

dobrim dielom nije prevladalo mišljenje, što ga Njemačka, Velika Britanija i Sjedinjene Države u prah obaraju, da tobože nema pravoga napredka, gdje vjeru zastupa jaka i ugledna crkva.

U Njemačkoj se nijedan pjesnik ne usudjuje igrati Hristovom osobom i o njoj kojekako piskarati u svojoj pjesničkoj slobodi; a pogotovo nikomu ne pada na um, da Hrista vodi na pozornicu. Ta cenzura je Sudermannova „Ivana Krstitelja“ dugo zabranjivala, a oblasti dozvoljavaju tek naivnim seljacima, da s dubokim vjerskim čuvstvom poput sredovječnih svojih pradjedova rone iskrene suze na predstavama Hristove muke i smrti.

Kako je svako svetogrdje strogo zabranjeno i još strože kažnjeno, tako se nemilice progoni i sama sjenka uvrede veličanstva i povrede dužnoga poštivanja oblasti. Berlinski je „Vorwärts“ izračunao, da su njemački sudovi u cigle dvie godine od 1894.—1896. protiv samih socijalista u tiskovnim i političkim parnicama izrekli osudâ na 226 godina tamnice i na 2,800.000 K globe.¹

Zaključak.

Kako god se dakle s punim pravom divimo veličajnomu njemačkomu zadrugarstvu, ne zaboravimo, da je njegova disciplina prusko djelo, plod militarizma, prisilne škole, čiste nacionalne prosvjete, narodno svjestne birokracije i najjačega autoriteta na svijetu sve u službi Kaisera i domovine. A sjetimo se onda i na to, kako baš najviše Nemci i njihovi saveznici svakom sgodom žigošu kod nas Slavena svaku prisilnost kao surovo nasilje i svako poštivanje autoriteta kao robsku pokornost, a to sve s toga, jer nitko tako dosljedno ne radi kao Njemačka, da na široko i daleko posije sjeme političke anarhije i društvenoga razsula, znajući iz stoljetnoga svoga izkustva, kako se i veliki kulturni narodi teško pridižu i okupljaju, kad se njihov život svrne s prave historijske kolotečine i narodna sgrada pomakne s tisućljetnih historijskih temelja.

3. Znanstvena metoda njemačkoga socijalizma.

Socijalističko novinstvo i novčana sredstva.

Socijalna demokracija danas je najjača stranka u Njemačkoj. Još prije deset godina (1894.) imadjuhu njemački socijalisti tri-

¹ Vidi: Psihologija socijalizma, str. 119.

desetsedam političkih dnevnika, među kojima se „Vorwärts“ kao glavno glasilo stranke tiskao u 50.000 primjeraka. Uz to je izlazilo tridesetsedam drugih listova tri puta na nedjelju, jedna smotra (Die Neue Zeit), dva šaljiva tjednika, od kojih se jedan (Der wahre Jakob) tiskao u 300.000 primjeraka, pak jedan ilustrovani obiteljski tjednik (Die neue Welt) u nakladi 100.000. Uz to je stranka jedne jedine godine 1894. izdala toliko brošura i prigodnih proglaša, da je samo za njih unovčila 150.000 Maraka. Središnja stranačka blagajna iste je godine ubrala devetdeset i pet milijuna (95,000,000) Maraka, ne računajući prihoda mjestnih blagajnica.¹

Kako se socijalizam u Njemačkoj mogao tako vanredno proširiti i ojačati uzprkos tomu, što je ustao proti militarizmu, proti lojalnosti i proti svakomu autoritetu, naročito u vjerskim stvarima, dakle proti svemu, što je glavnim obilježjem svakoga Niemca? Kako to, da je trebalo petdeset godina, da nauka Karla Marxa izgubi svoju privlačivost i glas svoje nepogrješivosti i među samim socijalističkim prvacima?

(Marxovi željezni zakoni.) Osnivači i organizatori njemačke socijalne demokracije, počevši od Marxa i Lasallea, pa do Liebknechta i Bebela, bijahu nenadkriljivi majstori u psihologiji njemačkoga puka, te u jednu ruku sve svoje teorije zagruše neprozirnom znanstvenom maglom, a u drugu ruku čuvahu se najviše toga, da se njihova nauka nikomu ne pričini kao puko njihovo umovanje, kao umjetna tvorba njihovoga razuma. Napokon znajući dobro, kako su se Niemci kroz stoljeća među sobom mrzili i mrevarili, i kako se naročito njemački puk kroz sav srednji viek bunio proti velikašima „rimskoga carstva“, te je i Lutherova reformacija samo jedan dio te „barbarske“ njemačke pobune proti svjetovladnomu Rimu, socijalistički prvaci upotrebiše ovu mržnju kao glavni kvasac svojoj propagandi proti kapitalizmu.

Karlo Marx (1814.—1884.) svu je svoju nauku osnovao na Hegelovoj i Darvinovoj filosofiji. Da to nije učinio, i da njegovi „željezni zakoni“ društvenoga razvoja nisu bili u Hegelovoj magli, i da se nisu poslužili na prvi pogled neumoljivom logikom darvinizma, bila bi mu se tadašnja sentimentalna i idealna Njemačka samo pošteno narugala. Jezgrom naime Marxovu učenja jest: Ljud-

¹ Psihologija evropskih naroda, str. 371. (u opazci).

skomu društvu ne treba ni pravednosti, ni jednakosti, nego kruha; zato je glavni faktor u razvoju čovječanstva borba za hranu. Tu se borba vodi među pojedinim razredima, pa ako se i mienja, ipak neprestance traje. Strojevi su porušili feudalno ustrojstvo društva i osigurali pobjedu trećemu staležu, građanstvu (buržoaziji.) Razvojem velike industrije ljudi se podičiše samo na dva razreda: na radnike, koji privredjuju, i na kapitaliste, koji se tom privredom okorišćuju. Svaki se poslodavac obogaćuje na račun radnika, kojemu vazda daje najmanji dio priradjene vrijednosti. Kapital je vampir, koji siše radničku krv. Bogatstvo kapitalistâ-krvopijâ raste neprestance, to više, što radnik dublje pada u biedu. Zato između kapitalistâ i radništva mora nastati boj na život i smrt; u tom će boju „buržoazija“ biti uništena, a „proletarci“ će dobiti svu vlast u društvu, oni će od sada biti vlasnici i zemljišta i rudâ i strojevâ, to jest svih sredstava za privredu i privrede same. Mjesto novca i mjesto vrijednosti, koja se ravna prema gospodarskomu zakonu: što više robe, to manja cijena, što manje robe, to viša cijena, uvest će se kao mjerilo vrijednosti potvrda (kupon) jednosatnoga rada, a drugoga mjerila ne će biti.

Sav Marxov sistem počivaše na željeznom tobože zakonu, da će industrijalna poduzeća biti sve veća i veća, i to u rukama sve to manjega broja bezkorisnih i nesposobnih kapitalista.¹ Marx kao da nije ni slutio, da će se u obliku t. zv. anonimnih društava razviti poduzeća, kod kojih će sa svojom dionicom moći sudjelovati i mali obrtnik i radnik i seljak.

Nego i ostale Marxove tvrdnje izgubiše danas, kako već rekoh, baš u Njemačkoj svoj nekadašnji ugled uza sve to, što vodje njemačkih socijalista javno, i rekao bih službeno, još uvijek pristaju uz Marxa. No ipak glavni socijalistički sistem, poznat pod imenom kolektivizma, ima za sobom ne samo milijune njemačkih izbornika, nego i milijune njemačkih sudaca i duša, jer je još uvijek u svojoj teoriji znanstveno zagonetan i u svojoj agitaciji do nepomirljivosti radikalnan.

¹ Vidi: Psihologija socijalizma, str. 114.—115.; pak netom izašlo francuzko djelo, koje je pobudilo najveće zanimanje svih strukovnjaka, a napisao ga profesor pravnickoga fakulteta pariškoga sveučilišta Maurice Bourguin pod naslovom: Les systèmes socialistes. Paris, Colin, 1904., str. 519. u 8° cijena 10 fr.; ovdje str. 116.

Buduće socijalističko društvo.

Socijalistički prvaci u obće, a Marxovi pristaše napose, kao za okladu šute o tom, kakovo će biti buduće socijalističko društvo, te svom svojom oštromnošću, a često i strašću samo kritizuju sve nepravde današnjega društvenoga uredjenja, opisujući živim bojama sve strahote radničkoga života, koji je u istinu na prvi pogled i previše sličan životu nekadašnjega rimskoga roblja. Ako čovjek hoće da si stvori kakvu takvu sliku o tom, kako bi socijalisti, da dodju na vlast, preuredili ljudsko društvo, mora pomnjivo pročitati sva djela i izjave glavnih socijalističkih prvaka, i još ne će naći niti svih glavnih poteza slike, koju je tražio.

Evo, do čega se može doći najsavjestijim proučavanjem, socijalističkih spisa :

„Rodbertus . . . , učitelj Lasalleov, a predteča Marxov, razlaže već god. 1842. u posvema abstraktnom teoretskom djelu teoriju vrijednosti na temelju rada i pokazuje na njezinu uporabu u društvu, u kojem ne će biti ni vlasništva, ni privatnoga kapitala s dohodkom; država, jedina vlasnica društvene glavnice, upravljat će sveukupnom produkcijom, a radnici će iz javnih skladišta dobivati dio društvene privrede na jednostavne izkaznice s oznakom vrijednosti njihovoga rada.¹

Najpoznatiji prikaz čistoga kolektivismu učinio je Sch äffle u maloj knjižici pod naslovom: Jezgra socializma (Quintessenz des Socialismus), tiskanoj prvi put 1874., u kojoj iz osnovnih načela socijalizma znanstveno izvodi njegove posljedice . . .

S manje autoriteta, a s više fantazije napisao je Američanin Bellamy god. 1888. glasoviti roman, u kojem se prikazuje život društva u god. 2000. prema socijalističkim principima.² Nekako u isto vrijeme napisao je Englez William Morris roman iste vrsti, iz kojega se ne možeš naučiti ničemu o unutrašnjem uredjenju socijalističkoga društva.³ Napokon je Bebel u svojoj knjizi o ženi,⁴

¹ Rodbertus, Zur Erkenntniss unserer staatswirtschaftlichen Zustände, (Neubrandenburg, Bannewitz, 1842. in 8°), str. 119.—125, 165.—175.

² Francuzki prievod pod naslovom: Cent ans après. (Poslie sto godina [Paris, Dentu, 1891., za 60 ct.]).

³ Francuzki prievod pod naslovom: Nouvelle de nulle part (Novosti od nikuda), Paris, Société nouv. de libr. et d'éd., 1902., in 12.

⁴ Bebel, La femme dans le passé, le présent et l'avenir (Žena u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, preveo Ravć, Paris, Carré, 1891.).

izdanoj prvi put god. 1883., čitavo jedno poglavlje posvetio socijalizaciji privrede, a da nas ipak u tu stvar točno ne uputi.

Jaurès, vodja francuzkih socijalista (u studiji: Socijalistička organizacija [L'organisation socialiste] izd. god. 1895.), prikazuje kolektivizam kao takvu društvenu formu, koja će nastupiti neposredno poslie današnjega kapitalističkoga uređenja, ali će se i sama bez potresa promieniti prema slobodnjačkomu komunizmu . . .

Već Rodbertus zabacivaše vlasništvo obćinâ i radničkih društava, kao da su to vrsti privatnoga vlasništva; Schaeffle, stavljajući se na socijalističko gledište drži, da se sistem samostalnih privrednih zadruga, medju kojima je i utakmica, najoštrije protivi načelu zajedničke vlastnosti. Engels oštro kritizuje Dühringovu osnovu obćinskoga socijalizma. Gabriel Deville jasno izjavljuje, da vlasništvo obćinâ i udrugâ ima sve mane privatnoga vlasništva. Jules Guesde piše: Jedino anarhisti, ti osebujni individualisti, moguše zamisliti, da vlasništvo i privreda postanu obćinskom i zadružnom svojinom . . .

God. 1878. izjavljuje Engels, da će moderna država, bila ona kakva mu drago, uvijek ostati puka kapitalistička mašina . . . Što država jače zahvaća produkciju, to više izrabljuje državljane . . . Spor medju kapitalom i radom ne rješava se dakle podržavljenjem prirodne . . . Zato mjesto države ima doći društvo . . . Društvene će se opreke izglatiti revolucijom proletarijata; proletarijat će zavladati i sva sredstva produkcije pretvoriti u javno vlasništvo. Društvo će dakle otvoreno i bez straha zauzeti svu produktivnu snagu i mjesto anarkije uvesti red s pomoću socijalne produkcije prema određenoj osnovi, uređujući sve prema potrebama svojim i svojih članova. Društvo će uzeti za se sve produkte, kojima će uzdržavati i razvijati privredu, a članovima svojim ostavit će toliko, koliko im treba, da žive i da uživaju.¹

Jules Guesde razlaže god. 1883. iste nazore . . . Samo takvo društvo, koje je pretvorilo i pretopilo sve razrede u jedan jedini stalež, koji bi bio jednako vlasnik i jednako privrednik, samo takvo društvo može u istinu stvarati obće dobro. To će društvo nastati kao posljedica kapitalističkih nepodobština, a nipošto tako, da država sve više javnih posala uzimlje u svoje ruke.²

¹ Engels: Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft. (Anti-Rührung). 4. izd. str. 300 i dalje. (Stuttgart, Dietz, 1901. in 8°.)

² Vidi Maurice Bourguin: Les systèmes socialistes, str. 8 9 i 113—116. Sva djela, što ih u ovom citatu navodim, citovana su takodjer po ovom spisu.

To je dakle sve, što možemo saznati o tom, kako će socijalističko „društvo preuzeti sva sredstva produkcije i sve njezine plodove. Pozitivna je strana kod socijalizma dakle vrlo malena, ali je zato, ponavljam, vanredno — učena.

Dva su razloga, sbog kojih socijalistički prvaci ne će da poptanje govore o organizaciji budućega socijalističkoga društva: Jedno s toga, da se njihov sistem ne pričini samovoljnom umnom kombinacijom, nego da mu i nadalje ostane privlačivo obilježje neumoljivih prirodnih zakona, što ih čovjek samo otkriva, a nipošto ne stvara; drugo, tim je prvacima stalo do toga, da se ne pokažu slabe strane njihove osnove o budućem „društvu“, koje će zapravo biti od prilike ono isto, što je današnja država, samo što se to ne smije priznati.

Socijalistički sistem — puka teorija.

I tako socijalistički sistem, koji se čini na prvi mah do brutalnosti realan u svojoj kritici, nije u svom pozitivnom dielu drugo već puka teorija, koja se veoma vješto služi svim stečevinama nove, narodno gospodarske znanosti, da pred nerazvitom mišlju u prah obori kukavnu filozofiju, još kukavniji idealizam i najkukavniju tobože poslušnost Crkvi i državnomu autoritetu, a mjesto svega toga da visoko uzdigne glasoviti svoj „materijalistički nazor o svijetu i životu“. Pri tom se tako domišljato, a često i logično postavljaju ekonomske tvrdnje, kao primjerice tvrdnja, da u socijalističkom društvu ne će biti razlike medju vriednošću stvari i njihovom cijenom, jer će svaki član društva podpuno zadovoljiti svoje potrebe, i to samo svojim radom, te naše potrebe ne će više mienjati ciena i smetati gospodarskoj harmoniji društva. Marx naime uči: Samo takva kontrola nad produkcijom, koja će unapried odredjivati njezinu količinu i kakvoću, bit će društvu sredstvom, da točno odredi za izradnju svake stvari toliko radnoga vremena, koliko je važna potreba, kojoj se tim predmetom imade zadovoljiti.¹

Čim je socijalizam djelovao na puk i na inteligenciju.

I što bismo se više udubljivali u ovu stvar, to bismo se jače uvjerali, da je socijalizam na široke slojeve djelovao u jednu ruku

¹ Karl Marx: Le capital. Knjiga II., prvi dio, str. 199. (Preveli Borchardt Vanderrydt, Paris, Giard 1901.), cit. po: Les systèmes socialistes, str. 119.

samo svojom nesmiljenom kritikom svih mana današnjega društvenoga uređenja, a u drugu ruku zamamljivom, ako i nejasnom slikom novoga društvenoga reda, u kojem ćemo svi manje raditi, ništa ne trpjeti, a uživati baš toliko, koliko je pravo i zdravo.

No kako je i zašto je njemački socijalizam osvojio i njemačka sveučilišta, prodro u njemačku inteligenciju, osobito među školovanu mladež, to je pitanje, na koje si možemo odgovoriti samo onda, kad proučimo socijalističku znanstvenu i neznanstvenu metodu.

Istina, u svako doba bijaše dosta obrazovanih ljudi, a ima ih, hvala Bogu, i danas, koji se muče u duši, videći u svijetu toliko nejednakosti i tolike nepravde. I primivši u ruke koje logično socijalističko djelo, slažu se odmah s oštrom kritikom, udubljuju se u evolucionističke teorije i zanose za perspektivom sretnoga i savršenoga društva. Pa i ako im se čitavo biće buni proti toj neobičnoj jednoličnosti i proti slobodi, prema kojoj im se i rimsko robstvo čini dosta blagim, ipak im tankočutna savjest govori: Bolje je i slobodu žrtvovati, samo da svi dodjemo do pravice i do blagostanja, ili da barem izidjemo iz ovoga pakla biede i samovolje.

Što je pripravilo tlo socijalizmu u Njemačkoj.

Uza sve to njemački se socijalizam mogao svojom metodom ukoreniti samo na tlu, koje je bilo za ovakvu nauku već prije dobro pripravljeno.

(Opojenost srećom njemačkoga oružja.) Nagla i nenadana sreća njemačkoga oružja proti habsburžkoj monarkiji god. 1866. i proti Francuzkoj 1870./71.; krvavih francuzkih pet milijarda ratne odštete i čitav prevrat u njemačkom gospodarskom životu, koji je tim nastao; podpuna naivnost najozbiljnije njemačke takmičice, velike Rusije, kojoj su vanjsku politiku vodili državnici poput Gorčakova,¹ nesredjene prilike u Francuzkoj, a zasliepljenost političara bečkih, rimskih i peštanskih, sve je to uz posvema moderan duh njemačkih laboratorija učinilo Njemačku tako uglednom i jakom, tako bogatom i naprednom, da se Niemci kao opojiše i u tom pijanstvu izgubiše najprije — govorim tu o inteligenciji —

¹ Vidi vanredno duboku studiju Poljaka Julijana Klaczka: *Deux chanceliers* (Dva kancelara), Paris, Plon, 1868. III. izd., str. 449.

iskreno vjersko čuvstvo i iskreno poštivanje svega idealnoga, za tim svoju filozofsku pronicavost, nadalje svoju književnu originalnost, a onda znanstvenu temeljitost, a napokon i svako mjerilo za pravilno prosudjivanje svieta i života.

Po svoj se Njemačkoj, ili barem po sjevernoj Njemačkoj, u naše doba, osobito među inteligencijom, razširilo bezvjerstvo, i to ne žestoko i bojovno bezvjerstvo romanskih mislilaca, nego mrtva i pasivna nereligioznost... pasivni skepticizam, koji si ne postavlja nikakvih pitanja osim uzklika: Što ja znam i što to na mene spada!¹

(Njemački povjestničari i publiciste.) Tomu su možda najviše krivi njemački povjestničari, koji uz vanrednu svoju naobrazbu u potankostima nisu imali ni smisla za slobodu, ni poštivanja lične inicijative. Mjesto ličnoga naprezanja postaviše neumoljivi razvoj društva. Njihova povjest stavila je pred razum prirodu, pred pravo gotov fakat, pred pravednost silu... Njemački jedan publicista, Karl Hillebrand, pisao je god. 1874.: „Povjest Njemačke, uza svu nepristranost, kojom se ponose njezini tvorci, prije svega je narodna i protestantska. Gospoda profesori mogu si utvarati, koliko hoće, da su nepristrani, nepristupni svemu, što nije stroga znanost, do skrajnosti savjestni i u svojoj metodi nepogrješivi; htjeli, ili ne htjeli, znalice, ili nehotice oni podlegoše samo narodnim i protestantskim interesima. Oni su povjest podvrgli svojoj fantaziji. Između fakata izabraše samo to, što je utvrdjivalo njihovo mišljenje... Andrija Leo, koji je nekad imao sa svojim djelima velik uspjeh, pisao je: „Francuzi su narod majmuna. Keltska rasa, kako se pokazala u Irskoj i u Francuzkoj, uvijek se podavala životinjskomu nagonu, dok mi Niemci vazda djelujemo pod dojmom plemenite i svete misli... Za Mommsena se s punim pravom kazalo, da je pripremio Nietzschea i učinio ga mogućim u svojoj zemlji. U svakom slučaju nitko nije više doprinio od njega, da nastane reakcija proti kršćanskomu shvaćanju ljudskoga društva... Ranke reče, da su „krvavi bojevi“ među ljudima za pravo borba moralnih energija...“

David Strauss usudio se pisati, da je Fridrik Veliki samo zato osvojio Slezku, jer je hotio osloboditi Niemce izpod političkoga jarma Austrije! Isti je Strauss pisao, da je Prusija vazda vodila samo svete ratove, dok su Francuzi (Franjo I., Luj XIV., Napo-

¹ Psihologija evropskih naroda, str. 351.—352.

leon) vojevali jedino sbog pliena i grabežljivosti, te je Francuzku god. 1870. stigla tek zaslužena kazna. Rat od god. 1870. tomu je piscu: djelo javne ćudorednosti, što ga je Njemačka izvršila, budući da je Francuzka gnjila do mozga svojih kostiju.

Treitschke napokon zove u pomoć Darwina, da brani absolutizam; opisujući povjest Njemačke kao golemu borbu za život, tvrdi, da je historijska uloga Pruske započela onoga dana, kad si je stala pripajati jednu za drugom njemačke države, kojima bijaše odzvonilo, pak dalje nastavlja: „Bog vladarima više ne govori ni po prorocima, ni u snu: nego je božanski poziv svagdje, gdje se pruža sgodna prilika napasti susjeda i proširiti svoje granice.“¹ I tako se osvajačka sila najciničnije proglašuje božanskim pravom“²

(Nemoral.) Isti taj Treitschke pišući ovako nije ni slutio, da će o dvadesetipetgodišnjici bitke kod Sedana, dne 19. srpnja 1895. u berlinskoj auli godinu dana prije svoje smrti s bolju priznati među ostalim i ovo: „Iz novoga njemačkoga pokoljenja vratolomnom brzinom nestaje poštivanja, što ga Goethe zove posljednjom svrhom svakoga odgoja.“³ I to nestaje poštivanja po priznanju zabrinutoga govornika ponajprije prema onoj ogradi, što je i priroda i društvo postaviše među oba spola, a zatim i poštivanja prema domovini.

Nećudorednost je tako zahvatila naročito njemačku višeškolsku mladež, da je nedavno više od petdeset tisuća žena na sveučilišne i druge profesore podpisalo adresu, moleći ih ganutljivo, da svim svojim uplivom „čuvaju zdravlje i čistoću svojih učenika proti svakoj razuzdanosti.“⁴

(Preziranje filcsofije; praktički materijalizam.) Znanstvena socijalistička metoda sa svojim historijskim materijalizmom našla je dakle otvorena vrata u srca pokoljenja, koje nije marilo ni za kakve svetinje. Ali socijalizmu je bio pripravljen put i u glave njemačke inteligencije time, što je nekada temeljita i svestrana njemačka filsofska naobrazba na jednom na čitavoj liniji uzmakla pred svojom takmicom filologijom. E. Halévy, kojega je francuzko ministarstvo prosvjete nedavno bilo poslalo u Njemačku,

¹ Zehn Jahre deutscher Kämpfe od Treitschkea, str. 283.—286.

² Čitav ovaj odlomak uzet je iz „Psihologije evrop. naroda“, str. 283—286.

³ Netom spom. djelo str. 355.

⁴ Isto djelo str. 169.

da prouči školski, a naročito sveučilišni njemački sistem, uvjeri se o tom, da njemački sveučilišni profesori gledaju na metafiziku kao socijalisti na vjeru, t. j. da ju smatraju privatnom stvarju učenicovom. Tomu je posljedica, da se u mladim glavama iznajprije motaju najoprečnije ideje, dok na koncu ne prevlada praktički materijalizam, koji Niemca dovodi do socijalizma, ili do besomučnoga pangermanizma. Filozofija je u Njemačkoj tako pala, da mnogi profesori, predavajući nekolicini slušača, prekidaju tumačenje zato, da na ploči pokažu pravopis najobičnijih rieči i imena, kao što je monismus, utilitarismus, Locke, Montesquieu itd. Njemački specijalisti tako preziru filozofiju, da se nad tim ne zabrinuše samo glasoviti filozofi Wundt, Eucken, Ziegler, Kapper, Paulsen, nego je i praktičan čovjek, liečnik i političar Virchow zatražio, da se u gimnaziju opet uvede filozofija.

U „narodu mislilaca“ drži se danas tako malo do duboke i logične misli, da se spomenuti Wundt u jednom svom djelu izpričava pred čitaocima, što su neki njegovi izvodi slični filozofiji Hegelovoj. No ako se Niemci počinju stiditi za Hegela, ponose se s Nietzscheom, jedinim svojim filozofom, koji im je zanimiv i kojega naročito sveučilišna mladež guta to željnije, što manje ima filozofske spreme.¹

Ali nije pala samo njemačka filozofija; to isto vriedi za njemačku literaturu, dapače i za njemačku znanost. Njemačka mladež čita danas najstrastvenije Goetheova „Fausta“; Mommse-novu „Rimsku povjest“, Schoppenhauera i vojničku literaturu. Tu su djela njemačkoga sbornoga zapovjedništva, pisma Moltkeova, govori i pisma kneza Bismarcka, taktička vojnička djela, pak filozofija rata majora Colmara, baruna Goltza itd. U toj filozofiji slavi se vojska kao narodna odgojiteljica i kao lučonoša narodne prosvjete. A sva je filozofija rata u ovim riečima: „Dok se narodima na svijetu bude htjelo zemaljskih dobara, dok budu težili za tim, da svojim potomcima pribave toliko prostora, koliko treba za lagodan život, bit će i ratova . . . Valja nam primiti, što bogovi daju . . . Ratovi su ljudima sudjeni i narodi im ne mogu izbjeći. Nikad na tom svijetu ne će biti mira među ljudima.“²

¹ Vidi o svem tom: A. Fouillé: Esq. psych. etc., str. 349, 350.

² Sp. dj., str. 354.

(Zastoj znanosti i padanje inteligencije.) Kod takve ratobornosti posvema je naravski, da je i prava njemačka znanost počela kržljaviti, na što se najviše tuže Mommsen i Treitschke, ne uvidjajući, da su i sami tomu mnogo doprinieli propoviedajući obožavanje surove sile, samo kad je dobro organizovana. Mommsen veli, da su se od god. 1860. počele sušiti mladice njemačke znanosti, a Treitschke se tuži ovako: „Rekao bi čovjek, da je kod nas u ratnoj buci naraslo novo pleme Beočana,¹ koje će ugušiti svako razumievanje umjetnosti i znanosti. Zašto da se smijemo Rusima, koji generalima daju nadzirati svoje botaničke vrtove, kad mi danas isto tako radimo!“²

Isti Treitschke veli i za njemačke profesore ovo: „Kod nas se znanstvene razprave prečesto izrode u osobnosti, te se završe odvratnim svadjama.“³ A drugi jedan njemački pisac, Flach, u zanimivoj brošuri „Današnji njemački profesor“ (Der deutsche Professor der Gegenwart) tvrdi: „Medju njemačkim učenjacima veoma ih je malo, koji bi bili uljudni i ljubezni.“³

U Njemačkoj je inteligencija prosječno tako pala, te „nadčovjek“ Nietzsche uz pljesak obćinstva ovako prikazuje svoje zemljake: „Mora se čovjek priučiti na to, da kod naroda, koji je hotimice u groznici političke megalomanije, vidi pomrčinu uma i grčeve bedastoće: Nas Niemce na pr. pograbi danas grč gluposti protifrancuzke, sutra gluposti protužidovske, ili protupoljske, a onda kršćanske, romantičke, wagnerijanske, pak teutonske ili pruske... te već ne znaš dati imena svim tim pomrčinama njemačkoga duha i njemačke savjesti.“⁴

Zaključak.

Koliko se god dakle na prvi mah moramo diviti uspjesima njemačke socijalne demokracije, toliko poslie dubokoga i svestranoga upoznavanja njemačkoga narodnoga života manje držimo do krilate fraze, da će njemački socijalizam Evropom doskora onako prevladati, kako njom još i danas vlada francuzki liberalizam, uza sve to, što ga već svakojako izkriviše. Osebjuna znanstvena metoda njemačkih socijalističkih prvaka sa svojom crnom statistikom,

¹ Beočani bijahu u prosvjeti najzaostaliji grčki gorštaci.

² Sp. dj. A. Fouillé, str. 355.

³ Sp. dj., str. 282, nota.

⁴ Sp. dj., str. 357.

s neumoljivom logikom u kritici, t. j. u rušenju, i sa svojim brutalnim materijalizmom imala je i može imati uspjeha samo u takvoj Njemačkoj, kojoj je Pruska dala svoju uniformu i u kojoj je praktična znanost porušila sve ideale, te danas trećina njemačkoga naroda ima samo jedan iskreni uzклик: Dolje s onima, koji su gore, ne pitajući, tko će i što će na njihovo mjesto.

5. Sistem njemačke trgovinske politike.

Politika je u Njemačkoj — akcija, rad, i to po osnovi.

Njemačka je prva izumjela nazive: gospodarska politika, trgovinska politika, sve do politike željezničke i tarifalne. I dok za nas druge Evropljane rieč politika znači u prvom redu strančarstvo, dakle dioba, razejpkanoš, pa i razsulo narodnih sila i narodnih interesa, dotle je Niemcu politika isto, što i skupnoš, zajednica, sistem i organizacija narodnih sila i narodnih interesa. Po ostaloj Evropi političari su samo takvi ljudi, koji imaju svoje misli, svoje novine i svoje stranke; u Njemačkoj je političarom čovjek, koji tuđe misli slipeo usvaja bilo od jednoga Karla Marxa, ili od Vilima II., tko u tuđim listovima revno piše i u gotovim već strankama neumorno radi. Po ostaloj Evropi, naročito u Rusiji i u Francuzkoj, politika je dakle ponajprije refleksija, umovanje, a u Njemačkoj je akcija, djelovanje. Kod nas u Hrvatskoj primjerice možeš biti političarom, a da nisi kadar pokazati ni na jedan svoj politički čin, bilo u negativnom, ili u pozitivnom pravcu, te se u nas još sasvim ozbiljno prepiru i o tom, je li velik pjesnik ili oštar satirik već sam po sebi dobar političar, dok ni najmanje sumnje nema o tom, da je svaki vatreni govornik političar. Za današnje Niemce se naprotiv može reći, da se boje i misli, koja ne ide za tim, da postane djelo. To je u ostalom naravska posljedica svega onoga, što smo do sada čuli o savremenoj Njemačkoj i što bi se jednom rečenicom dalo ovako kazati: Sredovječna njemačka anarkija i novovjeka njemačka filosofija pretvara se i već se pretvorila u željeznu prusku disciplinu i u sustavnu praktičnoš, da ne kažemo drugačije.

Njemačka privredna politika. — „Zollverein“.

Dakle sve se ima raditi po sistemu, a naročito se sustavno imaju voditi veliki narodni poslovi: ratarstvo, obrt i trgovina,

jednom riečju: sva narodna privreda. Staro njemačko geslo: Gdje se čuje njemački govor, tu je njemački dom — ustupa pred pruskim načelom: Njemačka je svuda, gdje od nas što kupuju i gdje nas se boje. Prema tomu načelu ima se za njemačku privredu raditi isto onako promišljeno, odlučno i uztrajno, kako se radilo za prusku vojsku, te ujedinjenoj Njemačkoj valja jednako poštivati ekonomistu Rosehera i vojskovodju Moltkea. Dapače još više: Nova Njemačka ne smije početi svoga jedinstva ognjem i mačem, nego mjerom i vagon, i prije od njemačke carske granice treba stvoriti granicu carinsku; prije nego zabezknuta Evropa ugleda deutsches Reich (njemačko carstvo), valja joj osjetiti, da je u njezinu srcu, ili točnije: u njezinu želudcu njemački Zollverein (carinska zajednica.)

Danas je o tom „Zollverein“ već čitava literatura, i to ne samo u Njemačkoj, nego i izvan nje. Danas se evropski povjestničari ne mogu dosta načuditi u jednu ruku tomu, kako je pruski „junker“ mogao i zamisliti, a kamo li provesti onakvu modernu gospodarsku osnovu, a u drugu ruku, kako se nitko u njemačkom susjedstvu nije ni maknuo, da barem zategne, ako već ne osujeti ovaj njemački carinski savez, taj pravi i prvi temelj kasnijemu obnovljenomu njemačkomu carstvu. Čude se državnici i diplomati, a mali naro li, pa i mi Hrvati, skupo plaćamo ovaj nagli i nenadani njemački uspjeh. Na svaki pokušaj maloga naroda, da bude barem gospodarski samostalan, gleda se još s većim nepovjerenjem, nego da traži podpunu političku nezavisnost. Znamo mi već, misle si „pozvani faktori“, što znači ta vaša gospodarska samostalnost: naučio nas je njemački „Zollverein“, pa se sad više ne damo iznenaditi.

Njemačku carinsku zajednicu stvorila je Pruska, koju su na to silile sve vanjske i unutrašnje njezine prilike. Pruska sastojale od dviju razstavljenih dielova: stare Pruske s Braniborom od Njemenom do Labe i nove Pruske na obje strane Rajne, gdje Hohenzollerni dobiše odštetu od bečkoga kongresa god. 1815. Osim toga ulazilo je u njezino zemljište više drugih njemačkih državnica, te je pruska granica bila duga više od 7000 km. Na tako dugoj i vijugastoj granici bijaše veoma teško paziti na kriomčare, kojih je vazda to više, što je carina veća. A velike carine Pruska nije smjela udariti već zato, što je poslie napoleonskih ratova u njoj zavladao velika bieda, pa se vlada morala dobro čuvati, da poslie

„ratova za oslobodjenje“ carinskom svojom politikom povećava skupoću i nevolju. K tomu svemu bijaše u samoj Pruskōj šestdeset i sedam razliĉnih carinskih cjenika, svaki naime veći dio Pruske, a pogotovo svaka pruska pokrajina, imadjaše posebnu svoju carinsku granicu.

Svim ovim neprilikama ne učiniše kraj glasoviti ekonomiste Nebenius iz Badena i List iz Würtemberga, koji su svojim gospodarskim spisima tako živo radili za njemaĉko carinsko jedinstvo, te se i u samoj Njemaĉkoj dugo mislilo i vjerovalo, da oni stvoriše Zollverein. Bijahu to dva carinska činovnika, Maassen i Motz, koje je njihova službena praksa dovela na misao, da se za svu Prusku stvori jedan jedini carinski cjenik (1818.), i to s kopnene strane veoma nizak (10⁰/₀), da se kriomĉarima oduzme volja za posao, koji nije unosan, a s morske strane, gdje je nadzor lakši, da tarifa bude dvostruka (20⁰/₀). Da se olakša posao i nadzor činovniĉtvu, odredjivala se carina po težini, po mjeri, ili po broju predmeta.

U to doba sva Evropa, pa i ista Englezka, imadjaše tako visoke carine, da tuđa roba nije gotovo nigdje mogla ni pokušati utakmice s domaćom. Jedino je Pruska i proti svojoj volji postala najpristupnija stranoj trgovini, a to bijaše početak gospodarskomu njezinomu blagostanju.

U svom teritoriju imadjaše Pruska i kneževine Turinžke. Ona im ponudi vrlo unosnu nagodbu: da nemaju s carinom nikakve brige, ali neka diele čist prihod prema broju svoga stanovniĉtva. No sve se ove državnice bojahu za svoju samostalnost, te oštro prosvjedovahu proti pruskoj tiraniji pred saveznim viećem u Frankfurtu, ali na koncu ipak pristadoše na nagodbu. Najprije pristade Schwarzburg-Sondershausen god. 1819., a ovaj ugovor bijaše kasnije uzorom za sve ostale slične nagodbe.

Sada počne pruska vlada živo nastojati, da za carinski savez predobije srednje i južne njemaĉke države. Ali i tu bijaše velik strah pred pruskom silom, pa onda velika zapreka od austrijske vlade, koja ne htjede, da ove države k sebi primi, niti da ih pusti k Prusiji. I tako izmedju 1820.—1838. nastojahu Bavarska i Württemberg, da s državicama u Turingiji i na Rajni sklope poseban carinski savez, neodvisan od Austrije i Pruske. Na sve se strane rovalo i spletkarilo, ali na koncu konca pruska vlada podje*ipak opet za korak napried: God. 1828. sklopi sa Hessen-Darmstadtom,

kojemu silno smetaše njegova osamljenost na zapadu i njegova raztrganost na dva diela, ugovor, po sebe vrlo nepovoljan, jer za stotdeset četvornih milja zemljišta dobivaše oko 770 km granica, ali zato ovaj ugovor postade primjerom i osnovkom za daljnje pogodbe sa svim ostalim državama. Načelno bijahu obje stranke ravnopravne i stupahu kao dvie posvema nezavisne države u carinsku zajednicu samo na šest godina. Ali Hessen-Darmstadt morade primiti pruski porezni sistem, prusku potrošarinu na duhan, pruske trgovinske ugovore s inozemstvom i dakako pruski carinski cjenik.

Medjutim se stvori carinski savez južne Njemačke medju Bavarском i Württembergom, pak trgovinski savez srednje Njemačke (1823.), koji najedanput zaprijeti kao klin njemačkomu sjeveru i jugu. Sad Prusija napne sve sile, da raztepe ovaj srednjo-njemački trgovinski savez, i u istinu god. 1831. predobije za sebe Hessen-Kassel, a god. 1833. Bavarsku i Würtemberžku, za kojima se onda doskora povela gotovo sva ostala Njemačka. God. 1836. bijahu izvan ovoga saveza samo sjeverne države (Hanover, Brunšvik, Oldenburg, Meklenburg, pak slobodni i hanseatski gradovi) Ali već i tada imadjaše „Zollverein“ dvadeset i pet milijuna duša, a granica mu bijaše kraća, nego nedavna u samoj Pruskoj. Savez je svojim članovima donosio toliko koristi, da poslie šest godina obnoviše ugovor na dvanaest godina (do god 1853.).

U to je i nad Njemačkom prohujila revolucija od god. 1848., koja je naročito Prusku ponizila pred Austrijom, te njemački vladari pokušашe, da se otmu gospodarskomu savezu s Prusijom i stupe u carinsku zajednicu s Austrijom uz visoke zaštitne carine. Prusija ne htjede ni čuti o tom, da se carinski spoji s Austrijom, nego još više snizi svoje tarife, da ugodu sjevero-zapadnim državama, koje trgovahu s Englezkom, te ih predobije za svoj savez. Time je postigla, da su se stari članovi saveza, koji se na čas bijahu odcepili, poslie bezuspješnoga ugovaranja s Austrijom opet vratili i god. 1853. obnovili ugovore na daljnjih dvanaest godina.¹

U to se doba Napoleon III. proglasio carem, sporazumio se s Englezkom i s njom zajedno započeo proti Rusiji krinski rat, na obranu Turske. Pruska se sada još jače pritisne uz Rusiju, a kad na to god. 1863. bukne drugi poljski ustanak, požuri se, da poljskim ustašama zatvori svoju granicu i da tajnim ugovorom u Kališu

¹ Vidi o svem tom: Ch. Seignobos: Histoire politique de l'Europe contemporaine, str. 428.—431.

ponudi Rusiji 100.000 svoje vojske, odlučivši već tada, da što prije odstrani iz Njemačke i politički upliv austrijski, a misleći i na to, da Francuzku za uvijek potisne daleko za Rajnu. Trgovački sistem opiraše se dakle na pronicavu diplomaciju, kojoj bijaše temeljem načelo: S jakim susjedom mir i prijateljstvo pod svaku cieniu, a slabijemu u prvoj s godi nož u rebra, i to, ako je ikako moguće, kad ga svojim laskanjem uspavaš.

Njemačka „trgovačka kolonizacija“.

Što je ojačana Pruska provela u Njemačkoj, toga se ujedinjena Njemačka latila u Evropi, dapače i po svim ostalim dielovima svijeta. No s velikim evropskim vlastima i u dalekim prekomorskim zemljama nije se moglo raditi čas onako samovoljno, a čas „velikodušno“, kako se Pruska bila naučila postupati s malim susjednim državicama njemačkim. Osim toga Njemačka se ujedinila „nešto prekasno“, kad naime već bijaše gotova dioba svijeta, osim nekih afričkih područja, za koja se nitko ne trgaše. Ali se Niemci ipak nimalo ne smetoše, nego zamisliše novu vrst kolonizacije, za koju ne treba ni vojske, ni izseljenika, ni velikoga troška, ni napora, a ipak nosi veliki dobitak. To je kolonizacija trgovačka, ali nipošto po uzoru nekadašnjih portugalskih i holandskih mirodijara, nego na osnovu nove svjetske trgovinske politike s pomoću nove tehničke kulture.

Već u glavnom upoznasmo i modernu njemačku naobrazbu, i njemačko zadrugarstvo, i njemačku trgovačku metodu i onaj u Njemačkoj danas obćeniti materijalistički duh, koji je najviše pomogao napredku njemačke socijalne demokracije. Sad nam treba još samo ovo iztaknuti: Riedkom pronicavošću zamietiše Niemci, da se danas zemlje i narodi ničim tako uspješno ne pokoravaju kao time, ako dobiješ u svoje ruke obćila i novčane zavode. U današnjem svijetu i životu obćila su žile kucavice, a novčani zavodi krvna tjelešca. Tko to oboje ima, njegove su kosti i mišice, njegov je dapače i mozag, a s vremenom i sama duša.

Kad to znamo, pogledajmo sada na sistem njemačke trgovinske politike: Temelj joj je dvostruk: vojnička sila obnovljenoga njemačkoga carstva i neobična plodnost milijuna njemačkih matera. Pruski militarizam daje sigurnost, a plodne obitelji dadoše četrnaest milijuna ruku, koje posizu za hranom. Njemačkoj treba

sve to više kruha, a ta potreba naglo raste, da se Niemac može uzdržati samo tako, da bude toliko spretan i okretan, toliko radin i uztrajan, te će prema ostalomu čovječanstvu biti onako strašan i jak, kako bijaše stari germanski lovac za svukoliku šumsku zvjerad. Zato se svaki Niemac mora praktično naobraziti, zato svaki mora biti u čvrstoj organizaciji, koja postostručuje čovječju snagu, a pogotovo svatko mora biti uvjeren, da je Bog zemlju stvorio, da na njoj Niemci gospodare, a svi drugi narodi služe.

Čujmo samo, što o tom piše već spomenuti Treitschke: „Kad njemačka zastava zaleprša u znak zaštite nad tim ogromnim carstvom (od Hamburga do Trsta i od Kraljevca do Rotterdama), tko će tada držati žezlo čitave zemaljske kruglje? Tko će nametnuti svoju volju narodima, koji oslabiše, ili koji propadaju? Zar nema Njemačka te misije, da osigura mir na svijetu? Rusija, taj gorostasni div na glinenim nogama, istom se stvara, a uz to će ju raztvoriti unutrašnje borbe i gospodarske neprilike. Englezka, jača na oko, nego u zbilji, za stalno će doživjeti, kako se njezine naseobine od nje odkidaju, pa će se iztrošiti u neplodnoj borbi. Francuzka, kao plien domaće nesloge i stranačke borbe, konačno će propasti. A što se tiče Italije, ta će imati dosta brige, da svojoj djeci osigura koru kruha . . . Budućnost dakle pripada Njemačkoj, kojoj će se pripojiti i Austrija, ako hoće da živi.“¹

Prema tomu „uzvišenomu cilju“ biraju se i sredstva. Među najobičnija spadaju patvorenje francuzke i englezke robe, što ga Englezi nazvaše trgovačkim gusarstvom. No još je uspješnijim sredstvom taj sistem, po kojem Niemac k svim narodima dolazi, da ih uči i da im služi, a oni i ne slute, da će skromni učitelj i pokorni sluga jednoga dana poviknuti: Šuti, budalo, ja sam gospodar! Ali krivo rekoh: Niemac u tudjini nikada ne viče, on dapače krije, da je Niemac, i tek u sgodnom času upropašćeni domorodci vide, da se ne mogu ni obući, ni najesti, ni s mjesta maknuti, a da ne služe Niemcu. I nije tako samo u njemačkom susjedstvu, u kojem smo već i mi Hrvati, nego je njemačka uslužnost zagospodovala čitavim granama narodne privrede u svim dielovima svijeta. Pogledajmo samo nekoje plodove njemačke svjetske trgovinske politike, pa ćemo se začuditi, kako to, da mi pritisak ove politike već dugi niz godina osjećamo, a ipak ga — ne vidimo.

¹ L' impérialisme allemand, str. 267.

Plodovi njemačke trgovinske politike.

Spomenusmo najprije, da su još pred tridesetak godina Američani, Englezi i Francuzi gledali na Niemce kao na poluvojnički i poluseljački narod s četom nespretnih učenjaka, historičara, filologa i filozofa, dakle kao na narod posvema nesposoban za veliku i svjetsku trgovinu. Uz to se u svijetu dobro znalo, da su njemačke luke u zatvorenom moru, gdje led i magla smeta plovitbi osam mjeseci, da su njemačke rijeke plitke i nepravilna toka, da u zemlji nema željeznica, da je tlo dosta mršavo, pa i neplodno, a narodni karakter više sentimentalniji nego praktičan, te naročito nije imao vještih, a kamo li smionih mornara. U to doba tri njemačke oklopnjače zaploviše na pučinu Sjevernoga mora, ali se jedna jedina neoštećena povratila u Wilhelmshafen. Napokon po svoj se Evropi veoma malo držalo do njemačke kramarije, za koju je vriedila, naročito u Velikoj Britaniji, krilata rieč: cheap and bad (loše i jeftino). I da si tada kazao kojemu veletržcu u Liverpoolu, ili Cardiffu, da će pred tom „njemačkom kramarijom“ prije konca XIX. stoljeća britanska trgovačka zastava po čitavom svijetu uzmicati, za stalno bi te bio proglasio ludjakom.

Ujedinjena Njemačka osjetivši svoju prevlast nad Francuzkom, oslanjajući se na prijateljstvo Rusije i na osebjuno siromaštvo Italije i habsburške monarkije, dade se odmah na posao, da uredi svoja obćila i svoju produkciju i da izadje ravno na sva glavna svjetska tržišta.

(Željeznička politika.) God. 1870. bijaše u Njemačkoj 20.000 km željeznice, a 1900. god. 50.511 km, dok golema Rusija u to doba ima 46.000 km željeznice, a napredna i bogata Francuzka 42.000 km. Nad tom gustom željezničkom mrežom jedna je jedina vrhovna uprava u Berlinu, uza sve to, što su pojedine države, primjerice Bavarska, vlastnice svojih željeznica. A ta berlinska uprava zamislila je i provela posebnu željezničku politiku (Eisenbahnpolitik), koja razmjerno veoma umanjuje cienne za velike daljine i koja westfalsko željezo, saske tkanine i nürnbergke strojeve šalje na jedan račun u New-York, u Rio de Janeiro, ili u Hong-kong. Glasoviti izum pojasnih ejenika ministra Barosa nikao je iz ove politike, koja je, spomenimo odmah, izkrivljena, i upravo iznakažena na hrvatskom tlu na toliku našu štetu, da nam je već zaprietila opasnost posvemašnje gospodarske propasti.

(Uredjuje riekâ i promet na riekama.) Za željeznice dodjoše rieke: Na samu Rajnu potrošilo se 360 mil., a na Labu 110 mil. Maraka. Našu Lonju, Bosut i Orljavu, pak Unu, Vrbas, Bosnu, Drinu i Neretvu smatrao bi Niemac velikim riekama. Po potocima, kakva je naša Odra (utječe u Kupu kraj Siska), plove u Njemačkoj parobrodi sve u dva reda. A kakvi parobrodi plove istom od Mannheima u Rotterdam i iz Draždjana u Hamburg! Havela i Spreva spojena je sa Labom i Odrom, Vespera s Rajnom, Baltijsko more sa Sjevernim. Troškom od 389 mil. Maraka ima se spojiti Laba i Rajna glasovitim sredozemnim kanalom (Mittellandkanal), uz koji bi se imao prokopati i vodeni put medju Berlinom i Štetinom, pak medju Odrom i Vislom. Osnova je za sada pala, ali će sigurno opet uzkrnuti uza svu opoziciju agraraca, koji se boje tudje poplave žitom, i uza svu bojazan slezkih industrijalaca, koji dršću, da ne izgube berlinskoga tržišta na korist tvorničara ruhrskih.

Što je Njemačkoj njezin vodeni put, vidi se već po tome, što je promet po vodi za dvadeset godina (od 1876.—1895.) od neciele tri milijarde (2.900 milijuna) kilometričkih tona porasao na 7½ milijarda, i to najjače na Labi (od 435 mil. na 1.952 km tona). God. 1898. bijaše već riečni promet 10½ milijarda tona. Dne 31. prosinca 1897. imala je Njemačka na svojim riekama 1.953 parobroda sa 1,350.000 tona, a 20.611 jedrenjača sa 3,270.000 tona. Mannheim ima promet 4,704.000 tona, a u Frankfurt na Majni dolaze još veliki brodovi. Na samoj Rajni od švicarske do holandske granice plovi 9.000 brodova i ladja sa 22.000 momčadi, koja se do sgode može upotrebiti i na moru.

(Željeznički i lučki promet.) Prema tomu riečnomu prometu možemo prosuditi, kakav je istom željeznički: God. 1876. bijaše 10·9 milijarda km.-tona, 1896. god. 26½ milijarda, a 1898. god. 32·6 milijarda km.-tona.

A kako istom rade njemačke luke: Norddeutscher Lloyd u Bremenu imadjaše 1900. god. 145 brodova s pol milijuna tona i 80 milijuna Maraka glavnice, pa nije čudo, što je Bremen god. 1899. prometnuo blizu 5 milijuna tona.

(Hamburg.) A istom Hamburg, kojemu su mušterije i Skandinavci i Rusi, i koji je pristaništem svoj sjevernoj Evropi za američko žito, konzerve i strojeve, za industriju sasku, slezku dapače i češku. Slavenski Prag najudaljenija je kopnena luka

ovomu trgovinskomu gorostasu, koji je god. 1895. samo na češkoj granici primio 3,180.000 tona, a još god. 1875. samo četvrtinu od toga (720.000 tona).

Da jasno vidimo, što je danas Hamburg, prisposobimo s njim glavne zapadno-evropske luke: God. 1899. prometno je Havre milijuna tona: 2·91, Marsilja 6·262, Liverpool 8·030, Hamburg 7·766, a London 9·437. I to je roba, koja je samo unišla u ove luke. Izašlo je iz njih od prilike isto toliko, primjerice iz Hamburga 7·779 milijuna tona. Dne 1. siečnja 1901. imao je Hamburg veću trgovinsku mornaricu od čitave Francuzke sa 893 broda kadrih nositi blizu jedan milijun tona. Istoga se dana gradilo na račun hamburških brodovlasnika 30 parobroda sa 190.000 tona.

Jedno jedino hamburško društvo Hamburg-Amerikanische Packetfahrgesellschaft ili skraćeno Hamburg-Amerika Linie imalo je 1900. god. 249 brodova sa 615.000 tona, te je iste godine prevezlo 166.000 putnika i 3,195.000 m³ robe. Ovo se društvo služi samo najnovijim i najbržim parobrodima, pa je ipak uza svu skupeću ugljena i god. 1900. podijelilo dividendu 10%, dok 1897. bijaše dividenda samo 6%.

U Hamburgu se stječe 118 svjetskih trgovinskih pruga, a od toga je 71 pruga njemačka. Nije dakle čudo, da je vrijednost samo pomorske robe (ne računajući željezničkoga i riečnoga prometa) god. 1900 iznašala preko četiri milijarde Maraka, polovica od prilike sveukupne pomorske njemačke trgovine.

Uvoze se najviše sirovine, pak živež. Sjedinjene Države i Velika Britanija uvoze godimice za više od 400 milijuna Maraka, Španjolska, Amerika za više od 300 milijuna, englezka Indija od prilike za polovicu manje. Za svu tu robu treba Hamburgu 17 kilometara utvrđene obale, 143 km željeznice, dok za brodove ima 14 basina s površinom 136 ha. Za sve ove radnje potrošila je luka 300 milijuna Maraka.

I tako je Hamburg sam po sebi pravi gordijski čvor modernoga prometa, čvor, koji se ne bi usudio rasjeći nijedan novi Aleksandar. No čim pogledamo na trgovačke poslove ostale Njemačke po stranom svijetu, vidimo, da je Niemac spleo takvu mrežu, u kojoj do potrebe može svoje mušterije onako po volji izsisati, kako im sada od nevolje služi.

Čitajući u kojem njemačkom djelu, da je Njemačka god. 1871. bila četvrta trgovinska vlast, a da je sada druga, prisposoblja-

jući naime sveukupnu izvanjsku trgovinu ovih četiriju država, i to Englezke sa 13.988, Njemačke sa 9.690, Sjedinjenih Država sa 7.855, i napokon Francuzke sa 6.574 milijuna Maraka (god. 1899.), ne možemo ni slutiti, što je sve u ovoj ogromnoj svoti od $9\frac{1}{2}$ milijarda Maraka ili oko 11 milijarda Kruna. I onda istom, kad pogledamo, odkuda te milijarde dolaze i kuda odlaze, opažamo, da je osim prirodnih uzroka njemačkoga razvoja ovdje velik i možda najveći utjecaj njemačke sustavnosti i uztrajnosti, kojoj se inače samo u znanosti sad divimo, a sad opet podsmievamo.

Njemačka trgovina s ostalim državama.

(Habsburška monarkija.) Ujedinjenoj Njemačkoj najviše je stalo do toga, da gospodarski k sebi nerazrješivo priveže habsburšku monarkiju, Švicarsku, Holandiju i Belgiju i tako oživotvori veliki „Zollverein“ od ušća Rajne do Željeznih vrata na Dunavu i od francuzkih Vogeza do Besarabije na području od 1,300.000 km² i s više od 110 milijuna stanovnika. Zato su ciene do njemačkih luka takove, te je i po Češku vrlo unosno, da joj lukom bude Hamburg, do kojega uz to vodi vodeni put iz srca kraljevine, umjesto Trsta, kojemu se dolazi preko tolikih Alpa. I tako je danas Njemačka prvo tržište habsburške monarkije, koja na uzvrat kupuje iz nje svu bolju i jeftiniju robu. God. 1900. uvezla je habsburška monarkija u Njemačku za 710 milijuna Mar. robe, a Njemačka je u nju uvezla za 510 milijuna Mar. Tako je od prilike bilo i predjašnjih godina. Od god. 1896.—1900. uvezlo se iz monarkije u Njemačku prosječno godimice samo ratarskih plodina i šumske robe za 444 mil. M., te i habsburška monarkija spada među velike njemačke „hraniteljice“, a njemačka je njoj najtočniji platac. Koje čudo onda, da je profesor bečkoga sveučilišta (Philippovich) dne 3. prosinca 1899. pisao u bečkoj Neue Freie Presse:

„Dva se puta otvaraju našoj industriji: prema iztoku, koji je siromašan, i prema zapadu, koji je bogat. Njemačka je prirodno tržište za naše produkte . . . Carinski savez s njom otvorio bi nam prozore na sjever. Mi doduše imademo prozore u Poljsku i u Ugarsku, ali ti gledaju na dvorište; jedino kroz prozore u Njemačku dopire svjetlo k nama: In's Licht führt das Fenster nach Deutschland.“

Tako se eto izpod carskoga „Hofburga“ otvoreno propovijeda takva gospodarska dioba ove monarkije, koja bi Slovence i Čehe

odvukla u njemačko more, nas Hrvate još jače razejpekala, Ugarsku, dakako, samo privremeno pošteđila, pa čak i istu Poljsku priznala, naravski, izvan Poznanjske i izvan Šlezke. U Berlinu već imaju gotovu osnovu o carinskoj komisiji (Zollkommission), koja bi izprvice sklapala trgovačke ugovore i izradjivala što sličnije ejenike, da jednoga liepcga dana carinsku zajednicu pretvori u političku.

(Holandija.) Holandiju smatraju Niemci velikom deltom najveće svoje rieke, pa zato u njoj najžilavije i najsustavnije rade. U Rotterdamu ima danas 30.000 Niemaca, a sva sila nizozemskih trgovačkih kuća ima samo holandsku firmu, ali njemačko osoblje i njemački kapital.

Isto već vriedi za Antwerpen, makar on nije više u porajanskoj dolini; no zato je po svom položaju i po svojoj povjesti ponajvažnija gospodarska i strategijska točka u Evropi. A to je dovoljno, da se Niemci za nj „zanimaju.“ Tu je danas njemačka trgovačka komora i brojna, vrlo dobro organizovana njemačka naseobina, kojoj su na čelu poslovni i politički agenti. Od 10.772 ladje, što god. 1899. udjoše u luku, bijahu 894 njemačke, a 125 francuzkih. Po svoj Belgiji rade njemački agenti, osobito medju Flamancima, koje razdražuju na francuzke Valonce. Osobito od god. 1900. raste njemački uvoz u Belgiju, dok belgijski uvoz u Njemačku pada, te se tu može govoriti o pravoj njemačkoj gospodarskoj invaziji, ili kako bi u Hamburgu kazali: „wirtschaftlicher Feldzug.“

Njemački uvoz u Holandiju narasao je od 240 mil. Maraka god. 1893. na 395 mil. Mar. god. 1901., a u Belgiju od 168 mil. Mar. god. 1896. na 207 mil. god. 1899., pak na 238 mil. god. 1900., dok je iste godine belgijski uvoz u Njemačku pao za punih 59 mil., t. j. od 246 mil. (god. 1899.) na 187 mil. Maraka.

(Švicarska.) I u Švicarskoj ugniezdiše se Niemci osobito za vrieme carinskoga njezinoga rata s Francuzkom, te je njemački uvoz od 243 mil. Mar. god. 1895. porasao na 360 mil. god. 1900., a to je tim važnije, što je i švicarski izvoz (satovi, stoka i sir) od 146 mil. Maraka god. 1896. porasao na 201 mil. god. 1900., te je „Züricher Zeitung“ jednostavno predložila, da se sklopi carinski savez medju vojničkom državom jednoga Hohenzollerna i slobodnim potomcima Vilima Tella. Članak je bio samo pokus, što će na to javno muienje, koje uza svu švicarsku praktičnost još nije voljno, da za zdjelu leće proda svoju slobodu, danas najpodpunija u Evropi.

(Rusija.) U Rusiju grnu Niemci osobito od Petra Velikoga, te često i danas odlučuju i u vanjskoj i u unutrašnjoj njezinoj politici.¹ Jake su njemačke naseobine čak u Besarabiji, na Krimu i na Volgi, no najjače poplaviše Niemci rusku Poljsku: u samoj varšavskoj guberniji imade ih do pol milijuna; u njihovim je rukama više od 13.000 posjeda, vrijednih do 420 milijuna rubalja (oko 1200 milijuna Kruna). Tu se nama Slavenima ljuto osvećuje uzajamna mržnja i zasliepljenost: U Ruskoj Poljskoj do nedavna ne mogaše kupiti zemljišta ni Poljak, ni Žid. Kupio ga dakle Niemac, koji danas ima tu sve bogatstvo, a Rusu je ostala samo politička vlast.

Čitajući o vanrednom napredku industrije i trgovine u Varšavi, Lodzu, Sosnovicama i Kališu, mi i ne slutimo, da je tu sva sila njemačkih podružnica, koje ovdje nastase radi visoke carine i kojima je ruski mužik otvorio krvavim žuljevima najprostranije i sve to bogatije tržište preko srednje i sjeverne Azije do Kitaja i Japana.

I u srcu Rusije, u samoj Moskvi, ima mnogo njemačkih tvorničara, koji dakako živo rade pod ruskom firmom.²

Još je sva sreća, da je Rusija prva njemačka hraniteljica, te joj je god 1900. prodala za 715 mil. Maraka svojih plodina i robe, najviše žita, dok je uvoz njemačkih rukotvorina od 440 mil. god. 1898. i 437 mil. god. 1899. pao na 354 mil. god. 1900. Rusija se divskom snagom i neobičnom sustavnošću i uztrajnošću otimlje tuđemu gospodarskomu skrbničtvu, kako se i pristoji državi, koja je sama za sebe cio jedan svijet, ali baš joj to Niemci ne mogu

¹ Vidi o tom поближе: Viktor Tissot: Russes et Allemands (Paris, 1882.; poglavlje: Les Allemands en Russie [Niemci u Rusiji]), str. 253.—285

² Sve podatke o njemačkom prodiranju na slavensku zemlju u obće, a u Rusiju napose, prikupio je s mravinjom revnošću, i to iz njemačkih vrela, i u Hrvatskoj dobro poznati ruski publicista dr. Vlad. Nik. Vergun, koji je u svibnju 1905. izdao svu tu prezanimivu gradju u spisu „Njemačko prodiranje na iztok u brojkama i u faktima“. Spis ima 64 str., a priložen mu je vanredno točno i savjestno izradjen „Zemljovid njemačkih posjeda i prohtjeva na slavenskoj zemlji i na bližnjem Iztoku“ (Карта нѣмецкихъ захватовъ и притязаній на славянској землѣ и на Ближнемъ Востоку). Sam je taj zemljovid strašna opomena svim Slavenima Stoji zajedno s knjigom 2 K. O Niemcima u Rusiji govori se na str. 29—44. Tu saznajemo, da Niemaca u Rusiji ne bijaše god. 1880. ni jedan milijun (983.659), a da ih je god. 1900. bilo već preko 2 milijuna. No najvažnije je znati ovo: Ti Niemci imadu u svojim rukama 5,427.874 desjatina zemlje, ili 76.923 četvorna kilometra!

oprostiti, te joj od svega srca žele takve reforme, koje bi ju politički raztrovale poput savremene Francuzke.

(Skandinavske države.) I u skandinavske zemlje njemački izvoz neprestance raste, naročito iz Hamburga, gdje Švedi i Norvežani kupuju šećer i mirodije, žestu i strojeve, vino i pivo, tkanine i odielo. Osim toga Niemci, kao tobože dobri Skandinavci, primaju norvežko, švedsko, pa i dansko državljanstvo, pomažu mnogo tomu, da je njemački uvoz u Švedsku od 78 mil. Maraka god. 1896. poskočio na 136 mil. god. 1899., a uvoz u Dansku za isto vrieme od 97 mil. na 125 mil. Maraka.

(Evropski jugoiztok.) Još je jače Njemačka k sebi pritegnula Rumunjsku i balkanske države, a Tursku si je gospodarski upravo već podložila.

Dunav je danas faktično njemačka rieka, a u Hamburgu i Berlinu ozbiljno računaju već s time, kako će njemačka industrija preko novih kanala od Dunava k Vltavi, a time i k Labi, pak od Dunava preko Morave ili Vaga k Odri poplaviti sav evropski jugoiztok i Malu Aziju.

Kako je poznato, primljena je u bečkom carevinskom vieću osnova o ovim prokopima, kojima se povese liše toliki naši ljudi, naročito u Češkoj, no koji bi nam za 250 mil. Kruna nametnuli ovaj čas takve gospodarske njemačke okove, u kojima bismo za stalno izgubili i narodnu i političku svoju osebnost. Habsburžka monarkija s današnjim svojim poreznim i upravnim sistemom, s da našnjim školstvom i s tolikim neriešenim narodnim i političkim pitanjima ne može pravo ni odahnuti, a kamo li da smogne snage, kako ne bi, da se spomenuti prokopi izvedu, postala tek čamac na velikom njemačkom trgovinskom brodu.¹

¹ Priznati češki stručnjak, narodni gospodar dr. Josip Gruber, završuje svoje djelo o vodenim putovima ovako: „Stalno je, da će prokop dunavsko-odranski i dunavsko-vltavsko-labski našu („austrijsku“) državnu polovicu još jače privezati k Njemačkoj sa sjevera, kako nas je lanjska (god. 1901.) druga željeznička pruga k Trstu jače sapela s Njemačkom na jugu. Hamburg će postati jošte više luka austrijska, a Trst luka njemačka; to je dakle opet korak bliže gospodarskomu stopljenju obadviju država, a ideja njemačko-austrijskoga carinskoga i trgovinskoga saveza time bi se ponovno ojačala... Ta zavisnost može s vremenom postati kobnom po naš izvoz... Plovitba po Labi i po Dunavu bila bi doduše prema ugovorima medju nama i Njemačkom bezplatna, ali Njemačka može, kad joj uztreba, ugovor prekinuti, a mi ćemo na njemačkim vodama naići na slične zapreke, s kakovima se naš izvoz bori

No i bez ovih prokopa Niemci se tako ngniezdise u Trstu, da je njihova kolonija najvažniji trgovački faktor, a u posljednje doba silno je ojačao njemački upliv u Srbiji i u Bugarskoj, naročito u Beogradu i u Sofiji. U Beogradu sav trgovački svet posluje s inozemstvom njemački; a u Sofiji na veliko svoje čudo vidjeh njemačko-bugarski trgovački list, dok me znanci i prijatelji uvjeravahu, da se nikako ne može osnovati i uzdržati slični časopis bugarsko-ruski ili bugarsko-češki. A ipak koliko su sa svakoga gledišta Prag i Odesa bliži Sofiji od Hamburga i Berlina! Da Rusi ne dadoše Bugarima ništa, nego sigurno zaklonište u Odesi; a Česi nikoga, osim najboljega pisca bugarske povjesti Konstantina Jirečka, kolike su i kakve su već samo ovo moralne veze!

*zeljodnik
ijestala
intencija* Grčka se bila mnogomu dobru ponadala od toga, što se je njezin ~~kralj Gjuro~~ oženio sa starijom sestrom Vilima II. Ali god. 1897. vidje na veliko svoje razočaranje, kako je Njemačka na strani turskoj, a kako zatim poraženu, osiromašenu narodu nameće evropsku financijalnu kontrolu. I uza sve to Grci vole kupovati njemačku robu, nego englezku i francuzku, jer je dva tri puta — jevtinija i jer se ne plaća unapried, nego za pol godine, pa i kasnije.

U Rumunjsku je njemački izvoz doduše pao od 91,095.000 fr. god 1898. na 55,664.000 fr. god. 1900., ali je zato uveden brzi vlak medju Berlinom i Bukureštom, a „Deutsche Levantlinie“ izkreava u lukama Kistendže i Braila-Galac sve to više ruhrskoga ugljena za rumunjske tvornice, od kojih je polovica u njemačkim rukama. Uz to je tvrdkama iz Kolina (Kölna) i Stuttgarta povjerenjena električka razsvjeta u više gradova i ne govoreći o tone, da se iz Njemačke naručuju parostroji, odijela, parfumerije i glasbala, najviše nastojanjem tamošnjih Židova, kojima je u rukama sva trgovina, te uspješno nastoje, da što više ojačaju njemački upliv. Kralj Karlo takodjer je Hohenzollern, te se u berlinskoj „Wilhelmsstrasse sigurno nadaju, da će na jedan mig ovaj latinski otočić zatvoriti put k slavenskomu moru, kojemu se valovi pjene prema Carigradu.“¹

na državnim željeznicama pruskim. A nije riješeno ni to pitanje, ... ne će li vodeni put više pomoći (tuđjemu) dovozu, nego našem izvozu.“ (Dr. Josef Gruber: O vodních cestách, se zvláštním zřetelem k průplavním a kanalizačním projektům rakouským. Nákladem obchod. spolku „Merkur“, v komisi Fr. Řivnače v Praze, cena 2 K. Cit. mjesto na str. 107.)

¹ L'impérialisme allemand, str. 225.

(Turska i Mala Azija. — Gorostasne osnove.) Knez Bismarck u svoje vrijeme nije ni čitao vesti s iztoka, a poznata je i njegova krilata rieč, da za čitavo iztočno pitanje ne bi dao kosti niti jednoga pomorskoga grenadiru. Ipak odmah poslie herecogovačkoga ustanka god. 1875. (početkom god. 1876.) ima Njemačka u Carigradu svoga pravoga diplomatskoga zastupnika (do tada bijaše Pruska kojekako zastupana), a god. 1878., na zloglasnom berlinskom kongresu, zakrči ujedinjena Njemačka pravoslavnomu caru ulaz u hram sv. Sofije. Sad se i Bismarck sjetio, što je davno prije toga pisao njemački narodni gospodar List: U neprilikama, koje su zadesile Tursku, ne bi bilo nemoguće, da njemačke države zajedno s Austrijom osnuju društva za kolonizaciju Turske.¹ No prije se ipak počelo s vojničkim uplivom: Barun Goltz preuzeo je reformu turske vojske, a već god. 1887. naručuje sultan od Kruppove tvornice za 30 milijuna Mauserovih pušaka i municije, a god. 1893. njemački uvoz u Tursku od 6 milijuna god. 1880. poraste na 40 milijuna Maraka. Kakvo čudo, da je strašan pokolj armenskih kršćana (1896.) pobožnu Njemačku tako dirnuo, da je Vilim II. Abdul Hamidu iza toga u povjesti najvećega i najokrutnijega krvoprolića (ta poginulo je u groznim mukama oko pol milijuna ljudi) poslao svoju sliku i malo ga zatim i posjetio u Stambulu, da se od tuda podje pokloniti svetomu grobu. Abdul Hamid postao je tako odan njemačkomu caru, da je u kolovozu god. 1900. za njemačku bagdadsku željeznicu osim jamstva za stanoviti dohodak po kilometru dozvolio, da društvo svojom stražom željezničku prugu čuva protiv napadaja nesklonoga pučanstva. Konačna sultanova irada o toj stvari izašla je u siečnju god. 1902., a u Hamburgu već si taru ruke, kako će se njemački čelični klin utisnuti medju Engleze i Ruse sve do Perzijskoga zaljeva, kamo će njemački agent s ušća Labe brzim vlakom dospjeti za nepunih šest dana.

Još god. 1886. napisao je neki Niemač (dr. Sprenger) djelce pod naslovom: „Babilonija, najbogatija zemlja u prošlosti i najplodnije područje za kolonizaciju u sadašnjosti“. Prema tomu djelcu nikoše dvie gorostasne osnove: da se preko habsburške monarkije i preko razejpkane Jugoslavije s Njemačkom spoji Mezopotamija kao njezina žitnica, a Turska da stupi u austro-njemačko-talijanski savez s pol milijuna njemačkim duhom izvježbane i njemačkim radom naoružane svoje vojske.

¹ Netom spom. djelo, str. 225.

Danas poslie dvadeset godina ova je osnova dobrim dielom postala činom, te se nad njemačkim prodiranjem na Iztok (Draug nach Osten) već desetak godina težko zabrinuju u Parizu, u Petrogradu i u Londonu; ali su zato mnogo mirniji naši ljudi u Pragu i Krakovu, naši prijatelji i saveznici u Beču i Pešti, a i mi sami, u Ljubljani i u Zagrebu, u Beogradu i u Sofiji...

(Njemačka trgovina u romanskim zemljama i u Englezkoj.) Njemačka trgovinska politika nije se udomaćila samo u državi „stoljetnoga bolestnika“, nego se silno uvriježila u mladoj ujedinjenoj Italiji, u daleko jačoj, makar politički i ujedinjenoj, Francuzkoj, dapače i u ponosnoj i bogatoj Englezkoj, pa i u Španjolskoj, makar je na strani.

U Italiji su Niemci ravnatelj i tvornicama i poslovdje u radionicama. Njihovi inžiniri prokopaše Simplon. U Genui zavlađaše posvema trgovinom žita, vina, petroleja i kemijskih gnojiva. Da izbjegn u visokoj carini, što ih je Italija uvela od godine 1878.—87., osnovaše golcme tvornice u Lombardiji i Piemontu. Električni tramvaji u Genui, Florenciji, Aleksandriji, Perugiji, Napulju, Palermu i t. d. u njemačkim su rukama, isto tako i električka razsvjeta po mnogim gradovima. „Norddeutscher Lloyd“ pristaje u Genui i Napulju i prevozi ljude i robu bilo u Ameriku, bilo u Kitaj, Japan i Australiju. „Hamburg-Amerika“ i „Kosmos“ plove iz Napulja u New-York i iz Genue u Tihi ocean. Sve velike poslove pomažu novčano njemačke banke Schmidt, Kolb, Wast & Schuhmacher, Manzi, Wedeking i t. d. Od nekoliko godina podigoše Niemci po Lombardiji i Mletačkoj tvornice šećera i u plodnoj dolini Pada pokupovaše svu silu polja i vinogradâ. A Talijani u stotinama tisuća, gladni, poderani i očajni bježe preko oceana baš poput svojih iztočnih susjeda, koji se u najnovije doba kao za okladu miču Niemcu s puta, osobito u slavenskoj Hrvatskoj...¹

U Parizu su Niemci već duže vremena veoma jaki u finanjnom svijetu. No sjekira im je pala u med istom poslie izložbe god. 1900., na koju su dobili poziv samo zbog nepojmljive francuzke lakoumnosti i naravski objeručke ga prihvatili, da danas i Francuzi uzmognu kupovati svoje željezničke parostroje u Njemačkoj i da njemačka brodogradnja zasliepi oči svoj Evropi. Sad

¹ Vidi poblize duboku studiju i u nas poznatoga pisca Charlesa Loiseaua: „La Renaissance économique de l'Italie“ (Gospodarski preporod Italije) u „Revue de Paris“ od 15. siečnja i 1. veljače 1901.

je i Wagner ušao u francuzku operu, a spremaju se i njemački burši u posjet svojim parižkim drugovima. Njemački uvoz u tom očajukanju porasao je od 216 mil. Maraka god. 1899. na 275 mil. Maraka god. 1900., dok se prije nikako ne mogaše ganuti s mjesta, jer je iznašao 1895. god. 202 mil., 1896. god. 201 mil., 1897. god. 209 mil., a 1898. god. 205 mil. Maraka. Francuzki uvoz u Njemačku porasao je naprotiv tek za 4 milijuna: od 298 mil. god. 1899. na 302 mil. god. 1900. Osobito treba naglasiti, da se Niemci u Francuzkoj kriju, te se naročito u Parizu izdaju sad za Belgijance, sad za Švicarce, sad dapače za nesretne Alzačane. A Francuz vjeruje, ta on je „dobar“ kao i Slaven.

I u samu Englezku njemački uvoz neprestance raste, i to dosta naglo:

Od 715 mil. god. 1896. digao se na 912 mil. god. 1900. Raste doduše i englezki uvoz u Njemačku, ali ipak slabije: Od 647 mil. Maraka god. 1896. porasao je na 840 mil. Mar., te znatno zaostaje.

Englezka se tješi time, što Njemačka iz njezinih kolonija uvozi za više od 400 mil. Mar., dok izvozi u njih istom od prilike za 130 mil. Mar. No tu se ne računa uvoz u kolonije iz Antwerpena i Rotterdama, a ove luke treba s ovoga gledišta smatrati njemačkim lukama, kako to englezka statistika već i čini, mećući u njemačku rubriku takodjer robu iz Belgije i Holandije.

Španjolsko-američki rat u kojem se nekadašnje carstvo dvaju svietova suzilo na evropske svoje granice, dao je Njemačkoj liepu priliku, da pokaže i — unovči svoje simpatije u izmorenoj i osiromašenoj Španjolskoj. Španjolci su tašti ljudi, a Španjolke još taštije žene: sjajna a jeftina njemačka roba lako ih dakle zamamljuje. Uz to Niemac u Kastiliji i Andaluziji govori i piše mjestnim narječjem, a do potrebe daje berlinskim haljinama parižku etiketu. I tako je njemački uvoz u Španjolsku od 44 mil. peseta u god. 1896. narasao god. 1899. na 64 mil. peseta, ili od prilike na 60 mil. K. No Francuzka sa svojim uvozom od 157 mil. fr., a Englezka sa 247 mil. fr. (g. 1899.) još su ipak veoma jake suparnice, to jače, što Španjolac kud i kamo manje vjeruje Niemcu, nego Francuz i Talijan.

(Južna Amerika i Afrika. — Azijski iztok.) Kad je njemačka trgovinska politika našla puta i načina, da se po svoj Evropi sad više, sad manje nametne, onda si možemo pomisliti,

kako je neodoljiva njezina snaga u latinskoj Americi, u polugermanskoj južnoj Africi i na dalekom azijskom iztoku, gdje ukočeni kitajski gorostas daje toliko gode za hladnokrvne operacije.

U Mexiku Niemci prvi upознаše američki Kitaj, to jest veliku zemlju, u kojoj ima svakoga podneblja, svakoga ploda, a već i svakovrstne privrede, i u kojoj se trgovina u dvadeset godina (od 1878.—1898.) početverostručila, jer je izvoz god. 1877. do 1878. vriedio 29.285.659 dol., a 1897.—1898. god. 128,972.749 dol.¹ Zato Niemci pohriše ovamo i razidjoše se po svoj zemlji pješice, na mulama i konjima. God. 1899. (u srpnju) podpisala je narodna mexička banka konverziju četiriju svojih izvanjskih zajmova s Bleichroederom (u Berlinu), pak s Njemačkom i Drazdjanskom bankom. (Deutsche Bank, Dresdener Bank). Admiral Tirpitz, ministar mornarice, procienio je malo za tim god. 1900. njemačke interese u Mexiku na 200 milijuna Maraka.

Na američkoj prevlaci, koja će doskora biti prokopana, izkrcala je nedavno „Hamburg-Amerika“ s pomoću „Kosmosa“ 4.000 Niemaca, a po najnovijem računu imadu tu Niemci za 250 mil. Maraka posjeda, a isto toliko i u zaledju panamske priedbe, na Antilima, osobito na Haitiu.

Još većom snagom spustiše se Niemci na južnu Ameriku: U Boliviji držahu god. 1898. petinu uvoza, a god. 1900. već pet osmina, prepuštajući na vrijeme Velikoj Britaniji dvie osmine, a Francuzkoj jednu osminu. U republici Chile zaposleno je 300 mil. Maraka njemačkoga kapitala, a Niemac general Koerner s čitavom družinom vježba chilsku vojsku po pruskom uzoru. U Argentini izčezavaju Niemci svojim brojem (dvie do tri tisuće) prema 30.000 Francuza i 100.000 Talijana, ali je zato njihov uvoz veći i od uvoza Sjedinjenih Država, a sve to jače potiskuje i britansku trgovinu, koja je od 57·8 mil. dolara god. 1890. pala na 38 mil. dol. god. 1900., dok je njemački uvoz za to isto vrijeme od 12·3 mil. dol. narasao na 167 mil. dol. Sjedinjene Države uvoze u Argentinu znatno manje: za 11 mil. dol. god. 1900. „Deutsche Ueberseeische Bank“ ima svoje sielo u Buenos-Aires, Niemci su na čelu svim električnim centralama, koje dakako rade s njemačkim materijalom. Iz Njemačke dolazi vino i pivo, kemijski produkti, tkanine i odielo, papir, željezo i staklo. Argentinci više

¹ Vidi R. de Zayas Enriquez: „Les États-Unis Méxicains (Sjedinjene Države meksičke. Mexiko 1899., str. 233.), str. 160.

ne uče u Parizu, već u Njemačkoj, a u srednjim argentinskim školama mjesto obveznoga francuzkoga jezika uveden je njemački i talijanski.

No pravu svoju obećanu zemlju nadjoše Niemei u Braziliji, kamo ih već odavna pozivaše veliki njihov narodni ekonomista Schmoller ovim riečima:

„Mi moramo željeti, da se pošto po to u Braziliji stvori država s dvadeset do trideset milijuna Niemaca, bila ona nezavisna, ili u najtjesnijim vezama s carstvom.“¹

Danas s južnom Amerikom radi šest velikih njemačkih parobrodarskih društava (Hamburg - Amerika, Norddeutscher Lloyd, Hamburg-Südamerika, Kosmos, Freitas, Hansa), a tri jaka kolonizatorna društva (Hanseatische Kolonisations-gesellschaft, Südamerikanische Kolonisationsgesellschaft i Deutsche Siedlungsgesellschaft) živo nastoje, da u južnim brazilskim pokrajinama, naročito u Rio Grande i Santa Catarina, njemački živalj što skorije posvema prevlada. I u istinu ima u Braziliji oko 300.000 Niemaca, a od toga 200.000 u južnim pokrajinama, i to po službenom brazilskom popisu, u kojem vlada rado smanjuje broj tudjinaca, naročito Niemaca, kojih je u nekim krajevima već 90%, te se brazilski činovnici često ne mogu ni ganuti bez tumača.

Brazilski izborni red od god. 1880. daje pasivno pravo izbora i nekatolicima; od god. 1887. tri Niemca protestanta sjede u saboru države Rio Grande.

Niemei su većinom ratari, gotovo sve sami protestanti, s jakim erkvenom i školskom organizacijom. U Porto-Alegre imadu svoju realku, a u San Leopoldo učiteljsku školu. Po svim su kućama slike Vilima I. i Bismarcka.

Državnoj republikanskoj banci na čelu je bivši ravnatelj njemačke banke u Rio de Janeiro, koja ima svoje podružnice u Santo Paolo i u Santosu. Niemei uložise u brazilске željeznice 62 mil. Maraka, a u svim javnim radnjama sasvim potisnuše Engleze i Belgijance. Tek im se sjeverni Američanin opire žilavo i biesno.

I u južnoj Africi imala bi Njemačka svoju Braziliju oslanjajući se na Bure, koje smatra na pō Niemcima, da svih nada i osnova nije osujetio englezko-burski rat, te je njemački uvoz u Transvaal od 2½ mil. sterl. god. 1899. pao na manje od pol mili-

¹ „L'impérialisme allemand“, str. 260.

juna, a dovoz iz Hamburga od pol milijuna funti sterlinga na 10.000. Od čitave izvanjske trgovine u južnoj Africi otpada na Veliku Britaniju (god. 1900.) 14,778.000 sterl., a na njemačku samo 715.000 sterl. Tu se dakle Niemci moradoše odreći nade, da će im njihovih 29 milijuna sterl., što su ih uložili u transvaalske rudnike, i četiri milijuna, što ih dadoše u trgovinu, donieti za kamate svu južnu Afriku.

Ali se zato Niemci obilno odštetiše u Siamu, a još više u Kitaju. Siamsku vojsku vježbaju njemački častnici, njemački inžiniri grade utvrde na Menamu, a Siamke po haremima u Banghoku nose njemačke tkanine.

Od 1. studenoga 1897., kad u Jank-Čeu poginuše dva njemačka misionara, počinje njemačka provala u Kitaj. i to u Kiau-Čeu i u pokrajinu Šant-Tung, kako je na to svoje zemljake upozorio geograf Richthofen još god. 1882.

U velikim primorskim kitajskim gradovima bijaše 1899. god. 105 velikih njemačkih trgovačkih kuća, te je Njemačka iste godine uvezla u Kitaj svojih obrtnina za 50 milijuna Maraka, a dovezla iz nje njezinih prirodina (čaja, riže, sirove svile, trave za madrace) u vrijednosti od 29 mil. Mar. U Šanghaju izlazi „Ost-Asiatischer Lloyd“, a tamošnja Ostasiatische Bank sudjelovala je revno i kod kitajskoga zajma (400 mil. fr.) god. 1898.

Čak do carstva mikadova dopire njemački trgovački sistem: God. 1900. bijaše u Japanu 55 njemačkih trgovačkih kuća, a njemački veletržci u Jokohami imadu već svoju trgovačku komoru i svoj njemački list. God. 1898. uvezla je Njemačka u Japan svojih obrtnina za 25 milijuna, a da je današnja japanska vojska djelo pruskoga militarizma, to je dovoljno poznato iz rusko-japanskoga rata.

(Sjedinjene države sjev.-američke.) Nego sav ovaj uspjeh njemačke trgovinske politike na sve četiri strane Evrope, u srednjoj i južnoj Americi i u jugoistočnoj Aziji nije možda tako značajan kao taj fakat, da njemački dovoz u Sjedinjene Države raste uzprkos njihovoj strogoj zaštitnoj carinskoj politici, i da raste i u Australiji, potiskujući trgovinu iz same Velike Britanije. Kao svuda po svijetu, tako i ovdje pomažu Njemačkoj njezini suplenici, kojih u Berlinu računaju za samu Američku Uniju preko deset milijuna, a kojih će svakako biti oko šest milijuna, jer ih se samo od god. 1887.—1893. izselilo 600.000 u Washingtonovu republiku. U Wisconsinu i Minnesoti ima kotara s 25%—30% Niemaca. U

Cincinnati, Filadelfiji, Buffalu, Pittsburgu, Detroitu i Albanyu 30% do 40%, u Chicagu 41%, u Milwaukee ima ih 50%. U New-Yorku ih živi 305.000, a u Newarku sačinjavaju petinu pučanstva.

Niemci su tu mešetari, trgovci, gostioničari, agenti i bankiri, a svi skupa vjerne mušterije svoje stare domovine. Niemci nemaju gesla „svoj k svomu“, oni ga ne mogu kratko ni izreći, ali imaju gotov čin: Američki Niemac reže nožem iz Solingena, a djeca mu se igraju samo s njemačkim lutkama. Tako rade i oni Niemci, koji su u Americi sveučilištni profesori. Time si moramo tumačiti, da je njemački dovoz u Sjedinjene Države vazda preko 350 mil., a god. 1900. bijaše 539 mil. Maraka. Istina, Sjedinjene Države uvažaju u Njemačku kud i kamo više: god. 1900. već za 1.020 mil. Mar., ali Niemac toga ne žali: Tu je u prvom redu žito i meso, koje daje nove snage, da dalje radiš i čitav svijet svojim radom osvajaš.

(Australija.) I na australskom kopnu ima oko 200.000 njemačkih izseljenika, a njemački je dovoz od pol milij. sterlinga god. 1884. narasao za 14 godina blizu na dva milij. (1,854.900) sterl., dok je Velika Britanija u to vrijeme izgubila 31 mil. sterl.

Zaključak.

Čitava je dakle zemaljska kruglja golemo tržište modernoj Njemačkoj, koja se sva pretvorila u veliku vojarnu, u veliku tvornicu i u svjetski bazar u isti mah. I kad bi čovjek ostao samo kod statistike robe i novaca, brzo bi povjerovao, da će u istinu i samosvjestni Anglosas i ponosni Roman, a pogotovo skromni Slaven biti u tom njemačkom čudovištu ili prosti vojnik, ili jednostavni radnik, ili zadnji služnik. No ima u Njemačkoj još i štošta drugo osim laboratorijâ i tehnikâ, visokih peći i dubokih prokopa, prostranih luka i pobjedonosne vojske: Njemačka je sama u sebi tolika i takva opreka, da je njezina današnja snaga s višega gledišta svjetske povjesti kratkotrajna pojava, ako se i ne smije reći, da će tako naglo potamnjeti, kako je nenadano zasjala poput meteora.

6. Njemački karakter i opreke u njemačkim težnjama.

Mješavina realizma i idealizma u njemačkom karakteru.

„Pod utjecajem posebne čudi i plemena, pak dosta hladnoga i često maglovitoga podneblja razvio se u Njemačkoj takav značaj, kojemu svakako treba točno odrediti glavne elemente... Prosudju-

jući naravske sklonosti, njemačka se osjetljivost dieli u dva protivna pravca stvarajući zanimivu mješavinu realizma i idealizma... Luther voli pjesmu, pivo i ženu; no u isto vrijeme ima vruću vjeru i živi u stravi pred vragom i pred paklom; to je čovjek rada, neustrašivi „borac“¹... Niemac se rado mienja: Poslie časova ponešto surovoga veselja spopada ga sjeta, a često i pesimizam. Nije mu obično prirodjeno mišljenje, da je čovjek po svoj naravi dobar, pa je s toga nepovjerljiv, sudi i tuži drugoga i sebe, gledajući u čovjeku zlo, tražeći u njem sotonu. U vjeri sav je prodahnut idejom iztočnoga grieha i mišlju, da se nismo nikako kadri spasiti.

Negativnost u njemačkom karakteru: mržnja.

Unutrašnja njemačka gorljivost ne razvija se nikada bez negativne strane, t. j. bez mržnje proti neprijateljima dobre stvari, izabranoga naroda, uzvišene domovine. Niemac strahovito mrzi Poljaka i Rusa; Žid mu je do skrajnosti odvratan, što mu svakom sgodom daje silno osjećati... Što se tiče Francuza, taj mu je „krvni dušmanin“, toga mrzi još jače. Čini se, da je (porajnski) palatinat (Falačka) još uvijek u plamenu i da u Versaillu vlada Luj XIV.: Tako su ona vremena živo pred očima biesnomu njemačkomu patriotizmu.

Ovo je najgora strana njemačke duše. Pošto su se Nemci medju sobom zamrzili, priučiše se, da izvanjske neprijatelje nenavide tako strašno, kako to ne vidimo nigdje na svijetu... Heine govoraše: „Nemci su osvetljiviji od romanskih naroda. To je zato, jer su idealniji i u samoj mržnji. Mi kod svojih neprijatelja mrzimo to, što je najglavnije i najintimnije: njihovu misao.“

Treitschke je opet kazao: „Za nas misle, da smo flegmatični, no mi smo narod, koji znade najjače mrziti“. Bamberger, protivnik Bismarekov, potvrdio je ovu rieč, veleći: „Evo raste pokoljenje, kojemu se patriotizam ukazuje samo pod znakom mržnje“... Bismarek je, veli se, razdielio sviet (na dosta primitivan način) na prijatelje i neprijatelje njemačkoga carstva...

Njemački se karakter još razvija.

Nietzsche u njemačkoj misaonoj dubljini, kojoj se ruga, rado nalazi veliku gomilu neizradjenih elemenata. Po njegovome mi-

¹ U francuzkom je originalu ovdje igra riečima, jer se Luther izgovara gotovo kao lutteur, što znači „borac“.

šljenju... Niemac nema samo dvie duše, nego više njih... ,Kako su si tu blizu plemenština i prostačtvo! Kako je ta duša bogata i nesredjena! Niemac vuče svoju dušu, vuče u obće kao kakvo breme sve ono, što se s njime događja. Slabo shvaća događjaje svoga života, te ih nikad pravo ne razumije... U njemačkoj duši ima hodnika i galerija, ali je u njoj i mnogo špilja i izdubina... Niemcu se sve čini dubokim, što je neizvjestno i maglovito, što istom nastaje, ili još raste. Niemca još nema, on postaje, on se razvija. Za to je razvoj pravi njemački rad, u kojem je postigao savršenstvo na velikom području filozofskih misli'.¹

Ako u jedno skupimo dojam mnogih njemačkih mislilaca, mogli bismo Niemca ovako karakterizovati: To je čovjek odvažan i sabran, koji unutrašnje svoje duševne opreke izgledjuje humorom i radom... Mefistofele je personifikacija humora, Faust personifikacija misli, koja u radu lieči rane, što si ih je sama zadala.

Niemac s društvenoga gledišta — feudalac.

S društvenoga gledišta možemo za Niemca u historijskom jeziku kazati, da je ostao po svome mišljenju feudalac usred modernoga društva. Što više, on je sačuvao mističko i praznovjerno poštivanje surove sile. Ako je jači, proglašuje svoju snagu pravom; ako je slabiji, on se pokorava... Nietzsche u Niemaca svuda vidi volju za vlašću, „den Willen zur Macht“, a to znači, da Niemac znade zapoviedati, ako može, a kad ne može zapoviedati, da znade slušati. I stoga je Nietzsche, koji se smatra skroz i skroz modernim čovjekom, pravi pravcati feudalac.

Njemački karakter s gledišta estetskoga i moralnoga.

Niemci sami priznaju, da ima istine u dva glavna prigovora drugih naroda protiv njih: S gledišta estetskoga i moralnoga Niemcu nedostaje forme i ljubežljivosti, često je lukav pod krinkom iskrenosti, rado se svadja i osvećuje, surovo se ponaša, jednom riečju: donekle je divljak; s gledišta političkoga previše se pokorava, premalo do sebe drži, servilan je... Napokon treba iztaknuti i znamenovanje njegovoga imena: ne zove se uzalud *das tiusche*

¹ Vidi: Nietzsche (franc. prievod): Par delà le bien et le mal („Peuples et Patrie“, ch. XIII. § 244.). Taine je Nietzscheu za ovo poglavlje napisao, da je vrlo sugestivno. (Opazka A. Fouilléa.)

Volk (das täusche Volk), narod varalački. Zato je Bismarek kazao: „Mi Prusi nemamo talenta, da nas itko uzljubi“ . . .

Mnogi će Niemac mjesto „leicht“ (lagan) reći „unschwer“ („netežak“), jer Niemci vole spajati oprečne pojmove. Odtuda u njihovu slogu očita težnja za spletenošću. Niemci rado kupe oblake, dok ih Francuz pod svaku cenu nastoji raztjerati . . . Kant si je stvorio svoj jezik, Hegel opet svoj . . . Prednost je njemačkoga jezika u tome, što se lako podaje svim stvarima i svim idejama do najmanjih potankosti, no pogibao je u tom, što smetenjacima dopušta, . . . da si umišljaju, kako vide u dubinu, jer jasno ništa ne vide . . . Njemački jezik ostao je u rukama svojih pisaca previše osobnim orudjem: Do danas još nema u njem sveobćega i društvenoga duha francuzkoga jezika.

Niemci su vazda protestovali proti asketskoj nauci stare (kataličke) Crkve. Germanski misticizam očito nastojaše, da protiv asketskomu i centralističkomu shvaćanju rimskoga katolicizma pripravi put slobodi u vjerovanju, individualizmu u moralu. Ali misticizam je i slab, ako znade biti jak. Jakost je njegova u tome, što čovjeka vodi u dubine njegove duše, da neodvisno od izvanjskoga svieta traži dodir s božanstvom . . . Slabost je misticizma u tome, što si umišlja, da pojedinac može ravno občiti s Bogom, te vrlo često svoje vjerovanje i svoje osjećaje smatra nečim božanskim . . . Čovjek postaje neodvisan od svakoga izvanjskoga odnošaja, od svakoga pravila, od svakoga zakona . . . Koliko ljudi, toliko vjera, obreda i svetišta . . . U drugu ruku čim je takav čovjek uvjeren, da je našao dobro i istinu, da dapače Boga u sebi nosi, počne toliko držati do svoje vjere, da tuđe vjere nije kadar shvatiti; postavši nesnošljiv u svojoj misli, postane nesnošljiv i u svojim činima. Ta tko je bio nesnošljiviji od osnivača tolerancije, od Luthera i Kalvina! . . .

Niemci o pravu, sili i povjesti. (Thering. Treitschke.)

Dok je pravo za Francuza uzajamni odnošaj medju pojedinim slobodama, te se slobodom neprestance može popravljati, za Niemca pravo nastaje i raste poput velikoga duba, koji starim k renjem crpe snagu, da uzmogne potjerati novo granje i lišće. Hoćemo li da vjerujemo Savignyu,¹ pravo nije rezultat pozi-

¹ Glasoviti njemački pravnik francuzkoga porietla (1779.–1861.)

tivnih zakona. Kao što jezik, običaj i uredbe, s kojima je pravo nerazrješivo vezano, tako je i pravo samo neka sila i neko djelovanje narodno . . . Država je predstavница prava, i zato je ona „najsavršeniji izražaj one više sile, koja se zove život narodni.“ Na tim se načelima osniva historijska vjera . . ., a Hegelu bijaše sudjeno, da u jednu cjelinu spoji sav historijski realizam i metafizički idealizam. Hoćemo li da vjerujemo Hegelu, ne postizava država svoje idealnosti ničim tako, kao realizmom rata . . . U ratu je život i imetak građana otvoreno podvržen obstanku zajednice, a to je država. I budući da država predstavlja silu, može se i mora njom služiti, da se uzdrži i poveća. Hegel nipošto ne dopušta poput filozofa francuzke škole, da imade ratova za civilizaciju, za napredak, za pravednost, za čovječanstvo; Hegel dopušta samo ratove zbog državne koristi, kad je naime država „ugrožena ili povriedjena.“ Što se tiče međunarodnih ugovora, „koji imadu vječno trajati“, Hegel ih izvrgava ruglu! Ti su ugovori samo privremeni, budući da ih zbog svoje koristi može svaki čas prekinuti ona ista država, koja ih je u svom interesu potpisala. U svakom razdoblju povjesti, nastavlja dalje Hegel, vidimo jedan narod, koji predstavlja neku fazu u razvoju Ideje; prema tomu narodu, ako je pobjedonosan, svi su drugi narodi bezpravni. Tako u svoje vrijeme gospodovaše Iztok, pak Grčka, a onda Rim. Danas je došao red na germansko pleme . . . Ova filozofija živi sad jače, sad slabije u svakoj njemačkoj misli. God. 1876. Ihering, slavjeći rodovno Vilima II., kazao je u svom govoru o sili i pravu . . . i ovo: „Svako pravo, koliko postoji, i koliko vriedi, čedo je povjesti (ein Kind der Geschichte). I nama se valja s čuvstvom obožavanja pokloniti pred pobjedonosnom silom, kao pred tajinstvenim produktom moralne snage i moralnih zakona, koji vladaju i nad najdivljim ratnim pobjedama . . . Pobjednička sila jedina stvara i odredjuje pravo. I samo onda može nestati rata i nastati mir, kad priznamo ovo načelo. I tako se naše pravno čuvstvo izmiruje s tvrdim zakonom povjesti.“¹

Treitschke opet sa svoje strane umuje ovako: „Radikalne teorije uče, da država postaje slobodnom voljom suverenoga naroda. Povjest naprotiv dokazuje, da države najčešće nastaju proti volji većine naroda s pomoću sile i pokornosti.“

¹ Vidi Ihering: Macht und Recht (Sila i pravo), Bonn, 1876.

Od Hegela je obožavanje uspjeha i jakosti ostalo u Njemačkoj kao glavno pravilo svemu mišljenju i djelovanju... Spomenuti Ihering kliče:

„Proklinjemo „spasitelje i osloboditelje“, ali njih opravdava uspjeh njihove odvažnosti... Oni se od suda pravice pozivlju na sud Povjesti, koja je najviša instancija, priznata od svih naroda i proti kojoj nema apelacije.“¹

I tako je pravo savjesti podredjeno povjesti, tomu novomu germanskomu božanstvu. Ali čijoj i kakvoj povjesti? Tko ju je sabrao i, što je glavno, tko si može utvarati, da ju je dovršio? Koji je narod dobio posljednju osudu od sudišta, koje ne samo da nije bez apelacije, nego proti kojemu se naprotiv neprestance apeluje bez kraja i konca?

Kad je god. 1870. Njemačka bila blizu, da se izpune njezini osnovi, pjesnik Geibel, sav opojen pobjedama, poče kliknati: „Zdravo, sveta kišo vatre i gnjevnne oluje, koja je zahujila poslie tako duge tjeskobe. Mi se liečimo u plamenu, a moje srdce pozdravlja buru radostnim kucanjem. Napried, orlovi, jakih krila. Njemačka već slobodno diše i slaže svoje harfe, da slavi pobjedu.“²

Zaključak.

Harfa i mač, vatra, batići za bubanj i orao, sila i Ideja, učenost i mitologija, Bog i Kaiser, pietizam i kapralizam, znanost i brutalnost, — sve se to još i danas komeša u polufeudalnim, a polumodernim njemačkim glavama.“

Tako u glavnom karakterizuje Niemce i Njemačku već češće spomenuti francuzki sociolog i filosof, Alfred Fouillé u svojoj Psihologiji evropskih naroda.³ Naumice sam sve doslovce citovao zato, jer se u nas ne bi lako vjerovalo, da ovako oštro mogu suditi i pisati ljudi čiste znanosti, vedri i nepristrani filosofi.

Ali ova slika, kolikogod je jasna i pregledna, još nam ne predočuje svih velikih i nepomirljivih opreka u njemačkim težnjama. Te ćemo opreke ugledati i svu njihovu zamašnost shvatiti istom onda, ako još jednom oštrim pogledom preletimo sav njemački javni život.

¹ Vidi: Ihering, Gesammelte Aufsätze, str. 252.

² Guiliand: L' Allemagne nouvelle, str. 188.

³ Vidi Esquisse Psychologique des peuples européens, str. 254.—264., 267—268, 287—289, 292—293 i 315.

Č Oprečnost njemačkih težnja. — Bismarck.

Personifikacijom svojih težnja Niemci najvole smatrati kneza Bismarcka. Ali baš u „željeznom kancelaru“ stiču se sve nepomirljive opreke savremenoga njemačkoga duha. Taj mali pruski „šljivar“ (junkler) bijaše doduše prije svega aristokratski konzervativac, surovi vojnik i nepristupačni lutoran; no u isto vrijeme morao se podavati i podati demokratskoj struji našega doba toliko, te je čak s Lassalleom sporazumno radio; morao je udovoljiti građanstvo i novu Njemačku navrnuti na putove svjetske trgovine; napokon poslije bezuspješnih ludih progona njemačkih katolika valjalo mu se u unutrašnjoj i izvanjskoj politici najjače osloniti na njemački katolički centrum i na papinsku moć. I tako u Bismarcku vidimo sve četiri glavne opreke njemačkih težnja: kopnenu vojničku aristokratsku i osvajačku politiku na jednoj strani, a pomorsku građansku, trgovačku, svjetsku politiku na drugoj strani; zatim ovdje procvat industrije i porast kapitala, a tamo pad ratarstva i silni porast bezkućnika; nadalje tu protestantsku vladu, a tamo katoličku politiku; napokon na vrhuncu „društvene piramide“ mali broj do skrajnosti sebičnih bogatuna, a pod njima milijune ogorčenih radnika u jednoj ruci sa socijalističkim „evanđeljem“, a u drugoj ne samo s kladivom, nego i s bombom.

Opreka između vojničke i trgovačke politike.

Prvu opreku — naime među evropskom vojničkom i svjetskom trgovačkom politikom — platila je Francuzka u više navrata, a osobito za Luju XIV. i Napoleona I. Francuzka je i danas kao razapeta među potrebom, da uredjuje svoje kolonijalno carstvo, i među nuždom, da prema Njemačkoj, pa i prema Italiji, bude vazda vojnički dorasla. U najnovije se doba nastoji doduše oteti tomu „križu“ svojim sporazumkom s Velikom Britanijom, baš kao i Njemačka službenim svojim prijateljstvom prema Rusiji. No time se samo još jače pokazuje istinitost tvrdnje, da se svjetska trgovinska ili kolonijalna politika ne može posvema dovesti u sklad ni s potrebom jake kopnene obrane, a kamo li s kopnenim osvajačkim osnovama.

Novo njemačko carstvo na čelu s Bismarckom to je odmah osjetilo, te je, ako i protiv vladine volje, moralo popustiti građanstvu. Njemački „purgar“ daje doduše rado svoga sina u „dobro-

voljee uza sve to, što se time znatno izprazni njegov žep; svoje kćeri rado vidi, gdje plešu s poručnicima, ili se igraju „tennisa“ s plemićkim gospodjama i gospodjicama; dopušta kadikad dapače i to, da miraz njegove kćeri pozlati koji taj za'rdjali plemićki grb; no za sve ove žrtve uporno traži i doličnu odštetu. I u istinu berlinska vlada, naročito od god. 1890.¹, upotrebila je golema financijska sredstva i veliki svoj diplomatski upliv, da njemačkoj industriji otvori sav sviet. U isto doba prilagodila je svoje zakonodavstvo velikomu obrtu i svjetskomu prometu, a uz to je domaću industriju podizala sad zaštitnim carinama, sad sgodnim trgovinskim ugovorima. No uzprkos tomu gradjanstvo nije zadovoljno, jer prigovara, da plemstvo dolazi na sva viša mjesta, da je odviše naduto i da vojničkim i agrarnim svojim zahtjevima guši samu klicu njemačkoga obrta i trgovine. A ovo plemstvo na čelu s pruskim „junkerima“ odgovara na sve ove tužbe poznatim stihovima:

„Lasst Reichthum, Handel, Recht und Wissen sterben,
Nur unsern alten Adel nie verderben!“

(Neka propane bogatstvo, trgovina, pravo i znanost, samo neka čvrsto stoji naše staro plemstvo.)

Borba medju industrijalcima i agrarcima.

Ova opreka medju kopnenom i pomorskom politikom samo se ojačala sve to žešćom borbom medju industrijalcima i agrarcima.

Njemačka se trgovačka zastava doduše ponosno vije po svim morima, a njemački trgovački promet manji je još samo od britanskoga. No u isto doba opustješe sela, a ratarski se stalež silno prorjedjuje. K tomu svemu zemljišna renta pala je na 1%. Srednji stalež više: Hoćemo industrijalnu državu, dok veleposjednici u sav glas zahtievaju, da se obrane ostateci ratarske Njemačke, a time i njezina budućnost. Jedni se i drugi pozivlju na statistiku, te istim brojevima dokazuju različne stvari.

Agrarci upozoruju, kako je od god. 1883. do 1900. stočarstvo napredovalo od 15 milijuna volova na 18 mil., od 7 milijuna svinja na 16 mil., i kako je ratarstvo uza sve neprilike proširilo svoju plohu u trinaest godina (1882.—1895.) za 649.000 hektara. Industrijalci na to odgovaraju: Sve je to uzalud; njemačko je

¹ Te godine odstupio je knez Bismarck i prestao ne samo voditi njemačku politiku, nego se u obće povukao iz javnoga života sve do svoje smrti.

pučanstvo od 44 mil. god. 1879. naraslo na 55 mil. god. 1899., a sada se množi za 800.000 svake godine. Zato Njemačka godimice uvozi do 300.000 goveda, 100.000 svinja i do 90.000 konja, a što je glavno, svakovrstnoga živeža (mesa, jaja, peradi, maslaca itd.) za 1.728 milijuna Maraka. Tako bijaše god. 1899., kad se samo žitaricâ uvezlo blizu tri milijuna (2,892.000) tona. No agrarci će na to: Baš ovo i dokazuje, da se imamo vratiti natrag k ratarstvu, jer nam se inače može dogoditi, da Rusija, ili Amerika ne puste k nama svoga žita, i propast je naša gotova.

Industrijalci na to vele: Ovo je plašilo; nesigurno je, da će visoke zaštitne carine na žito i živež pomoći samo pruskim šljivarima-posjednicima, dok će skupoća upropastiti obrt i trgovinu, jer više ne će biti sposobna za utakmicu, a time će nastradati i sveukupno radništvo. A onda, nastavljaju pristaše „svjetskoga gospodarstva“ (Weltwirtschaft), Njemačka prosto više ne može natrag. Njoj treba godimice za više od dvie i pol milijarde svakovrstnih surovina, naročito za 220 mil. vune, za 220 mil. pamuka, za 180 mil. kemijskih produkata i kemijskoga gnojiva, za 120 mil. kovina i ruda, za 100 mil., svile, za 80 mil. drva i liesa itd. (god. 1899.).

I tako trgovinski i industrijalni procvat njemačkih gradova i luka koban je ne samo za sela i plemičke dvorce, nego i za novo njemačko carstvo: Njemačka još pred četvrt stoljeća posvema slična Rusiji, pretvara se naglo u Veliku Britaniju, s tom razlikom, što Englezku okružuje more, dok je Njemačka između Rusije i Francuzke kao u procjepu, kao između dva mlinska žrvnja. I da Bismarcku nije uspjelo dati novomu carstvu malo oduška u Podunavlje i na Sredozemno more (savezom s Habsburžkom monarhijom i s Italijom), bila bi Njemačka već odavna još i teže osjetila svu opasnost prenagle svoje gospodarske pretvorbe.

„*Kulturkampf*“. — *Kolebanje medju katolicizmom i protestantizmom.*

No moderna Njemačka nema ni vjersko-moralnoga jedinstva poput Francuzke, Italije, Španjolske i Rusije, dapače ni poput Englezke, koja uzprkos preporodu katoličke svoje manjine ostaje osebujna zemlja s još osebujnijim protestantizmom. I za Njemačku, osobito od kako je s njom zavlādala Pruska, činilo se, da će biti prava protestantska velevlast. Bismarck je to u istinu i pokušao

s glasovitim svojim „kulturnim bojem“ (Kulturkampf) proti rimskoj Crkvi. No danas ne samo da je katolički centrum glavni oslon berlinske protestantske vlade, nego i glava njemačkoga protestantizma. Vilim II., uztrajno, a donekle već i uspješno nastoji, da preuzme historijsku ulogu katoličke Francuzke, te postane službeno od pape priznatim zaštitnikom katoličkih misija na evropskom i azijskom iztoku. U tome mu dosta pomažu jakobinske i framasonske pariške vlade, koje se u najnovije doba ne drže ni krilate Gambettine rieči: *L'anticléricalisme n'est pas un article d'exportation.* (Antiklerikalizam nije roba za izvoz [iz Francuzke]). Uza sve to sav svijet gleda na Francuzku kao na svjetovnu predstavnicu, zaštitnicu i braniteljicu ne samo katoličke vjere, nego i kršćanske evropske kulture u obće, te god. 1900., kad je „osam saveznika“ polazilo na kitajski Pao-ting-fu, bijahu Englezi, Američani i Niemci pozdravljeni vikom: Idu Francuzi.

Ali Vilim II., kad bi i postao službenim zaštitnikom katolicizma, ne bi zadovoljio njemačke većine. Već se odavna čuju sve to glasniji prosvjedi protestantskih pastora proti jezuitskomu kurzu njemačke politike zahtievajući, da glava evangeličke Crkve bude u prvom redu predstavnik germanskoga protesta proti Rimu i germanske slobode mišljenja. Opreke se još zaoštriše, od kad je protestantska agitacija prodrila u katoličke češke i austrijske zemlje, i to pod tako prozirnom političkom krinkom, da je priestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand u bečkom katoličkom školskom društvu morao izreći rieči: „Los von Rom“ beduetet „Los von Österreich“. („Ništa s Rimom“ znači „ništa s Austrijom.“)

Kapitalizam i radništvo. — Socijalizam.

Nego od svih opreka, koje razdiru njemačku državu, najveća je, najobćenitija i najpogibeljnija ona opreka, koja je nastala razkolom njemačkoga društva na kapitalistički i radnički tabor.

Kad se imalo carstvo ujediniti, govorahu državnici njemačkomu puku: Za krv svoje djece dobio si uz jedinstvo i veličinu svoje domovine još i pet francuzkih milijarda, koje će poput obilne kiše svu Njemačku probuditi k novomu gospodarskomu životu i procvatu. Ali francuzkih milijarda nestade u teškim blagajnicama finacijalnih spekulánata. Tad njemački velikani počеше govoriti narodu: Ne boj se, puče, domovina ti je bogata željezom i ugljenom,

puna ljudi znanosti, jaka u Evropi, ugledna u svijetu; gledaj samo, kako će vlada čarobnom šibikom otvoriti neizcerpiva vrela blagostanja za sve razrede pučanstva.

I radini Niemac prione uz posao to više, što se doskora činilo, da će zbog nevidjenoga razvoja obrta i trgovine Njemačkom poteći med i mlieko. No gle, brzo se opazilo, da se i na Njemačku spustilo jato krvožednih vampira, koji građanskomu staležu ostaviše doduše priličan dio dobitka, ali je zato većina naroda postala pukim njihovim orudjem, koje se svaki čas moglo baciti na stranu. Gradjanstvo, razmjerno dosta imućno, poče gledati na milijune bezkućnika kao na golemi živi stroj kapitalističke produkcije i svoga dobitka. Još nedavno bijaše lagan prielaz izmedju pojedinih staleža, no sad se, baš kao i u Englezkoj, na jednoj strani nadjoše milijuni radništva, a na drugoj nekoliko tisuća bogataša i imućnika. Ali u Englezkoj aristokracija zbog svoga roda, a bogatuni zbog otvorenih vrata medju lordove, koji još k tomu vazda dobivaju nova prezimena, da ne bude ni traga njihovomu građanskomu porietlu, tako su popularni, te i gladna londonska svjetina, gledajući, gdje u sjaju prolazi ovaj ili onaj gavan, uzhićeno šapće: „Gle, kako je bogat naš lord!“ U Njemačkoj nema tonu ni traga, to manje, što su njemački milijunaši nastali u deset puta kraće vrijeme od englezkih, i što je svakomu na rukama trag otimačine — spomenutih pet francuzkih milijarda. I tako ništa, baš ništa ne veže najvišega njemačkoga društva s njemačkim pukom. Koliko je možda još veza bilo, pokidao ih je i uništio socijalizam, koji je u Njemačkoj, kako već spomenuh, u prvom redu pravo čudo pruskoga osvajačkoga materijalizma, militarizma i birokratizma.

Socijalizam je od Niemca, koji poštivaše svaku vlast i obožavaše svaku prednost, učinio čovjeka, za kojega više nema autoriteta. Godine 1874. imadjahu socijalisti u njemačkom državnom saboru 14 zastupnika, za koje su glasovale 352.000 izbornika. God. 1898. bijaše tih zastupnika već 56 s 2,120.000 glasova, a kod posljednjih izbora (god. 1904.) i taj se broj gotovo podvostručio, te su sada u vojničkoj i protestantskoj Njemačkoj najjače stranke socijalisti i katolici!

Još je Bismarek htio da satre socijalizam prema onoj: klin se klinom izbija, te je dne 17. studenoga 1881. carskim proglasom započeo t. zv. državni socijalizam, koji je doskora stotine milijuna odredio za radničko osiguranje u bolesti, za slučaj ozljede i u sta-

rosti. Ali time se samo socijalizam ojačao, jer se ove „državne žrtve“ smatrahu mrvicama, kojima se radništvo ne smije zadovoljiti.

Istina, socijalistički se gospodarski program i društveni ideal ne dade postići, ali je zato socijalizmu potpuno uspjela protukršćanska njegova akcija, te danas milijuni Niemaca čvrsto vjeruju, da imaju samo toliko duše, koliko i daha, i toliko ideala, koliko i želudčanih potreba . . .

Pruska je iz Njemačke najprije učinila golemu vojarnu, a onda gorostasnu tvornicu; u vojarni se Niemci naučiše mrziti Francuze i Ruse, Engleze i Talijane, kao svoje krvne dušmane, a u tvornici, postavši puki kotač međunarodnoga kapitala s njemačkom firmom, izgubiše vjeru u sve, što se ne pipa, ili ne grize.

Posljedica oprekâ u njemačkom javnom životu: Gospodarska kriza.

Sve ove opreke u njemačkim težnjama i u njemačkom javnom životu pokazale se osobito jako u strahovitoj financijalnoj i industrijalnoj krizi na prielazu iz jednoga stoljeća u drugo: Od travnja god. 1900. do siečnja god. 1901. gubiteci samo na kotiranim vrednotama berlinske burze dosegše poldrugu milijardu Maraka.

Sbog skupoće surove vune i pamuka smanjiše tkalnice u južnoj Njemačkoj početkom god. 1901. produkciju za 13%, a u drugoj polovici iste godine obustavljen je rad na 8.500 tkalačkih stanova. Savez saskih predionica smanjio je (1901.) produkciju na 25%, a porajnsko-westfalski sindikat za 20%. I producenti koksa počehše za trećinu manje raditi, a željezari i strojari gotovo za polovicu (44%) manje. Ista Kruppova tvornica bijaše blizu svomu razsulu, da vladinom pomoću nije dobila domaćih i stranih naručbina. Kriza iz Lipskoga i Draždjana zahvati i plovitbena društva, kojima silno padoše dionice, kao i državne željeznice, na kojima se opazio manji promet i s putnicima i s robom.

Kriza je zahvatila i ratarsku produkciju, te je savez sladornih tvornica predložio, da se za god. 1902. smanji ploha za gojenje sladorne repe.

Velika ova kriza nastala je ponajprije zato, što su sirovine silno poskupile, onda sbog američke utakmice i radi vratolomne spekulacije.

Kad se Njemačka dala na veliku industriju, našla je kod kuće u izobilju željeza i ugljena; australska vuna, indijski ili američki

pamuk, pak italska i kitajska svila bijaše tada vrlo jeftina; a jeftini bijahu i radnici, koji sa svih strana pohrliše u tvornice.

Najprije je poskupio rad, te je prosječna godišnja radnička plaća od 612 Maraka god. 1888. porasla na 735 M. god. 1898. U to Indijci počеше podizati tvornice pamuka u Bombayu i Madrasu, a Američani u poriečju Misisipia: Surovi pamuk smjesta naglo poskupi. S vunom započe takva spekulacija, sbog koje se cene naglo mienjahu, i to redovno do velike skupljine. Da utakmica bude još teža, složiše se vlasnici ugljenika i prisiliše tvorničare željeza na svoje povišene cene. U to i američke Sjed. Države prebaciše golemu množinu željeza i ocjeli na evropsko tržište: god. 1898. za 400 mil. M., dok pred dvadeset godina prodavahu ove robe u Evropi samo za 60 mil. Maraka. I Italija poče nudjati svietu (naročito na Levantu i u Argentini) svoje tkanine za 7% jeftinije od njemačkih, a i ista Španjolska sve to ozbiljnije smeta njemačkomu izvozu. K svemu tomu surovi englezki imperijalizam najneopravdanijim ratom novijega doba ote Njemačkoj dvie dobre mušterije, Transvaal i Oranje, a krvavi ustanak kitajskih „boxera“ god. 1900. naglo je zaustavio razvoj njemačke trgovine na dalekom iztoku, gdje je u ostalom utakmica sve to veća, a dobitak sve to manji.

Kao da ovo sve nije dosta, Niemei počese tako mnogo izradjivati, da je u njihovim skladištima na početku ovoga stoljeća bilo poimence tri puta više tkanina i odjela, nego što ih treba njemačko pučanstvo uza sav svoj vanredni prirast. Špekulacija je zahvatila dapače i pruske hipotekarne banke, koje sbog toga i bankrotiraše na veliku stravu občinstva.¹

Zaključak.

Niemei se tješe time, što je njihova trgovačka bilanca i god. 1900. porasla: izvezoše naime za 4.555 mil. Mar. prema 4.368 mil. god 1899., a uvezoše za 5.833 mil. prema 5.784 mil. predjašnje godine. Tješe se i time, što je početkom stoljeća njemačka prištednja dosegla 8 milijarda Maraka, te je sada dva puta veća od prištednje francuzke.²

Ta bi utjeha bila posvema opravdana, kad sbog spomenutih opreka u njemačkom značaju i u njemačkim težnjama i sbog ne-

¹ L' impérialisme allemand, str. 310—311.

² L' impérialisme allemand, str. 315—316.

vidjenoga lova za dobitkom i za užitkom¹ ne bi sam Nietzsche bio prisiljen kazati: „Njemačko carstvo ubit će njemački duh“. A Nietzsche još dalje nastavlja: „Skupo se plaća prevelika snaga, jer ona čovjeka učini glupim. Niemei su siti misli... Njemačke pobjede bile su za nas umna katastrofa; s njima je prestalo prvenstvo, što ga je nekoč Njemačka imala na području misli. Njemačka, od kada je osnovano carstvo, naglo pada, jer guši kulturu, gdje god ju stigne. Stranci me pitaju: Ima li njemačkih filozofa, pjesnika i dobrih knjiga? — Ja se zacrvenim i s običnom svojom odvažnošću, koja me čuva od očaja, odgovaram: Imamo Bismarcka.“²

Jest, Bismarck — to je ideal savremene Njemačke, a tim je rečeno sve. Bismarck, aristokratski konservativac i demagoški socijalista; zagovornik slobodne trgovine i zaštitne agrarne politike; željezni kancelar kopnenoga militarizma i prvi početnik kolonijalnih osvajanja; pobožni kršćanin s vjerom u Providnost, koju je vidio u pruskoj sili i u svojoj diplomatskoj prevrtljivosti; veliki rodoljub, ali još veći sebičnjak, koji je sam priznao, da čitave noći sprovodi mrzeći svoje protivnike; državnik široka pogleda, ali tako plitke misli, te nije ni slutio, kolika je opasnost u tom, kad se sav život prosudjuje samo po očitaj i neposrednoj koristi.

Bismarck je personifikacija njemačkoga znanstvenoga materijalizma, koji je ujedinjenomu i vojnički organizovanomu narodu Evropu pokazao kao podnožje njegovoj vlasti, a sav ostali svijet kao plien njegovoj nezasićenosti. Njemačka od god. 1870. nije ustala na obranu nijedne plemenite ideje, nijednoga naroda, ničije slobode, dapače ni na obranu svojih malih štitenika, primjerice Grčke god. 1897. i burskih republika god. 1900. Ona je radina, ali još više lakoma; školovana je, ali je najviše zaljubljena u brojke; genijalna je dapače, ali samo izmišljajući nova sredstva, da poveća svoju surovu silu i da čitavu zemlju preplete svojom trgovinskom mrežom. Niemac bi i danas volio biti apostolom, ili barem učiteljem čovječanstvu; ali svi narodi, a pogotovo mi Evropljani, dobro vidimo i teško osjećamo, da Njemačka mjesto evanđelja nosi trgovačke uzorke, a mjesto filozofskih i književnih djela trgovačke račune.

„Gdje je German, još nedavno neodlučan i plah, uzeo toliku samosviest, koja ga oživljuje, i to moralno poticalo, koje ga goni,

¹ Vidi franc. djelo: *La société de Berlin* iz pera ruskoga diplomata (poglavlje „M. de Bleichröder et le Prince de la finance“), str. 152.—165.

² *L'impérialisme allemand*, str. 315—316.

da podiže tvornice, da električno svjetlo dovodi u najmanja sela, da na ogromnim brodovima plovi po svim morima, i da toliko ljudi, toliko glava i toliko kesa sudjeluje u pustolovnim poduzećima?

To neograničeno pouzdanje stekao je German prije svega... u sjaju svoga pobjedonosnoga oružja, koje mu je zajamčilo sigurnost. Otkrivši sam sebi, da je kadar nadvladati najveći čovječiji napor, osjetio je u sebi sposobnost za sve na svijetu.¹

U kratko dakle: Njemačke vojničke pobjede god. 1866. i god. 1870. izvorom su svoj današnjoj njemačkoj materijalnoj i znanstveno-praktičnoj veličini. Ali baš zato sva je ta veličina ovisna o jednom jedinom velikom porazu. Njemačka je danas ono u svijetu, čime Napoleon bijaše pred sto godina u Evropi. Velim Napoleon, a nipošto Francuzka, jer se ona samo časovito bila podala tomu tudjincu, koji ju je najprije mrzio, a onda prezirao, a napokon s težkom mukom tek jednostrano predstavljao.² Napoleon je, kako znamo, u nekoliko mjeseci izgubio carstvo, koje je godinama stvarao, a počeo ga gubiti onim časom, kad je doživio prvi poraz. Napoleon je dobro znao, a sva je Evropa to osjećala, da je samo dotle strašan i jak, dokle napreduje i pobjedjuje. Zato je bio onako biesan na svakoga svoga i najslabijega protivnika, jer je u svakoj i najmanjoj opoziciji vidio početak konca.

Tako je danas i s Njemačkom, naročito s Pruskom. Zato Njemačka biesni i proti danskim služavkama, i proti češkim radnicima, i proti poljskoj djeci. Samo se Rusije čuva, jedino si njezino prijateljstvo želi po što po to uzčuvati, baš kao i Napoleon. I sva joj je nada u tome, da službena Rusija nikada ne će shvatiti prave slavenske misli, kojoj su Česi najgorljiviji apostoli, i kojoj bi Poljaci postali najsmioniji pioniri, kad bi se u njezino ime Njemačkoj dalo razumjeti, da je njezinoga tla osmina, a pruske monarkije petina pod poljskim nogama i da je od zadnjega sela Velike Poljske pa do berlinskoga dvora samo tri sata.

¹ V-te E. M. de Vogüé: Pages d'histoire (Nekoliko stranica iz povjesti, Paris, Colin 1902., str. 320, za 3 fr. 50), str. 35.

² A. Fouillée: Psychologie du peuple français (Paris, Alcan, 1898., str. 391), str. 233 do 234.

IV.

Romansko područje evropske umjetničke kulture.

1. „Novi Latini“ ili „Romani“ i njihov genij.

Misao zajednice „latinskih“ naroda.

Se ve se češće govori i piše o novim latinskim ili romanskim narodima, medju koje se računaju Talijani i Francuzi, Španjolci, Portugalci, pak Rumunji i napokon stanovnici srednje i južne Amerike španjolskoga i portugalskoga jezika.

U naše doba, kad se čitavo čovječanstvo, a napose evropski narodi, rado diele po krvnom srodstvu, postali su obični nazivi: Germani, Romani, Slaveni. U najnovije vrijeme čitav niz i francuzkih državnika i umnika — primjerice glasoviti povjestničar i diplomata, Gabriel Hanriotaux, kritičar i filosof Emile Faguet, političar i publicista Charles Benoist — uztrajno i odlučno zastupaju misao zajednice latinskih naroda, a ta je misao, osobito poslie nesretnoga španjolsko-američkoga rata god. 1897., našla oduševljenih zagovornika i širitelja i u Španjolskoj, i u latinskoj Americi. Nego tu odmah treba naglasiti, da ovaj „panromanski“ pokret ne izvire iz svijesti o krvnoj zajednici, nego iz uvjerenja, da tako zvani novi latinski narodi imadu u glavnom zajedničku kulturu, t. j. jednaku povjest, pak prema tomu i jednake, ili vrlo slične težnje i ideale.

Romani nisu latinske (rimske) krvi.

Rekoh: tako zvani novi latinski narodi, a ne velim to uzalud. Danas je naime nesumnjivo dokazano, da Talijani, Francuzi i Španjolci imadu vrlo malo stare latinske ili rimske krvi u svojim žilama, a to isto vriedi i za Rumune, pak za američke Romane, i ako se obzirom na njih nije o toj stvari toliko pisalo.

„Italiju s punim pravom nazvaše sveobćim područjem, stoljetnim razkršćem svih ljudskih plemena . . . Gali, Španjolci, Greci, Azijci, Egipćani, Židovi, Germani, Bretanjski, Afričani, Goti, Langobardi, Bizantinci u Raveni, Slaveni u Mletcima, Niemci, Romani, Saraceni itd. — gdje je u toj mješavini latinska krv! Na koncu konca s gledišta narodnoga zavladao je u novoj Italiji na sjeveru keltoslavensko pleme sa širokom lubanjom, a na jugu većina sredozemnoga plemena s dugom glavom . . . Dakle baš latinskoga življa nema među t. zv. latinskim narodima, jednako među današnjim Talijanima, kao ni među današnjim Španjoleima i Francuzima . . .

Španjolska, jedva jedvice odijeljena od Afrike, na razkršću je dvaju kopna. Od najdavnije davnine prodirahu u nju polubarbarski narodi (Berberi), za koje se čini, da su mješavina sredozemnih dugoglavaca i nekih afričkih plemena. Bogata dragocjenim kovinama, primamila je Španjolska Feničane; . . . pak Grke, . . . a kasnije provališe sa sjevera Gali . . ., koji na podnožju Pyreneja osnovaše jaku i strašnu Celtiberiju. Za tim Španjolska postade kartaška, podliežući ponovno semitskomu uplivu . . . Čitava dva stoljeća tvrdokornoga odpora borila se Španjolska protiv Rimljana . . . Pastir Viriat bijaše devet godina nepobjediv, dok ga Rimljani ne dadoše ubiti. Scipio sa 60.000 svojih legionaraca i s pomoću gladi ne mogaše savladati četiri tisuće Numantinaca, koji volješe poginuti, nego se predati. Sertorij potuče Metela i Pompeja. Cezar se čudio kod Munde, videći, da je čitav dan bitka neodlučna. Napokon i sam August imadjaše posla s bunama u klancima cantabrijskih i asturijskih gora.

Germanšku krv . . . donieše u Španjolsku Vizigoti, nastanivši se u dolini Ebra, Suevi došavši u Lusitaniju, pak Vandali. Šaka Gota, koji se skloniše u gore, . . . osvoji doskora Asturije, Galiciju i Leon i pripravi tako oslobođenje čitave Španjolske (od Maura) . . .

Prema svim tim podacima antropologije i povjesti u južnoj i srednjoj Španjolskoj prevladavaju sredozemni i semitski dugoglavci smedje puti . . ., a na sjeveru i zapadu vidimo keltski i germanski živalj; no ovaj se održao glavno u španjolskoj aristokraciji. Kroz više stoljeća maurskoga gospodstva primila je Španjolska i dobar dio afričke krvi.“¹

Vidimo dakle, da ni Talijani, ni Španjolci nisu po svojoj krvi nikakvi novi Latini ili Romani. Za Francuze je to još oči-

¹ Psihologija evropskih naroda, str. 64. pak 141.—143.

tije, jer nas već samo njihovo ime sjeća na germansko prodiranje, dok opet dobro znamo, da je baš današnja Francuzka bila napokon glavno središte i sjedište Keltâ i Galâ, koji se u davno doba prostirahu daleko srednjom Evropom, čak na Karpate, gdje im je još i danas spomen u nazivu Galicije. Spomenimo tom prilikom, da su Kelti i Slaveni u davnoj prošlosti bili prekrilili ponajveći dio Evrope, i da se Germani sa sjevera utisnuše među njih od prilike onako, kako to kasnije učiniše s juga Magjari i Turci.

Postanak novolatinskih naroda. — Romanski jezici.

Nisu li romanski narodi latinske krvi, ne dokazuje to još, da nisu i latinske kulture. Naprotiv, tu vidimo, da su baš današnji Francuzi duševni potomci Grčke i Rima u potpunom smislu te riječi, i ako u Francuzkoj i nema potomaka nekadašnjih rimskih Quirita (gradjana).

„Od svih naroda, što su ih Rimljani pokorili, nijedan se nije s njima stopio brže od naroda galskoga. Sami se Rimljani tomu silno začudiše. Odpor Galije bijaše mnogo kraći, nego odpor Španjolske . . . Galsku aristokraciju Vercingetorix je samo strogim kaznama držao uza se, a čim je ovaj junak bio poražen, ona se pokori. Voljela je naime gospodstvo rimsko, nego galsku demokraciju, koja joj je prietila . . . U ostalom i sam puk, sit aristokratske tiranije, jedva je dočekao, da umjesto predobro poznatih gospodara dobije samo jednoga, i to udaljenoga Cesara. Čim je Cesar bio jednom pobjednikom, našao je doskora saveznike među jučerašnjim svojim protivnicima. Rimsko gospodstvo bijaše za Gale dobročinstvo: uvelo je red, sigurnost i dobru vladu, a kasnije i kršćanstvo. I tako Gali ubraše „plod, što ga njegovaše dvadeset grčkih i rimskih pokoljenja“, kako veli Fustel de Coulanges . . . Galija brzo postade ognjištem kulture, središtem industrije i stjecištem bogatstva. Najčudnija je i najznačajnija lakoća, s kojom naši (galski) pradjedovi naučiše rimski jezik: Od prvoga do petoga stoljeća milijuni i milijuni ljudi zaboraviše staro svoje keltsko narječje. Od četiri do pet tisuća koriena, koji su temelj našem (francuzkomu) jeziku, desetina ih je keltskih, njemačkih, iberskih, ili grčkih, desetina je nepoznata porietla, a 3.800 od prilike porietla latinskoga . . . Toj pobjedi latinskoga jezika uzrokom je naša duhovitost, želja za novim, umna znatiželjnost, s kojom su Gali čitali rimske knjige i službene rimske izvještaje, a k tomu

je doskora zavladała struja, u kojoj ljudi bijahu željni pokazati svoj talenat u rimskoj knjizi . . . Nego valja misliti i na to, da je obiĉni latinski govor bio jedini jezik, koji olakšavaše trgovaĉki promet, vojniĉke, upravne i sudbene poslove . . . Jedino se latinski uĉilo u bezbrojnim školama, kojima vješti Rimljani pokriše Galiju i što su ih polazila djeca višega i srednjega društva. Jedino taj jezik bijaše ustaljen u književnim i kamenim spomenicama . . . I zato će Karlo Veliki u svojoj palaĉi samo iz šale govoriti franaĉki, ali će zapovjediti, da se propovieda latinski . . . Hugo Capet,¹ razgovarajući s Otonom² (njemaĉkim carem) s pomoću tumaĉa, jer nije znao njemaĉki, time će samo povećati svoju popularnost. Isti Normani u Normandiji, premda ĉisti Germani, a ne Gali, zaboravit će svoj jezik i nauĉiti francuzki, da onda u germansku Englezku prenesu toliko francuzkih rieĉi . . . Gali su uvijek voljeli ratovati i govoriti; a kad se ne mogahu više tuĉi, samo govorahu . . .³

Za nas je Slavene, kad ovo ĉitamo, nepojmljivo, kako se o takvim stvarima moŹe pisati posvema lako, bezbriŹno i veselo. Kolikogod je dosta istine u tom, da pod francuzkim imenom i s osebujnim latinskim (sada francuzkim) jezikom još uvijek Źivi i djeluje duh nekadašnjega galskoga naroda, ipak je taj narod veĉ blizu dvie tisuće godina mrtav i slaba je utjeha u tome, što ga Rimljani progutaše, ne potrgavši mu prije uda i ne polomivši mu rebara. Isto je tako slaba utjeha, što je poput Gala nestalo Visigota (zapadnih Gota), koje povjestniĉari smatraju najdarovitijim germanskim plemenom baš zato, što onako brzo usvojiše rimski jezik i kulturu, te najviše doprineše, da su opori i nepodajni Iberci (stari Španjolci) ili polatinjeni, ili potisnuti u visoke Pireneje, gdje pod imenom Baskâ Źivu još i danas.

Poput Visigota na granici Španjolske i Francuzke nestalo je Langobardâ u sjevernoj Italiji, kao za dokaz, da se Germani nemaju nimalo razloga rugati Galima zbog njihove nagle asimilacije.

U ovakvim stvarima u obće nema mjesta smiehu ni porugi, jer kad se radi o asimilaciji, ili bolje o odnarodjivanju, djeluju ponajviše, dapaĉe gotovo izkljuĉivo, socijalni razlozi: viši naime razredi svakoga plemena i puka prelaze bez oklievanja na stranu

¹ Hugo Capet, osnivaĉ dinastije Capetovaca, proglašen kraljem 987. (946.—996.)

² Oton I., njemaĉki kralj, od god. 936. i car, umro god. 973.

³ Vidi: Fouillé, *Psychologie du peuple franĉais*, str. 160—167.

jačih i kulturnijih susjeda i gospodara. A Rimljani bijahu najprije jaki svojim oružjem, a onda svojim pravom, i napokon kršćanstvom, kojemu su dali jezik i duboki smisao za čvrstu organizaciju, prema kojoj bijahu upravo nemoćni razštrkani i nesložni keltski, germanski, a djelomice i slavenski „barbari“. Postanak novolatinskih ili romanskih naroda može nas u jednu ruku napuniti samo onakom sjetom, s kakvom Lavissee piše o pobjedi Cesarovoj nad Vercingetorixom, a u drugu ruku ta asimilacija odozgo dolje, to stoljetno odmetanje galske, gotske i langobardske inteligencije od svoga puka može nam biti najboljim tumačem proturimskim strujama u Francuzkoj, Španjolskoj, pače i u samoj Italiji, budući da se barbarska duša nikada nije mogla izmiriti s otimačem narodnoga jezika i s krvnikom osebujnoga narodnoga života.

Istina, nije onda bilo narodnostne ideje, ali je nesumnjivo bilo osjećaja i ljubavi za svoje; narodnosti ne bijaše u svijesti, pa prema tomu ne bijaše ni narodnih organizacija; ali osebujni običaji i poseban jezik stvarahu i u ona davna vremena narodnost u životu, dakle kao gotov fakat, koga si naravski puk ne bijaše svjestan, ali zato si toga bijaše svjestna barbarska, primjerice galska inteligencija.

„Može se s pravom reći, da su svi Gali . . . imali konačno dvie domovine: Rim i Galiju, i da mogahu jednu ljubiti, a da zato druge ne zaborave, te se mogahu okoristiti svom latinskom kulturom, a da se ipak ne iznevjere narodnomu značaju. Galski otac davaše rado jednome sinu ime galsko, a drugomu ime rimsko, stvarajući tako u svojoj obitelji bratsko jedinstvo dvaju naroda.“¹

Blažena kultura, što se sve u njezino ime ne tumači i ne odobrava! Ali kako ćemo razumjeti, da član kulturnijega naroda ima takodjer dvie domovine, i to svoju i svoga taj čas jačega susjeda, kojega drži uzprkos svomu pravu i svojim gospodarom? Tužne su ovo i velike stvari, a što god se o njima mislilo, jedno se može i mora utvrditi: u narodâ, koji su promienili svoj jezik, ne može se naći gojenac, dapače poklonik tuđe kulture, koji bi ipak o svom materinskom jeziku pisao poput Turgeneva, ili Preradovića:

„Čuvaj rode, jezik vrhu svega,	Bez djedova, bez unuka,
U njem živi, umiri za njega.	U prošlosti sjena puka,
Bez njega si bez imena,	U buduće niti sjena.“

¹ Vidi C. Jullien: Gallia, pogl.: La Patrie gallo-romaine; cit. po „Psihologiji francuzkoga naroda“, str. 169.

Rimski genij.

Kad sve to znamo i uvažimo, onda će nam biti razumljivo, da je rimski genij, t. j. rimsko shvaćanje svieta i života postalo i zajedničkim obilježjem romanskih naroda uza svu razliku, pa i opreku njihove čudi i njihovoga značaja, koji je i kod njih baština barbarske krvi u svakovrstnoj njezinoj mješavini. A kakvo je to obilježje rimskoga, a prema tomu i novolatinskoga genija?

(Renesancea.) „Izvanjska skladnost, slika skladnosti unutrašnje . . . vazda zamamljivaše Rimljanina, osvajača svieta. I kad je nadošlo doba, što ga nazvaše preporodom (renaissance), Rim, koji više ne mogaše, da svoj smisao za ljepotu i za veličinu upotrebi za osvajanje i za organizaciju, prestade se zanimati za više ciljeve, da se sav podade umjetnosti samoj. I sad mjesto staroga ideala, koji u isti mah bijaše i moralni i politički, mjesto rimske vrline (virtus romana), eto ti ideala umjetničkoga, eto ti vještine (la virtù). Brunetière¹ je vanredno zgodno upozorio, da je ta umjetnička vještina . . . glavno zanimanje novih latinskih naroda u doba renesance. Ona je na koncu konca sve zamienila i nada sve se postavila. Papa Pavao III. znao bio reći: Ljudi tako zaslužni, kao što je Cellini², stoje iznad svih zakona. Ni isti Grci ne obožavahu izvanje forme jedino radi nje same. Bijahu naime odviše duboki mislioci, filosofi i učenjaci, a da bi ih mogla zamamiti puka vanjština vidljivih stvari. Njihova književnost u velikim periodama vazda se odlikovala dubokim mislima: Pod liepom vanjštinom uvijek je težila za istinom i za dobrotom. Grci ne bijahu puki umjetnici . . . , jer ih vazda prodahnjivaše ideja i osjećaj. Kod Latina naprotiv misaoni život ne bijaše tako snažan. I zato se u Rimu umjetnost na kraju krajeva morala zanieti samo za svoje oblike. I tako se dogodilo, da je narod, koji ne bijaše više ni za akciju, ni za gospodstvo, a u drugu ruku bez naklonosti, da umuje i filosofuje, postao napokon umjetničkim narodom.“³

¹ Ferdinand Brunetière glavni urednik pariške „Revue des deux Mondes“, član francuzke akademije, glasovit je kritičar i moralista u smislu novoga savremenoga kršćanskoga idealizma.

² Benvenuto Cellini (1500.—1571.), glasoviti bakrorezac, kipar i zlatar italski, rodom iz Florence, prenio je renesancu u Francuzku, kamo ga je pozvao Franjo I. i gdje je brzo oko sebe okupio čitav niz umjetnika, svojih učenika.

³ Psihologija evropskih naroda, str. 74—76.

Rimski je dakle i romanski genij u prvom redu čisto umjetnički. Personifikacijom toga genija smatra Fouilleé¹ Talijana Dantea. I u istinu nije Dante (1265.—1321.) samio filosof i teolog, nego je prije svega idealni realista poput Homera i nenadkriljivi umjetnik, koji „na svakoj strani zamieti njezino pravo obilježje i jednom ju rieđu pred nama oživljuje.“¹

Burni javni život romanskih naroda, a napose sve one sredovječne i novovjeke francuzke, talijanske i španjolske revolucije, imadu svoj glavni uzrok u nemirnoj umjetničkoj čudi, koja vazda traži nešto više i nešto novo, i kojoj se vječno njezino nezadovoljstvo čini baš prvim uvjetom sve savršenijega stvaranja. Takva umjetnička čud ne zna ni za kakve obzire, ne poštuje nikakovih tradicija i ne zaustavlja se pred nijednom granicom, jer granica u obće ne priznaje smatrajući sama sebe nad sav sviet uzvišenim božanstvom.

„Renasanca u Italiji bijaše za mnoge ljude vjerska i moralna smrt. U to doba u obće nema više u talijanskim dušama jake i ganutljive borbe medju zlom i dobrom, medju kriepošću i opačinom. U to vrieme jednostavno nestaje medju zlom i dobrom svake pregrade. Tu se ne može govoriti o nemoralnosti, nego o posvećenoj bezmoralnosti. Politička desorganizacija, vjerski nehaj, znanstvena i filofska skepsa, bezgranično oduševljenje za pogansku starinu, prekomjerni razvoj obrta i trgovine... sve je to napokon smielo svaki moralni osjećaj... Osobni uspjeh postade jedinim mjerilom za prosudjivanje svih čina, a jedina granica bijaše osobna vlast i snaga. Nitko se nije bunio ni proti opačini, ni proti krieposti: Ljudi bijahu ravnodušni i prema jednoj i prema drugoj.“¹

(Estetski osjećaj u Francuzâ i Talijana.) Kako je ovo umjetničko svaćanje prodahnulo sav romanski javni i privatni život, vidi se najbolje u tome, što u romanskih naroda u obće, a kod Francuza i kod Talijana napose, smisao za ljepotu, ili bolje: za dopadnost, prevladava nad svakom drugom mišlju i osjećajem. Ta sjetimo se samo, da je Francuzu vazda u ustima fraza: s'il vous plait, koju mi doduše prevodimo „izvolite“, ali za pravo znači: Ako vam se svidja.

„Kod Talijana estetski je osjećaj mnogo jače razvit, nego bijaše kod starih Rimljana. Taj se osjećaj u neku ruku proširio, te

¹ Psihologija evropskih naroda, str. 74—76.

je moderni Talijan mnogo sposobniji za lijepe umjetnosti, i to ne samo za umjetnosti plastičke, nego i za glazbu i za pjesništvo... Talijanski duh, budući tankočutan i otmjen i imajući vanredni smisao za skladnost vanjskih oblika, postao je u prvom redu sposoban za slikarstvo. Jer u istinu što je slikar? Je li to čisti i apstraktni motrilac? Bez sumnje nije. Je li to čovjek pukih tjelesnih sjetila? Nije ni to. To je intelektualni sensualista, kojemu forma sama po sebi nije dosta, nego od nje traži, da bude lijepa. To se isto može reći za kiparstvo. Napokon u glazbi govor se strasti oplemenjuje i podvrgava pravilu skladnosti, razmjernosti i ritma. Talijanac u svojim napjevima, koji su u isti mah i strastveni i pravilni, traži nasladu, koja je u jaku osjećaju, ali i u isto vrijeme i u duševnom zadovoljstvu, u skladu, koji sve podvrgava svomu zakonu.

Zato današnji Talijani nemaju krivo, kad sami svojim možda najobćenitijim obilježjem smatraju umjetnički ukus, smisao za ljepotu u svim njezinim pojavama, naročito za ljepotu, koja se čuje i pipa. Taj se umjetnički ukus prema raznim krajevima mienja, ali je ipak najjača veza, koja spaja sve Talijane. S toga Talijan Viccoli i veli: „Duša talijanskoga naroda može se definovati kao zajednički osjećaj za ljepotu. Ova zajednica umjetničkoga osjećaja tako je jaka, da bi sama po sebi bila kadra snažno vezati talijanski narod... Tako primjerice Talijani ukrašuju sve, što god rade i grade od najmanje vaze, pa do veličanstvene palače, jer je to njihova naravska potreba, da svaku stvar urese i poljepšaju... Zato se možemo zajedno s Talijanima složiti u mišljenju, da su estetske potrebe više nego potrebe umne, pospješile talijansko narodno jedinstvo“.¹

(Žena u Romanâ i drugih naroda.) Umjetnička značajka romanskoga duha vidi se možda najbolje u poštivanju, ili točnije, u obožavanju ženske ljepote, jer je za to obožavanje nastala i kroz čitava stoljeća postajala cijela društvena uredba, nazvana vitežtvom. Sve lijepe strane vitežtva, naročito dužnost braniti slabe, i vanredno jaki smisao za osobnu čast razviše se uz utjecaj kršćanstva glavno pod toplinom žarkih ženskih očiju i pod mekoćom blage ženske ruke. Vitežtvo se kao posebna uredba doduše već odavna preživjelo, ali je ipak živa istina, da ženu među Romanima, naročito među Francuzima i Španjolcima i u

¹ Psihologija evropskih naroda, str. 83.--84.

širokim slojevima društva susreću s tolikom i takvom ugladjenošću, da će se ostali evropski narodi, pa i mi Slaveni medju njima, dugo vremena morati stiditi za preveliku odlučnost jakoga spola prema slabijemu.

Ne tvrdim nipošto, da Romani žene poštuju sbog nekoga dubokoga shvaćanja ženskoga, osobito materinskoga dostojanstva, ili sbog neobične nježnosti. Baš naprotiv: Odnosaj medju mužem i ženom mnogo je nestalniji, a žensko pravo mnogo je slabije razvito i zajamčeno u romanskoj nego u ostaloj Evropi; ali ovdje se i ne pita za drugo, već za umjetnički ukus, koji je glavna oznaka romanskoga duha.

Da je tomu u istinu tako, vidi se i u samoj ljubavi, o kojoj kod južnjaka, naročito kod Romana, već spomenuti sociolog Ferrero piše ovako:

„Mužka ljubav na jugu prije svega je obožavanje tjelesne ženine ljepote. Germanska ljubav naprotiv u prvom je redu naslada živjeti zajedno s ljubljenom osobom . . . , dieliti s njome sgođe i nesgođe, misli i odluke, i uživati . . . u nježnom odobravanju takove žene, kojoj je više do muževe, nego do njezine sreće, i koja se za njega želi i žrtvovati.“¹

Ferrero dalje nastavlja, da ovu razliku dokazuje i sav duševni život.

„Književnost, u kojoj se tako dobro odražuje pravi narodni značaj, dokazuje, kako je ova tvrdnja istinita. Ispitajte svu ljubavnu književnost južnjačkih pjesnika, . . . čitajte Tibulla i Catulla, Propercija i Horaca; čitajte Alfreda de Musseta i Baudelairea: svi su ti pjesnici sensualisti, a u njihovim stihovima titra jedino žarko udivljenje za tjelesnu žensku ljepotu i živa želja za tjelesnim užitkom. Žena je ovim pjesnicima puko orudie za nasladu . . . Ispitajte naprotiv ljubav, kako ju prikazuju englezki pjesnici Shelley, ili Tennyson: . . . Žena nije tu ljubljena samo zato, što je liepa, nego i zato, jer je dobra, nježna i pobožna . . .“²

¹ „Europa Giovane“, str. 141. — Razliku medju germanskom i romanskom ljubavlju dokazuje Ferrero sgodno i duhovito i time, što Talijan i Francuz ima izraz za ljubiti i za voljeti, te se talijanski i francuzki govori i piše: Ljubim otca i ljubim glasbu i slikarstvo, đapače i ljubim makarone i krumpir. U njemačkom se naprotiv rieč „lieben“ strogo razlikuje od „gut schmecken“, a u englezkom rieč „love“ od rieči „like“. Zanimljivo bi bilo s te strane pomnije iztražiti slavenske jezike i pojedina narječja.

² Spom. djelo, str. 143.

Umjetničko shvaćanje tako je prodahnulo romansku dušu, da će Francuz čovjeku, koji pada niza strminu, ali se i s najvećim naporom nekako suzdrži, prije doviknuti — osobito, ako je taj čovjek — žensko —: „Alaj je to slikovito (pittoresque)!“, a onda će mu istom pomoći; a u društvu je za staro i mlado, za bogato i siromašno najobičnija pohvala: Kako ste skladni! (Gentil.¹)

2. Romanski ideal države i politike.

Razlika u poimanju države u Anglosasâ i Romanâ.

Motreći javni život kod Anglosasâ vidjesmo, da je u njih država narodna predstavница, a politika da je neprestana vježba u javnim poslovima, a nije natjecanje u lepim govorima. Spomenuh na više mjesta i glavni razlog tomu, koji je u tom, što i evropski, a pogotovo američki Anglosasi, osnovaše svoje države izvan dosega staroga svjetovladnoga rimskoga carstva. Romani naprotiv, izuzevši donekle Rumune, živu baš na „klasičkom“ zemljištu rimske države, te su i prema svemu onomu, što netom u predjašnjem poglavlju za njih rekoh, historijski narod u pravom i potpunom smislu te rieči.

„Romanski narodi bijahu kroz dugi niz stoljeća pod jarmom latinskih ideja. Oni su Latini po svom osjećaju, po uredbama, po književnosti, po vjeri i po umjetnosti, a njihov odgoj podržaje u njih i dalje latinske tradicije. Francuzki akademik i povjestničar Gabriel Hannotaux piše: „Počevši od renesance slika je Rima neizbrisivo utisnuta na obličje Francuzke... Kroz puna tri stoljeća francuzka civilizacija bijaše puko oponašanje civilizacije rimske.“ A zar nije to još i danas?

Gaston Boissier u jednom svom nedavnom spisu o rimskoj povjesti Micheletovoj brani istu misao. S punim pravom naime opaža, da mi, Francuzi, imamo od Rima najveći dio svega onoga, što jesmo; kad se u se udubimo, naći ćemo tu osnovne osjećaje i misli, što ih nasliedismo od Rima, kojih ništa ne mogaše iz naše duše izkorieniti, i na kojima se i danas temelji sav naš život...“

Simpatija i antipatija (strast) u politici. — Politički ideal: državni absolutizam. — Birokratizam.

„Nema naroda, gdje bi bilo više političkih stranaka, i gdje bi medju njima bilo veće neprijateljstvo, nego što je kod Romana;

¹ Gentil (čitaj: žantij) potječe od latinske rieči gentilis t. j. plemički, odličan, a danas znači samo lep, ugodan, dražestan.

pa ipak jedva igdje na svijetu ima u mišljenju veće jednodušnosti. Ta svim tim strankama od najbuntovnije do najumjerenije jedan je jedini ideal: državni absolutizam. Vladina stranka zapravo je jedina politička stranka kod svih Latina. U toj stvari nimalo se ne razlikuje jakobinac od monarhista i klerikalac od socijalista: Svi jesu ili svi hoće da budu vladinoveci.“

Tako nam u malo rieči romanski ideal države označuje već spomenuti duboki poznavalac savremenoga evropskoga društva, Gustav Le Bon.¹

Čim se pod državom prije svega, ili možda jedino, misli na vladu, onda je naravski, da zapravo ni nema slobodnih državljana, nego su to sve sami pokorni podanici; a kad takvo shvaćanje prodre u narod žive čudi i bistra uma, osjetit će svaki takav podanik neodoljivu potrebu, da državi, ili bolje vladi, što više prigovara, ako joj s kojega mu drago razloga ne služi. I tako se pomalo sav narod razdieli u dva tabora: na činovnike, medju kojima je uvijek dosta silnika, i na vikače, medju kojima uvijek ima i buntovnikâ. U takvim prilikama nije čudo, da „Latin smatra slobodu pravom, progoniti svakoga, tko ne misli tako, kao on.“²

Zato nije nikakvo čudo, što su sredovječne talijanske republike bile onako okrutne, što je u Španjolskoj onako cvala inkvizicija i što je u Francuzkoj pod cimerom republikanske slobode došlo do najgroznije strahovlade u Evropi.

U takvim prilikama i kod takvoga shvaćanja države i politike posvema je razumljivo, da su pojedini romanski narodi bili samo dotle veliki i snažni, dok im na čelu bijahu veliki ljudi. Uz to treba naglasiti, da njihovi veliki ljudi bijahu većinom stranci. „Cesare Borgia, najokrutniji, ali umni pustolov XVI. stoljeća, koji je jedini tada zamislio, da se u Italiji stvori jaka država, bijaše Španjolac. Kardinal Mazzarin (ministar Luja XIII. i XIV.) bijaše Talijanac, a Napoleon Korsikanac . . .

Mazzarin i Napoleon! Eto dva čovječja tipa tako različna kao lisica i lav; pa ipak obojica u razmaku jednoga stoljeća vladahu Francuzkom s vratolomnom srećom. Zašto? Zato, jer nijedan ne bijaše Francuz.“³

¹ Psychologie du socialisme, str. 143.—144.

² Netom spom. djelo, str. 149.

³ L' Europa Giovane, str. 6.—7.

Latinski narodi lako dakle podliežu tudjincu, osobito kad je jak, pa im uz to još znade polaskati. Savez Piemonta s Pruskom, a kasnije Italije s Njemačkom uzprkos tisućljetnim oprekama među germanskim „barbarima“ i među Rimom ne da se ničim tako protumačiti kao novolatinskom slabošću za sve, što je sjajno i što laska narodnoj taštini.

Nego ovo osebujno shvaćanje države, kao kakve providnosti, a javnoga života kao viteškoga turnira, ostavilo je kod romanskih naroda u obće, a kod Francuzâ napose, dva duboka traga, birokratizam i neobičnu nesnošljivost prema tudjemu mišljenju.

Birokratizam je u Francuzkoj stara uredba. God. 1750. u srednjem provincijalnom gradu bijaše 129 ljudi zabavljenih sudstvom, a 126 osoba, koje izvršavahu zapovjedi onih prvih činovnika. Jedni i drugi bijahu domaći gradjani. Želja gradjanina, da zauzme koje od ovih mjesta, bijaše u istinu bezgranična. I čim je koji gradjanin uhvatio nešto novca, umjesto da ga upotrebi za kakav posao, odmah bi s njime potrčao, da si kupi koje činovničko mjesto.¹

Kako suglasno priznaju francuzki mislioci, i kako se svatko uvjerava, čim malo duže u Francuzkoj proživi, ovo se zlo poslie revolucije samo povećavalo. Velika revolucija ne samo da nije u tom ništa promienila, nego je naprotiv najviše pospješila razvoj onoga mišljenja, koje državu smatra nekom providnošću i koje se kiti imenom socijalizma.

Što su stranke u romanskih naroda medjusobno tako nesnošljive, te svaka vidi svoju pobjedu u padu i propasti drugih stranaka, razumljivo je već zato, što u svakoj romanskoj političkoj ideji ima vrlo mnogo, ili ponajviše osjećaja, simpatije i antipatije, za koju ne postoji nikakav razlog. Svaki čovjek, koji drugčije misli, nije prema romanskomu shvaćanju samo tvoj protivnik, nije dapače dosta, da ga držiš neprijateljem, nego ti ga valja smatrati zloduhom, kojega treba nesmiljeno progoniti, dok ga ne uzmogneš uništiti, pa bilo to i najsilovitijim sredstvima. Znajući to bolje ćemo shvatiti vjerske ratove, obiteljske borbe, Bartolovu noć, inkviziciju i strahovladu.²

Država je dakle nad državljanima, i njoj je sve dozvoljeno prema onoj latinskoj: Mjesto razloga neka vlada samovolja (Stat pro ratione voluntas).

¹ Psychologique du socialisme, str. 163.

² Spom. djelo, str. 148.—149.

Mi Slaveni u svom jednostranom tudjinskom odgoju tražimo i gledamo državni absolutizam samo na Iztoku, a borbu medju pojedinim strankama osuđujemo jedino kod sebe samih. Ne mislimo na to, kako su samovoljno vladale talijanske republike, pak kraljevi španjolski i francuzki. Posve nam je obično, što Luja XIV. smatrahu i nazivahu suncem (le roi Soleil), a pogotovo se ne čudimo, što je taj vladar znao reći: Država to sam ja (L' Etat c' est moi). I kad nam proučavanje i upoznavanje savremene Evrope ne bi nikako drugčije koristilo, nego da nas uputi, kako je po svaki narod jednako štetno, i kad se sam do neba diže, i kad sam na sebe pljuje, bila bi već i to za nas velika dobit.

Posljedica romanskoga poimanja države.

Samo se po sebi razumije, da su romanski narodi sa svojim rimskim shvaćanjem države i sa svojom strašću u političkoj borbi mogli uspjevati samo dotle, dok se izvan nekadašnjih granica rimskoga carstva ne pojaviše nove jake države i narodi, napose Englezka, kasnije Velika Britanija, pak onda Pruska i današnja Njemačka. Sa svim romanskim državama zametnuše Anglosasi i Germani upornu borbu, dok evo na naše oči Njemačka ne potisnu Francuzke daleko za Rajnu, a sjeverna američka Unija ne ote Španiji doduše zadnjih, ali još prostranih i dragocjenih ostataka nekadašnjega njezinoga veličajnog carstva. Nego najdugotrajniji i po svojim posljedicama najzamašniji svjetski mejdan bijaše medju Francuzkom, glavnom predstavnicom Romana, i medju Englezkom, ognjištem i središtem svih Anglosasa. Čujmo, kako o tom dvoboju piše Benjamin Kidd, a zaustavimo se prije kod toga, kako taj samosvjestni otočanin sudi o Francuzima:

„Svaki je nepristrani čovjek prisiljen priznati, da neke osebnujne crte karaktera daju Francuzima prvo mjesto medju kulturnim narodima Zapada . . . Kulturni utjecaj Francuzke osjeća se odista u svoj našoj civilizaciji, u našoj politici, u svim granama umjetnosti i u svim smjerovima nemirne naše misli . . . Germanski narodi postizavaju redovno najznatnije umne rezultate ondje, gdje treba dubokih, neumornih i savjestnih izraživanja, i gdje valja prikupljati sitne podatke za veliko djelo. Ali u tim izraživanjima nema idealizma francuzkoga duha . . . Svaki savjestan motrilac, koji prvi put pronikne u francuzki duh, mora odmah osjetiti nešto neodredjena, ali zato nešto duhovno tako uzvišena, čega prosječno

nema ni u Niemaca, ni u Engleza. To se osjeća koliko u umjetnosti, toliko u književnosti, i to bilo u savremenoj, bilo u savršenijim djelima narodnoga genija iz daleke prošlosti.“¹

Kako poslie ovakve svjedočbe poput more pada na čovjeka ova strašna historijska istina iz pera istoga pisca :

„U sredini XVIII. stoljeća (parižkim mirom 1763.) završio se medju Francuzkom i Englezkom najneobičniji dvoboj, što ga povjest spominje, uzevši u obzir sve događaje, o kojima je zavisjela pobjeda . . . Borba se vodila u Evropi, u Indiji, u Africi, u sjevernoj Americi i po svim velikim morima. Sudeći samo po vanjštini, koja djeluje na maštu, bijahu sve prilike povoljne za odličnijega protivnika . . . God. 1789. Velika Britanija imadjaše 9,600.000 stanovnika, a Francuzka 26,300.000. Godišnji dohodak Velike Britanije iznašao je 391,220.000 fr., a Francuzke 600,000.000 fr. Danas na koncu XIX. stoljeća narodi, što govore englezki, ne računajući pokorenih Indijanaca i Crnaca, dosižu golem broj: 101,000.000, dok Francuza ima jedva 40,000.000. Već dugi niz godina narodi englezkoga govora pobjedjuju svagdje, gdje god borbu započimlju. Danas su gospodari gotovo svoj sjevernoj Americi, Australiji i južnoj Africi . . . Nijedan se narod nije od njih čvršće i jače ukorienio u tim zemljama . . . Čini se, da će im u budućem stoljeću nesumnjivo pripasti prevlast na celom svijetu.“²

Bit će još govora o tom, kako je to plitko govoriti o konačnom padu novih latinskih naroda i kako je dapače preuranjeno umišljati si, da se i sudbinom svijeta, a kamo li sudbinom Evrope može odlučivati bez njih, ili čak protiv njih. Ali jedno je nesumnjivo: Rimsko njihovo shvaćanje države i njihova strastvenost u politici glavnim je razlogom, te se kod njih i danas do skrajnosti provodi državna centralizacija, a u centralizaciji takva birokracija, s kojom se dadu prisposobiti jedino kitajski mandarini i ruski „činovnici“. A gle, medjutim nije se decentralizovala samo anglosaska, nego i latinska Amerika, dapače je federalizam prevladao u svoj srednjoj Evropi, naročito u Švicarskoj, Njemačkoj i u većem dielu habsburške monarkije. Federativni oblik poprima i isto rusko samodržavno carstvo u srednjoj Aziji, a svaki čas možemo doživjeti, da se i ruskoj Poljskoj vrata glavna njezina prava. „Ali zato malo mare, ne ću reći Francuzi, nego i Talijani, koji prema savršenijoj

¹ Psychologie du socialisme, str. 152

² Netom spom. djelo, str. 152.—153.

modernoj federalističkoj državnoj formi stavljaju posvema centralistički i čisto osvajački ideal takve Italije, kojoj bi kao puke pokrajine pripale i zemlje istočnoga Jadranskoga primorja, Istra, Dalmacija i Arbanaška.

Ovaj rimski ideal velike i jake države, s malo ili nimalo obzira na narodnu volju i na pučke potrebe, prevladao je u ostalom baš za naših dana i u susjednoj Ugarskoj, koja će već zbog toga u budućnosti prema ostalim kraljevinama i zemljama habsburške monarhije biti onako natražnjačka, kako se prije činila naprednom zbog stoljetne svoje ustavnosti. Ne može se dakle naprosto tvrditi, da je samo kod romanskih naroda država različan, pače i oprečan pojam od pojma naroda, i da se sva politika vazda vrti oko vladinih stolica, ili, kako Francuz slikovito kaže, oko „tanjurića s maslacem“ (*l'assiette au beurre*).

3. Vrline i mane francuzkoga značaja.

„Romanskoga“ značaja nema.

Kako već ponovno naglasih, novi su latinski narodi samo po svojoj kulturi, t. j. po svojoj povjesti i po svojem shvaćanju javnoga života Romani, ali se po svojoj čudi, po svom duhu i značaju razlikuju među sobom više, nego od drugih nelatinskih naroda. Tako je posebice među Francuzom i Talijanom mnogo veća razlika, pa i opreka, nego među Francuzom i Niemcem, osobito iz južne i zapadne Njemačke. Zato se i ne može govoriti o značaju romanском, kako se može i mora prikazati zajedničko obilježje narodne čudi i značaja kod nas Slavenâ, kod Anglosasâ, pa i kod Germanâ. Valja nam dakle napose prosuditi svaki romanski narod, ako hoćemo da u istinu vjerno obilježimo čud i značaj Francuzu, Talijanu, Španjoleu.

Francuzka skladnost i uzroci joj: društvenost.

Već rekoh, da je za Francuza najveća društvena vrлина biti skladnim. Isto je tako najveća društvena mana biti neskladnim. U Francuzkoj se gotovo ne čuje prikor: Kako ste neuljudni!, ili možda čak: Ne budite prosti!, nego ti umjesto toga sa smieškom na ustima vele: Niste skladni! (*Vous n'êtes pas gentil.*)

Prema tomu je sva Francuzka kao golemi naš Dubrovnik, gdje se i okolišni seljaci vladaju tako „skladno“, da bi se u njih mogla ugledati mnoga velika gospoda.

Skladnost je dakle prva francuzka kriepost, i to, kako vidimo, kriepost više društvena nego individualna.

Ta je francuzka vrlina nastala pod dvojakim dojmom: u jednu ruku poprimiše Gali već gotovu savršenu rimsku kulturu, ili kako je ono liepo kazao Fustel des Coulanges, ubraše s grčko-rimskoga stabla plod, što ga je njegovalo dvadeset pokoljenja.

U drugu je ruku ova francuzka skladnost živa slika i prilika francuzke domovine, za koju već grčki geograf Strabon ovako pišaše: „Čini se, kao da je božja providnost poredala ove gorske kose, približila mora i prekopala rieke u svim pravcima, da jednoga dana Galija bude najkrasniji zemaljski perivoj“.¹

I u istinu dosta je samo pogledati na francuzki zemljovid, da spoznamo, kako su Francuzi vezom medju germanskim, anglosaskim i latinskim narodima, i kako je ta zemlja izmedju dva oceana, pak izmedju alpinskoga i pirenejskoga gorja kao neka kolievka svih evropskih naroda.

Nego ipak bismo sudili površno, da uzrok francuzkoj skladnosti tražimo samo u grčko-rimskom utjecaju i u neobično povoljnom zemljopisnom položaju. Ova francuzka osebina samo je naravski plod vanredne francuzke društvenosti, koja je glavno obilježje francuzke čudi, duha i značaja. Francuz naime ne može podnieti samoće, baš prema onoj iz svetoga pisma: Nije dobro biti čovjeku samu. Ali i tu treba odmah naglasiti, da Francuz ne traži društva kao Niemac, Englez, da bude jak, nego da bude sretan, ili bar da protjera dosadu. I zato se za Francuze s pravom veli, da su dođuše najdruštveniji narod u Evropi, ali da zato nisu ni iz daleka dosta solidarni: Oni se zajedno vesele, zajedno se zabavljaju i razgovaraju, ali nerado zajedno rade i ne pomažu jedan drugomu, kao Niemci i Englezi. Francuz se rado smije, jer ima zato dva uvjeta: u jednu je ruku društven, a društvenosti nema bez veselja, a u drugu ruku znade, da svojim smiehom ne može svoga zemljaka tako uvriediti, da bi ga taj sbog kakve oštre dosjetke danas sutra na samu s nožem dočekao, kako će to uraditi Talijan i Španjolac.²

Francuzka otvorenost, iskrenost i — hvalisavost.

Društveni, veseli i razgovorni ljudi ne mogu biti neiskreni, a kamo li podmukli. Za podmuklost treba duge sabranosti, daleko-

¹ Psychologie du peuple français, str. 178.

² Spom. dj., str. 180.-182..

vidnosti, uztrajnosti i odlučnosti. A to su kod Francuza riedke kriposti. Francez je dakle iskren, ili barem posvema otvoren; kad ne govori istine, nije to zato, da te prevari na svoju korist, nego zato, što ga bujna mašta zaniela, da stvar poljepša i izkiti prema svomu umjetničkomu ukusu, ili sbog svoje taštine, koja je vjerna pratilica velike društvenosti. Odtuda je nastalo mišljenje, da su svi Francuzi Gasconci, t. j. sve sami hvalisavci.

Francuzke otvorenosti i iskrenosti ne smijemo nipošto zamieniti sa svojom slavenskom povjerljivošću. Naš će ti čovjek, osobito Hrvat iz gornje kopnene Hrvatske, nakon nekoliko časaka razgovora ponuditi bratimstvo i povjeriti sve svoje tajne, a ako si ti Hrvat, učinit ćeš isto; no to vam ipak ne će smetati, da se jedan drugomu narugate, čim se razidjete, i da se onda sbog toga nesmiljeno zavadite, kriveći jedan drugoga „vjerolomstvom“. S Francuzom naprotiv možeš godine i godine drugovati, a da ne znaš pravo, ni što je, ni odkuda je, a kamo li, da ti pokaže, što ima u žepu, što misli, što snuje i što osjeća prema svoj svojoj okolini.

Francuzki esprit (duhovitost), sklad (sistem) i jasnoća.

Od svih francuzkih vrlina najpoznatija je svijetu njihova duhovitost (l' esprit), koju Niemci zlobno i zavidno nazivlju lakomnom površnošću, a koja bi se zapravo imala zvati pronicavost i oštroumnost.

Kad čovjek uzme u ruke popis knjigâ koje mu drago knjižare; kad u francuzkom društvu sprovede samo nekoliko sati, i kad se makar letimice sjeti francuzkih kolonijalnih pustolova i velikih učenjaka, mora se zadiviti najprije tomu, kako se francuzka misao znade zaustaviti na svakoj stvari, te joj ništa nije tako nezatno, da bi mimo ičega prošla s nadutim priezirom. Nema primjerice evropskoga naroda, o kojem Francuzi nemaju čitave literature, a doskora će i o svakom afričkom plemenu biti koja francuzka radnja. A sva se ova književnost odlikuje, kao francuzka djela u obće, oštroumnošću, koja opaža baš najbitnije stvari, i to u njihovoj cjelini i u njihovoj vezi s velikim interesima čovječanstva. Francuz je zapravo najobjektivniji motrilac i sudac svih naroda i zemalja, uza sve to, što svagdje želi naći neki dokaz, da je čitavo čovječanstvo povezano nerazrješivim vezama. Francuz nikada ne puza, nego vazda leti i lebdi, da oštrim pogledom s visokoga, obće ljudskoga gledišta shvati što vjerniju cjelovitu sliku

(une vue d'ensemble) svoga predmeta. U toj slici dosta puta nema njemačke točnosti, ali nikad nije lažna i nejasna.

U nas se Slavena obćenito misli, da su Niemci prvi i jedini majstori u sistemu, i da se njihova djela ne odlikuju samo svojom temeljitošću, nego i svojom preglednošću i logičnošću. No ovo je mišljenje posvema krivo. Tražeći i gradeći svoj sistem Niemac je samo dosta nespretan učenik Francuza, od kojega je poprimio rimsku metodu, pa i rimsku logiku, ali bez grčke, dotično danas francuzke lakoće.

Englez Stuart Mill kazao je za Augusta Comtea ovo, što vriedi u glavnom za sve francuzke pisce: „Comte tako valjano reda svoje dokaze, da moraš za dokazanu istinu držati njihovu savršenu suvislost i neprekidnu logiku njegova sistema. Ta sposobnost sistemazovati svoje misli, izvoditi naime iz nekoga načela skrajnje njegove konsekvencije, a sve to jasno izložiti, čini mi se, da je glavna prednost svakoga dobrog francuzkoga pisca . . .“

Francuzka logičnost u prvom je redu dakle društvena, t. j. razumljiva. Nijednomu Francuzu nije dosta, da se razumije, — eventualno ne razumije — sâm, ili da ga može shvatiti samo nekolicina izabranika. Zato ni francuzki dekadenti ne napisase ni stoti dio onih bezsmislica, u koje se zaljubiše dekadenti njemački, i koje kao nešto nova i originalna smetoše i mnogo slavensku glavu.

Francuz ne voli samoće, pak zato nije sklon ni pukomu opisivanju prirode, ni razmišljanju o nadnaravnosti; što god je izpod ljudskoga razuma, ili iznad njega, Francuzu se čini konfuznim, pa se zato francuzka jasna misao jednako kloni njemačkoga naturalizma i njemačkoga, pa i slavenskoga, misticizma. Francuzka logika uvjerava samo razumom i razlozima.

Koliko su Francuzi logični, vidi se već po tom, što su vazda bili dobri matematičari, a posebice u geometriji i danas su prvi majstori. Iz toga njihovoga smisla za savršeni sklad u stvarima i pojmovima nastala je njihova duhovitost, koja ne dira toliko osobu, poput njemačke i englezke satire, koliko opaža svaki sukob i svaki nesklad među idejama.

Po svem ovom vidimo, da je kod Francuza najjače razvit smisao za unutrašnji i za izvanjski poredak, smisao za pravo i ljubav za jednakost.

¹ Psychologie du peuple français, str. 185.

Već je sam francuzki jezik strogo pravnički poput latinskoga, samo što je od njega jezgrovitiji i pravilniji, kao da ga je stvarao kakav geometar. Takav je i francuzki slog, za koji vriedi rieč: Kako pišeš, takav si čovjek. (*Le style est l'homme.*)

Niemci, a za njima i mi, čitajući francuzka pregledna i razumljiva djela, pa bila i strogo znanstvena, dobivamo o njima krivi pojam, da su površna, budući da su tako pristupna i jasna. Ali to je samo optička varka. Poznato je naime, da se ista množina predmeta, dobro poredanih i složenih, čini mnogo manjom, nego li onda, kad ih kojekako porazbacamo. Tako i znanstveno djelo, natrpano vrelima i citatima, bez jasna pogleda i bez obćih velikih ideja, djeluje na nas kao neka vanredna učenost, a kad tamo, to može biti, a u istinu obićno i jest samo naduvenost i smetenost.

Kod Francuza se i ista filosofija morala pokoriti jasnoći i zdravomu razumu. „Francuzka filosofija ne voli nepreglednoga niza sićušnih fakata, niti se pozivlje na tobožnje razloge, kojih da um ne poznaje. Francuz, kao prijatelj jasne i logićne misli ne trpa zajedno misticizma i realizma. U englezkoj glavi ovo je oboje jedno uz drugo: misticizam vlada osjećajem, a realizam filosofijom i praktićnim životom. U Njemačkoj se misticizam i realizam stapaju... Tu je uspjeħ znak božjega suda, a priroda i povjest razvoj absolutnoga duha. Za njemačku metafiziku, što je realno, to je i racionalno; za njemačku teologiju realno je ujedno i božansko. Francuz naprotiv jedva jedvice i shvaća ovakvo duševno razpoloženje. Kad primjerice Descartes¹ hoće da obnovi svu filosofiju; kad si pomišlja, kao da prije njega nije bilo ljudi; kad za tim traži jasne ideje, koje su za nas Francuze isto, što i ideje istinite;... kad izlaže ideje jednostavne i obćenite; kad sve svoje misli veže dosljednom logikom, voleći umovati i maštati nego opažati, i videći svuda poredak čak i ondje, gdje ga nema; postupajući tako, Descartes je pravi pravcati Francuz.“²

Kršćanstvo u Francuzâ.

Kad sve ovo znamo, onda ćemo razumjeti i to, zašto su Francuzi i u svojoj vjeri najsocijalniji, to jest zašto bijahu, a i

¹ René Descartes (1596.—1650.), filosof, fizičar i geometar francuzki, oborio je skolastiku i udario temelje modernoj psihologiji. Osnovna mu je misao ovo: „Hoćeš li spoznati istinu, valja ti se otresti svih baštinjenih misli i iznova od temelja sistematski izgraditi svoje znanje“.

² *Psychologie du peuple français*, str. 202.—203.

danas su baš oni najbolji katolici, dotično: zašto je bezvjerstvo kod njih postala društvena bolest, dapače i princip državne vlasti.

„Kršćanstvo se u Francuzkoj razvilo u obliku društvene vjere i društvenoga morala. Katolicizam bijaše zato osobito sgodan. I u istinu katolička vjera ne daje pojedinomu čovjeku potpune njegove slobode; ona se ne pouzdaje u čisto osobno nadahnuće; ne pouzdaje se dapače ni u savjest, pak ni u objavu, koja bi govorila samo pojedincu; obće pravilo po njezinu shvaćanju važnije je od svega drugoga, pa je zato glavna stvar, da svaki vjernik bude u skladu s celom Crkvom . . . U ostalom Francuzi kasnije s istim zanosom, s kojim vjeru prihvatiše, počеше na nju napadati. Kritizijući dogme izabraše si vodičem abstraktni i formalni razum, logiku čistoga umovanja. Umjesto da promatraju celoga čovjeka, njegove osjećaje, njegove vrline i mane, njegovu žedju za estetikom i za vjerovanjem, izpituju samo njegovu inteligenciju, u kojoj traže potpuno zadovoljstvo. German naprotiv rado misli, da je nekakva dragocjena istina u svem, što su njegovi predji obožavali, pa makar toga, kako veli jedan Niemač, razum i ne može shvatiti; ali za Francuza ni jedno vjerovanje nije sveto zato, što je baštinjeno.“¹

Time ujedno dodjismo do glavne francuzke mane, iz koje izviru sve ostale: Francuzi nemaju svojih tradicija, oni su svi kao u zraku, svi su *déracinés*, t. j. „bez koriena“, ili kako bi Rus kazao, bez tla (*безпочвенники*).

Francuzka umjetnost u dramu, graditeljstvu (gotski slog) i modi.

Ali prije nego tu glavnu francuzku manu osvietlimo, ponovimo si još jednom, da francuzki narod ima čisto umjetničku kulturu i posvema umjetnički značaj, a spomenimo si za to i dokaze, koji su pristupni svačijemu poimanju.

U francuzkoj knjizi najljepše je procvala drama i komedija, i to pisana strogo prema t. zv. trostrukomu jedinstvu: u radnji, u mjestu i vremenu i u značaju. Ovo posljednje jedinstvo najvažnije zato, jer njemačke, a pogotovo englezke drame prikazuju, kako značaj postaje, a francuzke, kakav jest.

Isto je tako i s francuzkim graditeljstvom, koje se najjače izražava u onom umjetničkom slogu, što ga krivo zovemo gotskim, a koji je najprije nastao u najjužoj Francuzkoj, u Ile-de-France, da

¹ Sp. dj., str. 201. - 202.

onda priedje preko Rajne i preko kanala La manche. Taj gotski slog nije samo veličajan, nego je u njem sve stroga geometrija i stroga logika, te svaki ukras, koji se na prvi pogled čini suvišnim, ima i svoju praktičnu vrijednost, jer bi se inače sva ta divota, što lebdi u zraku, na prvi udarac strovalila na tle.

„Francuzka katedrala nije samo slika čistoga vrhunaravskoga oduševljenja, nego je u njoj i odraz čovječanstva: U njezinim dubinama kao da je izrezana narodna duša. To je djelo one zanosne vjere, koja je dovela do križarskih vojna . . . Posrednica među grčko-latinskim i germanskim genijem . . . podiže dušu poput šume i gore, poput mora i zvjezdanoga neba . . . Francuzka je katedrala prema sveukupnomu ostalomu graditeljstvu, što je nje-mačka simfonija prema svoj ostaloj glasbi.“¹

No ne treba nam znati ni za francuzku dramu, ni za parižku katedralu, pa ćemo ipak biti uvjereni, da su Francuzi prije svega umjetnički narod, ako se sjetimo jedne jedine rieči: *moda*.

Francuzi su bez svoje tradicije. — Jak utjecaj trojice različitih ljudi: Montesquieua, Rousseaua i Voltairea.

Francuzi imaju na sebi jaki pečat rimskoga duha, a govore latinskim, ako i znatno promijenjenim jezikom; no Rimljani nisu, nit se Rimljanima smatraju. U njihovim je žilama mnogo germanske krvi, a već više odjednoga tisućljeća narodno i državno ime posvema je germansko, naime franačko: no to nisu Germani, to nisu ni Francuzi, ni Niemci, a ne će to nikada ni biti. Francuzi se u pjesmi još uvijek znadu nazvati Galima; ali u svom jeziku imaju samo dvadeset keltskih koriena,² a u svom mišljenju nemaju više ništa keltskoga, tek po čudi svojoj još su koliko toliko Kelti. Francuzi su dakle narod bez plemenske, narodne tradicije, ili da točnije kažem: To je narod, koji je revolucijom nastao i koji od revolucije živi. Uzalud se ona velika i strašna revolucija od prvoga do petoga stoljeća zove kulturnom asimilacijom, u stvari to je najzamašniji i najsudbonosniji prevrat u francuzkom životu, takav od prilike, kakav bi bio za nas Hrvate, da danas govorimo talijanski, i da se zovemo — Magjarima, a da se tek u stihovima sjetimo svoga slavenskoga porijekla . . .

¹ Spom. djelo, str. 220.—224.

² Vidi Brachet: Dictionnaire etymologique; cit. po Psihologiji franc. naroda, str. 193.

„Mi nemamo osjećaja za tradiciju, ne znamo, što je to neprekinuta veza medju svim pokoljenjima, a ne marimo ni za to, što bezumnost pradjedova plaćaju potomci. Mi svi (poput Descartesa) ne ćemo da znamo, da li prije nas bijaše ljudi . . . Uvjereni smo, da se prevratom može vazda nadomjestiti svaki razvoj, pa s toga ne shvaćamo, kakvu silu imade vrijeme . . . Mi ćemo se za neku ideju pobiti, podići ćemo za nju revoluciju, stvarati sbog nje konstitucije . . . U društvenom životu sve smo više skloni k tomu, da sve izjednačimo, te ne marimo ni za prirodnu nejednakost, pa zato nismo samo proti hierarhiji, koju je stvorila povjest, nego i proti hierarhiji, što je stvara talenat. Mi vazda društvo shvaćamo odviše matematički, kao sbirku sličnih jedinica, . . . te smo sad površni individualisti, sad opet isto tako površni i abstraktni socijalisti, kako je to baš danas u modi . . . Francuz ne shvaća praktične i objektivne politike, te u državnim našim poslovima prevladava sad čisto umovanje, sad opet subjektivni momenti, kao što je zahvalnost, simpatija, prijateljstvo medju narodima i vječni savez, o kakvom smo snivali s Italijom.“¹

Nego jedva da ista tako dokazuje, kako je francuzki narod bez svoga historijskoga temelja, kako se to vidi iz odlučnoga upliva triju posvema oprečnih velikih francuzkih ljudi, koji ostaviše neizbrisiv pečat na čitav francuzki javni i privatni život. Ta velika trojica jesu: Montesquieu, Rousseau i Voltaire.

„Montesquieu bijaše velik rodoljub. Nije doduše nikad o domovini deklamovao, ali njegovo shvaćanje triju vrsti vladavina (despocije, monarkije i republike) dokazuje, da je bio patriota poput Rimljanâ iz dobe Plutarhove i poput Francuzâ od godine 1792. . . . I Rousseau je velik rodoljub . . . No on se nazivlje ženevskim građaninom upravo s ganutljivim zanosom . . . Rousseau je vrlo patriotički provincijalac . . . Voltaire nije nikakav rodoljub, te nema ni pojma o domovini . . . Carici Katarini II. piše: „Srce mi puca od boli, kad vidim, da ima i mojih zemljaka medju tim ludim (poljskim) patriotama. Naši Vlasi (Welches) nisu bili nikad baš pametni; ali ih barem držahu za galantne ljude, a ja ne znam, može li biti isto tako prostačko, kao ustati s oružjem na vas. To je protiv svih pravila viteštva . . . To je u istinu sramota i ludost, da tridesetak zeleniša iz moje zemlje ima toliko drzkosti, da na vas ratuje, dok 200.000 Tatara ostavlja Mustafu, da vama

¹ Psychologie du peuple français, str. 204.—207.

služi. I tako su Tataři uglađjeni, a Francuzi postadoše Scythi. Izvolite, gospodjo, zamietiti, da ja nisam nipošto Vlah; ja sam Švicar, pa da sam mladji, postao bih Rus . . .¹

Montesquieu je glava liberalaca. — Rousseau je vodja demokrata i socijalista. Voltaire je prvak miroljubivih cesarista . . .

Ne ću reći, da su ideje ove trojice ljudi imale velik upliv na francuzku revoluciju, jer ja u to malo ili nimalo ne vjerujem. Ali one su poput zrakâ sa svjetionika prodrle u čitavu revoluciju, te su se u njihovu svjetlucanju borili svi borci u onoj tmîni. Njihove knjige bijahu dokazi, na koje se pozivahu stranke, da brane različne i oprečne zahtjeve, koji nastadoše sbog strasti, ili sbog koristi . . .

Tečajem XX. stoljeća na Montesquieua se pozivahu svi liberalci, bili oni royalisti, ili republikanci. Od njega potječu: Benjamin Constant, M-me de Staël, Guizot, Royer-Collard, Tocqueville, Prévost-Paradol, Staël, Taine, Renan itd.

Rousseau je učitelj Jakobincima: Robespierreu, Saint-Justu, a donekle i Babeufu. Na njega se pozivlju demokrati: Pierre Leroux, Ledru-Rollin, Proudhon, George Sand, Napoleon III. itd.

Bezimena većina, t. j. ljudi nestalnih i nesredjenih misli . . . bijahu voltairijanci . . . Jezgra je njihovoj misli bila, da je njihov neprijatelj kršćanstvo, pa zato si željahu takovu vladu, koja bi kršćanstvo prigušila i tako njih riešila muke, da ga se odriču, i napora, za koji se osjećahu preslabi, da naime ženama i djeci svojoj zabrane vjerovati.“

Eto, tri tako oprečna čovjeka, što ih nenadkriljivom vještinom prikazuje i razčinja Emil Faguet,¹ duševni su roditelji savremene Francuzke, a najgori, ako i najduhovitiji medju njima još je danas njezin zloduh, jer „Francuzkom od prilike već od pol stoljeća vlada Voltareova misao, te svaku republikansku vladu odmah obtužuju, da ništa ne radi i da je klerikalna, ako nije protukršćanska.“²

Kad Francuzi ne bi bili najprije u kulturnoj rimskoj, a onda u franačkoj političkoj „asimilaciji“ izgubili kontinuitet unutrašnjega svoga moralnoga bića, zar bi kao najkršćanskiji i najkatoličkiji narod, a uz to jedini u istinu liberalni i plemeniti veliki narod u

¹ Emile Faguet: La Politique comparée de Montesquieu, Rousseau et Voltaire (Paris, Société franc. d'imprim. et de libr. 1902., str. 297. za 3·50 fr.), str. 1.—2., 5.—6., 10., 288., 289.—290.

² Netom spom. djelo, str. 291.

zapadnoj Evropi, mogli ne samo podleći, nego pol stoljeća podlije-gati vladama, koje su negacija ne samo vjere i slobode, nego zdrava razuma, jednakosti i iskrenosti, tih triju osnovnih obilježja francuzke društvenosti i skladnosti?

4. Talijanski značaj i današnja talijanska kultura.

Vjerski formalizam.

Italija nas na prvi zvuk svoga imena sjeća Rima, pape i renaissance, to jest svih triju glavnih faktora svoga značaja i svoje kulture.

Kakav je upliv imao na Talijane drevni svjetovladni latinski poganski Rim? Osim jakoga i neizbrisivoga onoga rimskoga dojma, koji se vidi na svim romanskim narodima, poganski je Rim ostavio osobito dubok trag najprije svojom vjerom, a kasnije svojim naturalizmom, koji je bez svake stege izbio u renaissanci.

„U vjeri starih Rimljana ne prevladavaše unutrašnje čuvstvo, nego izvanjska društvena forma...“ Zato Rimljani bijahu tako snošljivi prema svačijoj vjeri, tako da bogove poraženih naroda puštiše među svoje, i da nikada nisu ni kod kuće, ni u tudjini ratovali sbog razloga čisto vjerskih. Društvena prednost ovakove praktične vjere bijaše u tome, što nije bila fanatična; no njezina je psihološka i moralna slabost bila tolika, da je duševni život uz nju ostao neplodan, bez duboka čuvstva i bez poletne misli... Vjerski obred bijaše jezgra vjerovanja, sama vjerska nauka ne imadjaše nikakve važnosti. Ako propustiš najmanji kakav obred, već tvoja žrtva ne vrijedi; k tomu svemu na vjeru pazi državna vlast. Vlada nadzire i svećenstvo i njegovu glavu. To je dakle državna vjera. Svemoćni Jupiter... nije više djedovski bog svjetla i čistoće: na rimskom kapitolu postaje on božanska personifikacija osvajačke države... Jedini još židovski narod zahtievaše za svoga boga isto takvo gospodstvo nad čitavim svietom.“¹

Tko je barem donekle upoznao Italiju i Talijane, taj se je lako mogao uvjeriti, da je vjerski formalizam bez ikakvoga dubljega osjećaja još i danas obilježje vjere u Talijanskoj, te se osobito prosti puk moli jedino za zemaljska dobra, kako to iztiče Ferrero, prisposobljavajući pobožnost moskovsku i napuljsku, što već spomenih govoreći o Moskvi.

¹ Psihologija evropskih naroda, 61.—63.

Talijani i papinstvo.

Papinstvo i mnogi Talijani obtuživahu, da je stvorilo sve pogrješke talijanskoga značaja. Branitelji papinstva naprotiv dokazuju, da je talijanski karakter zlo utjecao na samo papinstvo. Bilo na toj stvari, kako mu drago, ovo je nesumnjivo:

„Rimsko papinstvo u jednu ruku bijaše isto tako politička, kao i duhovna uredba: Ne samo da je papa imao svoju duhovnu državu, nego je svuda utjecao na svjetovne stvari... U drugu ruku... njegovi ciljevi bijahu kosmopolitski... Papinstvo uzalud imadjaše svoj temelj i svoj oslon u Rimu, ono je moralo težiti izvan njega; ne mogući se poistovjetiti s civilnim i političkim interesima Italije ono je uništilo ravnovjesje narodnih sila, jer je u njima stvorilo neku vrst neprestanoga unutrašnjega razdora... U ostalom papinstvo ne samo da Italiji nije dalo gospodstva svieta, nego joj je dapače zapriečilo njezino jedinstvo... i napredak čisto svjetovne misli. Papinstvo je tu zaustavilo modernu misao, koja je drugdje dovela do reformacije, pak do filozofske slobode i do francuzke revolucije... Terenzio M a m i a n i, koji predsjedaaše kabinetu pape Pija IX. god 1848., pišaše sam u listopadu god. 1870.: „Romanizam je napokon imao trostruki koban rezultat: praznovjerje medju prostim pukom, vjerski nehaj u drugim staležima i nestašicu vjere kod najvećega diela mislilaca i pisaca...“ U Italiji vjerski je nehaj mnogo dublje prodro u gradjanstvo i u puk, nego u Francuzkoj... Ali to nimalo ne smeta, da se vrše vjerski obredi tromo, pak raztreseno, da tako kažem razkidano i slučajno. Talijan ulazi u crkvu, kad na to dospije, zagrabi svete vode, ako mu je dosta blizu, ostane kod jednoga diela mise i iskreno vjeruje, da je izvršio svoju dužnost prema Bogu. Ali ta površna pobožnost nije učinak ozbiljne vjere: na moralni život ne djeluje baš ni malo povoljno. Ovo je možda posvema poganski elemenat u talijanskom katolicizmu; nemoć vjere, da preporodi savjesti, ili da njima ravna.“¹

U ostalom bilo je već kod talijanskoga jedinstva govora o opreci medju katoličkim sveobćim pozivom papinstva i medju zadaćom, koju mu namjenjivahu neki talijanski rodoljubi. U toj je opreci izvor svemu naspোরazumljenju, a i mnogomu zlu, koje danas tišti Italiju.

¹ Spomenuto djelo, str. 67, 70 i 73 u opazci.

Talijani i renesanca.

Bila je rieč već i o tome, kako je renesanca nepovoljno djelovala na talijansku ćud i na talijanski karakter. Ovdje treba spomenuti samo još ovo značajno mišljenje umnoga francuzkoga socijologa:

„Koliko je renesanca drugim narodima doniela novi život i trajnu korist, toliko je za samu Italiju morala biti kobna. Kod drugih je naroda renesanca našla neku jezgru originalnih ideja i osjećaja, kojima je povratak k umjetničkoj klasičkoj vještini dao samo jako orudje, da se izrade. Tu se umjetnički preporod stopio s vjerskom reformacijom, pa je zato ovdje renesanca izbjegla pogibli poganskoga naturalizma i formalizma. U Italiji naprotiv renesancom se konačno čitavo društvo opoganilo... Renesanca bijaše pobuna individualizma protiv svake moralne, društvene i vjerske stege: I Talijan je, kako ćemo vidjeti, ostao individualista.“¹

Talijanski individualizam; nestašica smisla za zajednicu i disciplinu. — Osvetljivost i ubistva.

I tako je glavna crta talijanskoga značaja neki osebujni individualizam, koji nije ni malo sličan ni individualizmu anglosaskomu i germanskomu, jer u javnom životu vodi do nemoćnoga partikularizma, a u privatnim odnošajima do najbezobzirnije sebičnosti.²

Za Talijane sam njihov zemljak Ferrero piše doslovno ovako:

„Mi smo kao pojedinci jaki, ali u skupini smo nemoćni. Jedan Talijan vriedi više od jednoga Niemca; ali četiri Niemca zajedno vriedit će više nego dvanaest Talijana svaki za se... Pogledajte samo: Ako se ikoja vrlina ne može Talijanima poreći, to je sigurno

¹ Netom spom. djelo, str. 80 i 81.

² I za nas južne Slavene, naročito za Hrvate i Srbe, tvrde neki sociolozi, da smo nepopravljivi partikularisti i sebičnjaci. Tako je primjerice poznati francuzki publicista i političar Charles Benoist, tajnik glasovite smotre „Revue des deux Mondes“, profesor na parižkoj političkoj školi i član francuzkoga parlamenta, upravo zanosno pristao uz teoriju Benjamina pl. Kallaya, koji ga je kao upravitelj Bosne sjajno primio (god. 1897.) i uvjerio ga o tom, da smo mi južni Slaveni dosta razviti, da se opremo svakomu despotizmu, primjerice turskomu, ali da je medju nama tako malo uzajamnosti, te nismo kadri složno braniti ni životnih svojih interesa. Čitajući kasnije sociološka djela o Talijanima, odmah pomislih, da se ovaj Kallayev nazor dade u istinu najsgodnije primieniti i na Talijane

umjetnički ukus; pa ipak nedostatak smisla za zajednicu kod nas je tako velik; da se u masi taj ukus gubi... Imamo velikih graditelja, a novi Rim najdosadnija je sbirka ogromnih kućerina, što ih nazvasmo palačama... U modernom društvu taj nedostatak zajedničkoga duha sličan je nedostatku plodne zemlje (humusa) na tlu... Što bi siromašni naši umjetnici, da nema pariških i londonskih milijunaša, tih sjevernih barbara! A kako je u umjetnosti, tako je i u svem drugom, u znanosti, u politici, u dobrotvornosti i u moralu... Ovdje i ondje naći ćete vanrednu individualnost, ljude neobičnoga genija i energije..., ali društvo, koje ih okružuje, zadovoljava se time, da im se platonski divi...¹

Ali ovaj oštri sud samo je jedan dokaz više, da svaki čovjek, pa i svaki narod, sam sebe obično sudi ili preblago, ili prestrogo. Italija bi naime bila već gospodarski propala, da se u novije doba baš u njoj nije zadrugarstvo tako razvilo, da naročito potrošačke ili konsumne udruge rade tu s milijunima, te su pravi spas svojim članovima. Zato A. Fouillée i veli: „Gle, najlatinskiji narod natječe se s germanskim i anglosaskim narodima u zadrugarскоj vještini koja će biti vještina budućnosti.“²

No razmjerno je još uvijek malo udruženih Talijana, a onda i oni, koji su članovi potrošačkih i drugih udruga, ipak ostaju osebjuni, t. j. umjetnički individualisti, ponosni i osvetljivi, s prijateljstvom noža i s ljubavlju jake, ali prolazne strasti.

Talijan je čovjek svoje vrsti. Zatvoren sam u se, i to više u svoja čuvstva, nego u svoju savjest, hoće da ga poštuju barem riečju i djelom, ako ga već ne poštuju mislju svojom. O Talijanu možeš misliti, što hoćeš, samo ga ne diraj. Inače bi mogao ljuto požaliti jednu jedinu riečju, pa bila to najduhovitija dosjetka, kad bi njom na njega nišanio...

Talijan ne zna, što je to veza s potomstvom. Tako veli Viecoli: „Mi Talijani osjećamo samo sa svojim predjima, jedno sbog ponosa, drugo sbog lienosti.“

Prema ostalomu čovječanstvu ne zna Talijan za onu gorljivost širiti svoje misli, koja kod Francuza prelazi svaku granicu: Njemu nije stalo, da koga predobije bilo za svoje misli, bilo za svoje osjećaje... život njegov ne teži za obćenitošću, nego za individualnošću. Većina talijanskih psihologa slaže se u tom, da

¹ L' Europa Giovane, str. 377.—379.

² Psihologija evropskih naroda, str. 120.

u njihovoj domovini u opreci s drevnim Rimom ima previše individualizma, koji je često u opoziciji s društvenom disciplinom. Već Tasso¹ pjevaše: u latinskoj krieposti ima svega osim discipline (*Alla virtù latina o nulla manca, o sol la disciplina.*), Talijan Garrofolo veli, . . . da ovaj narod svaku oblastnu prisilnost smatra kao nesnošljivo natezanje, pa dodaje: „Nema primjera, da bi se u našoj zemlji ikoja naredba dragovoljno poslušala. S toga svake godine pogiba mnogo redarstvenika . . . pod nožem zločinaca, što ih zatekoše u njihovom djelu . . . Jedino vojnička služba sa svojim strogim i bezodvlačnim kaznama kadra je na nekoliko godina ovaj puk disciplinovati. Talijan u svakom času svoga života hoće da radi samo ono, što je njemu ugodno“ . . . Njegova je individualnost tako jaka, da ni iste obiteljske veze nemaju nad njim nikakova upliva. Zato mu je i prijateljstvo „gospodarska funkcija“ i izmjena uslugâ više, nego sklad dvaju srdaca. I Taine je kazao: U ovoj zemlji nema prijatelja . . . Nož je Talijanu kao Španjoleu i Korsikancu sastavni dio njegova bića . . . I u poslovicama nož igra veliku ulogu: kad se slikovito hoće da naznači bratska nesloga, veli se: *Tre fratelli, tre coltelli* (Tri brata, tri noža). Što je drugim ljudima udarac šakom, to je talijanskome radniku često ubod nožem . . . Za to je jedan talijanski pisac, Aristin Gabelli, mogao s punim pravom uzkliknuti: *L’Italia è la terra dell’ omicidio improvviso* (Italija je zemlja nenadanoga ubojstva) . . . U četrdeset godina palo je žrtvom ubistva 80.000 ljudi, to jest kao u najstrašnijem ratu. Svake je godine prosječno 4.000 tužaba sbog počinjenoga, ili pokušanoga ubojstva . . . Italija je i u mirno doba pravo razbojište. Garrofolo veli: Mi smo još u herojskom doba, samo bez heroizma. Ljudski život ne vriedi tu ništa; vriednost imam samo ja. Dok ljudi u drugih naroda idu na šake (*alle mani*), u Italiji se svatko odmah laća oružja (*alle arme*) . . . U raznim kaznionama bijaše 1862. god. 15.037 kažnjениka, a 1894. god. 28.336. God. 1889. nedorasla djeca sačinjavahu petinu svih osudjenika, naime 69.000. Od toga ih 5.500 bijaše izpod četrnaest godina. Od 1871.—1891. broj školske djece porasao je od 1,723.000 na 2,245.000, ali se ni veliki ni mali prekršaji ne umanjije; to je samo po sebi ponovni dokaz, da abe-

¹ Torquato Tasso (1544.—1595.) glasovit je pjesnik eposa: Oslobođen Jerusolim (*Gorusaleme liberata*).

ceda nije lijek proti društvenim bolestima, već da je mnogo važnija reforma osjećaja, nego puko širenje obćega znanja.“¹

Eto takav je taj talijanski individualizam, koji se ne diže ni zato, da brani svetinju ljudske savjesti, ili slobodu čovječje misli, nego zato, da svojom osvetom stigne svakoga, tko se postavi na put njegovoj pohoti, ili njegovoj fantaziji. Sad će nam biti jasno, zašto se baš iz ovakoga individualizma najjače razvio aktivni, zločinački anarhizam.

Talijanska praktičnost i lukavost.

Uz ovaj anarhični individualizam glavna je talijanska značajka praktičnost, ali nipošto germanska ili anglosaska u radu, nego u misli, dakle lukavost i prepredenost, zatvorenost, neiskrenost i nedosljednost.

Da se ni na čas ne čini, da sve ovo tvrdim samo onako u vjetar, držat ću se opet strogo Psihologije evropskih naroda, u kojoj je baš talijanski značaj majstorski prikazan, a to ponajviše na temelju talijanskih pisaca svih smjerova.

„Današnji je Talijan kud i kamo veći realista od nekadašnjega Rimljanina. Čista ideja, koja začarava Niemca, a često i Francuza, dapače i Engleza, nema za Talijana nikakva smisla, dok ne dobije vidljiva oblika, dok ne postane živom zbiljom. Pokušajte latinskim jezikom izreći one pojmove, kojima se igra Grk, pa ćete vidjeti, da ćete morati ili okolišati, ili jezik nagrditi. Istina, talijanski jezik nije više tako izključivo konkretan, nego je naprotiv više od ikogega drugoga jezika pun teoloških i skolastičkih izraza; no ipak talijanska točnost i jasnoća nimalo ne voli abstrakcije i neodređenosti. Talijanski genij voli stvari. Objektivnost je glavna talijanska značajka, a subjektivnim je u Talijana samo njegov osjećaj i strast... Sbog te svoje pronicave i praktične inteligencije Talijan sve shvaća, sve će naučiti i sve uraditi, za sve je sgodan i sposoban. Vašim će jezikom govoriti prije, nego vi njegovim počnete mucati;² u vašu će dušu do dna zagledati

¹ Psihologija evropskih naroda, str. 90., 95. s opazkom i 126.—128.

² Francuz se ne divi samo Talijanu, nego još više Niemcu, „kako lako uči svaki jezik“. Mi Slaveni naprotiv dobro znamo i vidimo, da Talijan i Niemac po dvadeset i više godina među nama živu, a našega jezika ne znaju, a isto tako vidimo, kako Niemac uči teško talijanski, a Talijan još teže njemački. Što bi ti narodi dali za to, da u istinu tako lako uče jezike, kao mi Slaveni! Da su prema tomu uredjene naše škole, doskora bismo bili kulturni osvajači čitavoga svijeta

prije, nego vi upamtite sliku njegova obličja. Talijan sve shvaća, ako mu na pol glasa šapneš, samo kretom ganeš, jedva se nasmiešiš i tek okom migneš . . . Nimalo ne voli matematičkih dedukcija, pa zato u Italiji i ne ćeš naći kao u Francuzkoj dugoga niza glasovitih matematičara . . . Talijanska inteligencija vanredno je zamršena, jer je u njoj barbarska lukavština i prosviećena prepredenost . . . Ferrari, odlični pisac djela „Povjest revolucije u Italiji“, stavlja ovu talijansku zamršenost u opreku prema francuzkoj jednostavnosti. Po njegovu mišljenju značajka je talijanskoga genija baš u toj zamršenosti, spojenoj s agilnošću i s praktičnom razboritošću . . . Sami su Talijani jednodušni u tom, da su pronicavi, i da su obično podmukli, a da takvima drže i druge ljude . . . Talijan je čovjek, koji je uvijek sebi gospodar . . . Kako Francuz radi pod prvim dojmom, tako Talijan, ako nije u neodoljivoj strasti, radi istom pod dojmom trećim . . . Pazite, kad govorite s Talijanom, na njegovo fino i ozbiljno lice! Koliko put ćete zamietiti, da on u svojoj duši ne promišlja o onom, što mu kazujete, nego o onom, čega mu ne kazujete! I zato se ne dajte prevariti njegovom bujicom liepih rieči, koje biste mogli držati izljevom iskrenosti: Sve, što je izvanjsko i formalno, sve, što se ne tiče njegovih ličnih poslova, i što god je liepo, ali ne osobnom ljepotom, o svem će tom liepo s vama govoriti, sve to živim kretnjama popratiti; ali poslie dva sata razgovora vi ga ne ćete nimalo bolje poznavati i nimalo mu u dušu vidjeti. U govorničtvu i u estetici ne otkriva se čovječja duša. Talijan umije u bujnom govoru zašutjeti svoju tajnu, i kazujući vam mnogo, ne reći ništa. Govornička vještina nije (njemu) sredstvom ni za to, da izrazi svoju misao, ni da sam sebe uvjeri, nego, a to je nešto posvema drugo, da vas uvjeri i o lažnoj stvari, a osobito, da vas predobije za svoje osnove.

Talijan je vanredno uljudan; strpljiv i uslužan prema tudjincu ne će se nikad namrštititi, ako u svom razgovoru nagrdite njegov jezik, ili upotrebite koju zastarjelu rieč. Medju svojim zemljacima čuva se svake dosjetke, znajući dobro, da oštra duhovitost može lako nabrusiti bodež . . . Talijan nosi gotovo uvijek krinku na licu. Ta krinka malo da nije uvijek ružna. Ali lice, što ga pokriva, možda je najdostojnije medju evropskim narodima. Talijanski moralni sviet nije baš sličan onomu moralnomu sviету, što ga je posvetila savjest drugih naroda. Ne ću da sada sudim o unutrašnjoj

vriednosti ovih dvaju svjetova; ali velim samo to, da je talijanska etika u svoj Evropi najmanje katolička . . .

Austrijski jedan državnik, koji bijaše pouzdani prijatelj nadvojvode Maksimilijana, piše u svojoj knjizi „Posljednji Napoleon“ (Le dernier des Napoléon): „Da vas uništi, Talijan će se pričiniti pobožnijim od pape, poniznijim od roba i požrtvovnijim od same požrtvovnosti, dok vas ne zavuče u čvor svojih spleta. Talijanski politički duh neizmjereno prezire svaku logiku, i to ne samo kad je logika u službi koje strasti, što Cavour prigovaraše Francuzima, nego i onda, kad logika služi idejama, kako je to francuzka navika. Talijan drži, da je mudrovanje vrlo dobro, kada treba što razoriti, nipošto, kada treba što stvoriti . . .

Kant spočituje Talijanima putenost i formalizam i upozoruje na njihovu sebičnost. Po njegovu mišljenju vrlo je značajno, što su baš Talijani izumili mjenicu, banku i lutriju. Kant ima pravo. Isti Medici¹ bili su bankiri, te silom, a još više lukavštinom postadoše najprije prvaci, a onda pravi vladari u Florenciji, držeći oko sebe pjesnike, slikare, kipare i učenjake. Dobri Genovezac Krištof Colombo piše: „Zlato je najizvrstnija stvar na svijetu: Sa zlatom stičeš bogatstvo, a s bogatstvom možeš postići sve, dapače i to, da otvoriš dušama nebeska vrata“ . . .

Talijanski pisac Petruccelli veli: „Medju Francuzom i Talijanom nema po njihovoj savjesti nikakva sklada . . . Budućnost je Italije u gospodarskom savezu s Francuzkom i u političkoj alijanci s Pruskom“. To je pisano god. 1869. i Italija se u istinu držala te osnove kao remek-djela svoje političke vještine: upotriebiti francuzki novac, da uzmgne jednom na Francuzku navaliti.“²

¹ Medici bijahu glasovita florentinska obitelj, u kojoj se najviše odlikovahu: Ivan Medici, kasnije papa Lav X. od 1513.—1521., pak Klement VII. (prije Julije Medici) od 1523.—1534., pak Katarina Medici, žena francuzkoga kralja Henrika II., začetnica Bartolove noći (1519.—1589.), napokon Marija Medici, žena francuzkoga kralja Henrika IV. i pokroviteljica kardinala Richelieua.

² Psihologija evropskih naroda: za praktičnost: str. 85, 92, 96, 99—101; za lukavost i prepredenost: 86—87; za zatvorenost: 88, a za neiskrenost: 95. — Odnosaj Talijana prema Francuzima i prema Niemcima, a u najnovije doba i prema „Austrijancima“, pak prema nama Hrvatima, svakako je vrhunac one njihove osebuje praktičnosti, koju čovjek istom onda pravo upozna, kad joj je postao žrtvom. To se talijanskim susjedima, osobito nama Slavenima, događa lako zato, što mi Talijane volimo držati za lakrdijaše i za neškodljive,

„Talijan ne razumije šale, osim u stvarima, koje ga se ni malo ne tiču, ili koje su veoma udaljene, kao što je kiša, liepo vrieme i kitajske prilike. U svem je drugom ozbiljan, te hoće, da s njime bude svatko takav. Zato voli Francuzima spočitavati, kao primjerice Gioberti, njihovu „frivolnost“, u kojoj se smiju i sebi, svojim pogrješkama i svojim neuspjesima . . . Talijani su previše dugo živjeli u urotničkom zraku, punom opasnosti; u mišljenju i ponašanju ostavilo je to neku tajnovitost. Talijan ti se riedko povjerava. To i jest onaj sistem, u kojem bijaše majstor Mazzini¹: Dati svakomu čovjeku po jednu nit, a u svojoj ruci držati sve te niti . . .

Talijansko prvenstvo. — Politika prema Francuzkoj.

Prijedjemo li od pojedinca na državu, ove se crte samo još pojačavaju. Rimska se država dađe označiti s tri rieči: osvajačka, politička i zakonodavna. Talijanski narod ne može više osvajati svieta poput Rimljana, ali je ipak zato ostao grabežljiv. Uspomena na rimsko gospodstvo u ovoj je državi tako živa, te je Gioberti s pravom mogao reći: *Il primato è il dogma dell' Italianità.* (Prvenstvo je dogma talijanstva) . . .

Naša francuzka humanitarnost i u obće naš sentimentalizam i naš kosmopolitizam predmetom je ironiji i kritici kod naših talijanskih susjeda, jer da je sve ovo tobože uzrokom, što nemamo političkoga smisla . . . No i Talijan je kosmopolita, samo s tom razlikom, što francuzki kosmopolitizam hoće da Francuzku metne u službu čovječanstva, dok talijanski kosmopolitizam, baš kao nekada i rimski, hoće da čovječanstvo služi veličini njegove domovine . . .

Od Dantea pa do Giobertia talijanski duh, sjećajući se na svoju prošlost, vazda imadjaše vanredno pouzdanje u prirodjeno svoje prvenstvo. No gle, desilo se, da je Francuzka . . . među t. zv. latinskim narodima stekla kulturnu i političku prevlast; otduda je prema nama nastalo neprijateljstvo . . ., te je političar i povjestničar francuzki Carné (1804.—1876.) pisao god. 1861.: „Čim Italija uzmogne, bacit će se u naručaj Englezkoj i Njemačkoj, da odkloni francuzku zaštitu . . .“ Da smo mi, Francuzi, bolje poznavali

ako i nagle svadljivce, a kad tamo, to je najozbiljniji evropski narod s najrazvitijom samosviešću o svom prvenstvu u svijetu i danas veći s veoma stalnom osvajačkom politikom, u prvom redu na naš slavenski račun.

¹ Giuseppe Mazzini (1808. -1872.), osnivač tajnoga saveza „Mlada Italija“ i vječni urotnik za talijansko jedinstvo.

psihologiju narodâ, ne bismo bili vodili rata „radi ideje“, jer bismo bili uvidjeli, da je ta ideja lažna. No sad ne treba, da nas druga psihološka zabluda jednoga dana dovede s Italijom u rat . . ., to manje, što možda Njemačka računa s tom drugom psiholožkom zamkom, u kojoj bi . . . Francuzkoj mogao biti konac . . .

Talijan poput učitelja svoga Machiavelia drži, da ponovljeni zahtjevi konačno stvaraju pravo . . ., pak zato ne treba nikad prestati tražiti i zahtievati neku (tudju) stvar, kao da je tvoja. Već Rimljani poznavahu ovu metodu, a medju novim Latinima jedini joj Talijani ostaju vjerni . . .¹

Ova posljednja stvar nas se Hrvata osobito tiče, a s nama i svih onih Slavena, koji inače vide samo to, da su ovu „političku kriepost“ od Rimljanâ nasliedili još jedino Niemci.

Moralna, gospodarska i socijalna kriza.

Prema ovomu čisto umjetničkomu karakteru razvila se i savremena talijanska kultura, koju obilježuje jaka moralna, gospodarska i socijalna kriza.

Sbog talijanskoga partikulazizma nemaju Talijani još danas pravoga duševnoga svoga središta, u čem talijanski pisac Ojetti vidi razlog tomu, što Talijani nemaju ni svoje narodne duše, jer nemaju ni političkoga, ni društvenoga, ni vjerskoga talijanskoga ideala. I sam se književni jezik, da i ne spominjemo posvema različnih narječja, kod pojedinih pisaca tako udaljuje, te spomenuti Ojetti veli, da baš sbog toga talijanski čitalac s englezkim i francuzkim piscem simpatizuje isto toliko kao i s talijanskim, a pjesnik se Carducci, govoreći o istoj stvari tuži: „Mi smo danas previše Francuzi, Englezi, Niemci, Američani; mi smo doktrinarci, pozitivisti, evolucionisti, eklektici; mi smo individualisti, socijalisti, autoritarci: Mi smo sve, što hoćeš, samo nismo Talijani.“²

Prevelika težnja za praktičnošću dovela je kao i u Njemačkoj dotle, da se kod odgoja, osobito u školi, pazi samo na znanje, a da se ne mari za čuvstvo, ni za moralni odgoj. I tako je u Italiji nastala još strahovitija kriza, nego drugdje po svijetu.

(Moralna kriza. — Talijansko jedinstvo.) Najjače biesni kriza moralna, jer „talijansko kraljevstvo nije samo porušilo

¹ Psihologija evropskih naroda: str. 98, 99, 101, 135, 136.

² Spom. djelo, str. 132.—133.

svjetovne papine vlasti, nego je . . . uzdrimalo i sam duhovni upliv kršćanstva. Kažu, da je neki englezki državnik rekao jednomu talijanskomu ministru: „Sudim, da je nemoguće ikojemu narodu obastati bez kakve takve vjerske osnovke“, a ministar da je na to odgovorio: „Mi Talijani baš kušamo, je li to moguće“ . . .

Kad se u Francuzkoj uzdrimala katolička vjera . . . , počesmo vjerovati u pravo i napredak . . . Što je današnja Italija postavila mjesto vjere? Humanitarna, veli, ne će da bude . . . Ostaje joj dakle jedino ideja njezinoga unutrašnjega jedinstva i njezinoga vanjskoga proširenja, dakle ideja politička. Ali to je slab temelj za savjest jednoga naroda, pa kad se talijanska megalomanija razočara, mogu ju lako zamieniti socijalistički i anarhistički zahtjevi.“¹

U ostalom ni talijansko jedinstvo nije tako jako i savršeno, kako se iz daleka čini, a siromaštvo i partikulizaram sve ga više podkapaju.

Ovo jedinstvo pripraviše talijanski pisci i mučenici, a provedoše ga državnici Cavour i Viktor Emanuel, pak neustrasivi Garibaldi, i to s francuzkom pomoću god. 1859. i 1866. i osvojenjem Rima god. 1870., jedino uz sudjevanje talijanskoga građanstva. „No kraljevski Rim moralno je maljušan pokraj veličanstvenih razvalina drevnoga Rima i papinstva, te ga nestaje u sjeni tih dvaju najvećih historijskih tvorba političkoga razbora latinskoga plemena.“²

Spomenuti Barzellotti veli, da nova Italija u trideset godina nije ni u svom odnošaju prema Crkvi, ni u pučkoj prosvjeti, ni u znanosti našla pravoga i stalnoga temelja za svoju budućnost. Taj se Talijan, profesor filosofije na napuljskom sveučilistu, tuži na vječni deficit u financijama, na zamršenu i sporu činovničku upravu, koja da ima sve francuzke mane, ali nema francuzke točnosti i vojničke pravilnosti; tuži se na sabor, u kojem da prevladavaju samo privatni i osobni interesi, pak na vječnu borbu proti duhovnoj papinskoj vlasti, čemu da je posljedicom nemoral, militarizam i služba trojnomu savezu. Barzellotti na pitanje, po čem Talijan pozna novu svoju ujedinjenu domovinu, odgovara: „Pozna ju samo po ovrhovoditelju, koji utjeruje najteže daće, i po redarstvu, koje smeta svaku pobunu; ali nikad ne osjeti, da je nad njim neka uzvišena vlast, koja ga ravna i odgaja.“³

¹ Spom. djelo, str. 105.—106.

² Spom. djelo, str. 107.

³ Spom. djelo, str. 108.—109.

I u nas poznati višekratni ministar prosvjete Pasquale Villari pisao je već god. 1872.: „Postigosmo sve, što smo htjeli, no naše obzorje umjesto da se proširilo, kao da se suzilo. Mi smo se razočarali, mi smo klonuli“. A ministar vanjskih posala govoraše dne 3. svibnja 1894.: Podigosmo se s tolikim kriepostima i s tolikim nadama prijateljskih naroda, pa ipak je obća savjest u nas ostala tamna.¹

(Gospodarska i socijalna kriza.) Može li biti još nešto strašnije, to je talijanska gospodarska kriza. Državnih dobara ima u Napulju i Siciliji pol milijuna hektara, a po dviesta tisuća hektara u Sardiniji i u papirskoj državi, svega u vrijednosti sto milijuna kruna, dok pobožnih zaklada i crkvenih dobara svake vrsti ima u zemljištu za 1.700 milijuna lira. U južnoj Italiji seljak obično i nema svoje zemlje, nego mu obitelj stanuje u gradu, a on prema opisu g. Villari nadničari ovako: „Seljaci spavaju u škuljama, koje su si izkopali u zidovima velike kolibe. Posteljom im je vreća slame, a liežu vazda obučeni. Zapovijeda im nadglednik, kojega zovu massaro, a taj im na gospodarev račun daje po kilogram crnoga tvrdoga kruha, što ga zovu panrosso. Seljak radi od zore do mraka: u deset sati počiva pol sata i pojede komadić svoga kruha. Na večer poslie rada postavi massaro nad veliku vatru, što gori u kutu kolibe, velik kotao, u kojem zakipi voda s vrlo malo soli, „con pochissimo sale“. (U Talijanskoj je na sol tolik porez, da je to gotovo predmet razkoši.) Medjutim se seljaci poredaju, porežu kruh u drvene zdjelice, u koje im massaro nalije malo slane vode i kapne nešto ulja. Tu juhu jedu čitavu godinu, a zovu ju aquasale (slana voda). Nikada ništa drugo ne jedu. I još od ovoga kruha ostavljaju komad, što ga prodaju, ili nose svojoj obitelji, koja živi od toga i njihove plaće 132 franka na godinu, ili 35 filira na dan, k čemu dobivaju nešto žita i boba, prema tomu, kakva je ljetina.“²

Ovako žive dvie trećine talijanskoga ratarskoga pučanstva ili 40% stanovništva. Nije dakle čudo, što iz Italije bježi godimice preko 200.000 ljudi, i što u dvie trećine občina (5590) vlada malarija, jer kilogram kruha stoji obično 30—35 filira, a u vrijeme štrajkova i nemira i do 50 fil., a porezi su tako nespretni i teški (i to baš na sve životne potrebštine), a carina na živuž dosiže

¹ Netom spom. djelo, str. 109.

² Netom spom. djelo, str. 113.—114. u opazci.

i 400%, te je posvema istinita rieč: „Politička Italija uništila je ratarsku Italiju“, kako je završio svoje izvješće o agrarnoj krizi talijanski stručnjak Pacini. Ta samo jedne jedine godine (1892.) bijaše 1881 javna dražba za porezne zaostatke manje od dvie Krune. Talijanska vojska stajala je ujedinjenu Italiju već devet milijarda lira; državni se dug od god. 1862. početverostručio, te je dne 20. lipnja god. 1897. iznašao trideset milijarda s godišnjim teretom od 583 milijuna. Porezi su se od god. 1862. podeseterostručili, ciena živeža potrostručila. Od ukupnoga proračuna od 1600 milijuna troše se samo 354 mil. za pravosuđe, za školstvo, za ratarstvo, obrt i trgovinu. Svaki Talijan plaća poprječno za vojsku i mornaricu po 13 Kruna, a za ratarstvo po 25 fil. Zato u današnjoj Italiji od stotinu ljudi četrdeset ih kako tako živi, a šestdeset ih je puka sirotinja, koja je uz to tako zapuštena, te od stotine zločinaca 86 ih je uvijek iz njezinih gladnih redova. Kao svagdje, tako je i u Italiji gospodarska kriza porodila krizu socijalnu, sbog čega je socijalizam napredovao neobično naglo i dobio neko osebujno, više anarhistično, nego reformatorsko-revolucionarno obilježje.

„Socijalistička stranka dobila je u Italiji 1892. god. 27.000 glasova. God. 1895. već ih je imala 80.000; kod posljednjih izbora (1891.) 150.000. Od toga je dao Piemont 30.000, Lombardija 29.000 Emilija 14.000, Mletačka 11.000, Toskana 10.850, Umbrija 3.690, Kampanja 2.320, Kalabrija 2.571, Apulija 2.266, Abruzzi 1.169, Sicilija 1.455, Sardinija 397“. Vidimo dakle, da je socijalizam najjači baš u sjevernoj Italiji, koja je najimućnija i najprosvjetljenija. Kako to? Na to A. Fouillée odgovara:

„Značajkom talijanskoga socijalizma jest velik dio njegovih pristaša iz građanskih krugova . . . Srednji i viši staleži gone se za mjesta u ministarstvima, u pokrajinama, u obćinama, u upravi pobožnih zaklada, u građanskom i vojničkom činovničtvu. Od tuda strahovita borba za koru kruha. Odlični ravnatelj glavnoga talijanskoga statističkoga ureda, Bodio, upozorio je, da svake godine izlazi iz sveučilišta oko 500 doktora prava previše, isto tako oko 50 inžinira i oko 50 doktora filosofije . . . G. Alberti tvrdi, da su pučki učitelji u Piemontu većinom socijalisti. U Romanji i Lombardiji ima ih, koji drže socijalistička predavanja . . . pod naslovom: Ne treba nam ni Boga, ni popa. — Vlastništvo je kradja. — O zemlji sramote. — Kako će se sve to svršiti . . . Socijalna kriza

ovako se odrazuje u statistici zločina: U Italiji je broj kažnjivih čina dva puta veći, nego u drugim zemljama. Uz jednaki broj pučanstva ima u Italiji 16 puta više ubistava, nego u Englezkoj (1889. dvadeset puta više), deset puta više nego u Belgiji, a dva puta više, nego u istoj Španjolskoj . . .

No Italija ima za sebe dva velika faktora napredka: Talijani se silno množe (porast je 38 na 1000; u Njemačkoj 36); tako su triezni . . . da na 1 stanovnika dolazi manje od 1 litre čistoga alkohola . . . Ne trujući se alkoholom talijanski si puk osigurava tjelesnu, pa i moralnu snagu. Talijanska je vojska vojnički nabražena i sve to bolje izvježbana, a nema u njoj nesloge zbog političkoga mišljenja. Bilo bi veoma nerazborito suditi ju po njezinu neuspjehu u Erytreji, u toj afričkoj Švicarskoj . . . No talijanski narod ne smije se prevariti u tom, kako da upotrebi svoju pravu snagu . . . Prva naime i glavna težnja svakoga naroda . . . ima biti moralni i umni preporod značajeva, nipošto blistavi sjaj vojničke sile“ . . .¹

5. Karakteristika španjolskoga naroda.

Jedinstvenost španjolskoga tipa. — Nepristupnost Španjolske.

U novije doba počinje silno prevladavati mišljenje, da se značaj svakoga naroda razvija ponajviše prema tomu, kakvoga je plemena ili rase. No baš strogo znanstvenim iztraživanjem nepobitno se utvrdilo, da u Evropi nema ni jedne „čiste rase“, a da pogotovo kod romanskih naroda nisu njihove vrline i mane posljedica latinske krvi. Uza sve to kod dvaju velikih evropskih naroda narodni je značaj jedinstven i zato, što je narodni tip u njih posvuda gotovo jedan te isti. To su Englezi i Španjolci. Englezi su sjeverni bjeloputni, a Španjolci sredozemni crnomanjasti dugoglaveci. Tek još treba iztaknuti, što je već bilo i spomenuto, da je u Španjolaca mnogo feničke, maurske i židovske krvi, te su Španjolci od svih Evropljana najjače podlegli musulmanskomu i semitskomu afričkomu uplivu.

I Španjolci su poput Talijana individualisti i partikularisti, ali njihov individualizam ima više izvanjski nego unutrašnji uzrok. Iz Španjolske se teško prolazi u Evropu, kao i iz Evrope u Špa-

¹ Psihol. evrop. naroda 111--137; posebice 112--113: 115--119; 122--123: 132, 134.

njolsku. Jedina je Katalonija pristupna francuzkoj Provenci, pa se najviše zbog toga u njoj razvio poseban duh, te su Katalonci poduzetni industrijalci i trgovci, a imaju i svoj posebni književni jezik. Sva je ostala Španjolska zbog svojih teško prohodnih gorskih kosa i radi neplovnih rieka tako nezgodna za živi promet i saobraćaj, te se već u španjolskih prasjedilaca, naime u Ibera, opazila odijeljenost i zatvorenost, koju jur Strabon iztiče kao opreku galskoj društvosti i povjerljivosti. Već sama vanjština tih Ibera, naime njihovo crno odielo, bijaše u oštroj opreci sa šarenilom galske odjeće, a i sav španjolski značaj oprečniji je francuzkomu, nego karakter ikojega naroda u Evropi.

Glavni biljezi španjolskoga karaktera: strastvenost, ponos.

I s Talijanima imaju Spanjolci samo dvie zajedničke erte: strastvenost i nepokolebivu vjeru u svoje prvenstvo medju narodima. U strasti je Španjolac isto tako nagao kao i Talijan, te i u Španjolskoj dolazi na tisuću ljudi (1893.) 4·74 (u Italiji 8·14) ubistva, dok je u latinskoj Francuzkoj taj prosjek 1·72, u Njemačkoj 1·6, a u Englezkoj 0·50.¹

Ali je zato Španjolac posvema nepraktičan i drži zadanu rieč, te je i u tom od Talijana različan.

Nego osnovnom je ertom španjolskoga značaja umna ograničenost, iz koje se pod utjecajem osobito nepovoljnih izvanjskih prilika razviše sve španjolske mane: u privatnom životu zločinačka ljubomornost i okrutnost, a u javnom životu skrajnji fanatizam i takav ponos, koji graniči s podpunim nerazumom.

Ljubomornost dovela je Španjolca do osobite vrsti morala, koji se odražava naročito u španjolskoj drami. Evo nekoliko primjera: Lope de Vega u svojoj dramu „Kazna bez osvete“ obradjuje ovu temu: Otac vidi, da mu je sin takmacem kod njegove žene, t. j. kod svoje matere. Pa što učini taj Spanjolac? Dodje k ženi i kaže joj potihom, da zna za njezin zločin. Ona se onesvjesti, muž joj začepi usta, zamota ju u sukno i pokaže ju svomu sinu kao nekoga mladića, koji se tobože urotio proti njemu, svomu gospodaru, i zapovjedi sinu, da ubije urotnika. Kasnije obtuži sina, da je ubio svoju punicu i zapovjedi, da ga smaknu . . .

U Calderonovoj dramu „Liečnik svoje časti“ opet je ovaj slučaj: Ljubomorni muž zagrozi se liečniku svoje žene, da će ga ubiti, ako

¹ Psihologija evropskih naroda, str. 144.

joj, i to s krinkom na licu, ne pusti toliko krvi, da izdahne. Kad se to sbude, muž se ne može dosta nahvaliti krieposti svoje žene.

Kad uvažimo, da se španjolsko kazalište razvijalo posvema slobodno, bez najmanjega utjecaja t. zv. klasičkih pravila, s jedinom težnjom, da ugodi občinstvu, onda ćemo priznati, da je ovakva drama sigurno mjerilo društvenoga morala.

Španjolska okrutnost jednaka je prema životinjama i prema ljudima. Psiholozi si to tumače time, što je preko Pireneja mnogo slabije dopro galski i germanski upliv nego utjecaj afrički. Povjest španjolske kolonizacije puna je pravih grozota, a i isti španjolski slikari vole prikazivati okrutne smrtne kazne.¹

U ostalom jedan jedini narodni običaj, naime borba s bikovima, dovoljno dokazuje žalostno španjolsko prvenstvo u žedji za krvlju.

„Za vrijeme posljednjega španjolsko-američkoga rata, kad su s bojišta dolazile najkobnije vijesti, ti nesretni Španjolci ne mogahu biti bez borbe s bikovima, jer im je to u njihovoj zakržljalošću postalo tako potrebno kao jelo i pilo. I sami ih biskupi pozivahu, da se barem sada kane toga običaja.“²

Za španjolski fanatizam neka bude dosta samo ova činjenica: „Još god. 1680. bijaše u Madridu na lomaču odsudjeno 120 ljudi, od kojih 21 bješe u istinu i spaljen, i to u prisutnosti čitavoga dvora, osamdeset i pet velikaša, crkvenih i svjetovnih oblasti, znatiželjne, pobožne i oduševljene svjetine. Inkvizicija se pozivaše na božje milosrdje . . . Zato se podizahu lomače, da se ne prolijeva krv (sine sanguinis effusione).“³

Ponos na prošlost tako je u Španjolskoj velik, da se „još danas poslie tolikih nesreća Španjolci drže rečenice: „Divi se sam sebi,“ umjesto one grčke: Pogledaj si u dušu. To udivljenje podržaje se pričama o zlatnom doba, jer su te priče tamo narodna povjest. Španjolski patriotizam bijaše u tom, da se nikad ne posumnja o prvenstvu one Španjolske, koja nekoč vladaše nad svim morima, a koja danas na njima ne vlada samo sbog „težkih vremena“. Španjolska življaše samo od svoje prošlosti . . ., te je i španjolski ministar rata izjavio, da će se sve američke navale „odbiti o bedem španjolskih prsiju“. Drugi opet general zatražio je sjekiru, kojom da će razbiti američku oklopnjaču „Iowa . . .“⁴

¹ Spomenuto djelo, str. 145.

² Isto djelo na istoj strani.

³ Isto djelo, str. 164.

⁴ Isto djelo, str. 166—167.

Jedna je španjolska vrlina ipak pomogla obćoj evropskoj kulturi: Španjolski smisao za čast i španjolsko vitežtvo zapriečiše, te talijanski naturalizam nije zahvatio svekolike moderne književnosti; u drugu ruku u španjolskom je romantizmu toliko realizma, te su baš španjolski „romani“ prvi početak savremene socijalne literature.¹

Znanstvena i moralna ništetnost Španjolaca.

A zar Španjolci inače ništa ne dadoše čovječanstvu? Dadoše i vanredno originalnu slikarsku umjetnost i vrlo bogatu i raznoliku književnost, jer se ne smije zaboraviti, da i oni spadaju u umjetničko područje latinske kulture. S gledišta čisto umjetničkoga dosta je spomenuti samo dva imena: Murillo i Velasques. Ali zato sa stanovišta znanstvenoga i moralnoga španjolska je kultura tako ništetna, te sam Španjolac Guardia piše ovako: „Duševno zdravlje narodâ pozna se po učenjacima i filosofima, koji se s njime radjaju. Zaista ima u Španjolskoj znanstvenih društava i sveučilištnih stolica za filosofiju. Ali gdje su španjolski učenjaci i španjolski filosofi? Poznati su samo u onom službenom krugu, kojemu pripadaju, a izvan njega nitko za njih i ne zna, i ne pita. To je, rekao bi Cervantes, surova istina, sva istina bez prikriivanja i bez izprike, en realidad de verdad.“²

Uzroci propadanju i biedi španjolskoga naroda.

U rimsko doba, pak u vrieme arabskoga gospodstva imadjaše Španjolska 40 milijuna stanovnika, koji svojom marljivošću podigoše gradove, što su sada u razvalinama, i u ogroman vrt pretvoriše polja, koja su sada pustoš. I na početku novoga vieka bijaše Španjolska tako ugledna i jaka, te se o njoj govorilo: Sviet dršće, kad se Španjolska gane. Ta u Evropi bijaše pod njezinom vladom Portugalska, Napulj, Milan, Franche-Comté i Flandrija. U Americi pripadaše joj gotovo sva današnja srednja i južna Amerika, mnoga pristaništa u Africi, u Indiji i na skrajnjem azijskom iztoku. „Od Bornea do Kalifornije Veliki Ocean bijaše puko španjolsko jezero. Cantarini cieni američke prihode Filipa II. za god. 1593. na dva milijuna talira, a Motley prihode Mexika na tri milijuna dolara. Sto godina poslie smrti Filipa II. evropski

¹ Isto djelo, str. 156.

² Isto djelo, str. 128. opazka.

diplomati razpravljahu, kako bi podielili Španjolsku. God. 1515. bijaše u Sevilli 16.000 tkalačkih stanova za svilu sa 130.000 radnika, a god. 1673. samo 400 stanova. God. 1700. imadjaše Španjolska tek 6 milijuna stanovnika.¹

Kako ćemo odmah vidjeti, pad je Španjolske tako obćenit i dubok, da se i strancu stegne srce i zamagli pred očima od tolike biede i zapuštenosti. U novije doba i sami Španjolci traže tomu uzroke, te francuzki pisac „Psihologije evropskih naroda“ navodi čitav niz dubokih uzroka ovomu propadanju, a svi su ti uzroci ujedno najizrazitije obilježje španjolskoga značaja.

Glavni uzrok ovomu zlu u Španjolskoj jest politički absolutizam i vjerski fanatizam, kojemu je podmuklost vjerna družica.

„Filipu II. bijaše geslo: Pretvarajte se! — To geslo doskora poprимиše svi Španjolci. Fanatizam na jednoj strani nužno radja podmuklošću na strani drugoj, pa španjolska poslovice veli s pravom, da se djavo obično sakriva za križem. Progonstvo misli dovelo je u Španjolskoj kao i svagdje do sofistike i do prazne retorike... Španjolska postade poslie Kitaja prva zemlja, ne učenjaka, nego mandarina... Mala sveučilišta prodavahu svoje diplome, i to im bijaše redoviti prihod... Svatko je tražio, da se diplomom ukloni radu... Svaki narod živi ponajviše od savjesti, koja je duboki izvor svakoj moralnosti. Politički despotizam i nesnosni fanatizam svuda guše ljudsko dostojanstvo... Vanjsko i umjetno jedinstvo zamienilo je doskora unutrašnju živu uzajamnost, koja nastaje u narodu slobodnom vezom misli i osjećaja, i čim je absolutna vlast oslabila, nastupila je mjesto nje prava anarhija.“²

No koliko je god Španjolska sbog vjerskoga fanatizma izgubila najbolje svoje sinove, jedne spaljujući, a druge tjerajući iz domovine, i kolikogod je oslabila i time, što su ju samostani toliko prekrilili, te se najmoralniji, a redovno i najnaobraženiji dio pučanstva odrekao potomstva, ipak španjolski povjestničari smatraju glavnim uzrokom svoje narodne nesreće u jednu ruku odkriće Amerike, a u drugu ruku španjolsku osvajačku politiku u Evropi, što se jednim imenom zove ekstensivna izvanjska politika mjesto intenzivne unutrašnje.

Angel Ganivet, španjolski diplomata najprije u Belgiji, a onda u Finskoj, pisac španjolske historijske filosofije, sudi o svojoj

¹ Isto djelo, str. 166. i 167.

² Isto djelo, str. 165.—166.

domovini ovako: Španjolska je u svoj svojoj povjesti trpjela od prevelike vanjske djelatnosti; nikad nije bila sabrana, nikad se nije sama sobom bavila. Narodna njezina snaga umjesto da se skuplja na svom domaćem tlu, raztepala se po celom svijetu: po Italiji, po Nizozemskoj i po Americi. — Drugi Španjolac, imenom Kosta, pisac vanrednoga djela o agrarnom kolektivizmu, veli doslovce ovo: „Od kad se naš narod pred četiri stoljeća organizovao, uvijek je njegove političare zavodila zemljopisna karta pirenejskoga poluotoka, na kojem vidješe samo prostranu zemlju i krasan položaj, ne brineći se nimalo, da ocijene njegovu produktivnu vrijednost i da izpitaju, koliko može prehraniti pučanstva i koliko je kadar dati u državnu blagajnu.“

No kolikogod bilo istine u tom, da je politički despotizam, vjerski fanatizam i osvajačka megalomanija Španjolsku upropašćivala, ipak ju sve ovo ne bi bilo moglo upropastiti, da se kod Španjolaca nije upravo do nevjerovatnosti razvio priezgir svakoga rada, da prosjačenje nije postalo nekom narodnom vrlinom, i da se sudstvo nije tako izrodilo, te je španjolski puk izgubio svaku vjeru u pravicu, tako da se danas ili robski pokorava, ili očajnički brani.

O preziranju svakoga rada, naročito obrta i trgovine, bilo je dosta govora u mojem djelu „Moderna kolonizacija i Slaveni“, a ovdje ću još samo nešto spomenuti: Španjolski učenjak Sanzy Escartin tvrdi, da je priezgir ručnoga i svakoga težega rada do danas ostavio duboke tragove u nekim krajevima Španjolske, pa nas uvjerava, da se njegovi zemljaci „s velikom simpatijom dive onomu, koji ludo troši i prosipa svoj imetak“, dok s visoka gledaju „na svaki znak zabrinutosti, reda i rada“. To ide tako daleko, da se u Madridu sbio ovaj slučaj: U odličnom društvu govorilo se o nekom mladiću, koji je zbog velike marljivosti natječajem dobio liepo mjesto. Čuvši to poviče jedna gospodja s priezirnim naglaskom: „Taj mladić sigurno mnogo ne vrijedi, jer bi se inače netko za njega zauzeo, da mu svu tu muku prištedi.“¹

Lienost, koja je poslie odkrića novoga svijeta postala doskora obćenita, bijaše od sada „narodna vjera bez razkolinika“. Mnogobrojni lienčine voleći siromaštvo nego rad izmišljahu, da svoju lozu vuku od starih kršćanskih obitelji, koje se borahu s Maurima. Koncem XVI. stoljeća u Španjolskoj su samo dvie vrste ljudi:

¹ Isto djelo, str. 164.

vitezovi i dangube. Dangube su takodjer vitezovi, te i posljednji prosjak ponosno pruža ruku kao kakav velikaš. Isto raditi neizbrisiva je sramota, ali prosjačiti, dakako, s odličnim ponosom, nikoga ne ponizuje.

U takim prilikama današnja je nevolja u Španjolskoj u istinu strašna: Od 19 milijuna stanovnika 13 milijuna ih je nepismenih; izvanjska trgovina nije veća nego u Švicarskoj; učiteljima pučkih škola dužna je vlada 8 milijuna peseta; porezi su tako nesnosni, da obitelj s dohodkom do dvie tisuće Kruna, koja bi u Londonu plaćala 90 Kruna potrošarine, plaća u Madridu 400 K. Španjolski radnik nikad ne jede mesa, slabo se odieva, a još kukavnije stanuje, te je skrajnja nečistoća obća pojava. Lucas Mallada, proučavajući u svom djelu „Nevolje moje domovine“ (Los Males de la patria), otkriva nam tu strahotu, da u Španjolskoj ima više milijuna ljudi bez zanimanja, da je 414.000 posjeda pod državnim sekvestrom, jer ne mogu platiti zemljarine, i da ima u svem do 100.000 pravih prosjaka.

Ali ipak je najveća moralna bieda i kulturna zaostalost, jer je vjera formalistička, crkva do skrajnosti nesnošljiva, a sveučilište puka tvornica činovnika.

„Španjolskoj je vjeri strana svaka metafizika, a nije sačuvala ni dubokoga moralnoga smisla za dogme. Ona je čisto obredna poput vjere starih Rimljana, ali umjesto nehajnosti, koja je kasnije obilježila vjeru kod Talijana, kod Španjolca je prevladao fanatički zanos. Ovaj španjolski fanatizam nije posljedica unutrašnje mističke misli, koja se gubi u Bogu, već je to mnogo više nepomična i slipea odanost vjerskoj formi, kultu i obredima... Prema 11. članku španjolskoga ustava dozvoljeni su samo „obredi i javne manifestacije državne (katoličke) vjere“. God. 1896. predstavnici jedne protestantske obćine dobiše od oblasti i od vlade dozvolu, da podignu u jednoj madridskoj ulici sgradu, koja će im biti hramom. Sbog te dozvole nastala je u čitavoj Španjolskoj prava bura. Oblasti moradoše s pročelja skinuti sve vjerske znakove. Biskupi zatražiše, da ta sgrada bude hram samo iznutra, a da izvana budu vrata kao na svakoj privatnoj kući, da dapače bude od ulice odijeljena dvorištem ili vrtom... Tek nedavno španjolski se biskupi sastadoše, da zatraže nečuvene povlastice, da se potuže na škandal, što su u samom Madridu protestantski hramovi i da prokunu sve ideje o slobodi i o snošljivosti... Uza sve te zloporabe, uza sve ne-pora-

umljenje i stoljetne nevaljale običaje crkva je ipak još uvijek velika moralna snaga, bez koje bi se u Španjolskoj sve razsulo“.¹

Duševna je zapuštenost evo ovakva:

„Predavanja na sveučilištu još su uvijek pod prevelikom crkvenom pazkom, stoje u tom, da profesor na početku poljeća izabere knjigu, da ju oglasi u redu predavanja, da ju zatim tumači i daje slušateljima opetovati... Izvanredni slušatelji hodočaste od grada do grada, tražeći profesore, koji su glasoviti zbog svoje blagosti; redoviti pak slušatelji mole svaki čas praznike, koji su samo o božiću dugi mjesec dana. I tako su sveučilišta tvornice diplomâ, koje se lako dobiju, ako nešto učiš i marljivo polaziš predavanja...“

Svi oni, koji tvrde, da naobrazba nije ni zašto, dapače da ni znanost nimalo ne pomaže napredku naroda, neka si pogledaju Španjolsku. Tu imadu primjer neznanja, koje je spojeno sa sliepom vjerom. Španjolska nam ujedno daje sliku, što bi bilo od celoga svieta, da je na koncu katolicizam ostao sam i svemoćan sa svojim nagonom za svjetskim gospodstvom; jer Španjolci su zaista najkatoličkiji narod, pa ipak Španjolska nije nipošto prosviećena zemlja...“²

Zaključak.

Teške misli zaokupe čovjeka, kad promisli sav zastoj kulture i svu biedu u tom evropskom Kitaju. I gle, toj Španjolskoj, baš kao i njezinoj „latinskoj“ sestri Italiji, sva je nada u dvjema kriepostima, koje su i kod Kitajaca najrazvitije: Španjolci se množe gotovo kao i Niemci, Talijani još i više, a jedni i drugi su najtrezniji ljudi u Evropi.³

Uz tu plodnost i trieznost imadu Španjolci još jednu nadu, koja jednako vriedi za sve narode, i s kojom Alfred Fouillée ovako završuje svoju studiju o španjolskom značaju:

„Prije ili kasnije otvorit će se sjajna budućnost i za ovaj narod, koji je uvijek u svom značaju imao neslomivosti i junačtva. Zar nije Italija poslie dugih stoljeća svoga dubokoga pada dočekala

¹ Psih. evr. nar., str. 151 i 171—172.

² Isto djelo, str. 173.

³ U Španjolskoj se za posljednjih dvadeset godina na tisuću duša rodi 35—36 djece, u Portugalu od 34—35, u Talijanskoj 38, a u Njemačkoj 36, Na jednu glavu dodje godišnje u Italiji, Španjolskoj oko 1 litar čistoga alkohola, dok u Njemačkoj dolazi 4½, a u nekim evropskim državama, primjerice u Englezkoj, i više.

doba svoga preporoda? Španjolska još neprestance ima odličnih pisaca, a osobito darovitih slikara: baš ovaj čas ima i sociologâ, pravnikâ i fiziologâ, koji zaslužuju svaku pažnju. Nitko ne može pomisliti, kakvo je bogatstvo u duši kojega naroda... Bit će dosta, da dah filosofije i znanosti prodje dušom junačkoga, pustolovnoga i prepobožnoga ovoga naroda, kojega su isti uzroci doveli do političke moći i do moralnoga razsula. U naše doba mogu se u pol stoljeća sbiti promjene, za koje je prije trebalo čitavih stoljeća... To i jest razlog, da ni narodi, ni pojedini ljudi ne smiju svoje sudbine prepustiti slučaju¹.

6. O tobožnjem propadanju romanskih naroda i o svjetskom znamenovanju Francuzke.

Zastoj u množenju francuzkoga naroda.

Danas je u Evropi već čitava literatura o tom, kako će Romani tobože doskora neminovno propasti, i to jedni, Španjolci i Talijani, moralno i materijalno, a drugi, Francuzi, i fizički. Opaža se naime već dulje vremena, da francuzko pučanstvo ne napreduje; bilo je dapače već godinâ, kad je i nazadovalo uzprkos tomu, što je doseljivanje dosta znatno, a izseljivanje ili slabo, ili nikakvo. I baš ovaj zastoj u množenju pučanstva smatraju i mnogi Francuzi, a još više francuzki neprijatelji, pa i prijatelji, za glavni i najočitiiji dokaz francuzkoga propadanja, francuzke dekadence; a kako je Francuzka glavna predstavica romanskih naroda, proriče se i svim novim Latinima ako ne već propast, a to sigurna nemoć prema Anglosasima, Germanima i Slavenima.

Istina, Francuzka je još god. 1800 na 1000 stanovnika imala 33 poroda, god. 1840. već samo 27, 1880. god. 25, a 1895. god. 22. Ali Francuzka nije u tom osamljena: U Sjedinjenim Državama sjevero-američkim dolazilo je god. 1890. na 1000 stanovnika 27·68 poroda, a danas dolazi jedva 26. Što je još važnije, u 10 država velike Unije taj je razmjer od 16·3 pa do 22·5, to jest niže, nego u Francuzkoj. Te su države: Oregon (22·5), Rhode-Island (22·4), Wyoming (21·8). Massachusetts (21·5), Connecticut (21·3), Californija (19·4), Vermont (18·5), New-Hampshire (18·4), Maine (17·99), Nevada (16·3).

Kad uz to uvažimo, da je porast pučanstva veći najviše u onim pokrajinama, gdje ima mnogo crnaca, — kojih danas ima

¹ Psihologija evropskih naroda, str. 187—188.

u Uniji 10 milijuna, — da tu nema obvezne vojne službe, da se proti alkoholizmu najoštrije postupa i da pravo oporuke nije nimalo stegnuto, te se otac-ratar ne mora bojati, da će mu mnogobrojna djeca raztepeti zemlju i onda stradati; kad sve to uvažimo, pa ipak vidimo, da je u Uniji porod ili neznatno jači, ili čak slabiji, nego u Francuzkoj, onda moramo priznati, kako se znamenovanje statistike na štetu Francuzke preuveličuje i izvrće.

I u takvoj novoj golemoj zemlji, kako je Australija, pao je razmjer poroda od 40 na 30. Dapače i u Njemačkoj nazadak je očit. God. 1875. dolazahu 42 poroda na tisuću stanovnika, a god. 1895. već samo 36. Uz to treba naglasiti, da je porod najjači u poljskoj Poznanjskoj (43.3), u poljskoj Slezkoj (41.6), pak u zapadnoj i istočnoj Pruskoj (43.— i 40.4), t. j. u onom dielu Njemačke, gdje prevladaju ili sami Slaveni, ili slavensko-njemačka mješavina, dok je primjerice u Badenskoj taj broj samo 32.9, u Hesenskoj 32.5, a u Nasavskoj 32.

I u Velikoj Britaniji pao je broj poroda u 20 godina (od 1875. do 1895.) od 36 na 29, dakle mnogo naglije, nego u samoj Francuzkoj.

U Belgiji, koja je većinom flamanska, dakle germanska, rodilo se na 100 stanovnika od 1830.—1840. god. 32—35 djece, a do god. 1886. taj je broj pao na 28 i nije se do danas podigao na 30.¹

Romanske vrline mogle bi opet doći do vrijednosti.

No kad bi se broj Francuza i u istinu razmjerno umanjivao prema Englezima i Niemcima, ne bi još bila istinita tvrdnja, da će baš to upropastiti Francuzku. U jednu ruku naime sveukupna povjest od najstarijih vremena do danas dokazuje, da nisu na čelu ljudskoj civilizaciji stajali najveći narodi, u drugu ruku život se u naše doba do temelja promienio tako, da porast pučanstva može postati uzrokom najveće slabosti, umjesto da bude izvorom nesavladivoj snazi.

Već je bilo ovdje dosta govora o tome, kako naročito Njemačka i Englezka ne bi svoga brojnoga pučanstva mogle nikako prehraniti svojom domaćom ratarskom privredom, te da ove zemlje živu i napreduju samo time, što imaju još komu prodavati svoju robu. No gle, sve evropske države, dapače i svi evropski narodi, koji nemaju svojih država, sve to više nastoje, a nekima, primje-

¹ Za sve ove podatke vidi: Fouillée: Psychologie du peuple français, str. 293.—294., pak Gustav Le Bon: Psychologie du socialisme, str. 287.—290.

rice Cesima, to i uspjeva, da budu i gospodarski posvema neodvisni od tuđinaca. Amerika se sve više izmiče evropskoj industriji i trgovini, Australija je za Evropu slab potrošač, a Afrika je presiromašna, koliko nije malo napućena. Ostaje još dakle samo Azija. No tu se ne dižu samo Japanci i Siamci, nego se budi i gorostasni Kitaj, koji je trgovački organizovaniji, nego ikoja evropska vlast, a miču se odavna i razni narodi u englezkoj Indiji. „Iztočnjaci već toliko uznapredovaše, da izradjuju u tvornicama istu robu kao i Evropljani, samo — dvadeset puta jevtinije, pa je sve očitije, da trgovina medju Iztokom i Zapadom dnevice slabi. I tako će u najveću opasnost doći oni narodi, koji ne žive od ratarstva, nego samo od obrta i trgovine. Francuzka naprotiv kao ratarska zemlja privredjuje živeža od prilike baš toliko, koliko joj treba, te može poput drugih sličnih država u nevolji obastati i bez vanjske trgovine, dok će industrijalnim državama biti mnogo teže i mnogo će više trpjeti od krize, koja sve to jače prieti Evropi i koja će silno pospješiti socijalističku pobjedu.“¹

Preuveličena je dakle tvrdnja, da je Francuzka s kojega mu drago gledišta na rubu propasti. Istina je naprotiv, da Francuzka i u industriji napreduje, ali mnogo sporije od svojih njemačkih i englezkih susjeda, prema kojima dakako nazaduje. Naročito je istina, da se francuzka obćila, posebice na riekama, koje su u glavnom onakve, kakve bijahu za Luja XIV., ne dadu ni prispodobiti s komunikacijama njemačkim i englezkim; da domaća trgovačka mornarica obavlja samo jednu četvrtinu domaćega prometa (4 milijuna tona od 16 milijuna), jer su škverovi tako zastarjeli, da grade brodove za 50%—60% skuplje, a za 2—4 puta duže nego u Njemačkoj i Englezkoj; da je takva svjetska luka, kao što je Marsilja, spojena samo jednom željezničkom prugom i da do danas nije svezana s Rhonom; istina je i to, da su svratišta u Francuzkoj, a ne samo u Italiji i Španjolskoj, nesgodna i neudobna i da ih na najkrasnijim položajima obićno i nema baš kao u gorskoj i u primorskoj Hrvatskoj,² i da se francuzka, španjolska i talijanska velika firma često ni ne osvrće na naručbu od koju stotinu franaka, ako joj ne može bez popravaka (po želji naručiteljevoj) zadovo-

¹ Psychologie du socialisme, str. 295.

² Tu je vrijedno spomenuti, da svratišta u Švicarskoj imadu godišnje prihoda 115 mil. franaka, a čistoga dobitka 31 mil. fr., i to po službenoj statistici, u kojoj su brojevi ove vrsti vazda umanjeni.

ljiti, dok Niemac i na najmanju naručbu prvom poštom odgovara: Bit ćete služeni, kako želite, — a u najkraćem vremenu u istinu vas i posluži.

Sve je to istina, ali svemu je tomu jedan jedini ili barem glavni razlog baš u onim romanskim svojstvima, koja kroz stoljeća bijahu vrline, a danas postadoše mane. Umni i pronicavi Le Bon sudi o tome ovako:

U raznim povjestnim razdobljima ne davahu uvijek iste vrline prednosti pred drugim narodima . . . Veoma dugo napredak u kulturi zahtijevao je ove posebne krieposti: hrabrost, ratobornost, rječitost, savršen jezik, književni i umjetnički ukus, a toga svega romanski narodi imadu vrlo mnogo, zato su tako dugo i bili na čelu civilizaciji. Danas ove vrline vriede mnogo manje, a nekoje medju njima ne će doskora služiti ničemu. U današnjem razvoju svijeta obrtničke i trgovačke sposobnosti, koje nekoč bijahu dosta nuzgredne, danas su na prvomu mjestu. Sbog toga su industrijalni i trgovački narodi na čelu čovječanstva. Središta se kulture dakle premještaju . . .

Latinski narodi radi svoga baštinjenoga shvaćanja još su uvijek ratnici, poljodjelci, umjetnici i izumitelji, a nisu ni industrijalci, ni trgovci, a pogotovo nisu kolonizatori . . . Niemci imadu u svojim skladištima robe, koju neprestance na drugi način i u drugom obliku izradjuju prema obavjestima sa svih strana svijeta . . . Niemac sasvim ozbiljno proučava, kakvu posudu treba Kitajac, da što brže skuha svoju rižu, dok će se takvomu poslu Roman nasmijati, sav zaokupljen velikim pitanjima, kao što je promjena ustava, razstava crkve od države, korist grčkoga jeziku za obću naobrazbu itd.“¹

Svjetsko znamenovanje Francuske. (J. Michelet.)

Znajući tako za prave historijske razloge, sbog kojih Romani u materijalnoj, a negdje (kao u Španjolskoj) i u intelektualnoj kulturi razmjerno zaostaju, i videći, da njihove najveće mane nisu absolutne, nego relativne, a uvjerivši se temeljito, da su Romani u istinu pravi „rodjeni“ umjetnici, ne možemo se nikako zadovoljiti s onom „znanstvenom“ metodom, koja narode prosudjuje i odsudjuje samo po njihovoj produkciji željeza i ugljena, vune i pamuka. Naše je doba doduše sve to tvrdje i sve to praktičnije, ali

¹ Psychologie du socialisme, str. 254, 255, 281. i 283.

još nipošto nije ustaljeno, da će to potrajati do vieka, i da ne će neke romanske vrline opet imati tolike snage na ljudsko društvo i na ljudsku prosvjetu, te će se naši potomci čuditi, kako su se mogla pisati znanstvena djela o propasti stotine milijuna ljudi samo zato, što se po svoj zemaljskoj kruglji ne razbjegoše kao trgovačke uhode, i što dosljedno sačuvaše ideal ljepote, koji je u Francuzkoj osim toga vazda bio i ostao i idealom dobrote, pravednosti i istine. I baš zato, što se o Romanima u obće, a o Francuzima napose sve to češće govori i piše mnogo više zla, nego dobra, i to obično više s prividnom, nego s pravom znanstvenom spremom, a redovno s nepojmljivom zavišću, pa i mržnjom, držim potrebnim, da poglavlje o romanskom kulturnom području završim jasnom i ganutljivom slikom o svjetskom znamenovanju Francuzke. Mogao bih to učiniti sam svojim riečima, ali ja Francuzku tako volim, a romansku kulturu tako cienim, a uz to svaki čas nalazim toliko srodnosti medju keltskim i slavenskim značajem, te bi se moja slika mogla pričiniti suviše subjektivna, a s obzirom na to, što sam ipak premalo proučio dva put tisućljetnu francuzku povjest, lako bi ta slika bila i jednostrana. Neka nam zato o svojoj domovini progovori ponajveći njezin povjestničar, a svakako najiskreniji njezin demokrata, Jules Michelet:

„Narodne se antipatije umanjše, međjunarodno se pravo ublažilo i mi živimo u doba susretljivosti i bratimstva, ako ga uporedimo s vremenima sredovječne mržnje. Narodi propletoše već ponešto svoje interese, a preuzimlju jedan od drugoga i nošnju i knjige. Možemo li zato reći, da narodnost slabi?

Što je sigurno oslabilo, to je unutrašnja nesloga u narodu... Tim se možda gubi mnoga značajna osebina, ... ali se jača narodni genij, koji se javlja istom u narodu unutrašnje ujedinjenom... Njemačka je lutala u XVII. i XVIII. stoljeću, a upoznala se sama istom onda, kad ustadoše Göthe, Schelling i Beethoven; tek od tada mogla je ozbiljno težiti i za vanjskim svojim jedinstvom.

Umjesto dakle, da narodnost slabi, vidim danomice, gdje se moralno usavršuje i od stada čini ljude...

I ja sam stalan, da ništa ne će poginuti, nijedna čovječja, nijedna narodna duša; mi smo svi u odista dobrim rukama. Što dalje, to dublje i više živimo, t. j. jačamo svoju individualnost i stičemo razvitiju, plodniju originalnost... I ako ne umire ni jedna duša, kako bi mogle umrijeti te velike narodne duše, sa svojim živim

genijem, sa svojom povješću punom mučenikâ i junačkih žrtava, punom vječne bezsmrtnosti? I kad koji narod za čas pane, to je bolest čitavoga svijeta . . . , i tvoje srce dršće sad nad Poljskom,¹ sad nad Italijom.

Narodnost i domovina to će uvijek biti život svijetu. Da toga nestane, sve bi poginulo. Ili radje pitajte puk: on to osjeća, on će vam reći. A pitajte i znanost, povjestnicu, u kojoj je izkustvo roda ljudskoga.

Mene je u tom mišljenju utvrdilo moje srce i povjest; to bijaše za mene tvrda klisura; nisam trebao, da me itko utvrdi u mom vjerovanju. No zadjoh medju svjetinu, k puku, i propitah mlado i staro, malo i veliko. I gle, svi su svjedočili za domovinu. Pošao sam na groblja . . . i otvarah liesove. Pa gle, i u praznim grudima tih mrtvaca, znate li, što sam našao? Francuzku, i uvijek Francuzku kao vječnu iskru, s kojom bi ih mogao oživiti . . . Nema sumnje, da svaki veliki narod predstavlja u ljudskom rodu neku važnu ideju. No, moj Bože, kako je to još više istinito za Francuzku! Ta pomislite samo, da nje jedan čas nestane, da je više ne bude, gdje vam je veza medju svjetovima; zar nije prekinuta možda za uvijek? . . .

Stranac misli, da je sve kazao, kad reče: Francuzka je čedo Evrope.

Ako ste za taj naslov, koji pred Bogom nije najmanji, treba da priznate, da je ovo diete Salamon, koji stoluje i sudi. Jer tko je drugi sačuvao tradiciju prava? . . .

Rima nema nigdje na svijetu osim u Francuzkoj. Počevši od Luja svetoga, kamo Evropa ide po pravicu, komu se utiču pape, carevi i kraljevi? . . . Francuzki zakoni djelo su razuma, te se nameću i samim francuzkim neprijateljima. Englezka je nedavno Code civil uvela na Ceylonu.

Rim je u doba tmine imao prvenstvo u svijetu. Francuzka ga je imala u doba prosvjete.

I to nije puki slučaj, ili djelo posljednjih stoljeća, nit je to plod revolucije. To je opravdana baština tradicije punih dviju tisuća godina . . . Svaka je druga povjest krnja, jedino je naša podpuna; pogledajte na povjest Italije: tu ne vidite posljednjih stoljeća; uz-

¹ Poljska trpi, a sad je i neima na Collège de France, jer se tu ne čuje više glas našega dragoga i velikoga Mickiewicza (opazka Micheletova, pisana 1885.; Mickiewicz je umro 1845.).

mite povjest Englezke i Njemačke: tu nema prvih vjekova. Čitajte povjest Francezke, i vi ćete u njoj upoznati svijet.

I ta velika tradicija ne samo da se ne prekida, nego se razvija. Francuzka je nastavila rimsko i kršćansko djelo. Kršćanstvo je obećalo, ona je dala: dala je bratsku jednakost, učeći, da to nije samo božanski, nego i čovječanski zakon . . .

To načelo i ta ideja u srednjem se vijeku krila u dogmi o milosti, a u ljudskom se jeziku zove bratimstvo.

I eto, sbog ove tradicije francuzka je povjest ujedno i povjest čovječanstva. U njoj se pod različnim oblikom razvija moralni ideal na zemlji od Luja svetoga do Djevice Orleanske, a od nje do naših mladih generala u doba revolucije . . .

Američki jedan filosof znao bi reći: Za svakoga je čovjeka njegova domovina prva zemlja, a za njom je odmah Francuzka. A koliko ima ljudi, koji vole živjeti kod nas, nego kod kuće! Čim samo mogu, makar na čas, odriješiti sponu, koja ih veže, dolaze k nama, kao siromašne ptice selice, da se tu spuste, zaklone i opet osvjježje. Svi ti ljudi mučke priznaju, da je Francuzka sveobća domovina.¹

Francuzka, smatrana tako utočištem svieta, nije samo domovina jednomu narodu, nego je ona personifikacija obćega bratimstva.

Njemačka i Englezka i svojim plemenom i svojim jezikom i po svojoj čudi tudje su velikoj tradiciji rimsko-kršćanskoga i demokratskoga svieta . . . Luthera je odbacila i popljuvala polovica Njemačke, te nije mogao ostaviti jedinstvene narodne tradicije. Fridrik, malo Niemac, a više Prus (a to je sasvim nešto drugo), k tomu još Francuz i filosof, ostavio je tragove velike sile, ali ga nema u narodnom sreću, u pjesničtvu i u narodnoj nadi . . . Zanimivo je zamietiti, kako se lako prekidala englezka tradicija; čini ti se, da su tu nastala tri naroda. Balade Robina Hooda i drugih napunjavu srednji vjek, a prestaju, čim se javlja Shakspeare; Shakspeare ubija biblija, Cromwell i Milton, a ove dvojice opet nestaje pred industrijalizmom i poluvelikanima modernih vremena. Motreći ove narode vidiš, da je s fizičkoga i moralnoga gledišta u

¹ U istinu i sâm sam se dovoljno uvjerio, da se stranci ne mogu upravo razstati ne samo s Parizom, nego s Francezkom u obće. Naročito se mi Slaveni, a po gotovo Rusi, tako brzo u Francuzkoj udomaćimo i priljubimo, te je moj jedan ruski znanac, i to trgovac, dakle praktičan čovjek, plakao, kad je poslie tri dana morao iz Lyona. Francuzkoj su u tom dosta slične neke slavenske zemlje, iz kojih se tudjincima nikako ne da, dok domaći ljudi iz njih bježe.

njih nesklad medju životom i medju mišlju, nesklad, kakvoga u Francuzkoj nema . . .

Jedina vlada, koja se do sada iskreno i svom dušom bavila pučkom prosvjetom, bijaše vlada francuzke revolucije. Ustavotvorna i zakonodavna skupština postaviše tako jasna načela, da im se diviš s pravim zdravim razumom. Konvent usred strahovite borbe proti svietu i proti Francuzkoj . . . uzprkos pogibli u svojoj sredini, . . . nastavljaše uztrajno, sveto i veliko djelo narodne prosvjete. U burnim noćnim sjednicama pod oružjem i u pogibli, da je svima kuenuo zadnji čas, razlagahu se i izpitivahu svi sistemi. Jedan njezin član reče: Ako ovaj posao svršimo, dosta smo živjeli.

Francuzka, kao uzkrsla iz groba, izkusna najedanput za dva-deset stoljeća . . . pozivaše svu svoju djecu, da se uče iz njezinoga velikoga iskustva . . . Najviši državni odličnici i prvi učenjaci postadoše jednostavni učitelji . . . Veliki rodoljub Carnot, onaj isti, koji je organizovao narodnu obranu, odkrio Hochea i Bonapartea, i koji je proti strahovladi spasio Francuzku, taj isti postade utemeljiteljem politehnike . . .

Vjera je zajednički temelj nadahnuću i radu. Bez vjere se ne stvara ništa velika.

Atenjanin vjerovalaše, da je sva ljudska kultura započela na atenskoj akropoli, da je iz Palade, koja je izašla iz Jupitrove glave, skočila iskra umjetnosti i znanosti. To se i obistinilo; taj grad s dvadeset tisuća stanovnika obasjao je svu zemlju svojom prosvjetom; i kad ga nestade, još ju obasjava sve do danas.

Rimljanin vjerovalaše, da se pod njegovim Kapitolom našla živa, krvava glava, koja mu obećavaše, da će biti glavar, sudac i zaštitnik svietu. I to se obistinilo; ako je rimsko carstvo prošlo, ostalo je i ostaje još rimsko pravo, da vlada narodima.

Kršćanin vjerovalaše, da je Bog sašao s neba, postao čovjekom i da će prije ili poslie sav sviet ujediniti u bratinskoj ljubavi. To se nije obistinilo, ali će se obistiniti našim nastojanjem . . . Domovina, jedino moja domovina može spasiti sviet.¹

¹ J. Michelet: Le peuple; str. 254—256, 261—261, 263, 274—279, 281 do 282, 283, 284, 292 i 309.

